

Записки
історико-філологічного
вiддiлу
кн. XXIII (1929)

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XXIII (1929)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний опис цього видання розміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому Репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук,
акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

---

*Цю книгу розпочато друком перед тим, як Н. К. О. У. С. Р. Р.
видав наказа про обов'язкове запровадження нового правопису.*

Київський Окріт № 232, 1929.
Друковано 1200 прим. Тир 24¹/₄ арк. Зам. № 105

Д Е Щ О Ї:

	Стор.
Микола Грунський, Основи та проблеми сучасної лінгвістики .	1— 18
Петро Бузук, Українські етимології	19— 24
Олександр Томсон, Замітки про південно-українське <i>i</i> із <i>o</i> , <i>e</i> .	25— 29
Д. Чижевський „Uebermensch“, „übermenschlich“	31— 35
Іван Фетісов, Збірник легенд Агапія Критянина „Αμαρτωλῶν σωτηρία“ в українському та московському письменствах та народній словесності	37— 95
Володимир Гнатюк. Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем	97—124
Михайло Драй-Хмара, Поема Лесі Українки „Віла-посестра“ на тлі сербського та українського епосу	125—175
Олена Пчілка, Українське селянське малювання на стінах . .	177—188
Олександр Оглоблін, Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)	189—219

МАТЕРІАЛИ:

Акад. Володимир Перетц, Археографічна подорож до Москви у травні 1928 р.	221—228
П. Кудрявцев, До пояснення „Енеїди“ Котляревського, ч. IV, строфа 50	228—229
П. Кудрявцев, Ще дві слови про Ор. М. Новицького	229—232
Микола Хращевський. З ятинської доби в житті Ст. Руданського	233—239
Микола Левченко, Нові матеріали про перебування Ст. В. Руданського в Ялті з рр. 1866—1869	239—245
Сергій Козуб, М. М. Коцюбинський та М. Ф. Комаров. . . .	245—268
А. Степович, З листування В. П. Горленка	268—270
Дмитро Шелудько, Ще про українські впливи на Л. Каравелова	270—285
Олена Маслова, Життя й літературна спадщина Лодовіка Гвіччїярдінї	285—312
Акад. Агатангел Кримський, Тюрки, їхні мови та літератури.	313—352

РЕЦЕНЗІЇ:

Н. Полонська-Василенкова, Известия Таврического Общества истории, археологии и древностей. Симферополь 1928. .	353—357
--	---------

Стефан Таранушенко, Попов. Матеріали до словника укр. граверів. К. 1927	357—360
В'ячеслав Камінський, Николай Бакланов. Златокузнецы Дагестана	360—363
Петро Чубський, А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури. Х. 1928	363—367
А. Степович. Naše řeče. Listy pro vzdělávání a třibení jazyka českého. R. XII. 1928	368—369
Пантелимон Ковальов, Проф. Н. Бузук, Спроба лінгвістичнає географії Беларусі. Менск. 1928	370—373
Василь Парасунько, Садиленко М. А. Устойчивость украинского языка. Краснодар 1927	373—376
Б. Кобилянський, О. Курило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. Київ. 1928.	376—377
М. Грунський. Є. Тимченко. Курс історії українського языка. Київ 1927	377—379
Василь Дем'янчук, З приводу відповіді проф. П. Бузука на рецензію про його книгу „Нарис історії української мови (1928)“	380—387

Основи та проблеми сучасної лінгвістики.

Лінгвістична література, особливо останнього часу, яскраво показує, що багато з того, що здавалося таким непорушним, таким певним та твердим у галузі основних підходів мовознавства, основних проблем його, викликає не тільки критичне ставлення, а й повний скепсис. У найвидатніших представників мовознавства ясно проходить свідомість, що блискучі будування праїндоевропейської картини є тільки суб'єктивні будування дослідників, уся наука цього будування набирає ненаукового вигляду суб'єктивного підходу. Те-ж можна сказати і про проблеми вияснення природи людського слова, його характеру, його історичних складових частин. Ті фонетичні порівняльні дані, ті закони, які здавалися такими непорушними на основі цих даних, викликають вже великий сумнів, повстає сумнівне ставлення також до висновків морфологічних, а що-до інших галузів мовознавства, то тут треба сказати щиро, що й така суб'єктивна оцінка зробила дуже мало. За останні роки пронеслася на Заході Європи якась нова течія зневір'я в здобутки лінгвістики. Почали підкреслювати якусь кризу в лінгвістиці. Це знаходимо в працях Дебрунера, Юнкера, Спіцера, у нас — Шор. Я сказав-би, що власне не кризу треба було-б підкреслювати, а те розчарування, яке несла для багатьох лінгвістика, що не давала відповіді на багато питань, з одного боку, або давала такі відповіді, що одна одну виключали, а потім що вона не розробляла тих сторін у житті мови, які особливо цікавили широкі кола суспільства. Тут чимало важило те надзвичайне захоплення вивченням виключно зовнішньої сторони слова, яке ми знаходимо в лінгвістиці. Воно, по-перше, не давало точних висновків з одного боку, висновки часто хиталися, потім ця сторона не задовольняла багатьох. Дослідження иноді доходили до віртуозності у своїх висновках, будуючи те, що не можна було будувати і тим самим суб'єктивні, занадто суб'єктивні, думки видавалися як наукові. Потім, захоплення зовнішньою стороною зробило те, що формальний підхід починали застосовувати там, де форма сама по собі втрачала вже значіння. Ось перша найважливіша основа того незадоволення, яке давало й дає матеріал для нападок на лінгвістику. Особливо це виявилось тепер, коли від науки перш за все почали вимагати її життєвого значіння. І ось на тлі такої розбіжності сучасних підходів, сумніву, нещодавно виросла й нова теорія підходу до з'ясування пекучих питань мовознавства — так звана яфетидологія, яка виступила на боротьбу

з теоріями так званого індоєвропейізму. Теорія яфетидології намагається дати такі-ж перспективні картини, які намагалася протягом багатьох років дати лінгвістична теорія індоєвропейізму, з тією тільки різницею, що ця теорія не просякнута таким самокритицизмом, як теорія індоєвропейізму, стара вже теорія, що йшла часто різними кроками, і сміливими і обережними, йшла довгий час.

Не можна сказати, що принципи індоєвропейського мовознавства тепер порушені новішими досліддами. Я сказав-би, що принципи не порушені, а тільки яскраво показано, що далеко не все з'ясовано за допомогою цих принципів, що у своїх спробах підійти до відкриття загальних законів старе мовознавство не досягло повноти. Природньо-історичний шлях, якого додержувало та й досі почасти додержує мовознавство, як принципу пояснень, не втратив своєї сили, але такої сили, як думали раніше, цей принцип вже не має. Діалектологія і тепер мусить спиратися на цьому принципові, але вона показує, що на тлі природньо-історичного мовного явища наростає ціла низка інших явищ, яких викликають інші дані — дані схрещування, економічно-політичних впливів та инш. І коли цілком ясна попередня думка лінгвістики про еволюційний розвиток мови, як організму, тепер знайшла собі багато супротивників і коли замість цього висувається на перший план ідея схрещування — чи не можна сказати, що все-ж ідея еволюції залишається, як ідея, що пояснює вже частково процес мови, тільки ця ідея мусить вже поступитися частиною свого місця для ідеї нової — ідеї схрещування? Потім — хіба попередня еволюційна лінгвістика не визнавала силу ідеї схрещування — називаючи, правда, цей закон — запозиченнями? З другого боку — хіба ми можемо сказати, що сама нова неначе ідея схрещування цілком ясна, цілком виразно відбивається у різних дослідників. Ця так звана етнографічна теорія ще не має під собою цілком виразних фактичних даних, щоб можна було сказати, що теорія ця відповідає дійсності, відповідає історичним фактам. Вона вимагає ще дальших доводів на тлі фактичного мовного матеріалу.

Чому порушено було принцип еволюції? Тому що спостереження над мовними фактами показували, що еволюцією не можна з'ясувати багатьох з цих фактів. Спостереження, напр., над германськими мовами показували, що тут є багато таких елементів, яких не можна пристосувати до основ індоєвропейських. І ось з'являється праця Файста, який висуває питання про те, що ці елементи й показують на первісну не індоєвроп. основу германських мов, які потім через схрещування були індоєвропейізовані. З другого боку ми маємо спроби пояснити ці неіндоєвропейські елементи запозиченням через те-ж схрещування германців з неіндоєвропейцями. Виникає отже пангерманська проблема — проблема початків та походження германських мов. З другого боку знімаються питання про походження романських мов, тому що панагерманською та романською проблемою виникає і проблема летто-слов'янська і зокрема питання про існування так званої спільноруської доби.

Правий був Мейє, який зазначав, що принцип схрещування тепер набирає сили як реакція проти принципу еволюційності, але коли порівняти думки прихильників переважного значіння цього принципу, ми побачимо ще багато невстановленого, невизначеного. І ось, щоб розібратися в процесі самого схрещування та в його силі, звертаються до спостережень над індивідуальною мовою — але тут спостереження не дали ще (та й не дадуть) потрібного матеріалу, щоб перенести його за аналогією на процес історичного розвитку мови.

І ця реакція доходить иноді до вищих границь. Так один з молодих представників яфетидології називає закон схрещування ідеєю, яка вже тільки своїм наближенням одухотворює мертву природу.

Я не хочу тут заперечувати або ослаблювати значіння теорії схрещування (я тільки проти її виключного значіння). Навпаки — я сказав-би, що теорію схрещування можна перевести і в процес еволюційного зростання певного явища, а саме теорія схрещування, коли її ми візьмемо у внутрішньому її значінні, замінює теорію суспільних взаємин.

І ось тепер, коли від книги Файста, що так рельєфно проводив теорію схрещування що-до прагерманської проблеми, ми переходимо до Марра, який на своїх „яфетичних конях“ проскакав вже праіндоевропейську проблему, то ми побачимо, що проблеми палеонтології сміливо вирішуються, але картина, яку ми маємо, не задовольнить нас тому, що вона дуже гіпотетична. Треба „вірити“ в догми, що збудував Марр що-до значіння кавказьких мов, треба „вірити“ в ті догми, що він збудував своїми тотемами. І все-ж і після того нас не переконують самі методологічні підходи, як виясняються різні географічні ймення, ймення взагалі в новій теорії. Ми неначе знов повертаємось у минуле мовознавства, коли утворювалися блискучі для свого часу гіпотези — гіпотези, від яких ми відмовилися.

Проте, звичайно, ті думки, які лежать в основі цих підходів, думки, що раніше висловлювались у таких філологів, як навіть Міклошич, потім Бодуен де Куртене, Асколі та ин. — ці думки безумовно мають ґрунтовну підвалину.

Тепер, коли ми говоримо про так зване генеалогічне дерево Шляйхера, ми розуміємо не так, як розумів сам автор теорії. Ця теорія безумовно показала, що в ній немає повноти що-до з'ясування основних питань мовознавства. Але й тепер, коли говорять, що новіші діалектичні досліді знищують цю теорію (напр. Жирмунський), це теж неправильно, тому що теперішні діалектологічні спостереження взагалі знищують усяку спробу класифікації — тому що безліч так званих ізоглос не дає можливості накреслити границі навіть говірок. Система-ж Шляйхера була в основі підкопана системою Шмідта; Шмідтову систему тепер підтримують теорії ізоглос, але й її вони також знищують. І коли ми повертаємось до знищеної системи Шляйхера, коли з неї користуються навіть ті, хто йде взагалі проти подібних класифікацій, то тут ясно — робиться це з метою пропедевтичною, метою практично життєвою: інакше нам не доведеться

зовсім накреслювати діалектичних мап, а знайти якийсь спосіб ліпити — щоб відзначати різні шари, один на одному — шари впливу на основних (які по суті основними й не будуть).

Для вирішення таких складних питань, як походження тої або тої мови потрібні точні дослідження історії цієї мови з боку фонетичного, морфологічного, синтаксичного, з боку лексики. Але крім того важно обстежувати слово та речення в різних їх формах та композиціях, важливо обстежувати матеріальну культуру, взаємини економо-політичні, важливо дослідити народню творчість — і тут часто може бути важлива яка-небудь подробиця. Треба розробляти починаючи знизу та йти вгору — а не навпаки літати десь угору, давати дуже легкі порівняння без ниток, які-б безпосередньо звязували.

Але оскільки ця галузь мовознавства якось вабить до себе, показують такі яскраві приклади, як спроба акад. Соболевського збудувати гіпотезу про утворення праслов'янської мови з двох діалектів: балтицького та іранського. Акад. Соболевський, який завжди був проти різних будовань так званої Фортунатова школи, проти її лінгвістичних гіпотез, який намагався стояти завжди тільки на ґрунті фактичного мовного матеріалу, тепер віддав данину часові.

І це зрозуміло — ми не можемо не намагатися будувати гіпотези щодо найважливіших питань мовознавства, але ми мусимо завжди пам'ятати, що ці наші робочі гіпотези тимчасові.

Взагалі не можна закидати індоевроп. лінгвістиці, що вона у своїх дослідженнях ішла необережно, що вона не використовувала всіх мовних фактів, а коли їх було мало або коли царини, які доводилося досліджувати, були занадто далекі від нас, вона ставила догми. Гіпотези індоевроп. лінгвістики завжди мали під собою ґрунт, може — часто недостатній, але ґрунт був і єсть. Правда, тут було багато фантастичних домислів — різні етимологічні будовання, різні прапраформи, але тут треба підкреслити, як завжди ставилась сама лінгвістика до цієї сторони — вона бачила в них узагальнення, які не мали і не могли мати певної відповідності в житті минулого.

Палеонтологія мови будується з великими труднощами тому, що ми можемо заглянути в таку глибину, у якій сучасність не може дати поки що матеріалів. Тут треба поступінне інтенсивне вивчення мови на підставі культурно-історичних та політичних підходів.

Я вже казав почасти про критичне ставлення до теорій індоевропеїзму з боку теорії яфетичної. Спинюся тут трошки на цій теорії (відкладаючи докладнішу доповідь про неї до іншого часу). Для нас особливо важно встановити об'єктивне відношення до цієї теорії, яку представники західно-європейської науки не визнають і яка з свого боку не визнає цих представників.

Перед акад. Марром та перед його учнями перш за все велике поле вивчення кавказьких мов. Акад. Марр цілком справедливо висунув потребу вивчення кавказьких мов, які ще не мають писемства — тому що тут

залишаються багатства старовини, примітивність оцієї старовини. М. висунув потребу уточнення що-до взаємин різних кавказьких говірок, їх стосунків до мов семітичних. Це справді робота гігантська і та організація, яку придбала яфетидологічна теорія в зв'язку з організацією яфетидологічного інституту при всесоюзній академії у сполученні та з'єднанні поодиноких наукових сил має велике наукове значіння, хоч-би як ставилися до багатьох принципових підходів Марра що-до вивчення поодиноких мовних явищ.

Як я вже сказав, яфетидологічна теорія цілком базується на теорії схрещування, але я думаю, що тут вже принципова помилка тому, що і принцип еволюції, як і принцип унутрішнього схрещування або за Любке-Мейером — принцип спільних взаємин, мають такі-ж права на існування. Ці принципи запозичені з наук біологічних і там вони існують поруч — принцип еволюції і схрещування. Тут треба зазначити, що коли два роди запозичень або схрещувань у галузях одної мови, а потім у межах споріднених мов — вже мають велику літературу, то питання схрещувань між народами, яких не вважають за споріднені (так звана гібридизація) має розроблення у працях яфетидології.

Безумовно, що Марр знімає дуже важливі питання, що його школа багато робить у галузі перш за все яфетичних мов, але коли акад. Марр переходить до вирішення питань масштабу ширшого, масштабу індоевропейського, тут важко погодитися з його методом порівняння. Правий він, коли говорить, що треба виходити з матеріально-культурних обставин, але цього він по суті не робить, коли переходить до порівняння мовних форм, або робить у такому напрямку, на який трудно пристати. Він перш за все виходить з того твердження, що Кавказ є житниця світових етнічних термінів, що „ряд племенних названий, безусловно коренних Кавказа, получили международное значение в эпохи средневековья в качестве названий народов“. І ось назву *Герман* він пояснює так, що *ман* — суф., а в яфетичних мовах значить *дити...* а *Гер* знаходить у назвах яфетичних народів. Нитки перекидаються, але вони рвуться — немає тут підстав культурно-історичних. Не можуть тут бути за довід і ті думки про так званий германський перебіг приголосних, який з'ясовується аналогічними з'явищами в яфетичних мовах — таку аналогію тут не зовсім можливо провести.

Таким чином, ми можемо дивитися на спроби яфетидології поширити свої дослідження в бік порівняння з індоевроп. мовами, як на початкові спроби, може часто й невдалі, але цілком зрозумілі для нас. Намагання відкрити і в російській мові матеріали споріднені з яфетичними, неначе спадщину яфетидів — може занадто сміливі, але теж зрозумілі з боку закону захоплювання, що так властиве мусить бути молодій галузі науки. Сами представники яфетидології тепер визнають, що дотеперішні праці про близькість грузинської мови до російської мають дилетантський характер, хоч, правда, визнається, що та схожість, яка була помічена між російською мовою та групою яфетичних мов (шиплячою), вимагає дальшого

дослідження. Зв'язок хамітських мов з яфетичними з одного боку, з другого якесь спорідненість, яку помічають у деяких ще необслідуваних мовах європейських (напр. баскська), натурально примушують яфетидологів виходити на ширший простір і може тут у дальшому будуть реальні висновки, звичайно, тільки при обережному ставленню до справи, але все-ж поки тут далеко до можливості широких узагальнень.

Тут у мене набігає деяке порівняння. Відомий німецький фізіолог проф. Сіверс, праці якого мали таке значіння в історії розроблення фізіології звуків, дослідник, що дав цілу школу досліджень метрики й склав свою звукову теорію, останніми часами почав працювати над пам'ятками слов'янської старовини. Він захотів відразу перенести свої спостереження з одного ґрунту на інший, не дослідивши цього останнього. Ціла низка його праць у цій галузі, галузі старого слов'янського письменства показали тільки, що не можна науково досліджувати, не будучи ґрунтовно обізнаним з новою галуззю, яка вимагає від дослідника інтенсивної праці перш за все над джерелами в їх історичному висвітленні. З психологічного боку дуже цікаві оці нові підходи, бажання відразу охопити іноді інтуїцією те, що дається шляхом попередньої скрупулезної роботи. Тут ціла низка з першого погляду блискучих висновків, але всі ці висновки втрачають свою силу, коли ми ближче підходимо до інтенсивного вивчення матеріалу, над яким дослідник наче-б витає.

Питання палеонтології тісно зв'язані з дослідженням звукової сторони мови. Звуковий бік мови давно вже звернув на себе увагу серед мовознавців. Ні одна сторона мов так не досліджена, як фонетика, але й тепер не можна сказати, що ми маємо тут цілком тверді та певні наукові положення. Багато вже з'ясовано, але часто доводиться вагатися навіть у головному. Історичний процес вивчення фонетики ясно показує, як на цьому процесові відбивалися різні наукові течії в залежності взагалі від розвитку наук та наукових метод. Мовознавство, як ми вже означали, наука, яка не може претендувати на точність наук природознавчих. Її закони не такі ясні, їх не так легко узагальнити, вони вимагають часто здогадів і тому ми бачимо різноманітність висновків, які робила мовознавча наука протягом довгих вже років.

Перші кроки вивчення фонетики індоевроп. мов ішли шляхом вивчення писаних пам'яток, які часто давали зовсім неточні матеріали щодо фонетики. Ці матеріали були лиш у загальному масштабі можливі для висновків — тому й висновки перших учених фонетиків були або позверхові або це були тільки теоретичні будування характеру інтуїції і часто інтуїції невдалої. Справді, як можна було вивчати фонетичну різноманітність, беручи на увагу дуже неточну передачу, а іноді передачу для нас і невиразну в пам'ятках. І коли вчений-мовознавець, який мав на меті перш за все збудувати періоди загального існування споріднених мов, коли він порівнював оці письмові форми, щоб намалювати картину загального існування народів, то тільки в загальному масштабі він мав рацію, а що-до деталей — будування було цілком неправильне. Отут новий

час зробив багато, звернувши увагу особливо на народні говірки, почавши з'ясовувати неясні моменти писаних пам'яток через те, що давали живі говірки. Почався рух від пам'яток до говірок, проте часто вже надавалося виключне значіння тільки цим останнім. Дійшло до того, що утворилася неначе особлива наука так звана лінгвістична географія. І ця неначе нова наука симптоматично ілюструє собою те, до чого поступінно доходили лінгвісти, один одного спростовуючи: дехто дійшов і до того, що цілком негативно ставивсь до самого питання про існування звукових законів: законів немає, а є тільки переходи звуків, і ці переходи звуків не можуть претендувати на назву закона, як те ми розуміємо в науках природознавчих або суспільствознавчих.

Лінгвістична географія, як показали роботи французької та німецької шкіл, якось трошки розійшлася у своїх напрямках. Французька школа зробила неначе наголос на „географія“, а німецька на „лінгвістична“. І тому для нас особливо цікаві спроби так званої марбурзької школи, яка звертає особливу увагу на відбивання звукових процесів по окремих словах, що кладуться в основу діалектологічних мап (хоч треба зазначити, що тут для праці не всі матеріали, які збиралися ще в 70 роках минулого століття, придатні). Той облік, що бере на його теперішня діалектологія всяке мовне явище, дає иноді блискучі здогади про походження того або того мовного факту, але й тут багато лиш домислів, тому що доводиться працювати на тлі історичної давности (напр., гіпотези проф. Фрінгса про вплив кальвінських місіонерів XVI—XVII ст. на вимову північної Ренської округи та инш.). Ті дуже цікаві висновки, до яких прийшли проф. Вреде та Фрінгс, що сучасні діалектичні німецькі границі є наслідки культурних та політичних взаємин не пізніше останніх віків середньовіччя, але ці думки теж вимагають дальших дослідів. Тут багато вже інтуїції. Не можна не погодитися тільки з тими додатками, які робить ця школа до відомої теорії хвиль Шмідта, що хвилі ці у тісному звязку з культурними та політичними даними. Тут не тільки виправлення теорії Шмідта і додаток до натурально-історичного дерева Шляйхера, проти якого так виступають Вреде і Фрінгс. Тепер для нас часто ясно виявляється не процеси фонетичних змін, а контамінації, які говорять проти спонтанности фонетичного процесу, а саме, коли збігаються дві форми і виходить тут уніформація. Вреде тут дуже вдало спостерегає збіг двох слів або дублетів та їх боротьбу. Таким чином, ясно виходить, що зміни в слові є наслідок часто не звукових поступінних процесів в одному слові, а процесу змішування, схрещування, що основа в цьому процесові культурні звязки, соціальні взаємини.

Для лінгвістів роботи Вреде, Фрінгса та инших учених марбурзької школи дають цікавіший матеріал через свій глибший підхід до явищ мовних, ніж роботи французьких дослідників Жійєрона та Едмона, думка яких, як я вже зазначив, головніше спирається на саму географію лінгвістичних явищ. Поки що ці роботи на жаль не відбилися на перших спробах у нас підійти до лінгвістичної географії—маю на оці дуже ці-

каву та інтересну працю проф. Бузука, що присвячена білоруській діалектології (праця ця тільки що вийшла друком).

Ось ми бачимо, що тепер звертають головнішу увагу на міну слів, звукові-ж закони як термін вже ставлять у лапки — щоб показати негативне ставлення до цього терміну в його цілому. Це справді так — але через слова ідуть і утворюються звукові закони, які теж через слова вступають у боротьбу і через те змінюється форма слова. Іноді вступають у боротьбу два однакові значіння слова, але в різних фонетичних формах, поволі робиться пристосування до тої або до тої форми. Новіша діалектологія цілком правильно спостерегла ті риси, яких не помічали попередні дослідники. Тут особливо треба підкреслити те значіння, що мала для діалектології етнографія, вивчення політичних та економічних обставин. Через те ми бачимо цікаву вже історію пересування слів, їх колонізацію — не даремне тепер вивчення діалектології йде поруч з вивченням етнографії. Було звернуто увагу на значіння політичних центрів.

Коли мовознавство тепер не так цікавиться питаннями походження мови, зате можна сказати, що питання далекого минулого в мові, як ми вже бачили, не перестає викликати різні погляди, різні здогади. Питання, що піднімали з різних боків Шляйхер та Шмідт, а потім у комбінованому вигляді Лескін про шляхи розвитку мови знаходить собі багато продовжників. Розвиток сучасної діалектології дає нові шляхи для вирішення питань історичної діалектології. От тепер за сучасними вивченнями особливо німецьких дослідників теорія так званих ізоглос іде на допомогу, як ми бачили, Шмідтовій теорії і неначе порушує теорію Шляйхера. І ця теорія ізоглос і взагалі сучасне вивчення діалектології висуває на перший план у констатуванні тих або тих діалектичних особливостей значіння культурних умов, значіння політично-соціальних умов. Особливо підкреслюється соціальний бік мови, вимагається, щоб при історичних дослідах мови на перший план були-б висунуті ці умови, як основа тих або тих змін. Усе це цілком правильно, але не можна тут вже перекручувати, перегинати, як це робить представник марбурзької школи проф. Вреде, який каже, що мовні органи тут повинні віддати своє перше місце історичному атласові. Значіння язика та піднебіння, значіння інших органів не повинні втрачати своєї сили, окремої сили, коли ми будемо відтіняти та визначати інші умови. Коли ми будемо накреслювати діалектичні мапи з ізоглосами, то перш за все ми мусимо відмовитися від усякої можливості поставити межі між окремими говірками, тому що різні ізоглоси будуть перехрещуватися. Теорія ізоглос дає багато для вивчення діалектології, але ми не повинні забувати, що ті межі, які ми будемо ставити, носять релятивний характер, характер умовності. Це твердження було ясне і до теорії ізоглос і границі, які ми бачимо на різних діалектичних мапах, були тільки до певної міри границями. Методологічний підхід теорії ізоглос уточнює наше вивчення діалектології, але він справедливо — звичайно, вносить повний скептицизм до збудування різних класифікацій. Проте ця теорія, проводячи думку, що треба

слідкувати тільки за словами, за їх переходами, за їх поширенням і таким чином, неначе підкопуючи також звукові закони, — робить, думається, помилки. Звичайно, звукові закони виявляються у словах, але цими словами вони й затверджуються і робляться звуковими законами, і всяке нове запозичене слово підлягає у своїх фонетичних змінах вже впливу не окремих слів, а мовним звичкам, мовним законам. Я кажу — звичкам — законам, тому що справді ми не можемо звукові закони порівнювати та прирівнювати до законів інших наук — мовні закони своєрідні, як своєрідне слово в його еволюції.

Коли до сучасної діалектології ми можемо підходити з ясним матеріалом і тільки не можемо задовольнити свого бажання узагальнити цей матеріал у своїх висновках, тому що матеріал ніяк не дається нам до рук, то в своїх висновках про далеке минуле, про початки складання мов ми вже в царині наших домислів, наших и тоді симпатій та антипатій. Оцими суб'єктивними часто даними тільки й можна з'ясувати ту гостроту, яку спостерегаємо іноді в думках дослідників. Не можна, напр., погодитися з тими вченими, які заперечують „праруську“ добу — в умовному, звичайно, значінні цього терміну. Візьмімо хоча-б новіші праці акад. Смаль-Стоцького, який так негативно ставиться до цього питання, і порівняймо з цілком протилежними думками покійного акад. Шахматова, який дав у своїх працях декілька дуже цікавих підходів до виявлення історичної діалектології великоруської, української та білоруської мов. Для нашого часу, звичайно, вже праці Шахматова вимагають поповнення матеріалу, ширшого підходу, іноді менш гіпотез, але вони збудовані все-ж на широкому ґрунті не тільки мовних явищ, але й історичному освітлюванні.

І в перших спробах суто-наукового інтенсивного вивчення українських говірок треба зазначити праці одного з учнів шахматівської школи В. Ганцова а також О. Курилової. І тут тільки треба побажати, щоб у дальшому ці спроби набули ще ґлибшого дослідження шляхом підходу до виявлення поодиноких, ще для нас цілком нез'ясованих мовних явищ, не тільки шляхом акустичних спостережень, а за допомогою ще тих приладів, які роблять наші спостереження більше освітленими з боку фізіології звуків. Маю тут на увазі особливо цікавий для нас перехід закритих *o* та *e* через дифтонгічні або своєрідні монофтонгічні звуки. Треба буде подбати, щоб українська діалектологія використала тепер усі ті засоби, які роблять досліди французької і особливо німецької діалектології повнішими. І тут дуже несправедливо поставилася частково критика до цих перших спроб підійти до виявлення найхарактерніших ознак української мови в працях В. Ганцова.

Новіша діалектологія дала нам можливість цілком инакше ставитися до історії мови й розвитку мови взагалі та зокрема розвитку фонетичних законів. Ось раніш здавалося, що мова такий-же організм, як людський організм. Ця думка опанувала кращі лінгвістичні сили і доводила до помилкових висновків. Пригадаймо хоча-б Буслаєва, який, ідучи за своїми західноєвропейськими взірцями, збудував систему російської

граматики. Він казав про те, що історичний процес розвитку мов є процес поступінного розпаду, що золота доба мови вже пройшла. Особливо яскраво цю думку що-до зміни звуків висловив Шляйхер. Усяка звукова зміна здавалася йому поступінним руйнуванням слів, поступінним змертвінням та розкладанням. Звичайно, що таке ставлення цілком хибне і від нього новий час цілком вже відмовився: звукова міна не є показчик розпаду, а навпаки — нового життя, життя міцнішого, ніж те, що було раніше. І помилка минулого була перш за все в тому, що порівняння мови з живим організмом було прийнято в цілому розмірі цього поняття, а порівняння тут, як і завжди, може бути тільки часткове. Коли слово відмінюється так, що його іноді важко впізнати, то це не є процес розпаду через різні хімічні процеси, а утворення нового мовного організму, цілком непопсованого.

Відкіля йдуть оці звукові зміни? На це питання думка попередніх лінгвістів давала різні відповіді, головніше також теоретичного характеру, але в цих відповідях була частина тієї правди, як тепер визнає сучасна лінгвістика. Тут відзначали і зручність вимови, вплив наголосу, вплив сусідніх звуків (або, як казали, — літер), підкреслювали вплив, значіння слів, казали про втрату дбайливого ставлення до вимови слів, доходили до думок про вплив природи, вплив самого організму людини. Але це все висловлювалося на підставі дуже теоретичного підходу, без емпіричних даних. Деякі з цих мотивів мали за нових часів вже нові пояснення, а залишалися від минулого тільки терміни, в які вкладалося новий зміст, напр., так було з поняттям „зручність“. Тут траплялось те, що ми спостерегаємо в галузі синтакси — терміни залишаються, але зміст їх вже інший. Треба також зазначити, що характер теоретичности, або краще гіпотетичности, характеризує і думки нового часу, особливо що-до виявляння звукових законів минулого. Це викликає самий характер предмету, що досліджується. Візьмим закон так званого „перебою“ приголосних у германських мовах. Цей закон викликав цілком протилежні пояснення — то як ознака гордої натури германців, то відбивання гірської природи (куди переселилися германці з рівнин), то в формі нового наголосу (пояснення Грімма, Мейера-Любке, Гірта та инш.). І ось останній час вже відмовився від фізіологічних пояснень, а почав тільки шукати умов цих переходів. Візьмемо думки Есперсена про збереження в англійській мові на кінці слів дзвінких приголосних. На його думку, це пояснюється тим, що багато слів в англійській мові відрізняється тільки кінцівкою — ось тут неначе свідоме ставлення до цього факту. Але може і не так — у російській мові ці кінцівки змінюються і це не перешкоджає їх існуванню в однаковій звуковій формі, але з різницею в значінні. Українська-ж мова зберігає на кінці дзвінки — знов не тому, щоб розрізнати з іншими словами. А що таке оця зручність або, як іноді називають евфоніка, милозвучність та інші цілком невиразні терміни, невиразні та неясні тому, що вони дуже широкі? Проти цього терміну заперечила і сучасність, але

термін цей можна прийняти, тільки вклавши у нього різноманітний зміст. Перш за все зручність є приладження, вона буває наслідком різних змін. Візьмімо наші старі голосні глухі. Характер цих голосних був такий, що послаблення вимови складу призводило до затрати цих звуків. Утворювався новий збіг звуків, часто таких, природа яких не дозволяла стояти поруч, і це вже причина зміни, ось вже робила своє „зручність“. Що було в основі підсилення наголосу? Може іноді і природні умови, а може іноді темп соціального життя. У змінах мовної системи мають велике значіння різні фактори. Порівняймо, напр., темп мови чеської з темпом мови української, і ми побачимо велику різницю, а ця різниця, безумовно, мусіла вплинути на загальну зміну звуків — система зміни звуків у тісному звязку з системою взагалі всіх даних тої або тої мови. Характер наголосу, безумовно, стоїть у звязку з системою мовних органів, а ці останні стосуються до умов оточення. Який-небудь гірський тубілець вимовлятиме звуки інакше, ніж степовий тубілець — тому що сами легені у нього сильніше розвинені. Який-небудь міський тубілець, особливо тубілець великого промислового центру матиме інший темп своєї мови, ніж тубілець спокійного села. Отже новий час бере на облік ці сторони при вивченні звукового боку мов, тільки, звичайно, у цих напрямках ще мало пророблено що-до збирання самого матеріялу. Тут теж доводиться бути в царині гіпотез.

Та боротьба, яку ми бачимо між різними дослідниками що-до мовних законів, довела, як я вже сказав, до скепсиса — чи існують взагалі які-небудь мовні закони або тільки мовні переходи. Це було основою спеціальної розвідки Векслера: *Giebt es Lautgesetze?*, але та відповідь, яку дав Векслер, обороняючи це існування, не здається мені задовільною. Закони є, тільки вони не в тих переходах, які спочатку перший Бопп назвав законами. Людське слово, як нерозривне сполучення звуків та значіння, об'єднує в собі, сполучає елементи законів суто-фізіологічних і суто-психологічних. Тому мовознавцеві й доводиться з одного боку торкатися науки чисто природничої, з другого — психологічної. І вже те одне каже нам про те, що в історії словних змін мають значіння фактори фізіологічні і фактори психологічні. Не в тому закон, що давінки переходять у глухі, це тільки переходи, наслідки, а в тому, що кінець слова не вимагав часто такої енергійної вимови, як початок або середина. Не той закон, що задньоязикові переходять у середньоязикові, а те, що задньоязиковий звук не може сполучатися з середньоязиковими голосними звуками, то-що.

Цих фізіологічних законів ніяка так звана аналогія не може порушити, тому що це було-б протинатурально. Аналогія, закони психологічного впливу сприяють лиш тому, що один фонетичний закон поступається своїм місцем перед іншим фізіологічним законом. Через такі впливи ми маємо також збагачення самого фізіологічного матеріялу. Візьмімо — коли ми вивчаємо чужу мову, вивчаємо, часто свідомо придивляючись до

зовнішньої сторони її, через те иноді змінюємо несвідомо мову свою. Звичайно, може тут бути вплив і не через первісно свідоме вивчення.

Тепер, коли розвивається мікроскопічне фонетичне вивчення мов коли виявляються такі звуки, які раніше зовсім і не фіксувалися на письмі, то буде ясно — як грубо малювалася та й досі малюється картина минулого в мові. Тут особливо яскраво малюється уся гіпотетичність не так навіть у різних теоріях, що змінювали одна одну або комбінувалися: в працях Шляйхера — Шмідта — Лескіна — Остгофа — Бругмана та инш., а особливо в тих змінах, які ми подибуємо в працях часто одного вченого, візьмим, напр., Фортунатова та його школу. Думка людська намагалася й намагається дійти шляхом абстракції таких верхів, для яких вона не мала матеріалу. А тепер, коли ми, вивчаючи фонетику, вивчаємо її для неї тільки, ми бачимо, скільки тут є труднощів, щоб утворити справді наукову аналізу і дати такі бажані для нас узагальнення. Збирання попереднього матеріалу, до того детального, часто не дає відразу переходити до яких-небудь загальних висновків. Тут трапляється те, що ми бачимо в експериментальній педагогіці — не видко краю, коли нарешті матеріалу буде стільки, щоб ми могли справді дійти до верхів. Але це не припиняє праці в даному напрямкові і тепер особливо жвавість ми постерегаємо в гіпотетичних будуваннях що-до впливу акценту на зміну різних головних переходів.

Звичайно, я не хочу тим підкреслити якусь некорисність такого вивчення і такого часто сумнівного будування — частково залишаються і після таких спроб такі висновки, що більше й більше дають картину звукових змін.

Коли ми будемо переглядати різні погляди мовознавців на причини мовних змін, то побачимо як загальну рису — один дослідник висовує одну причину, надає особливого значіння, ставлячи в тінь або зовсім заперечуючи проти інших причин.

Як часто суперечки точилися в галузі тільки логічних міркувань, особливо яскраво показала критика тверджень усієї школи молодограматиків у працях Шухардта.

Коли мова є наслідок психофізичної діяльності, то треба розглядати її з оцих двох боків. Оці дві сторони тісно зв'язані в слові. Частини-ж слова сами собою не існують, вони існують тільки в слові. Отже слово є та гармонійно складена одиниця, частини якої — оці дробки набувають своїх фарб тільки в цілому, як слово в реченні. Але й досліджуючи слово і тепер, коли, здавалося-б, ми маємо вже науковіші підходи, ми не можемо відійти від суб'єктивного підходу та освітлення мовних законів. Варто порівняти ті думки, які висловлювали та висловлюють такі представники мовознавства, як Есперсен, Сіверс, Сосюр, Фослер та инш., щоб побачити, як різно трактується і тепер проблеми мовознавства, скільки суто-персонального вноситься, щоб утворити ту або ту суцільну гіпотезу. Тепер почали особливо підкреслювати соціальний вплив, на чому мало спинялася думка попередніх дослідників, але це підкреслювання

мало поки що внесло світла в проблеми тому, що конкретно це не виявилось при аналізі матеріалу.

З погляду консеквентности — підкреслювання соціальної сторони мови поруч з її біологічною стороною великий плюс нового часу. Але й тут на перших кроках ми бачимо такі твердження, з якими важко погодитися, хоча ці твердження набувають тепер сили і входять вже в наукове життя, як догми. Візьмим твердження Сосюра про розподіл мови — на мову індивідуальну *parole* і мову суспільства *langue*. Основа *parole* психофізична діяльність людини, основа *langue* соціальна діяльність. Але-ж сума різних *parole* утворює *langue*, і коли *parole* не має основи соціальної, то як це буде в сумі? Та й сама-ж сума це фікція. Отут цілий ряд непослідовностей. Немає розриву між індивідуальною мовою та мовою суспільства вже тим, що тут вічні взаємини — одна одній дає матеріал. І через те, що ту й ту мову ми уявляємо собі як явище багатогранне, не можна з'ясувати зміни якоюсь однією причиною. Тут важить багато причин, і перевагу мають то одні, то інші — а зміна йде. І цю зміну, як я вже говорив, проте, ні в якому разі не можна уявляти собі, як розпад, хворобу, а зовсім навпаки. Дивно, що тепер оці старі думки про неначе-б загибель, занепад мови з'являються і у представників лінгвістичної географії, які повторюють таким чином те, що твердила стара логічна школа.

Дуже цікаво, що ті твердження, які ми знаходимо в праці Векслера знайшли собі в працях Есперсена та Фослера таких ворогів, що, коли ми станемо на їх бік, від висновків Векслера мало що залишиться. І в ударах оцих супротивників є багато цінного. Сам-же Векслер нападає на попередню літературу. На думку Векслерову — основа усяких змін етнічне змішання, тому інші фактори, як артикуляційна база, наголошення та инш. є те, що дає одність мови і відхилення тут усе одно будуть нівельовані загальними умовами. На думку Векслера, також не має значіння та основна база, на якій стояв Пауль про зміни через молодші покоління — тому що й тут доходить справа до одности. Але коли Векслер починає наводити історичні дані для проведення основної думки про змішання, то тут у Есперсена та Фослера подано інші контрдані.

Питання може стояти ще про те, чи можна говорити про однакові умови розвитку мови взагалі. Мова письмова і мова говірок мають у процесі свого розвитку іноді неоднакові умови. Тимчасом як про народні говірки ми не можемо сказати, що вони мають у процесі свого розвитку свідомої праці в даному разі, а про мову письмову, про літературну взагалі мову, ми можемо сказати, що тут принцип свідомого ставлення багато важить. Пригадаймо роль вчених граматиків у справі утворення літературної мови, свідому творчість письменників на допомогу цим граматакам.

Дуже цінний матеріал дає географічна лінгвістика, коли вона ставить за свою мету дати точні географічні розподіли мовних явищ. Ми ясно уявляємо собі різні течії, але це тільки географія, а не наука лін-

гвістика. Це тільки підготовчий матеріал. Можна провести цікаві лінії, які споріднюють такі праці, як праця Дозі з працями вже лінгвістичними Сосюра, коли він намагається ввійти тільки в галузь своєї синхронії, минаючи вимоги діяхроністичного підходу. І тут теж лінії йдуть далі, коли вивчення переходить у так звану описову синтаксу. Тим, що я сказав, я не хочу обвинувачувати взагалі нові течії лінгвістичної думки в тім, що ця думка обмежується тільки зовнішнім — я хочу лиш підкреслити потребу не обмежуватися тільки принципами географії, переносючи оці принципи до вивчення мовних явищ. Тут, правда, представники географічної лінгвістики можуть мати для себе виправдання і в нових теоріях мовознавства (маю на увазі знов теорію синхронізму, в його відокремленні від діяхронізму).

Правильно робить лінгвістична географія, коли висуває велике значіння соціальної сторони при етнічних мішанинах — але, здається, ми маємо тут і перебільшення соціального моменту, коли часто цілком нівелюється вплив природніх умов, які вважаються тільки за якийсь додатковий елемент. Соціальні умови мають велике значіння в напрямку збереження певних рис — вони придушують індивідуальні риси, але в житті суспільства непомітно зростають відхилення, які непомітно входять у життя. Цим відхиленням іде назустріч взагалі мінливість життя. І тому вже теоретично не можна погодитися, що мова не зазнає ніяких помітних змін, а залишається в якомусь застиглому стані. І коли представники географічної лінгвістики кажуть про якусь патологію в мові, проти якої виступає як терапевт мова літературна, то вони тут аж надто помиляються, стоячи на застарілій так званій етимологічній підставі. Вони забувають, що всякі скорочення, всякі нівеляції є здорові наслідки розвитку мови, і скорочене слово, слово, яке має багато, може, вже гомонімів, для тих, хто його вживає, у звязній мові цілком зрозуміле, і що взагалі в історії розвитку мови замість принципів етимологічних виступають принципи синтаксичні.

Коли тепер ми висуваємо теорію соціального походження мови, то ми стоїмо вже в доводах та мотивуваннях взагалі не на такій підставі, як стояв XVIII в., який спочатку висунув цю думку. XVIII вік проводив якусь механічну теорію, де повторювалась думка античного світу про те, що мова є якась прислужниця нашої думки. І коли Гумбольдт висунув твердження, що мова є орган, що утворює саму думку, то це був цілий науковий переворот — і ця думка і тепер залишається як основа сучасного розуміння процесу мови. Від цієї підстави ми не можемо відмовитися і тепер, коли висовуємо на перший план соціальні основи мови. Коли ми розглядаємо який-небудь мовний факт, то ми можемо його аналізувати, перш за все беручи той апарат, який утворює цей факт шляхом запозичення або шляхом самостійної якої діяльності. Коли ми говоримо, що цей факт ми переймаємо від колективу, то колектив мусить-же бути виявлений через одиниці, через знов людський організм. Треба ставити наші твердження на конкретну підставу, а не обмежуватися та ховатися за

якісь загальні фрази. Звичайно, ціла словесна культура, ціле багатство різних уявлень, що придбала людськість, виявляється в багатому нашому письменстві, але щоб усе це багатство аналізувати, треба його знов пропускати через живий організм, а інакше це багатство буде мертво.

Часто пригадуючи початки наукового обґрунтування соціальної теорії походження мови, посилаються на Нуаре. Погляди Нуаре запозичила марксівська література. А хіба наш дослідник Потебня не тільки показав оцю сторону в розвитку мови, а ще й обґрунтував її, розвиваючи думки Гумбольдта, на лінгвістичних джерелах? Він викрив справжній мовний процес, показуючи, як збігаються в слові сторона об'єктивна та суб'єктивна. Перша то є те, що дає колектив, друга індивідуальна робота людини. Коли Потебня робив свої загальні висновки, то ці висновки не були такого дедуктивного характеру, як висновки в відомій праці Сосюра, яка тепер має таку популярність серед фахівців. У Потебні весь мовний процес набуває такого життя, якого він не має у Сосюра з його думкою про якийсь колективний імператив — колективна соціальна мова за Потебнею не віднімає від індивідуума його творчості, навпаки — творчість індивідуальна є те, що порушує оцю релятивну „традиційність“ мови взагалі. Дедуктивний характер деяких основних тез у Сосюра — є слабкий бік його системи. Коли ми не погодимося з цими тезами, то не погодимося і з дальшими висновками з тих тез. У Сосюра ми бачимо цілу низку блискучих логічних міркувань, порівнянь, дотепних висновків, але характер усього цього логічний — тут немає суворо індуктивної праці над предметом, яка наочно показувала-б нам мовний процес, знайомила-б нас з життям мови. Цікаво тут відзначити, що в новіший час знов впливають думки Гумбольдта, але здебільшого ці думки дають новий зріст не на підставі суворо лінгвістичного дослідження, як казали ми про Потебню, а на основі логічних міркувань, на підставі тієї-ж дедукції, що ми простежили у Сосюра. Марті, проводячи свою формулу про конструктивну внутрішню форму, Фослер, Шпет — усі вони йдуть не шляхом індуктивного спостереження мовних процесів життя слова-речення в його не тільки горизонтальному, але й вертикальному історичному напрямкові, як робив те Потебня, а шляхом логічно-психологічних міркувань. Шлях логічного обміркування тим слабкий, що він дає можливість різним збудуванням, особливо коли це зосереджується на різних дефініціях. Звичайно теж, що не можна заперечувати проти того, що психологічні дослідження мовних процесів багато зробили і для вияснення мовних процесів — психологічна аналіза в роботах, напр., Вундта дала багато матеріалу для виявлення характерних ознак мови — вона дала такий конкретний матеріал, який допомагає входити в аналіз мови звичайно не без суб'єктивних пояснень, гіпотез. І для вияснення колективної мови тут аналіза мови індивідуальної багато зробила. Новіший час висунув тут цікаве питання щодо методології підходу до мовних процесів, — обмежуватися тільки спорідненими мовами, або збільшити площу й користуватися спостере-

женнями мов неспоріднених — і ось тепер думка стоїть за це збільшення. Новіші дослідники, як Юнкер, Порциг кажуть, що, напр. у галузі синтакси дослідник індоевроп. мов мусить виходити в порівнянні і з неіндоевроп. мовами. Думається, що взагалі метода порівняння розгортає найширші перспективи, але тут треба суворо домагатися, щоб це порівняння йшло після поглиблення спостережень у тій галузі, яка обслідується. Метода порівняння дасть фон, який може часто полегшити зрозуміння того, що не викриває вивчення однієї або декількох мов, але все-ж-таки спочатку треба індуктивно вивчити ці останні. При тому, звичайно, коли ми хочемо ввійти в аналізу слова, ми не можемо обмежуватися його сучасним станом, ми мусимо утворити неначе генетичну таблицю цього слова — оце можливо тільки вивчаючи речення в його історичному аспекті. Генетично-порівняльна метода дуже потрібна не тільки у фонетиці таморфології, але вона потрібна, проти думок деяких дослідників, і у синтаксі, тут тільки праця далеко складніша.

І оця порівняльна метода з генетичним характером тільки і дасть змогу ввійти в життя самого слова, яке без речення не існує. Звичайно, синтаксичні конструкції це картина соціальної культури, вони перш за все засвоюються, але це не значить, що тут немає непомітної праці індивідуума. Тому тут так багато важить вивчення психології людини і взагалі психологічний напрямок у вивченні синтакси. Взагалі-ж можна сказати, що ця галузь мовознавства дуже мало вивчена, хоч за останні часи ми бачимо, що увага дослідників звертається все більше й більше в цю сторону. У теорії будування синтакси ми користуємось дуже часто навіть тим, що дала антична граматика, що збудована була виключно на логічних підставах, на логічних підходах до вивчення мови. Правда, це часто теж не суперечить досягненням сучасного тому, що в спостереженнях минулого було багато хоч грубого, але здорового емпіризму, і цей емпіризм не суперечить тим тонким спостереженням, які дає нам сучасна психологія мови й не суперечить усе це спробам зв'язати з формальним підходом до мови. Різні напрямки є у вивченні синтакси, але це поступінно дає можливість різнобічніш' освітлювати питання. І принцип, який був висловлений у Гумбольдта, що мова є *ἐνέργεια*, має силу й тепер, хоч ми й будемо визнавати, що ця *ἐνέργεια* не індивідуума, а цілого суспільства. Тут не доведеться перекирчувати твердження Гумбольдта в такий формі, як зробив один з дослідників: „язык не есть деятельность индивидуальная *ἐνέργεια*, но культурно-историческое достояние человечества *ἔργον*“. Ця поправка цілком неправильна: мова завжди залишається *ἐνέργεια*, будучи в той час *ἔργον*. І важко буде погодитися з думками новішого французького дослідника Брюно, що при вивченні граматики ми мусимо виходити з думок, від ідей, себ-то знов поворот до старого.

Оцей поворот до старого, особливо що-до методології, я вбачаю у відомих думках італійського вченого Кроче, що висловив думку про індивідуалізм мови, про естетику як основу мови. Оця боротьба з „позитивізмом“, який так яскраво характеризує новітню лінгвістику, особливо

виявилася у працях Фослера та його небагатьох учнів, які дуже невдало знов хочуть повернути колесо дослідження у галузь об'єктивного дедуктивізму, проводячи думки про автономність індивідуума у творчості мови, про незалежність від оточення та ин. Коли ми будемо заперечувати ті досягнення, що безумовно зробила лінгвістика в її дослідах, коли ми будемо обстоювати якусь інтуїцію як унутрішню діяльність сути мови — то ми переходимо в ту галузь метафізичного світогляду, який характеризував раніші часи, хоч може тепер цей метафізичний характер і буде витонченіший (про Фослера та його школу докладніше далі — в особливій доповіді).

Ті труднощі, які тепер переживає сучасна лінгвістика, лежать перш за все у тих придбаннях, які вона зробила протягом усього попереднього часу. Справді — у чому тепер ми хитаємось — в загальних означеннях? Чому цього не було раніше? Тому що думка лінгвістична переживала тут такі-ж моменти, як і в інших науках — вона попереду давала різні узагальнення, які тепер багатий фактичний матеріал порушив. Лінгвістична думка зробилася обережнішою, хоч ця обережність часто і тепер порушується тому, що нас завсіди вабить до себе бажання дати висновки загального характеру, поставити крапку над і, коли ми цієї крапки поставити не можемо.

Проф. Микола Груньський.

До бібліографії. Schuchardt. Ueber die Lautgesetze gegen die Junggrammatiken (Leipzig 1885), Zur Kritik der neuesten Sprachforschung (Leipzig 1885). Noiré. Das Werkzeug und seine Bedeutung für die Entwicklungsgeschichte der Menschheit (Mainz. 1880). Feist. Indogermanen und Germanen (1919). Jespersen. Zum Lautgesetzfrage (Phonetische Grundfragen) 1904, Die Sprache, ihre Natur, Entw. und Entstehung (Heidelb. 25). De-Saussure. Cours de linguistique générale² (1920). Bally. Le langage et la vie (Geneve 1913). Vendryes. Le langage (Par. 1922). Brunot. La pensée et le langage (Par. 1922). Meyer-Lübke. Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft³ (1920). Wrede. Ethnographie und Dialektwissenschaft (Hist. Zeitschr. 18 B.). Zur Geschichte d. deutsch. Mundartenforschung (Zeitschr. f. d. deutsch. Mundarten 1919, I). Frings. Die deutsche Sprachwis. und die Mundartenforschung (Zeitschr. f. d. M. 21, I). Gilliéron et Edmont. Atlas linguistique de la France (1900—1912). Gilliéron et Roques. Etudes de géographie linguistique d'après l'Atlas linguistique de la France (1900—12), Généalogie des mots qui désignent l'abeille (1918). Millardet. Linguistique et dialectologie romanes (Montpellier, 23). Terracher. Géographie linguistique, histoire et philologie (Par. 24). Meillet. Linguistique historique et linguistique générale (1921). Vossler. Positivismus und Idealismus in d. Sprachwissenschaft (Heidelb. 1904). Sprache und Schöpfung und Entwicklung (1905), Frankreich Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung³ (1921), особливо тепер — Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie (München, 23). Dauzat. La géographie linguistique (Par. 1922). Wechsler. Gibt es Lautgesetze? (Forschungen zur roman. Philol. 1900). Магг, Яфетическая теория (1928). По этапам развития яфет. теория (26).

Називаючи тут тільки деякі праці з сучасного та недалекого минулого, які дають матеріал для характеристики сучасного стану лінгвістики, я мушу також від-

значити спроби дати цю характеристику. Перш за все треба визначити велику книгу *Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft* (Festschrift für W. Streitberg, Heidelberg 1924, I—XIX, 683). Тут ціла низка статтів, що характеризують загальне мовознавство та вивчення мовознавства у різних країнах, потім — статті оригінального характеру, що звимають різні важливі мовознавчі питання. Тут є стаття проф. Сіверса *Ziele und Wege der Schallanalyse*, а також F. Karg'a *Sprachwissenschaft und Schallanalyse*, на яких я спивнявся вже в акад. зап. (Форма і композиція Сл. о П. 12); новіш-ж теорії проф. Сіверса що-до вивчення давньослов. пам'яток я розглянув у другій своїй статті (теж Ак. Зап.—Київські та Фр. ур., а також порівн. що до П. — т. 22 Зап. Ак.). У вищеназваних моїх статтях, а також ще в інших (напр., у докладній рецензії на новішу синтакс. працю пок. ак. Шахматова, Зап. Ак., 19 т.), а також у цій моїй статті можна бачити иноді зовсім инший підхід та иншу оцінку, ніж напр., у статтях Порціга, Йордана та инш. Взагалі-ж цей збірник дуже цінна наукова праця. Він дав багато матеріалу для новіших статтів проф. Немировського (*Современное языкознание и его очередная задача*, *Известия Горского Педаг. Института*, т. III, 1926), Р. Шор (*Кризис современной лингвистики*, *Яфет. Сб.* V, 1927). У „Яфет. Сборниках“ I—V є ціла низка дуже цікавих статтів — проф. Церби, Петрова та инш. що-до „скрещування“, питань про історію мови. Про лінгвістичну географію є невеличкі статті проф. Жирмунського (*Этнография*, 27 р.) і проф. Немировського (вищеназв. „Известия“). Крім зазначених праць німецько-франц. з лінгв. географії треба відзначити дуже старано складену працю *Tesnière, Les formes du duel en slovène*. Ця велика праця (XX+454 стор.) має ще додаток лінгв. атлас (70 map) (*Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène*. Paris 1925). Але мені тут знов доводиться підкреслити свій погляд на лінгв. географію: мапи дають те, що на поверхні, але щоб знати джерела цього поверхневого руху, треба входити у глибини. Географ.-лінгв. мапи — це дуже цінний матеріал, але тільки матеріал для дослідження. Цінний він перш за все тому, що є ілюстраційний матеріал, який дуже наочно показує поширення того або того явища в конкретній формі — будь-то поодиноке слово або його форма, або ціле речення. Але треба взяти на увагу, що це маленькі, дуже маленькі частини великого цілого, і тут багато треба обережності при інтерпретації мовних явищ. Треба поставити питання, чи можна від того, що є, від самої квітки, говорити про те, що тут є основа, який корінь тієї квітки. Можна казати, що лінгв. географія дає багато, як частковий матеріал тільки сучасного для виявлення сучасних соціальних взаємин, але чи можна сказати, що вона зробила та робить усе для виявлення соціальної основи мови? Лінгв. географія не висвітлює природи мови, а тільки її зовнішній процес. Тут цікаво порівняти не тільки непогодження з основними думками, напр., Жійерона з одного боку та таких лінгвістів, як Мейє, Геннекена та инших, але й серед самих представників лінгвістичної географії, як Жійерон з одного боку, а з другого — Доза та Мійярде.

Українські етимології¹⁾.

19—20. Укр.-блр. *сум*, укр. та інше — слов'янські *chmar-*, *chmur-*.

Висвітлюючи походження слов'янських слів *chmura*, *chmara*, проф. Бернекер (Slav. etym. Wörterb.², 1924, ст. 391) покликається на Педерсена, що в V кн. Indogerm. Forsch. (ст. 66 та 68) зв'язував наведені слова з словом *smur-*²⁾. Цілком можлива річ, що слова *chmur-*, *chmar-*, з одного боку, і *smur-*, з другого, справді, з'являються спорідненими (про це мова буде ще далі), але відношення *ch* до *s* не таке просте, як це здається на перший погляд: не можна тут безпосередньо виводити *ch* з *s*. Перехід *s* у *ch*, як відомо, відбувався тільки після попередніх голосних *i*, *u*, *ə*³⁾ та приголосних *r*, *k*. Неправильно, гадаємо ми, зроблено й морфологічний розклад слів, бо чергування *u*—*a* досить рідке з'явище, тимчасом імовірніш було-б тут говорити про суфікси *-ur-*, *-ar-*. Отже, розклавши слова *chmura* й *chmara* на *chm-ur-*, *chm-ar-*, ми вважаємо за цілком можливе *chm-* вивести з праформи **ksūm-* через стадію *ch̥m-*⁴⁾; була вона нижчим ступенем до кор. **kseum-*: **ksoum-*.

Не спиняючись більш на цьому, ми не вбачаємо жадної перешкоди ні з боку фонетичного, ані з семасіологічного до того, щоб розглянути слова поставити в зв'язок з укр. та білор. словами *сум*, *сум-ува-ти*, то-що. Пояснюючи походження різних індо-європейських форм для числівника „6“ (гр. ἑξῆς, лат. *sex*, слов. *šest* і т. д.), Цупіца (BB, XXV, 94) та Ендзелін (Сл.-балт. эт., 46 й наст.) виводили їх з індо-європ. дублетів **ksueks-* || *sueks-*⁵⁾. Отакий самий варіант без *k* перед *s* ми можемо припускати для

¹⁾ Д. Записки Істор.-Філ. Відд. У.А.Н., кн. VII—VIII, ст. 67—73.

²⁾ Як це було з „законом Цупіца“, що його на багато раніш відкрив Потєбня (д. про це докладніш у наших „Лингвистических заметках“ (Учен. Зап. Высш. Шк. г. Одессы, т. II), отак само й це порівняння *хмур-* із *смур-* знаходимо в того-ж Потєбні, д. РФВ, IV, ст. 204—205.

³⁾ На нашу думку, до зміни *s* на *ch* спричинялося також „шва“ (*ə*), д. нашу „Спробу гістор. дагіст. зап. слов. фонет.“, Зап. Аддз. Гум. Нав. ІВК, I, ст. 12.

⁴⁾ Бувши в слабому становищі, з повинен був тут випасти. На жаль, ми поки-що позбавлені можливості документальними даними ствердити факт колишнього існування глухого в цім слові, бо в давніших слов'янських пам'ятках, що зберігають добре слабі *z*, *b*, це слово як-раз не трапляється.

⁵⁾ Пор. ще Ільїнського, Звук *ch* в сл. языках, ст. 65, а також Вальде, Vergl. Wörterb. d. idg. Spr., II, ст. 522—523,

тільки що встановленого кореня: **(k)soum-*: **(k)seum-*: **(k)sūm-*. З цього варіанту **soum-* і могло з'явитися слово *сум* та споріднені з ним інші слова.

За менш імовірне вважаю я порівняння слів *сум*, *сумний* з коренем **ten-* (що відбивається, напр., у польськ. *sumienie*), як це робив ще Міклошич у своїм етимологічному словнику слов'янських мов. Якщо з огляду на зазначену паралелю і можна, здавалося-б, розікласти слово *сумний* на *су-мн-ий*, то наявність слова *сум* робить оцей морфологічний розподіл дуже сумнівним. Найімовірним здається мені, щоб таке досить поширене в слов'янських говірках слово (а саме, *сум*) могло-б виникнути з *сумний* у наслідок оцього так-би мовити морфологічного перерозподілу.

Можливість існування в прамові варіантів з початковим *k* перед *s* та без нього можна, на мою думку, підперти ще кількома прикладами. Так, напр., згадуваний вище Цупіца в тім-же XXV т. ВВ. наводить деякі порівняння (напр., ір. *sēt* і слов. *штати*, сюди-ж і гр. *ξέν(F)ος*, або ст.-інд. *kvanati* та інші з **(k)suen-*, іб., ст. 94—95); до них я наважуюсь додати ще кілька прикладів, що їх і подаю нижче, а тепер я хотів-би сказати кілька слів про можливий зв'язок слів *сум*, *хмур-* (*хмар-*) із словом *смур-*.

Порівнювали останнє слово, з одного боку, з сrb. *суморан*, чеськ. *šmouřiti*, з другого боку, з грецьк. *μαυρός*, вірменськ. *tur* (д. Цупіци в ВВ. XXV, ор. cit., Шефтельовіца в ВВ. XXIX, ст. 46, Преображенського, Эт. сл. р. яз., s. v), але коли зазначене слово й з'являється спорідненим із словом *хмур-*, то в усякім разі за корінь у ньому треба вважати *см-* (< *съм-*, себ-то слаб. ступ. до *сум*). Але-ж тоді відпадають паралелі не-слов'янські (гр. *μαυρός*, вірм. *tur*) Петерсона Z. S. Sprachforsch. 40.

21—22. Слов. *seg-ati*, укр. *шаг-ати*, рос. *шаг-ать*, укр. *шуг-нути*, блр. *шуг-нуць*.

Слов. *seg-ati*, — *noti* я вважаю за слово, споріднене з словом *žeg-ati*, *žegъ*. Перше з них Вальде, порівнюючи з ст.-інд. *saghnōti*, гр. *σθένος*, виводить з праформи **seg^uh-* (**seng^uh*) (Vergleich. Wörterbuch der indogerm. Sprach., II, ст. 482—483). Але з боку семасіологічного наведені слов'янські приклади (також і слово *штати*) ближче стоять до кореня **sēgh-* (про нього див. у Вальде, ор. cit., ст. 481—482), що відбивається в ст.-інд. *sāhatē*, гр. *ἔχω*¹⁾ „тримати, володіти“; до цього кореня Вальде відносить і гомер. *ῥῆα* „weitaus“, *ῥῥός* = *ταχύς*, *ἑσῥος* „hervorragend“. Безперечно, семасіологічний бік усіх наведених прикладів можна звести до основного, первісного значіння „пориватися, намагатися до чого, перемагати“. З боку-ж фонетичного їх можна пояснювати як варіанти з середньопіднебінним

¹⁾ У „Dict. étymolog. de la langue grecque“ Boisacq'a, під словом *ἔχω*, на-жаль, слов'янські паралелі не згадуються.

та задньопіднебінним приголосним. Подібні приклади в науці добре відомі. Привід звязувати обидві праформи дає сам Вальде. Розглядаючи долю кор. **segh-*, він заважує, що „*Ai. saghñōti* „ist gewachsen, nimmt auf sich, vermag zu ertragen“, ав. *azgata* „unbezwänglich“ von einer ähnlichen Wz. *seg^{uh}“*.

Відношення слова *шагати* до *сагати* легко висвітлити буде, якщо ми так само припустимо тут варіанти з початковим *k* перед *s*; рефлексом цієї праформи **kseng^{uh}-* безпосередньо й могло бути слово *шаг-¹*).

Отже після цього всього стає очевидним, що думка Петерсона Arch. f. sl. Ph., XXXV, ст. 359—360 та Ільїнського (див. його „Звук *ch* в сл. языках, ст. 83) про звязок слова *šegъ* з ст.-інд. *khāñjati* не має під собою твердого ґрунту.

Не пощастило й акад. Ляпунову натрапити на правильний шлях у питанні про слово *шагъ* (у розвідці „Семья, сябр — шабёр“, надрукованій у Сборн. ОРЯС Ак. н. СССР, т. CI, № 2, присвяч. акад. Соболевському). Покликавшись на Даля („сторожка дѣвка на сяжокъ не подпуститъ“), Б. М. Ляпунов виводить *шаг* з **сагъ*. Статися це могло в говорах „шепелявых типа псковского и подобных“. Але-ж слово *сяжок* становить надто вузький діалектизм, тимчасом як рос. *шаг-*, *-ать*, від якого, як ми бачили, можна й не відділювати з семасіологічного боку укр. слів *шагати*, *шугнути*, поширені куди більше. Отже правильніш буде слова *сяг-*, *сяжок*, якщо не вважати споконвіку спорідненими з словом *шаг-*, то в усякім разі виводити *сяж-ок* з *шаж-ок*, а не навпаки²⁾.

23—24. Укр. *хламати*, *хлань*, *хлебтати*, *хлистати*, польськ. *chleptać*, то-що, блр. *сіляць*, чеське *šloratí*, рос. *хлестать*, д.-ц.-сл. *хлѣбъ* і т. д.

І тут так само різні наступні елементи після двох перших однакових звуків *хл-* дають нам право вбачати в ньому корінь. Як і в корені *хм-*, так, очевидячки, і в цім корені випав *ъ*, що був тут у слабім становищі. А *хъл-* повстало з **ksal-*, себ-то слабого ступ. до кореня **ksel-* | **ksol-*³⁾.

¹⁾ Можливо, що сюди стосується й укр. *шугнути*, блр. *шугнуць* (< **ksong^{uh}-*). Нарешті, в такому-ж значінні українська мова знає й слово *шагати*, *шагнути*, д. Грінченка, Слов. укр. яз., с. v.

²⁾ Нарешті, сюди, мабуть, стосується й влр. *сигать*, блр. *сігаць*, „іти швидко, великими кроками“, яке або повстало з *сягать* під впливом дисимілятивного якання, або-ж становить спадщину варіанту з деназальован. голосною пор. Преображенського, Эт. сл. р. яз., с. v., а також Даля, Толк. сл. жив. влр. яз. Порівняння наведеного слова з скр. *ciğhras* „швидкий“, що його пропонує Сольмсен (KZ., 38, ст. 142—144), не заслуговує довір'я. В укр. мові слова *сигати*, здається, нема (д. Слов. укр. яз.), але зате там знаходимо цікаве слово *сягнистий* („дѣлающій больше шаги“, д. „Слов.“ Грінч.), в якому відбивається варіант кореня з носовим інфіксом.

³⁾ Корінь *хъл-* з різних прикладів виділив і Гр. Ільїнський, Зв. *ch*, ст. 91, але ми не можемо погодитись із шановним професором у тім, що тут *ch* з *kh*, а не з *ks-*; зовсім безпідставно заперечує він проти думки Петерсона, що виводив *хлѣбъ* з **kselb-*. Зовсім інше питання, чи не з'явилось оце **kselb-* з **skelb-* через перестановлення; розв'язувати його в даному місці ми не маємо на оці.

І в цьому корені *k* так само було рухоме, себ-то поруч зазначених праформ у прамові були варіанти **sel-*, **sol-*, **sal-*. Один із ступенів цих варіантів і відбився. на нашу думку, в блр. діалектичнім *сіляць*, що має як-раз значіння *хлебтати*, *хлистати*. Не берусь зараз розв'язувати, чи тут *i* споконвічне, чи-ж воно виникло з *e* в наслідок дисимілятивного якання, — для даного моменту це не має жадного значіння й не перешкоджає зв'язати дане слово з наведеною праформою ¹⁾.

Що-до паралелів в інших і.-евр. мовах, то цілком можлива річ, що родичем наведених варіантів з'являється корінь **suel-*, значіння якого („schlingen, essen, trinken“, див. „Vergleich. Wörterbuch der indogerm. Sprachen“ Вальде) дає нам право на таке порівняння.

Цим поки-що ми обмежуємось, але ми певні, що дальші досліди поповнять список прикладів варіантів *ks-* | *s-*. З огляду на такі варіанти з'ясується, може, і деякі з тих паралелів з *x* та *s*, що їх наводить акад. Соболевський (ИОРЯСРАН., т. XXVII, ст. 321 й и.) ²⁾. До того-ж-таки списку може доведеться зарахувати й *шабѣр-сябр*, що про них писали Соболевський (Уч. Зап. В. Шк. г. Одессы, т. II, ст. 61—62) і Ляпунов, — останній у згаданім вище артикулі „Семья, сябр-шабѣр“. Наводить нас на думку про те, що праформа слова *шабѣр* могла починатися з *ks-*, сам Ляпунов (ibid., ст. 263: „Но возможно было бы еще другое: предположение балт.-славянского начального *ks* подобно предполагаемому в числительном шесть, литовск. šeši...“), однак, прийняти рішуче цю думку він не наважується, бо вважає, що в праформі цих слів було *k̂* (а не *k* задньопіднеб.). Безперечно, акад. Ляпунов більш не вагався-б, як-би одділив наведені слова від грецьких *κῆται*, *κοίτη*, *κοιμῶ* (ibid., ст. 259), що з боку семасіологічного все-таки значно ближче стоять до слов. *по-чи-ти*, *по кой*, а не до „семья, *шабѣр-сябр*“.

25. Укр. *ясна*, *ясла* = рос. „десна“.

Згадавши під словом *десна* й за відповідну українську форму, Преображенський (Этим. слов. р. яз., ст. 182) залишає її власне без поясіння, Бернекер-же (Slav. etymol. Wörterb., ст. 190) лиш обмежується коротким зауваженням: „aus **d'ásnŭ*, *d'ástá*“.

Відношення укр. слова до інших слов'янських слів, однак, не таке вже просте, і на ньому варто було-б докладніш спинитися.

¹⁾ Коли навіть тут споконвічне *i*, воно тоді буде становити подовження нижчого ступ. **sbl-* (що повстало з **sal-*). А нижчий ступ. сам відбився може в чеськ. *slopati* „жертвувати з корита“, пор. Потебня, РФВ., IV, ст. 204.

²⁾ Значно раніш силу прикладів таких паралелів навів Потебня, д. РФВ., IV, ст. 184 й ин.

Доля цього слова становить, на нашу думку, цікаву паралелю до варіантів **daŋghu-* || **laŋghu-* „язык“, з одного боку, і до ряду *letesch->jetesch-* „леміш“ (> впр. *омех, омешики*) з другого. Пояснюючи походження рос. *омех, омешики* (Уч. Зап. Высш. Шк. г. Одессы, т. II, присвячений Б. М. Ляпунову, ст. 23—26), ми поспитались вивести наведені слова з праформи **letesch-* (< **letes-*) через стадію *jetesch-*; у числі прикладів зміни *l* на *j* ми навели й слово *язык* з *лѣзукъ* < **laŋghu-*. Але останній приклад заслуговує уваги ще й з огляду на другий його варіант у прамові, а саме з початковим *d* (**daŋghu-*), що відбивається в деяких і.-евр. мовах. Хоч-би якого було походження це *l* зам. *d*, чи з'явилося воно чисто фонетичним шляхом, чи становить наслідок впливу слова **leigh-* „лизати“, йому можна в усякім разі підшукати й інші паралелі. Таку паралелю і становить, на нашу думку, праформа укр. слова *ясна, ясла* — **lent-* (+ суфікс *-sna-* або *-sla-*) при поширенішім варіанті **dent-* „зуб“ ¹⁾

З цього **lent-* укр. *ясна* або *ясла* могло розвинутися через стадію **jent-*, **jet-*. Зміна *l* на *j*, а так само і *j* на *l*, факт добре відомий у слов'янських мовах. Спис прикладів такої зміни, що ми їх подали в згаданім артикулі ²⁾, можна поповнити низкою нових. У Расторгуєва в книжці „Сев.-белор. говор.“, ст. 153, знаходимо *шалъка* = „шайка“ (для воли); з другого боку, Верхратський подає приклад *прайник* = „пральник“, Зап. Н. Тов. ім. Шевч., XXVII, ст. 36. Особливо часто траплялося нам чути в білор. говорах такі приклади, як *ляпоньская* зам. *японьскѣя*, або *Кайкава* (назва села) зам. *Калькава*. Для міста *Гомель* існує ще назва *Гомей*, д. про це З. Радченко, Гомельск. народн. пѣсни, ст. III та прим.

26. Укр. *о-точ-ити, за-точ-итись; точити* — „точить на токарном станке, делают что-нибудь круглым, катить“ та інші слов'янські слова.

Чи не треба в різних слов'янських словах, які вчені зводять до кореня **tek-* | **tok-* (про них див. хоч-би в Брюкнера „*Slown. etymol. jęz. polsk.*“, ст. 573 або в Травтмана „*Balt.-slaw. Wörterb.*“, ст. 316—317) одрізнявати спадщину двох коренів, однакових з боку фонетичного, але різних з семасіологічного; основне значіння одного з них було „*текти*“, другого — „робити щось круглим“? Коли-ж це один корінь, друге його значіння (що й відзначав наведені в заголовку укр. слова; пор. також блр. *атачыць*), мабуть, розвинулося дуже давно. В такому разі, можливо, в зв'язку з розглянутим коренем стоїть гр. *τέγων* — „лук“, яке й визначало „щось заокруглене“.

¹⁾ За другий приклад може бути доля слова *дятель* в укр. говорах. Діалектична форма *ятель* (про ню див. у того-ж Бернекера, *op. cit.*, ст. 190) повстала, мабуть, так само через стадію з початковим *l*, а це **lētēl* заступило ранішу форму з *d*, очевидно, під впливом дієслова *літати*.

²⁾ Деякі з цих прикладів (але незалежно від нашого артикулу) наводить К. Т. Німчинов у статті „До етимолог. та правопису укр. прислів'їв „ледви || і“, Наук. Зап. Харк. Наук.-Досл. Кат. Мовозн., 1927, ст. 57—60.

Тут я хотів-би ще зробити деякі додатки та зауваження до поданих раніш етимологій.

До 6—7 (Укр., польське *chata* то-що) та до 10 (Укр. *шукати* то-що).

З великим задоволенням прочитали ми в 47 т. KZ (3—4, ст. 282 і д.) етимології Петерсона¹⁾, який слово *chata* так само вважає не запозиченим, а виводить його з **khō(u)-tā*; ставить його Петерсон у зв'язок з словами *шуба* (<**gheu-bhā*). Коли Петерсон не помиляється, тоді може до цього кор. доведеться віднести й блр. *хутаць захутваць* (діял.)— „закутати, затуляти“ (<**khōu-t-*).

Германське походження слів *хата*, *шукати*, безперечно, не можна доводити на підставі географії слів (як про це писав нам один з мовознавців). Адже можна підшукати низку споконвічних слів, ізоглоси яких приблизно відповідали-б ізоглосам даних слів, себ-то поширені були-б у зах.-слов'янських та укр. і блр. мовах. Взагалі ізоглоси мовних особливостей дуже різноманітні, і часом яке-небудь архаїчне, споконвічне з'явище розповсюджене буває на досить малій території.

До 11 (Укр. *цькувати*). До матеріялу, що висвітлює укр. слово (та блр. *цкаваць*) можна було-б додати блр. діял. *скаваць* у таким самим значінні; воно трапляється, напр., у записах Довнар-Запольського (сабаками заскавала, Ж. Ст. за 1894 р., ст. 114). Цікаві тут як наявність ранішого *с*, так і його твердість.

До речі прошу в праформі слова *туча* (Зап. І.-Ф. У.А.Н., XIII—XIV, „З лінгв. розкоп. на Білор.“, ст. 279) виправити друкарську помилку: зам. **tut-tja* повинно стояти **tut-kja*.

Петро Бузук.

¹⁾ Зазначений том KZ вийшов, що-правда, раніш від наших „Українських етимологій“, але вже після початку всесвітньої війни, і тому його не було в Центральній Науковій Бібліотеці м. Одеси в той час, коли ми писали свій артикул. За думку Петерсона не згадує в II-м вид. свого „Sl. et. W.“ і Бернекер, що й тепер вважає це слово за іранське запозичення (стор. 385—386).

Замітки про південновкраїнське *i* із *o*, *e*.

У південновкраїнському *i* із *o*, *e* в так званих закритих складах вбачають звичайно дальший розвиток дифтонгів. Були так само спроби пояснити це *i* безпосередньо із *o*, *e*. Я не бачу жадної можливості так пояснювати і приймаю тому спільновкраїнську дифтонгізацію. У такому розумінні написана була моя стаття у Збірн. на пошану Соболевського (Сб. отд. р. яз. АН СССР, CI, № 3). За браком місця мені там не пощастило досить ясно викласти свій погляд на стосунок південновкраїнського *i* до північновкраїнських дифтонгів. Через те вважаю за потрібне повернутися тут до цього питання.

Процес скорочення слабких *ъ*, *ь* і замінного подовження *o*, *e* попереднього складу з одночасним розвитком їх у дифтонги відбувався на півдні української мовної території швидше, поступінно розвиваючись повільніше на північ. Іншими словами: спільновкраїнська дифтонгізація *o*, *e* поширювалася поступінно з півдня.

Коли з півночі, з боку говорів, що „акають“, поширювався на українську мову сильний динамічний наголос, у північновкраїнській були вже дифтонги *oo*, *ee* і в ненаголошених складах. При динамічному наголосі вони могли розвиватися далі тільки в динамічно наголошених складах, причому сильний динамічний наголос, як новий чинник, порушував їхній спокійний дальший одноманітний розвиток, а в ненаголошених складах, у наслідок їх послаблення й скорочення, *oo*, *ee* стягнулися знову в *o*, *e*.

З північної України динамічний наголос поширювався поволі на південну; що далі він поширювався, то більше поступінно слабшав. Тому в південновкраїнській раніший розвиток *oo*, *ee* до *uo*, *ie* встиг відбутися так само і в ненаголошених складах без перешкод. А через те, що динамічний наголос у південноукраїнській, здається, і до наших часів слабший, ці дифтонги могли тут в усіх складах дорозвинутися до *i*, напр. шляхом *uo* > *ue* > *ii* > *yi* > *i*. Цей перехід подібний до переходу праслов'янського дифтонга *ъi* в укр. *и*. Див. Zeitschr. f. slav. Phil. IV, 344.

Можна ще поставити питання, чому початкові спільновкраїнські дифтонги $\widehat{ee}$, $\widehat{oo}$, в яких дифтонгічне пересунення менше, ніж напр. в *е* в рос. *дѣло*, розвинулися до $\widehat{ie}$, $\widehat{uo}$ і далі? Річ у тім, що ці дифтонги мали самостійне дифтонгічне пересунення, яке не обумовлювали суміжні звуки. Поруч них існували в українській мові дифтонги, як $\widehat{e}$ ($=\widehat{ie}$), *я*, *ю*, і дифтонгічні склади, як у *дядя*, *люди*. Склади з $\widehat{ee}$ і $\widehat{oo}$ мусіли приєднатися до таких дифтонгічних складів, тому що в іншого роду складах, в однорідних складах, усі звуки складу орієнтувалися на голосний складу.

Через контраст слух перебільшує інтервал дифтонгічного пересунення. Тому самостійне незначне дифтонгічне пересунення має тенденцію розвиватися далі ($\widehat{uo} > \widehat{ue}$ ...), якщо інші умови, як скорочення й послаблення складу, не затримують цей розвиток або сплющують його в монофтонг, як це трапилося в півн.-укр. ненаголошених складах.

Недавнечко з'явилася праця О. Курилової „Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів“. Авторка за допомогою старанних спостережень і широкого обізнання з літературою намагається пояснити півд.-укр. *і* без посередництва дифтонгів, незалежно від півн.-укр. дифтонгізації. Переходових стадій цих змін вона не зазначає, а лиш докладно аналізує ті загальні фонетичні умови, що в сукупності, на її думку, викликали ці зміни.

Якщо визнати навіть усі зазначені чинники, залишається все-ж неясним, як під впливом їх напр. *волѣ* могло змінитися на *віл*. Але серед цих чинників та їх обґрунтувань є так само дуже сумнівні. Напр., коли-б слабкі *ѣ*, *ѥ* спричинялися до звуження голосних попереднього складу, то насамперед *вѣсь*, *сѣнѣ* не могли-б ширшати до *весь*, *сон*. Далі, важко чекати від впливу асиміляції всього того, що авторка примушена визнавати за її вплив. — Не гадаю, щоб півпалаталізований приголосний перед *е* в наслідок підсилення нового закритого складу міг стати палаталізованим, не кажучи вже про те, що таке підсилення початкового приголосного ледві чи є можливе.

Авторка використала, очевидно, всі можливі засоби, щоб пояснити півд.-укр. *і* безпосередньо із *о*, *е*, і через те мене ще більш упевнила в тому, що таким шляхом це *і* пояснити не можна. Різноманітні й тонкі фонетичні спостереження й зв'язані з ними її міркування, напр. що-до динамічного наголошення складу в півд.-українській порівнюючи з півн.-українською, що-до знеголошення дзвінких приголосних та інш., звичайно зберігають свою цінність, прокладаючи шлях дальшому глибшому вивченню українських говорів, потрібному на те, щоб остаточно розв'язати багато спірних питань.

Проф. Олександр Томсон.

Allgemeinphonetisches über die Diphthonge.

Wer Diphthonge genauer beobachtet hat wird bemerkt haben, dass die herkömmliche Bestimmung derselben als einsilbige Verbindung zweier Vokale nicht befriedigend ist ¹⁾. Dabei bleibt doch das Wesentlichste, was die Natur der Diphthonge wie deutsch *mein*, *Haus*, nordukrainisch *є́йос* *ні́єч* ausmacht, unberücksichtigt.

Ich möchte einen Diphthong als selbständigen vokalischen Gleitlaut, oder genauer, als einen in seinem Verlaufe sich selbständig in einer bestimmten Richtung verschiebenden vokalischen Laut bestimmen, dessen Anfang vom Ende sich dermassen qualitativ unterscheidet, dass diese mit 2 verschiedenen Buchstaben, die einfachen Vokalen entsprechen, wenigstens annähernd bezeichnet werden können und gewöhnlich bezeichnet werden. Ein Diphthong ist also ein kontinuierlich sich verändernder Vokal, der physiologisch keine natürliche Anhaltspunkte zu irgend einer Teilung bietet. Verändert sich die Richtung der diphthongischen Verschiebung innerhalb eines solchen vokalischen Lautes, so sind drei Wegweiser — Buchstaben zu seiner Wiedergabe erforderlich, z. B. in *iai-ca* (я́йца), und er wird dann Triphthong genannt.

Der hauptsächlichste Unterschied zwischen Diphthongen, deren Anfang und Ende annähernd gleich sind und die also in Abhängigkeit von den Artikulationsgewohnheiten der gegebenen Sprachen mehr oder weniger den gleichen Weg durchlaufen, entsteht dadurch, dass die diphthongische Verschiebung in ihrem Verlaufe ihr Tempo wechselt, z. B. anfangs schnell vor sich geht und dann langsam (*ia* = russ. я „ich“), oder in der Mitte beschleunigt wird und dann sich wieder verlangsamt, wie in russ. *daüme*, im Gegensatz zum deutschen „mein“, wo nach meiner Aussprache der verlangsamte mittlere Teil die Hauptmasse des Diphthongs ausmacht und die diphthongische Verschiebung vom Anfang und Ende aus verkürzt wird. In „Haus“ scheint der Endteil verlangsamt zu sein, der vom Anfang aus verkürzte Anfangsteil ist aber stärker usw.

Komplizierter wird das Resultat dadurch, dass dieser Wechsel des Tempo in der Bewegung der Lippen nicht parallel mit demjenigen der Zunge mit dem Unterkiefer vor sich zu gehen braucht. Weitere Komplika-

---

¹⁾ Vgl. H a n c o v, Зап. Ист.-Фил. Відд. Укр. А.Н. IV, 137, 119; D o l o b k o, Zeitschr. f. sl. Phil. III, 94.

tion erhält der Diphthong noch durch den selbständigen Wechsel in Stärke und Stimmhöhe (durch den dynamischen Gilbenakzent und den musikalischen — Intonation.

Ein Diphthong wäre daher ein in einer bestimmten Richtung kontinuierlich aber ungleichmässig sich selbständig verändernder Vokallaut.

Von Teilen eines Diphthongs oder sogar von einem unsilbischen Teile des Diphthongs (*ai*, *iu* usw.) dürfte bei dieser Auffassung der Diphthonge anscheinlich nicht mehr Rede sein, als z. B. bei einem mit abnehmender oder zunehmender Druckstärke gesprochenen monophthongischen *a*. Und doch liegt bei den Diphthongen die Sache anders, wenn wir ihre akustische Seite berücksichtigen, die doch schliesslich die Hauptsache ist. Wenn auch der mittlere Verlauf des Diphthongs nicht klar zum Bewusstsein kommt, erweckt der Anfang und das Ende die akustische Vorstellung ähnlicher in der Sprache existierender monophthongischer Einzelvokale, mit deren Schriftzeichen die Diphthonge ja daher auch geschrieben werden. Sobald nun, z. B. bei *ie*, *ia* der kontinuierlich fallende charakteristische Ton unter das *i*-Gebiet fällt, hört der *i*-Laut für das Gehör auf, was um so schneller geschieht, als man *ie*, *ia*, umsomehr *iu*, mit einem sehr weiten *i*, oder mit einem von *i* noch entfernterem Vokallaut auf dem Wege zum *a* usw. beginnt. Infolgedessen ist der *i*-Laut hier äusserst kurz, an Schallfülle gegenüber dem folgenden Vokallaut schwach, ähnlich wie die Konsonanten in den Silben *le*, *de*, und daher ist die Bezeichnung des *i* als unsilbisch (*ie*, *ia*) in solchen Diphthongen wenigstens für die Praxis wohl berechtigt.

Geht die diphthongische Verschiebung des *ie* anfänglich langsam oder mit ausdrücklicher anfänglicher Verstärkung vor sich und gegen das Ende schneller oder mit dynamischer Abschwächung, so kann in der Gehörsempfindung *i* durch Länge oder Stärke derart dominieren, dass der Diphthong mit *ie* bezeichnet werden kann.

Aber z. B. bei sehr kurzer aber sehr starker Aussprache des *i* wären wir im Zweifel, welchem Teil wir die grössere Schallfülle, die Silbigkeit, zuschreiben sollten, und wir helfen uns dann durch die herkömmliche Bezeichnung „schwebend“. Den nordukrainischen Diphthong in *вѣсѣ, кѣнь, кѣнь* habe ich „schwebend“ oder leicht „fallend“ gehört; vielleicht ist er auch „steigend“ vorhanden.

Physiologisch ist also ein Diphthong unteilbar; das Gehör hebt aber den Anfang und das Ende heraus, wenn diese qualitativ voneinander genügend unterschieden sind um mit selbständigen Monophthongen Ähnlichkeitsassoziationen einzugehen. Die Schreibung *ie*, *ie*, *uo* usw. ist also nichts weiter als ein bequemer ungenauer Ersatz für *ie*, *uo* mit hinzugefügter genauer Beschreibung des diphthongischen Verlaufs.

Ohne Berücksichtigung der akustischen Seite kommen wir überhaupt nicht aus. Z. B. in *чмѣ, конѣ* werden die Lippen und die Zunge im Verlauf der *a*, *o* ebenso kontinuierlich in einer Richtung verschoben, wie bei

den Diphthongen. Nur das Gehör bestimmt hier den minimal sich verändernden Vokallaut als Monophthong, weil er nicht die charakteristische Höhe des Vokals überschreitet. S. Archiv f. sl. Phil. 34, 564 Anm.

Wenn aber der Übergangslaut durch übertriebene Palatalisierung des *n* in *нонь* verlängert wird, so bekommen wir schon den Eindruck eines Diphthongs (*койн'ь*). Wir fassen ihn aber doch nicht recht als Diphthong auf, solange das *n* nicht erhärtet ist und der Gleitlaut also nicht selbständig ist, denn solche allerdings kürzere (schnellere) Übergangslaute giebt es ja überall (*дань, даль, ось, путь*).

Ebenso kann wegen des geringen Grades der diphthongischen Verschiebung die Grenze zwischen Diphthong und Monophthong fließend sein, wie z. B. in den ukr. D. L. f. *Тій суній* ¹⁾, wobei eine selbständige geringe Verschiebung dann als Diphthong aufgefasst wird, wenn daneben entsprechende lange monophthongische Vokale derselben Sprache oder einer anderen Sprache zum Vergleichen Gelegenheit bieten.

Dagegen sind die Lautverbindungen *el, ar, le, en* usw. von den Diphthongen klar abgegrenzt. Die schwache Implosion und Explosion (der partielle Verschluss) der Liquiden und Nasalen bildet nämlich eine feste Grenze zwischen ihnen und den Nachbarvokalen, so dass diese Lautverbindungen von dem kontinuierlichen diphthongischen Gleitlaut ganz verschieden sind und prinzipiell sich von Lautverbindungen wie *ez, te* usw. nur durch Abwesenheit starker Geräusche unterscheiden. Man nennt sie allerdings gewöhnlich diphthongische Verbindungen oder sogar Diphthonge. Diese missverständliche Auffassung erklärt sich aus einer gewissen Ähnlichkeit ihrer Funktion bei der Silbenbildung. Aber von diesem Standpunkte aus lassen sich schliesslich alle Lautverbindungen, wie *az ti* usw. als Diphthonge auffassen, was sinnlos wäre.

Von allen diesen Lautverbindungen sind die Diphthonge durch ihre eigenartige einheitliche Natur unterschieden, in Folge welcher *ai, au, ie, uo* zu gemeinsamen mittleren Lauten *e, o* usw. werden können, während in *el, ar, az*, usw. die einzelnen Laute in ihrer geschichtlichen Entwicklung ihre eigenen Wege gehen, und z. B. bei Verkürzung und Schwund des Silbenvokals der Konsonant Silbenträger werden kann (deutsch. *hab'n, habm*, serb. *krvi, vuk*) oder in unsilbischer Funktion erhalten bleibt usw. (poln. *krvi*, russ. dial. *кстумь* < *крстумь* < *кръстумь*).

A. Thomson.

Odessa.

¹⁾ Im ukr. *miū* u.s.w. ist mehr die Verlängerung des *i* ausschlaggebend als eine mögliche Verengung zum Schluss.

„Ueberschensch“, „überschenschlich“.

(Zur Geschichte dieser Worte und Begriffe).

Bekanntlich hat R. M. Meyer einen Versuch gemacht die Geschichte der Worte „Ueberschensch“, „überschenschlich“ zu geben ¹⁾. Seine Skizze wurde von einer Reihe deutscher Philologe ergänzt ²⁾.

Die Geschichte des Wortes sieht diesen Arbeiten entsprechend so aus. Zum ersten Male trifft man das Wort „Ueberschensch“ bei dem Rostocker Theologen Heinrich Müller (1631—75) in seinen „Geistlichen Erquickstunden“ (Rostock. I—III, 1664—6), wo die Rede von „einem Ueberschenschen, einem Gott- und Christumenschen“ ist. Im XVIII Jahrhundert finden wir dies Wort in der Bedeutung „Held“, „Heros“, „Genie“, z. B. bei Herder, der von „einem völligen Ueberschenschen, hervorragend über die Schranken des menschlichen Geistes“ ³⁾ spricht. Bei Goethe bekommt der Sinn des Wortes eine gewisse Schattierung der Amoralität—der Ueberschensch befreit sich von der Erfüllung der menschlichen Pflicht—

„So glaubst du dich Ueberschensch genug,
Versäumt die Pflicht des Mannes zu erfüllen?“ ⁴⁾

Zwischen Goethe und Nietzsche befinde sich, nach R. M. Meyer's Meinung, das Wort „Ueberschensch“ nur einige Male unphilosophisch gebraucht bei verschiedenen Schriftstellern ⁵⁾.

E. Hammacher hat aber in seinem Artikel über die „wahren Sozialisten“ ⁶⁾ darauf aufmerksam gemacht, dass zwischen Goethe und Nietzsche das Wort „Ueberschensch“ von Linken-Hegelianer Moses Hess, und dabei zum ersten Male im philosophischen Kontexte gebraucht wird. Wir können aber Hammachers Hinweis noch sehr ergänzen.

---

¹⁾ „Der Ueberschensch. Eine Wortgeschichtliche Skizze“ in Kluge's „Zeitschrift für die deutsche Wortforschung“. 1900. I, 1, SS. 3—25.

²⁾ Die Notizen von A. Leitzmann, J. Stoch, Fr. Kluge, dortselbst, SS. 369—372.

³⁾ Werke, XIV, 17, auch II, 25, III, 202, IV, 679.

⁴⁾ „Zueignung“ (1784). Das Wort Ueberschensch schon im „Urfaust“ (1775) und in „Dichtung und Wahrheit“.

⁵⁾ Grabbe („Don Juan und Faust“, 1829), W. Jordan, Otto Ludwig („König Dornleys Tod“, 1853), Solitaire („Dunkler Wald und gelbe Düne“. 1856).

⁶⁾ E. Hammacher: „Zur Würdigung des „wahren“ Sozialismus“ in „Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung“, Bd. I, 1913, 1, S. 41 ff.

Moses Hess sieht in der ihm zeitgenössischen links-hegelianischen Philosophie die Zerstörung des Begriffes des „Menschen“¹⁾. Die „Linken“, sie haben alle zum Ideal Etwas, was höher oder niedriger als der Mensch sei. Der Mensch nimmt in der Ordnung der Werte eine ihm eigene, spezifische „menschliche“ Stelle ein. Und natürlich — meint Hess — all die Versuche auf einer über-, unter-, oder überhaupt un-menschlichen Grundlage ein ideales soziales System aufzubauen, seien von vornherein zum Scheitern verurteilt, da sie das Spezifisch-menschliche, die menschliche Natur ignorieren. Zur menschlichen „Masse“ finden diese Sozialreformatoren keinen Weg. — „Solange ihr aber nicht dahin strebt, euer eigene Natur zu entwickeln, solange ihr nicht nach dem menschlichen, sondern nach einem übermenschlichen und unmenschlichen Wesen strebt, ist es ganz natürlich, dass ihr Uebermenschen und Unmenschen werdet, verächtlich auf die menschliche Natur, die ihr nicht erkannt habt, herabseht und die Masse wie eine wilde Bestie behandelt“²⁾.

„Unmensch“ das ist (wie aus dem Zusammenhange ersichtlich ist) das Ideal von Max Stirner, „Uebermensch“ — das Ideal von Bruno Bauer — vom Massenfeind und Vertreter der über die Masse sich erhebenden „Kritik“.

Diese Anspielung, dass Bruno Bauer selbst sich für einen „Uebermenschen“ hält, wurde wahrscheinlich in der hegelianischen Kreisen mit Beifall aufgenommen. Jedenfalls schon im nächsten Jahre, 1846, im geistreichen Buche des links-hegelianischen Journalisten Ernst Dronke³⁾ „Berlin“ wird Bruno Bauer als „Uebermensch“ ausgelacht. — „Der „Einzige“ und der „Einsame“ — Max Stirner und Bruno Bauer. Nur die Lächerlichkeit und Anmassung der Philosophie könnte so weit gehen, zu behaupten, dass sie über dem Leben stehe... Da sie über dem Leben stehen, wird das Leben sein Lebensziel am besten verfolgen, indem es das „Schnurren der philosophischen Uebermenschen unbeachtet lässt...“⁴⁾.

Das Adjektiv „übermenschlich“ finden wir auch früher — bei Fr. Engels und Bruno Bauer — 1843.

Für Engels ist das Wort „übermenschlich“ mit „jenseitig“ gleichbedeutend. Er schrieb — „Wir wollen... dem Menschen den Gehalt wiedergeben, den er durch die Religion verloren hat; nicht als einen göttlichen sondern als einen menschlichen Inhalt, und die ganze Wiedergabe beschränkt

¹⁾ M. Hess: Die letzten Philosophen (Darmstadt, 1845), abgedruckt in „Sozialistische Aufsätze“, Berlin 1921.

²⁾ M. Hess im „Deutsches Bürgerbuch“ Püttmann's, 1845, S. 38 f. Früher — „übermenschlich“ in „Deutsch-französische Jahrbücher“. Paris. 1845, S. 32.

³⁾ Ueber Leben Dronke's (geb. 1823) scheint nicht viel bekannt zu sein. Er hat eine gewisse Rolle in der links-hegelianischen Bewegung, in der Revolution 1848 und später in der Emigration gespielt (sieh, z. B., Marx-Engels: Briefwechsel, besond. II, 146, 306, 337, 369, III, 44—7, 121, 253, IV, auch im Nachlass von Lassalle, besond. III, 15, 51). 1852 hat er zusammen mit Marx ein Buch verfasst; die Handschrift ist aber bei Uebersendung nach Deutschland verloren gegangen. Später wurde er im London Kommersant und starb dort nach 1890.

⁴⁾ E. Dronke: Berlin (Frankfurt a. M. 1846), Bd. II, 115—6. — M. Hess nennt den B. Bauer auch „der Einsame“ („Soz. Aufsätze“, S. 193).

sich einfach auf die Erweckung des Selbstbewusstseins. Wir wollen alles, was sich als übernatürlich und überschenschlich ankündigt, aus dem Wege schaffen, und dadurch die Unwahrhaftigkeit entfernen, denn die Präension des Menschlichen und Natürlichen überschenschlich, übernatürlich sein zu wollen, ist die Wurzel aller Unwahrheit und Lüge... Wir haben nicht nötig, um die Herrlichkeit des menschlichen Wesens zu sehen, um der Entwicklung der Gattung in der Geschichte, ihren unaufhaltsamen Fortschritt, ihren stets sicheren Sieg über die Unvernunft des Einzelnen, ihre Ueberwindung alles scheinbar Ueberschenschlichen, ihren harten, aber erfolgreichen Kampf mit der Natur und der freien selbsttätigen Schöpfung einer auf rein menschliche, sittliche Lebensverhältnisse begründeten neuen Welt—um alles das in seiner Grösse zu erkennen, haben wir nicht nötig, erst die Abstraktion eines Gottes herbeizurufen, und ihr alles Schöne, Grosse, Erhabene und wahrhaft Menschliche zuzuschreiben“¹⁾).

Im selben Jahre wird das Wort „überschenschlich“ vom Bruno Bauer gebraucht, dabei in demselben Sinne, wie von Engels, — „Im Christentum hat sich die Menschheit von dem Naturgeiste... endlich befreit. Aber die Freiheit der Kinder Gottes ist auch zugleich die Freiheit von den grossen sittlichen Interessen der Welt überhaupt, von Kunst und Wissenschaft. Sie ist eine überschenschliche Freiheit, in der die wahre menschliche Freiheit die nur durch die Entwicklung und Ausübung der Geisteskräfte gewonnen und gesichert wird, untergeht“... „Auch die Liebe kennt die Religion... Diese Liebe war aber noch nicht wirkliche Liebe, weil sie nicht die Liebe der Menschheit zu sich selbst, die Anerkennung der Menschheit war, sondern die Menschen nur durch das fremde Medium eines jenseitigen, überschenschlichen Mittelpunktes vereinigte“.... „Die christliche Tugend und Seligkeit ist der Fanatismus und Enthusiasmus der Isolierung und der Aufopferung aller menschlichen Zwecke. Allerdings gibt der Christ, wenn er die menschliche Zwecke und Bestrebungen verwirft, auch seine Seele preis, aber nur wahre, die menschliche Seele wirft er weg und die Seele des Unmenschen, die unmenschliche Seele bleibt übrig...“²⁾).

Es ist nicht ohne Interesse zu erwähnen, dass auch Immermann in „Münchhausen“ einmal den Ausdruck „mehr-als-Mensch“ im Bezug auf die Hegelianer gebraucht³⁾.

¹⁾ Marx - Engels: Gesammelte Schriften (Stuttgart. 1902), Bd. I, S. 484—5. Schon Hegel stellt in den „Theologischen Jugendschriften“ (S. 57) „den Menschen“ „dem wahren überschenschlichen Ideal“ gegenüber; das letzte ist ja nur bei „Beimischung des Göttlichen“ möglich. So ist für ihn Christus — „ein wahres überschenschliches Ideal“, da seine Person göttlich — nicht blos menschlich — ist. Diese Jugendversuche sind aber erst 1907 veröffentlicht.

²⁾ (Bruno Bauer) anonym: Das entdeckte Christentum. Zürich und Winterthur. 1843, S. 33, 34, 73. Ich zitiere nach der neuen Ausgabe von Barnikol „Das entdeckte Christentum in Vormärz“. Jena 1927.

³⁾ Immermann: Münchhausen. VI, 3, sieh bei R. M. Meyer op. cit. S. 18 — „sie lernten nämlich einen Mann kennen, einen wunderbaren Mann, der mehr zu sein schien als ein Mensch“...

Wie wir sehen, kommt das Wort „Ueberschmensch“ („überschmenschlich“) immer in einem bestimmten philosophischen Gedankensystem mit beinahe terminologischer Exaktheit vor. Es wird die Meinung, es gebe eine „Rangordnung“ der lebenden Wesen, entweder behauptet oder aber geleugnet. Der Reihe nach werden die lebenden Wesen geordnet: „Pflanze, Tier, Mensch, wahrer Mensch“ (M. Hess), „Unmensch, Mensch, Ueberschmensch“ (M. Hess, Bruno Bauer). Die „linken Hegelianer“ mit ihrem aus der Feuerbachischen Philosophie herangewachsenen „Humanismus“ oder Anthropozentrismus haben natürlich die höheren — als Mensch — Stufen dieser Reihe als rein illusionistisch betrachtet. Das höchste Wesen sei der Mensch, freilich der „wahre Mensch, der höchstentwickelte“¹⁾.

Nietzsche, welcher auch über die „Rangordnungen“ nachgedacht hat²⁾, meint, es sei eine höhere als Mensch Stufe möglich und versucht seine Möglichkeit durch die Konstruktion des Begriffs „Ueberschmensch“ zu rechtfertigen. Das Wort „Ueberschmensch“ kommt aber bei Nietzsche zuerst im „Zarathustra“ vor. Vor „Zarathustra“ treffen wir freilich das Adjektiv „überschmenschlich“, aber in der Bedeutung, die mehr negativ und mit „übernatürlich“ fast gleichbedeutend ist³⁾. Auch nach „Zarathustra“ zieht Nietzsche andere synonymische Ausdrücke vor — „der höhere Mensch“, „der Mensch der Zukunft“, „der höchste Mensch“, „der starke Mensch“, „der Stärkste“ u. s. f.⁴⁾.

Die Ähnlichkeit der philosophischen Problematik erklärt ohne Weiteres den Gebrauch desselben Wortes bei verschiedenen Philosophen, das ja erst seit Nietzsche eine besondere „nietzsche'sche“, bestimmte Bedeutung erhalten hat.

Es ist aber nicht ausgeschlossen, dass Nietzsche auch unmittelbar einem der Hegelianer das Wort verdankt. Ich meine natürlich — Bruno Bauer, diesen „Ueberschmenschen“, der noch zur Zeit Nietzsches lebte, aber ganz vergessen, wirklich „ein Einsamer“ geworden war.

Bruno Bauer und Nietzsche lernten einander um 1880 kennen. Vom Briefwechsel beider miteinander ist nichts erhalten geblieben. Aber, wie Br. Bauer Nietzsches in sehr warmen Worten gedenkt⁵⁾, — als „des deutschen Montaigne, Pascal und Diderot“, so äussert sich auch Nietzsche sehr anerkennend über manche Gedanken Bauers und über Briefe Bauers an ihn⁶⁾. Von den Freunden Nietzsches verkehrt auch P. Gast mit B. Bauer, F. Overbeck rezensiert (freilich im Ganzen ablehnend, aber mit Hochschätzung der Persönlichkeit Bauer's) seine Schriften⁷⁾ Peter Gast reist sogar nach Bauer's

¹⁾ Ueber die „wahren Menschen“ spricht M. Hess; auch bei B. Bauer finden sich Stellen, wo er über „die wahre Seele“ im Unterschied von der „unerschmenschlichen“ oder „überschmenschlichen“ spricht (siehe die oben angeführte Zitat).

²⁾ z. B. Werke, kleine Ausgabe, 1921, III. 12, 175, IX, 257, 308 f.

³⁾ Werke, III, 172—3, IV, 226.

⁴⁾ Werke, VII, 230, 248, IX, 318, 326, 335 u. a.

⁵⁾ Br. Bauer: Zur Orientierung über Bismarcksche Aera. Chemnitz 1880, S. 287.

⁶⁾ Die Briefe Nietzsches an P. Gast. Lpz. 1924, S. 71 (27. XI. 1881), 80 (5. II. 1882).

⁷⁾ „Theologische Literaturzeitung“, 1878, S. 314 f., 1880, S. 30 f.

Tode nach Rixdorf, wo Bauer zurückgezogen lebte, und berichtet Nietzsche über seine Eindrücke von dem Orte¹⁾. Auch Nietzsche selbst erwähnt Br. Bauer in den Briefen an Taine und Brandes — unter den „paucos“, die seine Leser waren — nebst R. Wagner, Jacob Burckhardt, Gottfried Keller, Hans von Bülow, Taine...²⁾.

Wie schon gesagt, bleibt die Frage über den direkten Einfluss Bauers auf Nietzsche unentschieden³⁾. Wir möchten aber nur auf die unbeachtet gebliebene Tatsache hinweisen, dass die Worte „Ueberschensch“, „überschenschlich“ in philosophischer Bedeutung zuerst im „Links-Hegelianismus“ vorkommen, bei einigen der „letzten Philosophen“, wie sie vom M. Hess benannt wurden.

D. Tschyżewskyj.

---

¹⁾ Die Briefe P. Gast's an F. Nietzsche. Bd. III, S. 162.

²⁾ Briefe Nietzsches. Bd. II, I. 1 u. 2, vom 4. VII. 1887 u. 2. XII. 1887.

³⁾ Zur Frage meine Arbeit „Hegel et Nietzsche“ (erscheint demnächst in „Revue d'Histoire de la philosophie“ Bréhier's); vgl. dazu noch auch E. Hammacher: Die Bedeutung der Philosophie Hegels für die Gegenwart. Lpz 1911, S. 65ff., H. Levy-Korff: Nietzsche und Hegel — „Hamburger Fremdenblatt“ 1925, 10 u. 17. X., F. Troeltsch: Historysmus, Bd. I. Tüb. 1923, S. 494 ff. Auf die innere Verwandtschaft Hegels mit der Ethik des deutschen Idealismus hat mehrmals A. Messer hingewiesen, so z. B. in seinen „Erläuterungen zu Nietzsches Zarathustra“, Stgt, 1922, S. 8, 13, 63, 68 und passim.

Збірник легенд Агапія Критянина „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ в українському та московському письменствах та народній словесності ¹⁾.

II.

Легендарний елемент у „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“.

Порівнюючи легенди „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ з оповіданнями, що містяться по інших збірниках, поміж багатьма з них знаходимо схожість. Звідси повстає питання—яке місце належить легендам нашого збірника що-до інших подібних повідань, поширених в українському та російському письменствах. Одні з цих повідань потрапили до нас задовго перед Агапіввим збірником і відомі в давніх перекладах; їх ми маємо в Патериках та Прологах. Далі йдуть легенди популярних збірників, от як „Великое Зерцало“, „Звѣзда Пресвѣтлая“, збірників, які не мають спеціальної назви й містять повідання про Матір Божу. Нарешті, легендарний матеріал у таких творах як „Небо Новое“, „Ключъ Разумѣнія“ Галятовського й „Руно Орошенное“ Дмитра Ростовського. Багато легенд потрапило до Синодиків та лубочної літератури. Ми спинимося на легендах нашого збірника з найпопулярнішими сюжетами, легендах, що мають до себе паралелі в письменстві західньо-європейському та слов'янському.

Як сказано попереду, оповідання у третій частині „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ належать до того циклу легенд, де Мати Божа з'являється на допомогу людям, що вдаються до Неї коло Її ікон, вже аж по Своїм Успінні, часом образно зіходячи з Своїх зображень. Вийняток становить тільки перше оповідання, що притуляється до циклу повідань про земне життя Божої Матері; воно оповідає про Її Успіння та похорон: „О ослепленіи іудеовъ, і от'ятаго рукавъ отсеченіи, и поеже вѣровати имъ во Христа Богородицею исцѣлившихся“, чудо перше (Рукопис Публічної Книгозбірні. Q I. № 786, а. 12).

Коли Господь захтів переселити Божу Матір у небесне життя, він звелів апостолам, щоб вони посходилися з усього світу й пішли до Гефсиманії на похорон Пресвятої. Апостоли, захоплені хмарами, зібралися.

¹⁾ Див. „Записки“, кн. XIX (1923), стор. 1—41.

Матір Божа сповістила їх про майбутнє Успіння Своє, благословила їх та й віддала Богові душу Свою. Тоді апостоли узяли Її тіло й співаючи понесли, а янголи невидимо співали Їй хвалу. Нечестиві юдеї хтіли були скинути мари на землю й за це посліпили. Один-же з них схопивсь був за мари, бажаючи скинути їх з пліч апостолів, але янголи, не знівши такої безсоромности, відтяли йому невидимо руки, що й лишилися висіти на марах. Покараний кається й виголошує визнання своєї віри, тоді апостол Петро підводить його до відтятих рук, притуляє їх до певного місця й вони набувають переднішого вигляду. Тоді посліплі й собі каються й, доторкнувшись, за словом апостола Петра, до одежі Божої Матери, попрозрівали. Апостоли дійшли до Гефсиманії й поклали в домовину тіло Божої Матери. Три дні чути було янгольські співи, аж поки воскреслу Божу Матір узято на небо. Далі порівнюється похорон та воскресіння Божої Матери з похороном та воскресінням Спасителя.

Усі відомі тепер повідання про Успіння Божої Матері поділяються на чотири редакції: за найдавніше, не раніше від V віку після Христа, визнають грецьке повідання Іоана Богослова, друге приписують Іоанові архієпископові Солунському, третє — Мелітонові єписк. Сардійському й четверте — Йосипові Ариматейському¹⁾. У перших двох найпоширеніших версіях маємо, між иншим, й оповідання про юдея, що напавсь на труну. Оповідання „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ не збігається що-до тексту ані з словом Іоана Солунського, ані з словом Богослова. Спільні подібні елементи воно має з словом Іоана Солунського. Отож, обидва оповідають: 1) що апостолів було схоплено хмарами й зібрано вкупі на час Успіння Божої Матери; 2) Мати Божа „предасть... душу“; 3) коли апостоли понесли тіло Божої Матери, янголи невидимо заспівали („Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“: „и святіи Ангели... хваляху невидимо и воспѣваху пресладкими гласы“. Слово Іоана Солунського: „и Господь во облацѣхъ суще съ ангелы невидимо пояху, тогда гласъ слышавъшеся ангельскѣхъ“) ²⁾; 4) про те, що юдеї посліпили, а тому з них, який доторкнувсь до труни, відтято руки („Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“: руки „осташа на одрѣхъ висящи“. Слово Іоана Солунського: „остася висящи одрѣхъ“). Деякі-ж читання нашого оповідання, які не мають собі паралель у Слові Іоана Солунського, мають схожість з словом Іоана Богослова. Отож, в „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ — коли апостоли зібралися, Мати Божа „благослови ихъ“; в Іоана Богослова — апостоли прохають Її, щоб Вона благословила їх. В Іоана Богослова немає нічого про посліплення юдеїв, але там сказано, що янголи мечем невидимо відтяли руки юдеєві (пор. ікони), чого немає в Іоана Солунського („Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“: „святіи ангели... от’явше невидимо руцѣ его“. Слово Іоана Богослова: „и се ангелъ господень невидимою силою мечемъ... отсѣче обѣ руцѣ его“). Мати Божа по Своім Успінні

¹⁾ С. А. Бѣлокуровъ, Изъ духовной жизни Московскаго Общества XVII в. М. 1903. Сказаніе объ Успеніи Пресвятой Богородицы. Тут і література. Додамо ще — А. Кирпичниковъ, Сказанія о житіи Дѣвы Маріи и ихъ выраженіе въ средневѣковомъ искусствѣ. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія 1883, липень.

²⁾ А. Поповъ, Библиографическіе матеріалы, стор. 62.

пішла до раю. Кінець-же нашого оповідання, по тому як Божу Матір поховано, не має до себе відповідностей ані в Слові Іоана Солунського, ані в Слові Іоана Богослова. Таким чином, наше оповідання то, мабуть, одна з переробок стародавніх редакцій повідання про Успіння. Повідання Іоана Богослова й Повідання Іоана Солунського є і в південно-слов'янських та російських усебірках і здавна відомі в слов'янському перекладі¹⁾; друге з них, ще не виходячи з меж грецького письменства, підпало різноманітним переробкам²⁾. Маємо ще Слово про житів пресв. Богородиці, що його склав в романах Епіфаній. Ці три твори увійшли до Четв'ї-Мінеї мітроп. Макарія; маємо таке оповідання і в Дмитра Ростовського; повідання це уміщується і в Прологах³⁾. Є й компіляції з різних творів на цю тему. Отож, Ів. Франко видав Успіння Божої Матери, скомпільоване, як він каже, з Слів Іоана Солунського, Епіфанія та Андрія Критського⁴⁾. Оповідання про Успіння та про юдея маємо і в *Legenda Aurea*⁵⁾. Аналогічне оповідання „Αρστωλὼν σωτηρία“ тільки в скороченому вигляді, як це постерегаємо і в інших випадках, маємо і в „Небѣ Новомѣ“ Іоаникія Галятівського (арк. 14, чудо 8). У „Ключѣ Разумѣнія“ маємо тільки два епізоди з цього оповідання: перенесіння апостолів з різних країн на похорон Божої Матери („Казанье на Успение Пресвятыя Богородица“, а. 147 зв.) і випадок з юдеєм (а. 178)⁶⁾. Як своє джерело, Галятівський називає Діонісія Ареопagitа. Нарешті, епізод з юдеєм дістається й до іконопису, але розмірно пізнього часу, найбільше в XVI—XVIII вв. і почасти в XV в. На московських іконах юдея Аффонія та янгола, який вихопив міч, щоб його вдарити, ми зустрічаємо що-разу, але на київських іконах він не трапляється⁷⁾. Через лубочний малюнок цей мотив міг дістатися і в народне середовище. До нас підходили численні духовні пісні про Успіння, де маємо й випадок з юдеєм Аффонієвч. Наприклад,

„Аеоный неситый, Иродъ ядовитый,
Вскорѣ бѣжаше и къ одру достигаше,
Хоташе сгрудити и начать хулити
Пречистую панну, слѣчную Діанну.
Ангель зъ мечемъ стае, рудѣ отсѣцае“⁸⁾,

¹⁾ Видав А. Н. Поповъ. Библиографич. матеріали. Чтенія Общества Исторіи и Древн. 1880, кн. 3.   ²⁾ *ibid.*, стор. 40. Переробки, що їх одзначив К. Тішендорф.

³⁾ Бѣлокуровъ, *op. cit.*, стор. 13. Ми користувалися друкованим Прологом 1702 року з книгозбірні Російської Академії Наук 36. 8. 2. Повідання, що його видав д-р Ів. Франко за Прологом XVI в., являє собою, як каже видавець, скорочення Слова Іоана Солунського.

⁴⁾ Ів. Франко, Апокрифи і легенди з українських рукописів. Львів 1899, стор. 384—9.

⁵⁾ Jacobi a Voragine, *Legenda Aurea*. Recensuit D-r Graesse. Lipsiae 1850, cap. CXIX (114) 1, стор. 508.

⁶⁾ Як тут, так і в дальшому, покликуючися, маємо на оці Львівське видання „Неба“ 1665 року та Київське видання „Ключа Разумѣнія“ 1659—1660 р.

⁷⁾ Бѣлокуровъ, *op. cit.*; Ровинскій, Русскія народныя картинки, кн. III, №№ 1172—1186, кн. IV, стор. 671.

⁸⁾ М. Грушевський, Розвідки і матеріали до історії Укр.-Руси, т. II, 1897. Духовні вірші у Галичині № XVI; И. Огієнко, Апокрифич. элементъ въ Небѣ Новомѣ. Київъ 1913, стор. 27.

або:

Аевній одрь хотѣлъ струтати,
Волшебствомъ умѣлъ ходити,
Никтоже бо не видѣ отъ земна рода.
Но воевода зъ мечемъ власно
Предста вжасно, —
Аевній безъ рукъ является“... ¹⁾.

Легенду про похорон Божої Матери й епізод з юдеєм маємо і в румунській усній словесності (Legende de Maicii Domnului. 1904). Вона являє собою трохи змінений переказ Слова Іоана Солунського ²⁾.

Далі маємо в Агапівому збірникові легенди, що стосуються до дуже популярного циклу повідань про чуда від живоносного джерела Матери Божої. Така легенда про сліпого, що зціливсь од води живоносного джерела („О слѣпомъ, его же просвѣти вода живопріємнаго источника“, чудо 5. Рукопис книгозбірні Рос. Академії Наук 31. 6. 38, а. 205 зв.) ³⁾.

У Царгороді був чеснотливий вояка Леон, що прозивавсь Макеллісом. Зустрівши сліпця, що горів од спраги, він веде його напоїти. З'являється Мати Божа й показує джерело. Сліпий п'є з того джерела і очі йому відкриваються. З наказу Божої Матери Леон, зробившись згодом царем, будує на цьому місці церкву, що зветься „зоодохосъ пиги“, себ-то живоносне джерело життя Всевладної Цариці.

Як джерело цього оповідання, Агапій показує Пентикостарій: „Видится въ Пентикостаріи в первомъ пятку“. Те самісіньке оповідання, тільки коротше маємо в „Небѣ Новомъ“ Іоанікія Галятовського (розд. XI, а. 20—20 зв., чудо 1—4), та тут його поділено на чотири оповідання. Отаке роздрібнення одної повісти на кілька окремих оповідань звичайне в збірниках легенд. Це маємо, наприклад, у „Великомъ Зерцалѣ“ ⁴⁾. „Зоодохосъ пиги“ у Галятовського немає, — „церковъ названа источникомъ, то естъ жродломъ“. Галятовський узяв це оповідання з іншого джерела, ніж Агапій; він покликується на Нечипора та Баронія.

Оповідання про те, як цар Леон зціливсь од кам'яної хвороби („О премудромъ царѣ Леонѣ“, чудо 6, а. 206). Коли Леон зробивсь царем, він мав собі за сожительку святу Теофану, „якоже в Синаксарѣ является в 16 день декабрия“. Леон заслаб на кам'яну хворобу. Черниця Агапія, бувши в церкві Богородиці Хрісопигія, за вказівкою Божої Матери, несе воду з її джерела. Слабий одужує.

У Галятовського оповідання це дуже скорочено: згадки за Агапію зовсім немає, то-що. За джерело для нього ставсь Синаксар Цвітної Тріоди („в пятокъ свѣтлый о источнику Пресвятой Богородицы“) ⁵⁾.

¹⁾ Безсоновъ, Калѣки переходже. 1863, вып. 5, стор. 51.

²⁾ Чебанъ, op. cit., стор. 40—41.

³⁾ У дальшому при покликуваннях та цитатах маємо так само на оці цього рукописа.

⁴⁾ Див. Владиміровъ, „Великое Зерцало“, стор. 71—72.

⁵⁾ Пам'ять живоносного джерела Церква святкує в грудні; до цього дня й складено. проложне повідання, а оновлення церкви живоносного джерела — у п'ятницю на Великодньому тижні. До цього дня й стосується оповідання в Синаксарі.

Оповідання про воскреслого Фіттала („О воскресшем Фитталѣ водою живопріємнаго источника“, чудо 7, а. 206 зв.).

Слабий їде кораблем до живоносного джерела, щоб там зцілитися, але вмирає у дорозі. Тоді до нього приносять воду з джерела й оббризкують його. Він оживає.

Джерело цього оповідання — Пентикостарій (В „Пентикостаріи, в пятокъ свѣтлыя недѣли читается...“). У „Небѣ Новомъ“ — скорочене оповідання (стор. 21, чудо 6). Джерело те саме („в пятокъ свѣтлый о источнику Пресв. Богородици“).

Чуда від живоносного джерела поширено й серед народу ¹⁾. Їх ми маємо й на народніх малюнках ²⁾. Та тимчасом як „Небо. Новое“ містить у собі усі чуда народнього малюнку, окрім двох, оповідання „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ відповідають тільки п'ятьом чудам малюнку.

Легенда про дівчину, яка вибрала собі очі, щоб зберегти невинність („О извертѣвшей очи, да цѣломудріе и дѣвство сохранить“, чудо 12, а. 215).

Дія одбувається у Бретані. У царя Філарета вродлива донька Марія вступила до монастиря. Вовода, захоплений вродою її очей, хоче силоміць узяти її до себе. Помолившись Божій Матері, вона вирізує собі очі ножем і в посудині відсилає до воводи. Вовода кається, укупі з своїми сестрами й осліплого черницею вони благають Матір Божу, і Тая зціляє її.

Це дуже поширений в християнській літературі мотив, що виходить од Спасителевих слів: „Коли й око твоє праве спокушує тебе, візьми його й викинь од себе“ (Матв. V. 29), який християнська легенда дуже рано, вже з VI віку починаючи, внесла до кола своїх сюжетів ³⁾.

Подібне до нашого оповідання маємо в Λεπιδών'і (Лупі Духовнім) Іоана Мосха ⁴⁾. Тут черниця, довідавшись, що юнака, який її переслідує, приваблюють її чудові очі, видерла собі очі гребінцем у його присутності. У Скитському патерику є те саме оповідання, тільки гребінець замінено тут гострим знаряддям, що ним дівчина ткала постав ⁵⁾. Часом легенда переносить цей подвиг на юнака. Отож у Пролозі під 7 жовтня маємо оповідання „о красивомъ златокузнецѣ“, що його спокушала жінка. На пи-

¹⁾ И. Огієнко, Отраженіє въ литературѣ „Неба Нового“. Филологическія Записки 1911, вып. VI, стор. 869.

²⁾ Ровинскій, Русскія народныя картинки, т. III, стор. 501—502 № 1245. Граюра на міді другої половини XVIII в. У середині образ живоносного джерела, а навколо в 16 відділах змальовано 16 чуд. Чуда 1, 2 та 3 відповідають 5-му чуду нашої збірки 10—7-му, а 11—6-му.

³⁾ Буслевъ, Опыты г. Веселовскаго по древне-итальянской литературѣ. Журналъ Мин. Нар. Просв. 1868, лютій, стор. 525.

⁴⁾ Migne, Patrolog. graecae, т. 87, 3, розд. 60, стор. 2911.

⁵⁾ „О преп. Матридіи дѣвице, иже избодя очеса своя“. Користуємося рукописом книгозбірні Рос. Академії Наук. 21. 6. 4, розд. 209, а. 525 зв.

У французькій збірці чуд Божої Матері кінця XV в. королівської книгозбірні, що її описав Paulin Paris, маємо від № 136 оповідання: D'une pucelle, qui avoit vouée sa virginité à N. D.

тання, що її вражає, вона відповідає: „лѣпота очесъ твоих“. Тоді він „ударилъ себе въ десное око орудейцемъ, еже в руках держаше“. З Пролога оповідання це запозичено до „Руна Орошенного“. У цьому вигляді легенда дістається до Синодика й до лубочної літератури. У Синодику оповідається про юнака, що своєчасно схаменувався од повіїної спокуси та й, підійшовши до образу, виколов собі ножом око, ідучи за євангельським словом (Синодик Публ. книгозбірні F I, 324¹⁾). До рукописного Синодика Рос. Публ. книгозбірні (Толстого 1, № 184) уставлено одного з найдавніших друкованих аркушів, що містить це оповідання про юнака й спокусницю, з міньятюрою на цю тему²⁾.

Аналогічна цій і дальша легенда нашої збірки про дівчину Евтимію, „отрѣзавшую себѣ ноздри со устнами, яко да обѣщанное дѣвство сохранить“ (чудо 13, а. 217). Ця-таки легенда і з тим-таки ім'ям Евтимії, але дуже скорочена, всього в кількох словах, міститься так само в „Небѣ Новомъ“ (чудо 2, а. 28) і в „Ключѣ Разумѣнія“ (Казан'є на Рождество Пресв. Богородици, а. 170). За джерело сталося Галятівському „Зерцало Прикладов“ („лист 62, приклад 19“). Владіміров гадає, що Галятівський користувався перекладним „Speculum exemplorum“³⁾. Інша думка С. Шевченка, що Галятівський міг мати під руками польський примірник „Великаго Зерцала“, або витяги з нього, який ліг в основу українського перекладу⁴⁾.

Легенда про людину, що відкинулася Христа й дала дияволу розписку за багатства цього світу. („О отвергшемся Христа писаниемъ“, чудо 23, а. 230 зв.).

Князь Карул, що жив в Італійській країні, розтринькав усеньке своє багатство на тілесні пристрасті й зубожів. Він іде в пустелю й шукає волхва, щоб спитатися в його, чи не може біс його збагатити. Його зустрічає диявол в образі воєнки та й удається до нього з промовою, що в ній пропонує йому всі насолоди світу, коли він одмовиться від своєї віри, ще й підтвердить цю відмову підписом, написаним кров'ю своєю. Він же відкинувся Христа й обіцявся бісові. Біс заприятелював з ним, пішов за ним в образі воєнки й виконував усі його бажання. Якось ішли вони проз церкву. Карул побачив ікону Божої Матері й згадавши за своє беззаконство, тяжко відхнув. За це біс завдав йому жезлом таких ран, що тіло йому почорніло. А тоді удався до нього з промовою, де до-

¹⁾ Е. В. Пѣтуховъ, Очерки изъ лѣт. исторіи Синодика, стор. 183, № 88.

²⁾ Буслевъ, Историч. Очерки I, стор. 622—623.

У російському спискові Синайського Патерика маємо оповідання про юнака, що спалив собі голову й брови і в такому вигляді пішов до тієї, котра його покохала (Список XI—XII вв. Моск. Синодальної книгозбірні № 551, розд. 305). Це один з додаткових розділів, яких немає в грецькому оригіналі. Див. И. Срезневскій, Свѣдѣнія и замѣтки, розд. 82, стор. 82; архим. Савва, Указатель для обозрѣнія Моск. Патриаршей бібліотеки. М. 1858, стор. 218.

³⁾ „Великое Зерцало“, стор. 32—33.

⁴⁾ Къ исторіи „Великаго Зерцала“ въ Юго-Западной Руси. Русск. Филолог. Вѣстникъ, 1909, 3—4, стор. 129.

рікав та загрожував, кажучи, що Діва Марія заподіяла йому багато лиха й багатьох узяла з його рук. Карул, як довідався за це, вирішив уратуватися від диявола, вдавчися до Божої Матері. Коли диявіл, щоб його випробувати, повів його повз иншу церкву, він увійшов туди й припав до ікони Божої Матері. Диявіл пішов собі геть, але загрозив, що в нього лишилася підписка, яку він і подасть у День Судний. Стомлений Карул засинає й бачить уві сні видіння, де він знову молиться Божій Матері, провадить з Нею діалог і прохає, щоб Вона наказала дияволу повернути йому підписку. Він чує на повітрі Божу Матір, як Вона розмовляє з дияволом. Прокидається й бачить у руках своїх підписку. Про це пішов поговор, і Леон, архієпископ римський, закликав Карула й, побачивши підписку, одправив церковну подяку Матері Божій. А Карул зробився ченцем.

Аналогічне оповідання маємо в „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ ¹⁾ під заголовком: „О избавлшемся от беса, иже даде ему писаніе, кровію своею написа“, розд. 4, чудо 5. Оповідання це коротше. Змарнувавши свій сток, грішник своєю волею віддався дияволу й написав підписку своєю кров'ю (про пустелю, волхва, появу диявола, його співподорожжування й товаришування з грішником не згадано). Якось грішник з однією побожною людиною увійшов до церкви підчас Служби Божої та й почув повчання. З повчання грішник довідався, що для того, щоб визволитися з-під бісової влади треба вдатися до Матері Божої (а в нашій легенді він за це довідується від самого біса). Грішник молиться Божій Матері — довгенька-таки молитва — та й прохає Її, щоб вона відібрала від диявола його підписку. Підчас молитви він бачить свою підписку, що летить од руки Божої Матері, і сповнюється великих радощів (цим кінчиться оповідання; про подяку Божій Матері й про те, що грішник постригся у ченці, нічого немає). Як бачимо, оповідання в „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ куди менш барвисте, ніж легенда „Ἀρχαῖων σωτηρία“; найцікавіші з розповідного погляду місця згладжено: немає нічого про появу диявола, приятелювання з ним і товаришування в дорозі грішникові, немає діалога Божої Матері з грішником, її діалога з дияволом і т. и., тимчасом як молитві до Божої Матері приділено розмірно чимало місця.

Володимир Розов у своїй статті — „Повѣсть о Саввѣ Грудцынѣ“ ²⁾, висловивши певність, що шукати для неї певне джерело це річ марна, переконливими зіставленнями доводить, що повість ця споріднена з „Ἀρχαῖων σωτηρία“ як спільними тенденціями, так і багатьма подробицями, розкиданими як окремі риси по різних оповіданнях Агапієвої збірки. Надто багато рис припадає на пайку розглядуваній у нас легенді про Карула й дальшій за нею у нашій збірці легенді про Теофіла. Окрім того, повість про Саву перейнято тими самими засадами, що за них воювалися

¹⁾ Видав проф. В. В. Сиповський, Русскія повѣсти XVII—XVIII в. 1905, стор. 42.

²⁾ Київскія Университетскія Извѣстія, 1905, № 3, стор. 1—7.

в мурах Чудового монастиря. Розов здогадується, чи не вийшла в останній чверті XVII в. повість про Саву Грудцина з рук тих-таки чудовських діячів, що дали й переклад „*Ἀρχρωλὼν σωτηρία*“. Ми пристаємо на перші два Розова здогади, але нам здається, що застосовувати Повість про Саву до Чудового монастиря й відсовувати її аж до останньої чверти XVII в. навряд чи можна, ґрунтуючися тільки на тому, що вона споріднена з „*Ἀρχρωλὼν σωτηρία*“, й на тих загальних засадах, якими вона перейнята. Повість могла повстати й раніш, зазнавши впливу тих поширених за середніх віків легенд про демонів, які сталися за джерела й для повідань „*Ἀρχρωλὼν σωτηρία*“. Отож, наприклад, у згаданому попереду творі Цезарія Гайстербахського повіданням про демонів присвячено спеціального відділа. Тад же-ж Розов знайшов подібність повісти про Саву до рис розкиданих по різних легендах Агапівної збірки. Серед цих джерел могли бути й оповідання подібні до легенди про Евладія, що його вратував Василь Кесарійський¹⁾, й оповідання про Теофіла іконома, з яким зіставляли Повість про Саву Грудцина А. С. Мадуєв²⁾ та В. В. Сиповський³⁾. Що-до аналогічного оповідання в „Звѣздѣ Пресвѣтлой“, з яким зіставляє Повість про Саву В. В. Сиповський, то тут, як ми бачили, затушковано саме-іменно ті найцікавіші місця, котрі й споріднюють Саву Грудцина з „*Ἀρχρωλὼν σωτηρία*“; їх немає і в легенді про Евладія.

Сюжет про продаж душі дияволу й про підписку дуже популярний і в усній словесності. Трохи чи не в усіх збірниках українських, московських та білоруських ми маємо такі оповідання. Отож до легенди, нашої збірки дуже близько підходить початок такого оповідання в Смоленському етнографічному збірникові В. Н. Добровольського (ч. I 1891, стор. 650, № 9). Тут оповідається про диякона, що спочатку „жію парядашна: имѣу и скатину, и хлѣба.., и дянжонькѣ“. Згодом він дійшов до того, „што и паѣсть нечива“. Він і надумавсь: „Пайду кѣ чорту“. Коли йшов, „стричайтса зѣ имѣ чортѣ. — Куда ты идешь?“ Одбувається діалог:

¹⁾ Її маємо в „*Legenda Aurea*“, у розд. 26: „*De Sancto Basilio episcopo*“, № 5, стор. 122. За українським списком XVIII в. легенду про Евладія видав Костомаров у *Памятникахъ старинной русской литературы, издаваемыхъ гр. Кушелевымъ-Безбородко* СПб. 1860, вып. I, стор. 191; Сиповський за рукоп. Рос. Академії Наук — *Русскія повѣсти XVII—XVIII вв.* 1905, стор. 39. Михайло Возняк в „*Історії української літератури*“ (том III, Львів 1924, стор. 132) наводить її за українським „збірником Тесляцьового попа Степана“, де вона зветься: „Повѣсть на святого Василя о Евладію младенцу, як ся был записал дияволу Корасыи ради панѣны, царской дѣвѣтки, і якѣ Евладія спасѣ святыи Василий Великий“. Див. ще його статтю: „Підкарпаттор обрабѣтка легенды про запис душѣ чортови ради дѣвчины“ (Науковий Збѣрник товариства „Просвѣта“ в Ужгороді, I). Оповідання про Евладія маємо і в Скитському Патерику, рук. Рос. Акад. Наук 21. 6. 4, а. 345, розд. 125. Ця легенда перейшла й до усної словесности. Див. легенди з Угорської України, що їх зібрав Вол. Гнатюк (Етнографічний Збѣрник, т. III, 1897, № 32, стор. 80—82). Тут зазначено й паралелі. Див. ще В. Гнатюк, Угро-руські духовні вірші (Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 1902, т. 49, стор. 251, № 210.

²⁾ Див. його доповідь у Трудахъ славянской комисіи Москов. археолог. общества, т. III.

³⁾ Сиповскій, *ibid.*, стор. XLII.

„дайте мнѣ денигъ, то я вамъ падпишусь“. — „Ну на табѣ денигъ и падпишись!...“ Кінець оповідання замінено популярним мотивом про грішника, що кається і що його замикають у церкві на три ночі, де він витримує бісівську спокусу.

Дальша легенда „Ο Θεοφίλε, ιηζε Χριστα отвергся“ (чудо 24, а. 232).

Р. 537 був в епархії Кілікійській епітроп, або шафар єпископа „града Аданайска“ Теофіл. Єпископ покривдив Теофіла та й вигнав його геть. Теофіл іде до жида чаклувати, там він потрапляє в бісівське царство й дає на себе підписку дияволу. Далі єпископ перепрошує його й настановляє за окопома. Згодом Теофіл кається й удається з молитвою до Божої Матери. Вона повертає йому підписку, як і в попередній легенді. Теофіл умирає, його мощі роблять чуда.

Ця легенда мала не аби-яку вагу за середніх віків і вплинула на повстання славнозвісного німецького повідання про Фавста. Тим-то цілком зрозуміло, що й Агапій не міг не звернути на неї уваги. Спосіб містити поруч двох подібних оповідань, що з них одне відповідає другому, звичайний у збірниках легенд. Його маємо, наприклад, у „Великомъ Зерцалѣ“ (Пор. Владиміровъ. Ор. cit., стор. 71). Грецький текст повісти про Теофіла маємо в рукопису XII в. Москов. Патріяршої книгозбірні (Див. згадану доповідь А. С. Мадуєва, стор. 47).

Легенда про блудящого вояка, що Господь простив йому, бо за ним уступилася Його Мати („Ο блудномъ воинѣ, ему же Господь, Матере своя молитвами прекланыяся, оставление дарова“, чудо 35, а. 241).

Був поганий й гидкий вояк перелюбець, що мав чеснотливу дружину, яка постувада на честь Божої Матери й молилася їй. Вона навчила цього й чоловіка. І от, коли він одного разу моливсь перед іконою „Ελεοδσα, σιρѣчь милующая“, він побачив на руках у Божої Матери немовлятко, вкрите уразками, а від тих уразок бігла кров свята. Вояк заплакав і покаявся. Тоді він чує голос: „вы грѣшницы исповѣдаете мя языкомъ своимъ матеръ милости, а безаконіи вашими творите мя матеръ печали и скорби“ ¹⁾. Мати Божа прохає за грішника Сина Свого. Коли Син тричі їй відмовляє, Вона схиляє коліна й уклоняється Йому, і Він прощає грішникові. Вояк цілує рани Спасителеві, чом вони й загоюються. Чоловік та жінка йдуть у ченці.

Подібне до цього оповідання маємо в „Рунѣ Орошенному“ Дмитра Ростовського ²⁾, звідки його запроваджено без змін ³⁾ до тексту народніх

¹⁾ Порівняти: „mater dolorosa“.

²⁾ Ця книга описує чуда від ікони Божої Матери в Чернігівському Троїце-Іллінському монастирєві, але окрім того містять й інші оповідання. Окрім розглядуваного, тут маємо й аналогічне чудові 47 нашої збірки, що за нього ми скажемо далі в третьому розділі. Як гадає І. А. Шляпкін у своїй розвідці про Дм. Ростовського (1891 р.), „Руно“ складено за наказом од Лазаря Барановича в 1675—1677 рр. Воно мало скількись видань в XVII в. у Чернігові: 1683, 1689, 1691, 1696 і 1697 рр. Ми користувалися виданням 1696 року. ³⁾ див. стор. 46.

малюнків ¹⁾, які й покликуються на своє джерело ²⁾. З „Руна Орошенного“ цю легенду запозичено до Синодику в скороченні ³⁾. Текстуально ця легенда й оповідання нашої збірки не схожі. Схожість полягає в самій фабулі оповідання. Та на початку тексти розбігаються й цією стороною. У „Рунѣ Орош.“ змальовано беззаконника, що йде на лихе діло. В Агапія — грішний вояк, перелюбець. У „Рунѣ Орош.“ не сказано нічого про чеснотливу дружину грішникову, що їй він і завдячує своє спасіння. Закінчення в „Рунѣ Орош.“ коротше.

Легенда про клірика, що осліп і зціливсь, побачивши вроду Божої Матері („О неизреченнѣй красотѣ Приснодѣвныя, ея же видѣти сподобися клирикъ добродѣтеленъ и благоговѣинъ“, чудо 36, а. 241 зв.).

Жив у Парижі чеснотливий та мудрий, що шанував Божу Матір, клірик. Отож і забандюрилося йому нехай там що побачити славетну вроду Пресвятої Діви. Янгол застерегав його, що він може осліпнути, та він намагається свого. Коли до нього з'явилася у сьвітлі Мати Божа, він закрив одне око, але друге осліпло. Він прохав у Бога ще раз цього видіння — нехай осліпне й друге око; та коли він побачив Матір Божу в усенькій Її славі, у нього не тільки не осліпло здорове око, а й сліпе відкрися.

Аналогічну легенду маємо в „Великомъ Зерцалѣ“ під заголовком: „Священнику благополучныя щедроты Богородицы“ ⁴⁾, звідки вона, з деякими змінами у висловах, потрапила до Синодика ⁵⁾. З „Великаго Зерцала“ — ж запозичили її й „Народныя картинки“, цілком і без змін ⁶⁾. До тексту Агапівної збірки ця легенда перебував в такому самому стосунку, як і попередня — збігаючися що-до змісту, розходиться текстуальною стороною.

Оповідання про жидівську дитину, що запричастилася в церкві й уратувалася від пічного вогню („О причастившемся дѣтищѣ жиловскомъ Святымъ Тайнамъ и не спалившемся во огни пещномъ“, чудо 38, а. 243).

За царя Юстиніяна, що він був після царя Юстиніяна Великого, жив жид, що мав кузню та піч, де й працював. У нього був єдиний син, що

²⁾ Тексти буквально збігаються. Маємо пропуск одного й того самого слова — „глаголетъ“. Пор. Ровинскій, т. III, стор. 56. Невеличкі варіанти, як між однорідними списками.

¹⁾ Текст у Ровинського під заголовком: „Кающагося Богъ готовъ прощати“, т. III, стор. 55–57. №№ 710 і 711; переказ у т. I; завваження в т. IV, стор. 528.

²⁾ У „Нар. Картинкахъ“ після віршу, так само взятого з „Руна“: „Кающагося Богъ готовъ прощати. Но на се его умоляетъ мати“ стоїть: „Книга Руно Орошенное“, листъ 99*.

³⁾ Е. В. Пѣтуховъ, Очерки изъ литерат. исторіи Синодика. 1895, стор. 213.

⁴⁾ Розділ 27 у рукопису Рос. Акад. Наук XVIII в. 21. 8. 10, що ним ми користуємося. У Погодинському рукописі, що його наводить Петухов, № 1380 розд. 26. У Владімірова — „В. Зерцало“ — розд. 28.

⁵⁾ Пѣтуховъ, ор. cit., стор. 177, 201–204.

⁶⁾ Тексти буквально збігаються. У „Народныхъ Картинкахъ“ кінець затерто. Ровинскій — текст т. III, стор. 87, № 730; завваження т. IV, стор. 550; зміст т. I.

навчавсь письма жидівського. Дитина разом з християнськими дітьми випадково зайшла до церкви, де й запричастилася. Обурений батько кидає її в піч у своїй кузні, та Мати Божа охолоджує вогонь, і дитина зостається жива. Коли за це довідався цар, він запропонував батькові охреститися, а коли той відмовивсь, звелів стягти йому голову. Патріарх охрещує дитину та її матір і постригає її в черниці, а хлопчика робить читцем. А цар дав їм багато дарунків.

Подібну легенду маємо в розділі 15 другої частини (а. 159 зв.), де оповідається про римського архієпископа Воніфатія, що запричастив жиденя, яке тоді загукало: „Охрести мене, бо хліб, що я зів, пече мене“. Тоді Воніфатій охрестив його. Батько укинув того хлопця в халупу повну дров, поклавши туди вогонь. Мати-ж його покликала на допомогу Матір Божу. Жиди вкинули за це в огонь й її; тоді Воніфатій увійшов у вогонь в архірейському одязі й вивів звідти матір та сина цілими й нешкოდженими.

Перше з цих оповідань (чудо 38), як ми бачили були попереду, чудовські перекладачі запозичили з Хронографа, а не з „Ἀρχαῖων σωτηρία“, що дав аналогічний, але інший текст. Подібне-ж оповідання маємо в Баронієвих „Анналах“. Бароній користувався оповіданням, що його записав схоластик Євагрій до своєї церковної історії. Він і покликається на Євагрія. Але тут воно коротше, ніж у Євагрія, хоч і близьке до останнього. Отож, чудо відбувається в Царгороді за часів Міни; згадано за звичай запричащати „останками“ школярів; жид виробляє скло, то-що. Але батька покарано инакше: кесар Юстиніян звелів його „вонзити на коль“¹⁾, а у Євагрія — повісити. З Баронія у скороченні запозичив це оповідання Галятовський в „Небо Новое“ (а. 56 зв., чудо 2) і в „Ключь Разумѣнія“ („Казанье на Благовѣщеніе Пресв. Богородицы“, а. 217 зв.). Оповідання Галятовського потрапило до деяких списків „Звѣзды Пресвѣтлой“. (Див. рукопис книгозб. Рос. Акад. Наук 34. 3. 6, а. 188 зв.—189). Легенду на цю саму тему маємо в Скитському Патерику: „О овчїи пастусѣ отроцѣ Евреянинѣ“ (розд. 54 за рукописом Буслаєва), або під таким заголовком: „Повѣсть чюдна зѣло о тайнѣ Божїи и о отрочищи еврейнѣ“ (розд. 184 за рукоп. Рос. Акад. Наук. 21 6. 4). Буслаєв наводить аналогічне німецьке оповідання, що його видав Пфейфер²⁾. У французькій рукописній збірці чуд Божої Матери, що її описав Paulin Paris³⁾, маємо легенду — „D'ung fils juif que Notre-Dame garda d'ardoir“ (№ 80). Про це саме згадує й Gidel у своїй книзі „Etudes sur la litterature grecque moderne“, Paris 1866. A. Mussafia (Sitzungsberichte der philos.-historischen Classe. Band 113, 115), що він наводить багато легенд про чуда Божої Матери з латинських збірок, показує між иншим і декілька оповідань про жидівську дитину. Акад. А. Н. Веселовський й собі відзначає цю поширену легенду в звязку з легендою про Амфілога й порівнює мотив про дитину, що

¹⁾ Ц. Бароній, „Дѣянія церковныя и гражданскія.., Книга 2. Лѣто Господне 552, 5, книга 4, глава 35. — „Annales ecclesiastici Christo nato ad annum 1198“.

²⁾ Историч. очерки I, стор. 452.

³⁾ Les manuscrits françois de la bibliothèque du roi. Paris 1841, IV.

лишилася неушкоджена в розпаленій печі, з духовним віршем про Аллілуєву жінку¹⁾. Чудо відбувається—то в Царгороді, то в Вірменії, то в Єгипті, то в Буржі у Франції, або попросту в країнах східних²⁾; „въ нѣкоторыхъ текстахъ мальчикъ жидовинъ видить въ таинствѣ Евхаристіи Младенца Христа и причащается Ему образно“³⁾.

В західньо-європейській науковій літературі оповідання про жидівську дитину присвячено спеціальну розвідку Eugen'a Wolter'a, „Der Judenknabe“ (Bibliotheca Normannica, II 1879). Дослідник перелічує 33 версії нашої легенди грецькою, латинською, французькою, еспанською, німецькою, арабською та етіопською мовами⁴⁾, що значна їх частина перебуває в збірниках легенд Божої Матері (стор. 2—20), та видає з них 27 (стор. 28—125); він порівнює їх між собою та робить висновки про їх взамовідносини (стор. 20—25). Торкається Wolter і Агапієвої версії, він видає текст легенди за виданням „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ 1671 р. з варіантами за виданням 1803 р. (стор. 2—3 та 34—35). Порівнюючи цю версію з іншими, Wolter робить висновок, що Агапієве оповідання притуляється до латинської версії Григора Турського (стор. 21).

Цікаво зауважити, що Агапій не користувався тут грецькою версією: оповіданням Евагрія, або легендою, яка запроваджена до Життя св. Міни, архієп. Царгородського і яка збігається з оповіданням Евагрія мало не дослівно („Acta Sanctorum“ під 25 серпня).

Є й арабський переклад „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“, що містить між іншим і легенду про жидівську дитину (стор. 19 та 21). Слов'янських версій нашої легенди дослідник зовсім не торкається.

О. Карнєєв („Мелкія разысканія въ области духовнаго стиха“. Журналъ Мин. Народн. Просвѣщ. 1892, іюнь, с. 209—226) так само, як і акад. Веселовський, порівнює це оповідання з „духовнимъ стихомъ“ про милосерду жінку та показує західні й східні версії легенди про жидівську дитину за Wolter'ом. Він подає ще для порівняння оповідання 29 розділу апокрифічної арабської „Євангелії дитинства“, де так само говориться про дитину, виратувану від півного вогню. Далі Карнєєв зауважує, що переказ нашої легенди у Г. Амартола застосовує подію до царювання не Юстиніана Великого, як у Евагрія, але Юстина II. І тут чудо зв'язано з патр. Міною⁵⁾.

Додамо до цього, що Амартолове оповідання про жидівську дитину було за джерело для оповідання руського Хронографу⁶⁾, де подію також

¹⁾ Къ видѣнію Амфілоха. Разысканія ХХІ, стор. 137—138.

²⁾ Тут дія відбувається в грецькому тексті Агапієвої збірки і в Бакачичевому перекладі.

³⁾ Веселовскій, op. cit., стор. 138.

⁴⁾ Цив. ще Mussafia (Zeitschrift f. rom. Philol. IX В., стор. 138, 412—413) та „Mélusine“ (IV, 1888—89 р., стор. 39—41), де видано ірландську версію нашого оповідання.

⁵⁾ Юстиніан Великий 527—565 р.р.; Юстин II 565—578 р.р., але Міна 536—552.

⁶⁾ А. Поповъ, Обзоръ Хронографовъ русской редакціи, вып. I, стор. 150.

Про версії нашої легенди у Хронографах, а також у Патерику ми докладніш висловимось у спеціальній розвідці.

віднесено до часів Юстинових. До цих часів, як здається, застосовує подію й запозичене з Хронографу оповідання руських перекладачів Агапівної збірки, що починається словами: „Во днєхъ Іустиніана царя, бывшаго по царѣ Іустиніанѣ Великомъ“¹⁾... Мабуть, слово „Іустиніанъ“ вживається тут у першому випадкові помилково замість „Іустинъ“.

Легенди про Немовлятко Христа, офіруване під час Служби Божої.

В Агапівній збірці маємо чотири легенди про евхаристичне чудо:

Легенда, „о сумнѣвающимся во евхаристіиныхъ таинствахъ и Христа видѣвшимъ с плотию, яко младенца“ (чудо 43 третьої частини, а. 247).

В Аламанії був пін Пелагій, людина чеснотлива, але не книжна, що шанував Матір Божу. Завдяки дияволовим підступам він узяв підозру на „Господне тѣло“ та й заходивсь прохати Матір Божу, щоб Вона відкрила йому цю таємницю. І от одного разу, коли він правив, після виклику: „Изрядно о Пресвятей, Пречистой“, покладений на дискосі Св. Хліб зробивсь невидимий. Піп даремно шукав його й почав благодати Матір Божу. Вона з'являється з Немовлятком на руках та й каже йому, що це Немовля, Якого Вона породила від Св. Духа, є зиждатель усесвіту; Він постраждав, умер, воскрес і піднісся на небо; а що Він дуже добрий і любить людей, то зіходить дивним чином в образі хліба та вина й дає Себе їсти й пити, на освячення душі. Вона пропонує попові, щоб той помацав Немовлятко й пересвідчивсь, що це справжнє тіло, а не примара, але, що людська природа не може їсти сирового тіла, воно перетворюється на хліб та вино, щоб ним могли запричаститися. Сказавши це, Мати Божа поклала Немовлятко на Святій Трапезі й зробилася невидима. Піп молиться й вклоняється до землі. Коли він підвівсь, перед ним знов опинивсь хліб, що ним він і запричастивсь.

Друга подібна легенда є в 15 розділі другої частини нашої збірки: „От многихъ мала нѣкая чудеса Владычня тѣла“ (а. 159), де вміщено низку легенд що-до Св. Евхаристії.

„Пишетъ в Лавсаіцѣ“. Був чеснотливий „старецъ“, „простъ же в писаніи“, що не вірив у перетворення Св. Тіла. Довідавшись за це, двоє інших „старців“ прийшли до нього в келію й заходилися усовіщувати його. Він відповів, що поки не побачить цього почуттєво, не пойме віри. Вони моляться й прохають Бога, щоб Він явив їм істину. І от, коли вони прийшли до Служби Божої й піп став роздрібнювати Св. Хліб, вони побачили, що хліб обернувся у немовлятко. Янгол, що зійшов з неба, роздрібнив його й вилляв у потир його кров. Інші двоє ченців запричастилися хліба та вина, а невірний, прийнявши частку, побачив, що це було сирове м'ясо, з якого крапала кров. Тоді він увірував, а інші двоє сказали йому, що Бог, знаючи, що людська природа не може їсти сирового тіла, зробив це таїнство у вигляді хліба та вина.

¹⁾ Рукопис книгозб. Рос. Акад. Наук 31. 6. 38, а. 243; рукопис Рос. Публічної книгозбірні Q I № 786, а. 130.

Там-таки маємо й інше оповідання (а. 159 зв.), де побожний цар бачить у видінні на Службі Божій, куди він неначеб-то прийшов, стовпа аж до неба од Св. Трапези; коло того стовпа стоїть уродливе божественне Немовлятко, що згодом з'їдає попа, який перетворивсь на кришталі. Та піп лишивсь цілий і неушкоджений. Далі Немовлятко з попом зіходять на небо, де кажуть Богові Отцеві, кого вони поминали на Службі Божій того дня.

У 12 розділі другої частини Агапівної збірки „О дерзнувших недостойнѣ священнодѣйствовать чюдеса нѣкая и судъ всеилнаго Бога“ маємо так само оповідання на цю саму тему: „Еще зрится в книзѣ Вертограда... еже и Кесарій пишетъ и ины мнози глаголюще“, що коли негідний піп запричастивсь, присутній при цьому духовний муж побачив, що він їсть живе немовлятко. Він попереджує негідного попа. Піп кавється й виправляється (а. 152 зв.).

Цей мотив про немовлятко, офіруване підчас Служби Божої, дуже поширено як у західньо-¹⁾, так і в східньо-європейській літературі. Подібних творів відомо багато, але в усьому їхньому обсязі їх не досліджено²⁾.

Однією стороною цей мотив притуляється до оповідання про наведеного поганина. Сюди стосується легенда про Амфілога — Evalach'a, яку дослідив А. Н. Веселовський³⁾; скорочена вона потрапила в „Небо Новое“ й „Мессію Правдиваго“ Галатовського. Той-таки мотив і в „Ключѣ Разумѣнія“, де жид бачить Немовлятко Христа, що його офірує Василь Великий („Казанье на Стрѣтеніе Господне“, а. 43). Як своє джерело, Галатовський називає св. Броніма. Сюди стосуються ще: „Григорія Декаполита Историческое Сказаніе“, аналогічне йому оповідання в Прологах під 26 листопада (ім'я Амфілогового немає, мова мовиться попросту за одного сарацина) й інші переробки того-таки слова, що їх дослідив А. І. Яцимирський⁴⁾. Інша версія, куди можна застосувати й дві, вище наведені легенди нашої збірки, оповідає про напоумлення через чудо християнина, що вагавсь (попа чи ченця). Ми маємо в її *Aprophthegmata patrum*⁵⁾, де авва Арсеній оповідає про видіння, що було одному старцеві, і в схожій з нею

¹⁾ Отож, наприклад, у французькій збірці чуд Божої Матері, що його описав Paulin Paris, маємо легенду: „Coment N. D. demonstra que le S. Sacrement et son fils est une même chose“ (№ 121).

²⁾ Низку таких оповідань („О Святѣйшей Евхаристіи“) маємо в двох збірниках Москов. Симонов. монастиря, №№ LXII та LXIII. Серед них є й оповідання про Амфілога (а. 150). У багатьох з них як джерело називається Цезарій. Див. Н. П. Поповъ, Описаніе рукописей Симонова монастиря, стор. 152 і дд.

³⁾ Разысканія XVII й XXI; Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія 1889 IV. Перший звернув на це увагу Калужняцький.

У Великому Граалі, що, як гадає Веселовський, скористувався варіантом легенди про Амфілога, маємо подробиці, які нагадують подробиці легенди нашої збірки: „Et quant Joseph le Pô, si se mist à genouillons... Et quant il fut redrechiés, si ne vit devant lui sous la dlatine que une pièche en samblanche de pain“. (Разысканія, XVII, стор. 339).

⁴⁾ Сказаніе объ евхаристическомъ чудѣ. Къ исторіи апокрифовъ и легендъ въ югославянскої письменности. Иавѣстія отдѣленія р. яз. и словесности Академіи Наукъ. 1910, кн. 1. Тут і література.

⁵⁾ Migne, Patrolog. graecae, t. 65.

легенді, про презвитера Plegus'a або Plecgis'a, відомий Вільгельмові Мальмеберійському¹⁾. Завважимо, що, в нашій легенді (чудо 43) ім'я попа, який бачив видіння, — Пелагій²⁾. Акад. А. Н. Веселовський гадає, що легенда про напоумлення християнина прилучилася до якого-небудь оповідання про навернення поганина і, таким чином, склалася повість про Амфілога. Сюди-ж стосується й легенда в Слові Бфрема Сирина, де офіруване немовлятко з'являється перед очима в ченця, що, як і в нашій легенді, через дияволову підмову, узяв підозру на таїнство Евхаристії. Пояснення цієї легенди, чом тіло обертається в хліб для причасників: „никтоже не может тѣла приимати и сего ради Богъ повелѣ быти прѣдложѣнья хлѣбомъ“..., аналогічне поясненню легенд нашої збірки. Отож у чуді 43 третьої частини Мати Божа каже, що „понеже человеческое естество не может ясти плоти сыры и пити кровь, того ради... Всесильный претворяется въ хлѣбъ и вино“ (а. 247 зв.). А в оповіданні 15 розділу другої частини двох старців кажуть невірному: „вѣдаше Богъ, яко человеческое естество не может ясти плоти сыры, устроив сие сие таинство в видѣ хлѣба и вина, да кійждо со многим благоговѣніемъ и желаніемъ приѣмлетъ его“ (аа. 159—159 зв.).

Таким чином, мабуть, спочатку існував тип легенд про видіння Немовлятка людині, що була вагалася. До цього типу належать і дві легенди нашої збірки. Тип цей був дуже популярний і поширений на заході. У збірнику Cesarii Geisterbacensis „Dialogus miraculorum“, джерелі „Ἀρχαίων σωτηρία“, де дев'ятий відділ спеціально присвячено оповіданням про Тіло й Кров Христові, маємо скількись оповідань на цю тему. Далі він ускладнився, притулившись з одного боку до легенд про наверненого поганина (Амфілог та його версії), а з другого увійшов до легенд, які символічно та чудовно пояснюють одправу Служби Божої (слово Бфрема Сирина та його версії)³⁾.

Можна чекати, що такий поширений і популярний сюжет дасть про себе звістку і в усній словесності. Серед легенд з „Великого Зерцала“, що трапляються в усному переказі⁴⁾, до нашої версії можна зачислити

¹⁾ Migne, Patrolog. lat., t. 73.

²⁾ В „Великомъ Зерцалѣ“, між інших легенд про евхаристичне чудо, маємо оповідання: „В Евхаристіи Св. Плегній пресвитеръ видѣ отроча и, obejmляше уста Господа Христа, лобызаше“. Цю легенду запозичено в „Великое Зерцало“ з „Doctrina Patrum“ (Владиміровъ, Прилож. № 2, стор. 46).

Легенду про попа, який узяв підозру на таїнство Евхаристії, що до його з'являється Мати Божа, маємо і у Petrus Venerabilis: „De miraculis“ (Migne, CXXXIX, 851. Пор. Mussafia I, с. 932 й II, с. 47, № 28).

³⁾ Мотив видіння Немовлятка підчас Евхаристії сполучається і з іншими сюжетами. Отож, він увиходить до легенд про розбишаку, що покався (див. Житіє св. Варвара розбійника, що ми знаходимо в грецьких та слов'яно-руських збірниках). У Слові Акрополіта Варвар бачив у вістварі підчас Служби Божої попа й вродливу дитину (Ждановъ, Русскій былевой эпосъ, стор. 335).

⁴⁾ Див. акад. В. Н. Перетцъ, Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы. Кіевъ 1905. IV, стор. 70—72.

два оповідання: 1) „О величествѣ тайны ейвхаристіи, како виде отроче нѣкоего іерея при воздвиженіи тела Господня, зарѣзавши нѣкое дитя и раздробивша“ (№ 3, стор. 72), де офіроване немовлятко бачить хлопець, і 2) „О пречистомъ Господни тѣлѣ недостовѣрующіи устнѣ [женѣ]“ (№ 4 *ibid.*), де Григор Великий, запричащаючи жінку, яка приносила „хлѣбы предложенія“ й узяла підозру на те, що вони перетворюються на Тіло Христове, знайшов у чаші частину Пречистого Тіла в образі пальця людської руки. Інші дві, що їх наводить акад. В. М. Перетц, легенди: „О пресвятѣмъ пречистѣмъ тѣлѣ Господа нашего Іисуса Христа, его же жена нѣкая, зане пчелы ея мруще, во улій положи“ (№ 1, стор. 70) і „О еже како пречистое Господне тело неразумная тварь пчелы почтоша“ (№ 2, стор. 71), надто перша, аналогічна оповіданню 15 розділу другої частини Агапієвої збірки (а. 160): „Еще пишетъ вышереченный (себ-то Кесарій) и иная многая“, що одна жінка, бачивши, що її бджоли гинуть, проковтнула запричащаючись Пречисту Кров, а Божественне Тіло затримала в устах і поклала в улік. За скількись днів, прийшовши до бджіл, вона побачила в уліку художньо зроблену з воску розкішну церкву й сповістила про це архірея. Архірей прийшов з свічками та тіміямом і з усіма кліриками й побачив цю церкву, що посеред неї була трапеца, а в ній стояв потир, в якому лежав Св. Хліб. Архірей узяв його й поставив у церкві. Багато „от еллин“, побачивши це чудо, увірували в Христа, дивуючися на таку вправність німих тварин, що зробили з воску такий художній твір і такі стовпи та вікна, яких не могли зробити й гарні будівничі.

Коли легенди про евхаристичне чудо діставалися до народного середовища не тільки з „Великого Зерцала“, а був для цього ще другий шлях через збірник легенд про чуда Божої Матері Галатовського¹⁾, то можливий й третій через нашу збірку, що виразний її вплив на усну словесність в інших випадках ми ствердимо фактами далі. Те-ж, що „Αμαρτωλὸν σωτηρία“ було перекладено на південно-слов'янські та руську мови, дає змогу говорити про легенди Агапієвої збірки, як цікавий додаток до слов'янського циклу евхаристичних повідань.

Легенда про іконописця, що малював дідька у гидкому вигляді („О иже ко іконописцу чудодѣйстви“, чудо 46, а. 248 зв.).

Іконописець Іоан малював Матір Божу чудово й гарно, а диявола дуже гидким. Диявіл захтів його за це занепастити. І от, коли іконописець малював на височині Благовістя, підійшов біс і скинув драбину. Маляр став благати Божу Матір, і Вона, простягнувши руку, підтримала його на повітрі, аж поки поставлено драбину.

Легенда ця належить до циклу дуже популярних легенд про побожного маляра. Акад. М. Ф. Сумцов, присвятивши цьому сюжетові спеціальну статтю²⁾, зауважує, що це оповідання за середніх віків увійшло

¹⁾ Ор. cit., стор. 73.

²⁾ Легенда о благочестивомъ живописцѣ. „Кіевская Старина“. 1894, жовтень.

до розряду численних демонологічних легенд, було звязане з легендами про Матір Божу і в різних формах циркулювало по Європі од сухих ма-настирських хронік аж до фривольних fabliaux. Легенда про побожного маляра у Франції та Німеччині в XII—XIV вв. увіходила до проповідів, новель, fabliaux, відбилася й у мистецтві¹⁾. Що-до України, то вона не одного разу трапляється в народній усній творчості²⁾. Ця легенда була добре відома і в українській схоластичній літературі XVII в. Отож, у „Небѣ Новомъ“ маємо три оповідання, де диявіл мститься малярам за образу. Одне з них аналогічне нашому, тільки, як звичайно у Галятовського, значно скорочене (а. 65, чудо 5). Як своє джерело, Галятовський називав Вікентія (книга 7, розділ 104).

Симеон Полоцький так само користувався для свого „Вертограда Многоцвѣтнаго“ з західньо-європейських джерел і, між иншим, з „Speculum Historiale“ Вікентія з Бове, що був його улюбленим автором³⁾; з його він переклав розділи про Мохаммеда. Симеон переказує в „Вертоградѣ“ віршами легенду про іконописця під заголовком: „Ікона Богородицы“⁴⁾. Легенда ця коротша, ніж оповідання нашої збірки й має деякі від нього відміни. Отож, іконописець малював демона під ногами в Божої Матері,

„Изображая, яко та есть она Жена,
Ею же змія того бѣ глава сотрена“.

Таку саму легенду переказує Симеон і в своїй записці про іконопис. Тут диявіл заявляється до іконописця уві сні „гнѣвомъ претя“, а коли іконописець малював стоючи на підмостках, то „внезапу велій вѣтръ возста и оныя помосты опроверже на землю“.

Є й французький варіант легенди про іконописця: „D'ung peintre que le diable tresbucha d'un eschafaut et qui fut tenu par la main de Notre-Dame“, що його (під № 107) наводить Paulin Paris у вищезгаданому описі рукописів королівської книгозбірні. Див. так само Gidel — „Etudes sur la littérature grecque moderne“, стор. 301. Аналогічне оповідання маємо

¹⁾ Міняютья в рукопису під назвою Псалтир королеви Марії. Шепелевичъ, Очерки изъ исторіи средневѣковой литературы, стор. 25.

²⁾ П. В. Ивановъ, Сборникъ легендъ изъ Купянск. у. Харьк. губ. „Этн. Об.“ 1892, кн. 2—3, стор. 73—75. М. Драгомановъ, Малорусскія преданія и рассказы, стор. 51.

Російський варіант у „Сказкахъ“ Афанасьева, IV, стор. 542. Одбився цей сюжет і в творчості М. Гоголя.

³⁾ И. М. Тарабринъ, Апокрифическій элементъ въ „Вертоградѣ“ С. Полоцкаго. Древности. Труды Славянской Комиссіи Моск. Археолог. Общества, т. 3. М. 1902, протоколы, стор. 24.

А. И. Бѣлецкій, Стихотворенія Симеона Полоцкаго на темы изъ всеобщей исторіи. Отдѣльный оттискъ изъ Сборника Харьковск. Историко-Филологич. Общества въ честь проф. В. П. Бузескула. Харьковъ 1914, стор. 8, 32 і 38.

⁴⁾ Рукопис книгозб. Рос. Акад. Наук 31.7.3, а. 212 зв. Видано в книзі Л. Н. Майкова, Очерки изъ исторіи русской литературы XVII и XVIII ст. Спб. 1889. Симеонъ Полоцкій, стор. 148—149. Тут зазначено й західньо-європейську літературу предмету.

в одній з версій цієї легенди в *fabliaux* ¹⁾. Є й латинські перекази ²⁾. М. Ф. Сумцов ³⁾ наводить і німецьке оповідання ще XIII в. про маляра, що намалював на полотні дуже гідкого дідька, якого топтала ногами Божа Мати. Покривджений диявіл, бажаючи щоб маляр розбивсь, висмикнув з-під нього лаву. Але Маги Божа підтримала на повітрі маляра, як той падав. „Подобнаго рода рассказ нынѣ циркулируетъ въ украинскомъ простонародѣ. Сходство между средневѣковыми нѣмецкими и современными малорусскими рассказами о чортѣ и живописцѣ до такой степени велико, что малорусскіе рассказы необходимо признать простымъ пересказомъ сказаній нѣмецкихъ“. Сумцов гадає, „что именно Галатовскій, пользовавшійся при составленіи „Неба“ средневѣковыми сочиненіями, пересадилъ этотъ рассказъ на малорусскую почву“.

Три оповідання в Агапівій збірці (чудо 55, чудо 41 та чудо 29) зв'язано з вихваланням ім'я Божої Матері й її дівочтва. Культ Божої Матері, що дуже був поширивсь, розвинув пересвідчення, ніби славнозвісного Ave Maria вистарчить щоб розв'язати усі гріхи. Завдяки „ангельському поздравленію“ спасаються навіть великі грішники — розбишаки та вбивці. Такими оповіданнями рясніють мало не всі середньовічні збірки ⁴⁾. У деяких легендах шанування Матері Божої або нагороду за нього висловлено в такій грубій формі, що вони можуть тільки викликати регіт у сьогочасного читача. Отож, у легенді нашої збірки „О клирицѣ, сотворшемъ блудъ, и утонувшемъ въ рѣку, и от мертвыхъ воскресшемъ“ (чудо 55, а. 255 зв.) оповідається, що клірик, який шанував Матір Божу, зблудив і через підступи бісівські впав у воду з містка, що завалився. Біси ладналися були вже заволодіти його душею. Та заступництвом Матері Божої янгол витягає з води язик утоплого, на якому написано — „Радуйся обрадованная“. Подібне латинське оповідання наводить Mussafia (I, ст. 947, № 47) ⁵⁾.

Дальші два оповідання (чудо 41 й чудо 29) належать до циклу порівняння Матері Божої з квітами, найбільше з лілеєю. Лілею як найкращий й найвищий епітет уживають з давніх-давен. У жидів була одна дуже багата на квіти долина (рівнина Саронська); серед її квіток особливо вславилися лілеї. У книзі Пісня Пісень автор не мав нічого вищого, як прикласти до своєї любки найкращого епітета — лілею: „що лілея між тернів, те любка моя між дівчат“. (П. Пісень, II, 2). Пророк Осія, зазначаючи славетне майбутнє Ізраїлю, коли він звернеться до Бога, вкладає до вуст

¹⁾ Збірник Барбозана й Меона. Шепелевичъ, ор. cit., стор. 24—25.

²⁾ Латинський збірник XV в. в книгозбірні св. Марка. Шепелевичъ, ор. cit., стор. 26. „Speculum Historiale“, кн. VII. Див. ще Mussafia II, стор. 37, № 30.

³⁾ Іоаннікій Галатовскій. „Кіевская Старина“ 1884, березень, стор. 374.

⁴⁾ Про „Ave Maria“ маємо скількись легенд і в збірнику Цезарія Гайстербахського.

⁵⁾ У згаданій попереду французькій збірці, де багато оповідань відповідають „'Αμρτωλὼν σωτηρία“, маємо (під № 34) легенду: D'un moine à qui on trouva sur sa langue Ave Maria“. Див. Mussafia I, ст. 963, 968, 986 та 988; II, ст. 27, 47, 56, 63, 76, 91 та 92. Див. ще A. Tobler, Altfranzösische Legenden (Jahrbuch f. Rom. und Egl. Lit. von A. Ebert. 1866, Band 7, ст. 411, 412 та 435).

Божих такі слова: „Я буду за росу для Ізраїля, і він розквітне, неначе лілея“ (Пр. Осія, XIV, 6). І християни теж відзначали, що лілеї визначаються особливою красою (Єв. од Матвія, VI, 28—29). Отож не дивниця, що цього епітета прикладено до Матери Божої, як найкращої з людей й вищої від самих янголів. Так, іще в Біблії Св. Діва зветься „крином“ (Третя книга Ездри, V, 24—25¹⁾), а в церковній гімнографії — „криномъ сладкоуханнымъ“ і т. п.²⁾ В іконографії зустрічаємо образи Божої Матери з лілеєю у руці³⁾. Це порівняння Матери Божої з квітами було дуже поширено на католицькому заході, звідки перейшло й до нас на Україну. Отож, А. Радивіловський у своєму „Огородкѣ Богородицы“ присвячує цілу проповідь порівнянню Пресв. Діви з лілеєю⁴⁾, а в „Етнографічних матеріалах, з Угорської Руси“, що як побачимо далі, містять у собі й записані з народніх уст легенди „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“, маємо й духовні вірші, які порівнюють Діву Марію з білою або небесною лілеєю⁵⁾.

В оповіданні Агапієвої збірки „О сумнѣвающимся Богоматерняго дѣвчества и избавившемся чудодѣйством“ (чудо 41, а. 245. зв.) повідається про пустельника, атенянина Егідія, який, щоб переконати невірною в тому, що Мати Божа справді неблазнена, тричі вдарив патерицею в землю і з землі виростили три лілеї („крина“). Таке саме оповідання маємо скорочене і в „Небѣ Новомъ“ Галятівського (чудо 6, а. 8 зв.).

Друге оповідання „о не могущемъ научитися писанія, токмо Богородице Дево радуйся“ (чудо 29, ф. 237) можна так само зачислити й до циклу оповідань про мало здібних простаків, що нічого не знають і нічого не вміють робити, але здобувають з неба винагороду за свою побожність. Тут мова мовиться про чеснотливого й багатого постриженця Іоана, що мав „разумъ неудобенъ“ і нездатний був навчитися письма. Він на превелику силу вивчив тільки привітання Божій Матері й повторював його ціле життя. За це, коли він вмер, у нього на могилі виріс дуже гарний крин, дуже пахнучий, що на його пелюстках було написано — „Радій, Маріє“; він виходив з серця

¹⁾ „О владыко Господи, отъ всѣхъ дубравъ земли и отъ всѣхъ древесъ оя избралъ еси виноградъ единъ... И отъ всѣхъ цвѣтовъ вселенныя избралъ еси себѣ кривъ единъ“.

²⁾ „Радуйся сладкоуханный крине Владычице, вѣрныхъ благоухай“ (Канон Божої Матери, писання Йосипа Піснопівця, пом. 883 р., пісня 1, троп. 4); „Радуйся крине неувядаемый, процвѣтающий безсмертіемъ“ (Акат. на Успіння, ікос. V); „Радуйся крине райскаго веселія“ (з давн. акат.).

³⁾ На іконах Благовістія арх. Гаврило проходить до Матери Божої з лілеєю, як небесною квіткою; є ікони Божої Матери, доволі давні, з характерними назвами: „Неувядаемый цвѣтъ“ з лілеєю у лівиді (3 квітня) і „Благоуханный цвѣтъ“ з лілеєю у правиді (15 листопада). Пор. попередю слова канона й акатиста.

⁴⁾ Слово 3-те на Введення Пресв. Діви до Храму.

⁵⁾ В. Гнатюк, Угро-руські духовні вірші № 156 та ин. „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, тт. 46, 47 та 49.

через вуста¹⁾. Дуже близьке оповідання до легенди „*Ἀμαρτωλῶν σottepία*“ маємо в „*Legenda Aurea*“, cap. LI. (Див. ще Mussafia I, стор. 990, № 40; II, ст. 64; ст. 86, № 55; ст. 90, № 82). У „Небѣ Новомѣ“, де ім'ю Матери Божої присвячено спеціального відділа: „През имя ей Марія“ (відд. VIII) і в чудях Божої Матери, доданих до „Ключа Разумѣнія“, маємо таке саме оповідання в скороченні (чудо 2, а 15 зв. „Неба“ і чудо 31 „Ключа Разумѣнія“). Аналогічне оповіданню Агапієвої збірки, але коротше й без згадки про геровву нездатність, що на його могилі виросло дерево, яке зцілює (про напис теж нічого немає), маємо в „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ (розд. 15, чудо 1, а. 276 зв.)²⁾.

Сюди-таки можна зачислити ще чотири оповідання нашої збірки.

„Искуплєніє чудесное, яко единая капля Владычнія крове превосходитъ челоувѣческія грѣхи“ (чудо 42, а. 246). Один чернець „небрежливъ и лѣнивъ“ не додержував чернечої обітници, але робив одне благодіяння, а саме: „отъ многаго благоговѣнія и желанія, иже имѣ ко Пресвятой Дѣвѣ, ставаше на всякъ день и глаголаше предъ святымъ образомъ ея сто кратъ ангелское цѣлованіє, не знающе бо писанія прочитати, ниже иныя молитвы“. „Сподобивъ его Богъ всеблагій, хотяй всѣмъ спастися, видѣвъ страшное видѣніє и изступленіє“, що біси вхопили його душу, і вона стала передъ Праведнимъ Суддею. Бог, знаючи грѣхи того ченця, звелівъ бісамъ, щобъ несли її в гегену. Тоді Мати Божа узялася прохати Господа, щобъ вислухавъ її виправдання для цієї душі, та й показала книгу, де були записані усі його вихваляння Божої Матери, сказані за всеньке життя. Їх і покладено на одну шальку ваги, а на другу біси поклали багато книжокъ з написаними його грѣхами. Грѣхи переважили шальку з вихваляннями. Тоді Мати Божа прохає в Сина Свого дати їй одну краплю Його Крови, яку Він проливавъ за грѣшників, що переважає усі беззаконства світу. Кров цю Вона додає до молитов грѣшника, і вона переважує шальку з грѣхами. Посоромлені біси розходяться. Чернець вихваляє Бога й Його Матір і виправляється після цього видіння. Два подібні оповідання маємо в „Звѣздѣ Пресвѣтлой“. В одному з них (розд. 9, чудо 3, а. 151 зв.) оповідається про ченця, що вірував у Пресвятую Матір Божу, „служа ей во вся дни с постомъ и молитвами“. Коли він помер, приведено його на Суд Божий, і Суддя за грѣхи звелівъ віддати його на вічну смерть. Тоді прийшла на допомогу йому Мати Божа, несучи силу дуже гарнихъ квітокъ, „ими же онъ Богородичными молитвами наплете вѣнцы“. Вона додала їх на вагу до добрихъ його діл, але вони і з вінками не могли переважити його грѣхів. Тоді, на молитву Божої Матери, Творець усього світу простягъ пречисту свою руку й спустивъ одну краплю крови на пречисту долоню Божої Матери й, коли її було

¹⁾ У французькій рукописній збірці маємо легенду: „D'un arbre où avoit escrit en chascune feuille Ave Maria“ (№ 113. Те саме й під № 141). Див. ще Mussafia I, ст. 985, № 42; II, 63, № 9 та ст. 91, № 84.

²⁾ Користуємося рукописом „Звѣзды Пресвѣтлой“ книгозб. Рос. Акад. Наук 34. 3. 6.

прикладено до добрих діл, вони переважили шальку з гріхами. З наказу Матери Божої душа повертається до тіла, і чернець оживши „шествовалъ прискорбным путем, вводящим в царство небесное“.

Друга легенда „Звѣзды Пресвѣтлой“ (розд. 9, чудо 7, а. 153 зв.) оповідає про одного презвитера, що „премногу любовъ имѣлъ ко Пресвятѣй Богородицѣ и, горя всею любовію, присно молился ей, в молитвах же приглашалъ к ней ангельское поздравленіе“. Та він не коривсь начальникам церкви й монастиря, „сего ради наказа его Богъ лютою скорбію и, егда болѣвшу ему и бывшу близъ смерти, тогда, во изступленіи бывъ“, побачив, що його приведено на Суд Божий, а навколо було багато янголів, апостолів та святих, над усіма-ж була Пресвята Мати Божа. Грішник побачив демонів, що свідчили проти його, янголи-ж одзначали, що він чеснотливий й вірує у Пресвяту Матір Божу. „И егда впревѣсе, не обрѣтєся противу злѡбъ всѣхъ добродѣйствъ его“. Тоді Мати Божа, на прохання презвитерове, ублагала Сина Свого, щоб Він дав одну краплю Пречистої Своєї крови. Покладена на вагу разом з добрими ділами вона, тая крапля, переважила лихі. Демони, з наказу Матери Божої, добре побили презвитера. Коли-ж за вироком од Судді й ласкою Матери Божої душа повернулася до тіла, то всі побачили на його тілі виразки та синці од демонових стусанів. Простраждавши три дні од цих хороб і перебувши їх у покуті, піп запричастивсь та й віддав душу свою Богові. А коли він помер, то заявивсь до одного навчителя й сказав йому, що, завдяки демонським стусанам, більше, ніж за-ради його покути, усі його гріхи розв'язано, він перейшов усі митарства й досяг радощів небесних.

Таким чином, ми бачимо, що легенда „Звѣзды Пресвѣтлой“, розвиваючи спільну тему з легендою нашої збірки, відрізняється від неї багатьма подробицями. У французькій збірці, що її видав Paulin Paris, маємо так само: „Comment Dieu donna à N. D. une goutte de son sang pour sauver un pécheur“ (№ 116)¹⁾.

Легенда про юнака Уїта, що жив у Саксонії (12 розд. другої частини, чудо 6, а. 154), який мав велику охоту навчитися книжок, але „не можаше, зане у момъ зѣло косенъ бѣ и ничесоже разумѣяше“. Він благає Матір Божу освітити його розум. За довгі молитви Божа Мати, з'явившись до нього уві сні, дає йому дар мудрости за умовою берегти себе, щоб не бути невдячним і не загубити душу й тіло. Прокинувшись, юнак зробивсь такий мудрий, що всі дивувалися з його слів і бачили, що наука його була не від людей, але з неба. Його так шанували, що коли вмер мітрополіт, то його обрано на його місце. Та Уїт не виконав умови, даної від Матери Божої, і не став, як передше, жити чеснотливо. За це Бог покарав його, стявши йому голову.

Легенда „о Романе пѣвцѣ, иже кондаки святѣмъ всѣмъ сотворивъ“ (чудо 8 третьої частини, а. 207), що, як пише Метафраст під першим жовтня, прийшовши з батьківщини в „Константинь“ й осе-

¹⁾ Див. ще Gidel, „Études sur la littérature grecque moderne“, p. 391.

лившись у Богородичному монастирі, званому „Киру“, раз-у-раз одвідував церкву Матери Божої у Влахернах, де й моливсь цілу ніч Пресвятій Діві. І от, напередодні Різдва, заявляється до нього уві сні Мати Божа з сувоєм у руках Своїх і наказує йому, щоб з'їв цей дарунок. Він їсть його, а коли настав день, увійшовши на амбону, починає співати славнозвісної пісні: „Дѣва днесъ Преосущественнаго рождаетъ“. Він так гарно співав, що всі побачили, що дар солодкоспівця дано йому з Неба.

Легенда „о святомъ Григоріи, архієпископе Неокесарійскомъ чудотворце“ (чудо 9, а. 207 зв.), якому за численні його чесноти, коли він моливсь у келії своїй, з'явилася у чудовому світлі, що освітлювало яскравіш, ніж саме сонце, цілий будинок, Мати Божа з Іоаном Богословом. Григор упізнав Божу Матір, але Іоана вгадати не міг, аж поки вже Пресвята назвала його на ім'я й попрохала його, щоб він виклав Григорові таїнство істинної віри, нехай-би той так розумівсь на богословії, що жаден вретик не зміг-би його перемогти. Після цього видіння Григор написав визнання істинної православної віри. Мати Божа дала йому ще й дар творити чуда.

У „Небѣ Новомъ“ цій темі присвячено цілий відділ: „Чудеса Пресв. Богородицы надъ неумѣтными“ (а. 40 зв.). До того відділу увіходять дуже скорочені й легенди про Романа та Григора. Мазмо їх і в „Ключѣ Разумѣнія“ („Казан'е на Успеніє Пресвятыя Богородица“, а. 155 і „Казанье второе на Благовѣщеніє Пресв. Богород.“, а. 255). Тут Галятовський скориставсь з тих самих джерел, що й Агапій (див. далі).

Оповідання про простаків, що нічого не знають, поширено й серед народу. Отож, маємо легенди, що оповідають про людину, яка молилася Богові, не знаючи молитов. Святий навчив його молитов, які той на превелику силу засвоїв, але, коли після цього простак став ходити по воді, звелів йому молитися, як і передше. Такими народніми легендами скористувався Л. М. Толстой для свого оповідання „Три старца“. Оповідання Л. М. Толстого в зв'язку з слов'янською, західньо-європейською та східньою легендарною літературою присвячено працю Ю. А. Яворського — „Три старца“ Л. Н. Толстого и ихъ народно-литературная родня. Див. резюме його доповіді в „Чтеніяхъ въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца“, К. 1907, книга XIX, в. IV, стор. 97 і 99. Див. ще Ю. А. Яворскій, Памятники галицко-русской народной словесности. К. 1915, в. I, стор. 287 (Записки Географическаго Общества по отдѣленію этнографіи“, т. 37, в. 1). Г. З. Кунцевич зіставляє з оповіданням Толстого „Сказаніє о явленіяхъ св. Августина“, що належить Курбському (Историко-литературный сборникъ, посвященный В. И. Срезневскому 1924, стор. 291 і дд.). Акад. М. Ф. Сумцов („Современная малорусская этнографія“, 1893, часть I, стор. 100) наводить французьку легенду про дівчину-сиротину, що не знала навіть „Отче Наш“ і виголошувала щодня молитву, яку сама була вигадала: „Нехай благословить Бог мою домівку і мов вогнище, і нехай охоронятиме Пресвята Мати Божа мов ліжко, а апостоли — мій поріг“. Піп, що прийшов уночі, побачив на її дворіщі дванадцятьох апостолів, які вар-

тували її будинок ¹⁾. Оповідання це цікаве тим, що зв'язане з ім'ям Божої Матері.

Та коли Мати Божа ратує й винагороджує тих, хто її шанує, то Вона так само карає неуважних і тих, що її кривдять. Звідси цикл легенд про огудників, що їх покарала Божа Мати. І Агапій, ідучи за одним з своїх джерел Vincentius Bellocensis, що на його й тут скількись разів покликується, присвячує цій справі спеціальний 6 розділ першої частини своєї збірки: „О богоненавистній хулї“ ²⁾. Цей розділ містить у собі дев'ять оповідань про покараних огудників:

I. „Пишетъ епископъ Викентій в книгѣ своей, юже именова Иеиконъ Каерептинъ, сирѣч Нравное Зерцало, яко бысть во Францѣ нѣкій гражда-нинъ, обыкновенъ въ сіе беззаконіе... Він усе протринькав у карт, залишилася сама мідниця. Він став ганьбити Христа й Матір Божу та й за-кликати диявола. З'явивсь дідько, і він за златницю віддав йому свою душу. Після цього, коли одна жебрачка попрохала в його милостину „любви ради Божія“, він сказав їй: „прохай за-ради диявола — він пан мій“. Жебрачка дуже налякалася й розповіла сусідам. Тії радять гріш-никові покаятися. Та він не встиг цього зробити, бо по його прийшли демони й схопили його (а. 19).

II. У тому-таки селі вояк-огудник якомсь гуляв у карт. Каженіючи, він впав на землю й потропив голову об камінь. З болю він „ядый плоть свою“, коло рота йому з'явилася піна „и тако исше“ (а. 19 зв.).

III. І ще один гуляв у карт, і гудив, і впав на землю, і розтануло тіло його, і „умаляхуся“ зробивсь неначе немовлятко мале, а очі збилися такі малі, як у півня. І „нуждною болѣзнію καὶ ὀδύνη ἀνεῖκαστον издше треокаянный“ (а. 19 зв.).

IV. У Парижі був візник огудник. На його воза, де сиділа сила людей, впала блискавка й спалила його самого, не зачепивши нікого иншого, ані воза, ані коня (а. 19. зв.).

V. Один корабельник, коли не було вітру, гудив Матір Божу. Знявся вітер і вкинув його у річку, і він, наче камінюка, пішов до дна, дарма що вмів добре плавати. Коли витягнуто його трупа, то виявилось, що в нього видерто язика (а. 19 зв.).

VI. Двоє різників-огудників, продаючи м'ясо, полаялися й ножами зарізали один одного. Коли вони впали на землю, у них висолопилися язики з рота. Усі міські собаки кинулися на них, шматували їх та й їли (а. 20).

„Сія вся страшная мученія, яже рекли есмы на хульников, пишеть вышеписанный Викентій, и инныя многа, я же скорости ради оставляю, но напишу инныя три страшнѣйшая, яко да трепещутъ хульники и покаются о беззаконіи своемъ“ (а. 20).

¹⁾ Пор. F. M. Luzel, Légendes chrétiennes de la Basse Bretagne, t. I, pp. 144—147.

²⁾ Оповідання про огудників наводить і Mussafia (I, ст. 980, № 83; II, ст. 53 та ст. 66, № 72).

VII. „В вышереченном граде Парижѣ“ був багатир дуже розумний і „грамматикій“. Закінчуючи одну суперечку про філософію, він сказав ганьбу: „трьох людей — Мусій, Христос та Моамет“. Після цього безбожний Симон упав наче мрець. Трьох діб він мучивсь страшними болячками й мукав, як лев. Вмираючи, він завонпив „трепещнымъ гласомъ“: „Алکید (це його підложниця), поможи мені!“ і віддав душу демонові. Бачучи це, „учители“ Парижу жажнулися (а. 20).

VIII. „Еще же пишетъ Григорій святыи в четвертой книгѣ Диалогскихъ“, що в Римі був багатир, який мав єдиного сина. Люблячи його, безрозумний батько вибачав синові усі бешкети й ганьбу Богові. Душу синову узяли демони (а. 20 зв.). Ми справді знаходимо це оповідання в Бесідах св. Григора Двоєслова, папи Римського, про життя італійських панотців, званих ще Римським Патериком, під заголовком: „О отрочищи, иже на Бога хулившаго“¹⁾. Трапляється воно й у збірниках²⁾.

IX. Іншу дитину, що ганьбила граючись ім'я Боже, демони вкрали з тілом. Після цього не було нічого чути за неї (а. 20 зв.).

Далі йде міркування про те, що Бог карає за ганьбу навіть немовлят, а дорослих і поготів. Такі випадки траплялися по багатьох країнах і за різних часів, не тільки в минулому, а й тепер за наших днів. Тих, хто наваживсь Його ганьбити, Праведний Господь „сожже от небесъ стрѣлою громовою и инымъ возврати лице взади, и останася видящимъ странно зрѣніе, инымъ пригвозденъ бысть языкъ ихъ стрѣлою, инымъ распухъ и сожжеся весма той удъ, иже рече хуленіе, и ины многи в различныхъ мѣстахъ и лѣтѣхъ мучены были“. Нехай страта їхня буде для тебе за науку, бійся постраждати подібно до них, а через те ніколи не ганьби Бога. Насамперед треба уникати причин, що викликають ганьбу. Така є найперше клятва, а щоб утриматися від неї, зазначається способи: вкусити язика аж до крові, вдарити обличчя, постувати, то-що. Ганьблять Бога ще й через гри, надто карти, що їх треба уникати неначе змія (аа. 20 зв.—21 зв.).

У третій частині маємо так само два оповідання про огудників: „О хульникѣ нѣкоемъ, его же судъ Божій уби“ (чудо 53, а. 254). Корабельник Теодоріт, жид, настановив сина свого чоловіконенавидця Ілля наглядати над підлеглими йому христіянами. Цей останній не відпустив христіян, що просилися в свято Божої Матері, і заходивсь її ганьбити. На корабель падає зверху колода та й вбиває самого безбожника — усі інші залишилися живі.

Друга легенда нашої збірки: „О хулитель нѣкоемъ, его же наказа Господь в жизни сей окаянною смертію тѣла“ (чудо 52, а. 253 зв.). У Саксонії був лихий розпусник. Програвшися в карт, він став гудити Христа й Матір Божу. За це Христос уразив його, і біси

¹⁾ Користуємося рукоп. Рос. Акад. Наук 33. 2. 5, другої половини XVII в., що містить Патерик Скитський з витягами з Патерика Римського, а. 306, розд. 4.

²⁾ Наприклад, у Збірникові XVIII в. Рос. Акад. Наук 21.8.10, а. 286.

взяли його душу. Тіло-ж його було перетято „от персей до чреслей“. За-непокоивний приятель, побачивши це, прохає застерегти інших.

У „Великомъ Зерцалѣ“ так само маємо низку оповідань про покараних огудників та „блядословців“¹⁾.

Трохи відмінне від нашого оповідання містить у собі відома й дуже поширена легенда про скомороха, що гудив Матір Божу й був за це покараний — йому відтято руки й ноги. Його маємо в „Λεωνῶνι (Лузі Духовному) Іоана Мосха²⁾ і в Пролозі під 15 травня: „Слово от Лимониса о нѣкоемъ скомраѣ, хулившем Богородицу“, звідки воно без жадних змін потрапило до „Звѣзды Пресвѣтлой“ (розділ 15, чудо 3)³⁾. Те саме оповідання наводить за Сербським списком Патерика XIV—XV вв. А. І. Яцимірський⁴⁾. Скорочене подибуємо його і в „Ключѣ Разумѣнія“ Іоаникія Галятівського („Казанье на Благовѣщеніе Пресв. Богород.“, а. 218 зв.). Як своє джерело, Галятівський називає Іоана Мосха.

У легенді про скомороха в Пролозі та Патериках і місце дії инакше — „Илїуполь... (Илїй град) во странѣ Ливанїи Финическія“ (Heliopolis Phoenices Libanensis); скоморох зветься — Гаян. Яцимірський ставить її в зв'язок з легендою про дівчину, що відтату її руку зцілила Мати Божа (чудо 11, за яке ми скажемо в третьому розділі). Таким чином, між тими карами, що їх завдає Мати Божа, тим, хто гудить її, і дарами, які дає Вона тим, хто молиться їй і шанує її, постерегаємо аналогію. Аналогію цю засновано на протилежності. В одного відбирається те, що дарується іншому. Царівні повертається відрубані руки, а в огудника їх відбирається. У наведеному попереду оповіданні про похорон Матери Божої (чудо 1), руки відтато жидові, що лагодивсь скинути мари з тілом Божої Матери. В інших випадках аналогія ще разчіша: в утоплого хвалителя Божої Матери виходить з води цілісінський язик, що вихваляв її (див. попереду, чудо 55), а в огудників видирається або випадає з рота язик, що гудив її.

Легенда про жінку, яка тимчасово ожила, щоб повиннитися в захованому грісі („О иже из мертвых воскресшей, за утаенный грѣхъ исповѣсть“, чудо 54, а. 254 зв.).

Чеснотлива жінка мала один гріх, та, соромлячись, нікому в ньому не винилася, окрім самої Матери Божої. Коли вона вмерла, чекали на її доньку, що була в іншому місті, і не ховали її аж до третього дня. Мертва у церкві підвелася з труни й повинилася духовникові у таємному грісі. Вона розповіла, як на тому світі Мати Божа вблагала Сина і Він повернув її душу в тіло, щоб вона повинилася в своєму грісі.

Ця легенда належить до дуже популярного як у писаній, так і в усній, словесності циклу оповідань про жінок, що затаїли „срамоты

¹⁾ Див. у Владімірова. Приложение № 2, №№ 108—112, стор. 13—14.

²⁾ Migne, Patrolog. graecae т. 87,3, розділ 47, стор. 2902.

³⁾ Тексти буквально збігаються. Ми користувалися стародрукованим Прологом 1702 р. Рос. Академії Наук 36. 8. 2 і рукоп. „Звѣзды Пресвѣтлой“ 34. 3. 6.

⁴⁾ Op. cit., стор. 359.

ради“ найважливіший гріх. Та звичайно жінкам його не прощається, і вони зазнають за нього кари¹⁾. Чотири такі легенди маємо у другій частині Агапієвої збірки в 7 розділі: „О четырехъ женахъ, иже мучены быша, понеже оставиша единъ грѣхъ не исповѣданъ“.

I. „Жена нѣкая, совершивши грѣхъ смертнѣй, не дерзаше никогда исповѣдати стыда и срамоты ради дѣянїя, обачѣ творяше инныя добродѣтели“. Вона дає милостину, молиться, сповідає інші свої гріхи й запричащається, сподіваючися, що Бог простить це беззаконство за-ради інших благодійств. Вона вмерла, запричастившись, але не сповідавши таємного гріха. Одного разу її донька, стоючи на молитві, чує сморід і бачить на марах страшно „сѣнь“. Вона закликає Христа й Матір Божу й чує від муру голос: „я твоя окаянна мати, я вічно мучуся за те, що не повинилася в таємному грісі, і не допомогли мені інші чесноти“. Мати каже далі, що тепер їй немає користи ані від поминання, ані від чогось іншого; у пеклі немає покути. Коди вона вмерла, біси потягли її душу до Христа, та Він одвернув од неї обличчя Своє й післав її в пекло. Нехай дочка застереже інших і брата. Докладніш її розпитувати за муки немає чого — це річ марна. Сказала це мати та й зробилася невидима, але сморід лишивсь після неї у хаті. Дочка перенесла ліжко в інше місце й після цього слабувала багато днів. Вона розповіла про видіння своєму духовникові Серафимові Володянинові, а він записав це до однієї з своїх книжок (а. 141 зв.).

II. Багата жінка ховала таємний гріх. Нарешті, вона хоче сповідатися зайшлим ченцям. Та через дияволові підступи її охоплює страшенний сором, червоніє обличчя, і вона не може відкрити свого гріха. Присутній підчас сповіди супутник ченця-сповідника бачив, що після кожного висповіданого гріха виходила їй з уст змія, але найбільший змій залишавсь; потім-же повернулися в неї й інші змії. Сповідник та його учень пішли. Тоді останній розповів про це сповідникові, і вони повернулися, але жінка вже вмерла. Вони стали прохати в Бога, нехай-би Він показав їм, яка доля її душі, і побачили, що вона сидить на змії й оточують її змії (а. 142). Ця легенда має аналогію в оповіданні „Великого Зерцала“: „О еже како подобаетъ совершенное исповѣданіе творити и о нѣкоей женѣ страшно осужденнѣй“²⁾, але відрізняється від неї подробицями. Наприклад, у легенді „Великого Зерцала“ жінка була „чужеложницею“, а соромлячись не каялася в тому аж 12 років; замість зміїв з її вуст падали підчас сповіди жаби; як вона вмерла, її оточують не тільки змії, а й вужі, і кажани, і пси і ящірки, то-що. Це дуже поширений сюжет, що потрапив до Синодиків, до багатьох збірників та мінв'ятур у них³⁾.

¹⁾ Легенду про жінку, що соромлячись не могла повинитися в своєму грісі, маємо і в Збірникові Симонового монастиря, № LXII.

²⁾ Пор. В л а д и м і р о в ъ, „Великое Зерцало“, стор. 93.

³⁾ Отож, приміром, маємо це оповідання в лицевому збірникові книгозбірні Рос. Академії Наук. 1. 1. 38, а. 71.

III. Чеснотлива донька італійського царя проситься у монастир. Батько, люблячи її, не хоче її відпустити й прохає архієпископа, нехай-би той умовив доньку, що можна спасатися і в світі. Та, живучи вдома, вона завдяки дияволовим підступам покохала вродливого юнака, що служив цареві, та й зблудила. Почувивши, „яко во чревѣ имать“, вона захтіла, соромлячись, забити свою дитину. Стара наймичка, на її прохання, дала їй отрути, і померло немовлятко у череві. Ніхто не довідався за це. Далі вона постригається у черниці, кається й робить подвиги, але гріхів цих — блуда й вбивства не сповідає; нарешті, вмирає. За 30 днів після смерті вона заявляється у видінні до ігумені та й каже, що її засуджено на вічні тортури за затаєні гріхи, а інші її чесноти не допомогли їй (а. 142).

Далі йде повчання, де говориться: Дивіться, жінки, сповідайтеся! Не потрібен сором, нехай усі дізнаються за гріхи ваші.

IV. Черниця, небога ігумені, покохала юнака та й шукала приключки й місця, щоб злягтися з ним, а в думках уже блудила, і під той час померла, не сповідавши цього гріха. Ігуменя молиться, щоб довідатися, де її душа, й бачить небогу уві сні „темну и злосрачну“. Ігуменя здивувалася, що вона мучиться „единые ради похоти“, не згрішивши тілесно. Грішниця-ж пояснює їй, що й черниці мучаться, коли не сповідають якогось гріха, і прохає попередити інших (а. 142 зв.).

Це теж поширений сюжет. Аналогічну легенду маємо в „Великомъ Зерцалѣ“¹⁾, звідки вона потрапила й до Збірників. Наприклад, її зустрічаємо у згаданому лицевому збірникові Рос. Академії Наук 1. 1. 38, де вона зветься: „О склоненіи ко грѣху, непокаявшаяся вѣчно осуждена мучитися“ (а. 53). Та взагалі подібні, легенди ці різняться подробицями. Наприклад, у Збірникові ігуменя бачить померлу черницю в супроводі двох чорних муринів, що ведуть її за руки, чого немає в нашій легенді; оповідання в збірникові коротше, ніж легенда в „Ἀρχιτελών σωτηρία“.

Після чотирьох оповідань про жінок Агапій уміщує повчання: Ось приклади! Треба сповідатися. Нехай що-до цього не матиме хтось сумніву, „понеже видѣхомъ противное, и мнози спаслися разум токмо имуще еже благодарѣти и не успѣвше, якоже в 7 главѣ видимо есть, яко спасеся той разбойник и иныя мнози; образы видимы суть в книгахъ церкви нашея“ (а. 143)²⁾.

¹⁾ Пор. В л а д и м і р о в ъ, „Великое Зерцало“. Приложение № 3, ст. 67, № 118.

²⁾ Легенду про розбійника маємо не в 7 розділі, як сказано тут, а в 8 розділі I частини: „О тщеславіи“. „В Раздѣтивши рай видѣтся“, що в одному монастиреві був багатославетний брат, якому настоятель звелів зівсиди мовчати, і за цей подвиг мовчанки Бог відкрив ченцеві багато таємного. Одного разу вони пішли запричастити пустельника, що вмирав. Дорогою їх зустрів розбійшак, що, коли пустельник запричащавсь, стояв увесь тремтячи від страху, маючи себе за негідного стояти перед таким святим. Далі розбійник сказав: „святителю, який-би я був радий, коли-б і моя душа була така чеснотлива, як твоя“. На це навіжений пустельник пишаючися відповів, що кожен бажає такого. Німий, почувши це, гірко заплакав. Коли вони поверталися до монастиря, за ними йшов і розбійник. Ридючи, він журивсь, що такий грішний, і в такому

У розділі 13 другої частини (а. 156 зв.) маємо оповідання про зовнішньо побожну, насправжки-ж пихату й злостиву жінку, що, заслабши, покликала духовного батька й сповідалася, але недосконало, „якоже творять многащи буйныя жены безприлѣжно, яже оставше вѣщія грѣхи, исповѣдають меншія и непотребныя, вѣщія же крыють за неразуміе свое или за лукавство, да не посрамятся, тѣмже и окаяниѣ мучатся“. Один духовний муж, женучи з страдника нечистого духа, спитавсь був у нього: кого більше мучиться на тому світі чоловіків — чи жінок? Демон відповів, що більше мучиться жінок за чотири гріхи: за те, що окрашують себе, за чарівництво, волхвування й чародійство, за ганьбу та наклеп; четвертий-же й найбільший гріх той, що вони не всі гріхи сповідають, а тільки декотрі й так негідні й запричащаються. Отака сама була й ця жінка. Коли піп, сповідавши її, захтів її запричастити, вона відвертала обличчя своє, бо не могла бачити Св. Тіло Господнє, та й завопила: „як я за-ради гордоств не прощала тим, хто грішив проти мене, але відвертала від них обличчя своє, так і тепер Господь одвертає лице Своє від мене“.

Після легенди про жінку, воскреслу, щоб висповідати затаєний гріх (чудо 54), Агапій уміщує спеціальне розумування на тему, чом цій жінці прощено, а інших покарано. Він насамперед покликується на те, що „судбы божіи бездна многа“, далі каже, що ця легенда, „якоже и вся елика написах и напишу до конца суть в различных книгахъ написанна и свидѣтельствована, яко неложна суть“... і пояснює, що виняток для прощеної жінки зроблено через те, що вона особливо шанувала Матір Божу (а. 255). Близьке до легенди „*Ἀμαρτωλὼν σωτηρία*“ латинське оповідання наводить Mussafia (I, ст. 933). Таку саму легенду маємо і в „*Speculum Historiale*“, кн. XVII, № 117 (Порівн. Mussafia II, ст. 56).

Аналогічну легенду маємо в „Великомъ Зерцалѣ“. Та хоч фабула оповідання спільна, тексти „*Ἀμαρτωλὼν σωτηρία*“ і „Зерцала“ різні: розбігаються вислови, подробиці й мова дійових осіб (Матери Божої до бісів, Її-ж-таки до душі, Її-ж до Сина).

Як гадає Є. В. Петухов, що видав цю легенду „Великого Зерцала“ за Погодинським рукописом № 1380 і за Синодиком збірки Севастьянова, Рум. муз., № 36¹⁾, текст Синодика „представляет примѣръ сильного сокращения текста „Великаго Зерцала“. Текст Синодика: „Жена нѣка имѣ вѣру к Пресвятѣй Богородице и нѣкіи грѣхъ сотворшии и не исповѣдала срама ради и умре. Плачущим же ся по ней дочерем ея. По двюю дню паки оживе и рече ко дочеремъ: „егда мя постиже смертная кончина

настрої і вмер. Побачивши це, чернець зрадів і зареготавсь. Ігумен питається в мовчущого брата, що визначає його поведінка. А той відказує, що пустельник, пишавшись, загубив душу свою, а розбійник, побиваючись, спасся (а. 28 зв.). Таке саме оповідання зустрічаємо в Збірниках. Напр., у Збірникові Рос. Академії Наук 21.8.10: „Како гордыи мнихъ и пустынный житель осудився, разбойник же смирился царство обрѣте. Пишет Виглемъ Мугдонскіи“ (а. 259). Легенди ці збігаються і що-до подробиць, за невеликими винятками.

¹⁾ Е. В. Петуховъ, Очерки изъ литературной исторіи Синодика, 1895, стор. 205.

и осуждена за грѣхи моя на мучение, тогда Пресвятая Богородица умолила Сына своего о мнѣ и возврати душу в тѣло на покаяние“. Справді, текст Синодика має паралелі до тексту „Вел. Зерцала“:

1) Синодик — „Плачущим же ся по ней дщерем ея“.

„Вел. Зерцало“ — „ожидаху бо дщерей ея далече от нея живущей (sic), и егда дщери прибыша, тако нача матеръ свою оплакивати горко“...

2) Синодик — Коли вона ожила то вдалася до дочок: „и рече ко дщеремъ“...

Вел. Зерцало — „горко плачущи и рече ко дщерямъ и всѣмъ предстоящимъ“... Цих двох пунктів в оповіданні „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ немає.

3) У Синодику вона, між іншим, оповідає, що їй Христос „возврати душу в тѣло“...

У „Вел. Зерцалѣ“ Христос, удаючись до Своєї Матери, що прохає Його за грішницю, між іншим каже: „...но кромѣ тѣла не имать мѣсто покаяніе и избавленіе, но да возвратится душа въ тѣло свое“...

В „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“: „повелѣваю да идетъ душа в тело свое“... Та в Синодику є й непояснюване з „Зерцала“ місце, а саме: жінка ожила за два дні по тому, як померла — „По двюю дню паки оживе“... В „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ маємо: „...и ждущи сродники ея едину дщерь ея, бывшую во иномъ градѣ, не погребоша ю до третіаго дне“... Ми не хочемо, звичайно, сказати, що за джерело оповідання в Синодику є наша збірка, але нам здається, що вважаючи на сказане, а так само й на те, що оповідання в Синодику коротше, рівняючи з „Вел. Зерцалом“ і „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“, не виключено, що для цього оповідання в Синодику могло існувати третє, невідоме для нас джерело.

Легенда „О убогой вдовицѣ, ея же душу воспріять Пресвятая Богородица, богатого же взяша бѣсове“ (чудо 57, а. 257).

Панотець волів краще запричастити багатого князя, аніж убогу вдовицю. До вдови пішов дякін і побачив, що вона лежить на самій тільки рогожці, а Мати Божа, з „ликомъ“ дівчат приймає її невинну душу. А в багатиревому будинку дякін побачив бісів і чорного мурина, що тризубом витягав з рота чорну його душу з страшними муками. Наляканому дяконові з'являється Мати Божа й обіцює йому небесне царство. Він роздає майно своє бідакам і провадить боговгодне життя.

Ця легенда належить до циклу дуже поширених легенд про смерть бідаків-праведників і багатирів-грішників, починаючи з Євангельської притчі про багатиря та вбогого Лазаря й кінчаючи лубочними малюнками, духовними віршами та народними легендами У французькій збірці королівської книгозбірні є так само оповідання. „D'un curé qui plus volontiers visitoit les riches que les pauvres“ (№ 76). Також і Mussafia наводить латинське оповідання про смерть багатиря — грішника та вбогої померлої жінки (I, стор. 957, № 61, та стор. 961). Подібну до легенди Агапієвої збірки, але в іншій редакції, маємо в „Великомъ Зерцалѣ“ під заголовком: „О лѣнивомъ і лакомѣмъ священникѣ і о багатомъ, како де-

мони душу его исторгають і о нѣкоей нищетнѣй вдовицѣ, како ю Небесная Царица при смерти оутѣшила“. Редакція оповідання „Великого Зерцала“ просторіша, ніж „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“. Вона розвиває деякі подробиці, в Агапівій збірці тільки назначені. Отож, у „Вел. Зерцалѣ“ описано, як „ла-скатели“ одвідують багатиря, що вмирає; цього немає в „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“. Ще відміни: вдову сповідає не вродиякін, а священник вікарій; удова лежить на „горсти соломи“, а не на „рогозинѣ“ і т. п.¹⁾ Те, що оповідання нашої збірки розмірно коротке, — рідкий випадок, бо здебільшого редакції легенд третьої частини „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ найповніші й найбарвистіші. За джерело тут для „Великого Зерцала“ сталося Speculum Historiale Vincentius'a²⁾. Звідки запозичив цю легенду Галятовський для „Ключа Разумѣнія“ дуже скорочену — тільки оповідання про те, як Мати Божа usługувала вдові, що вмирала (чудо 29 з чуд, доданих до „Ключа Разумѣнія“).

Легенда про посланого на смерть безневинного раба й винуватцю, забитого замість його („Странное к родителемъ послушаніе и о священной літургії“, чудо 65, а. 262).

„Во днех Θεодосія Великаго, егда царствоваше, бѣ человекъ 'въ Цареграде добродѣтелен житіемъ и богатъ велми. Во юности имѣя сына еди-нородна именемъ Θεοφιλα“. Зубоживши в старечому віці, він хоче продати свого сина в раби, щоб прохарчуватися на одержані гроші. При цьому він так навчає сина: „коли тебе пішлють кудись, не забудься заходити перед тим до Святої Служби Божої, на працю-ж іди, вже як закінчиться відправа, так само особливо шануй Пресвяту Матір Божу. Син погодивсь, і продав його „Иулиан“ князеві Костянтинові, що дуже вподобав юнака. Одного разу, як князь вирядив його додому по скриньку з указами, він побачив, що господарева дружина лежить на ліжкові з рабом. Жінка оббріхала юнака перед чоловіком у тому грісі, що сама була завинила, і вимагала, щоб чоловік стяг йому голову. Одержавши доручення піти до єпарха по свою власну загибіль, чого він не знав, юнак заходить по дорозі до церкви, а єпарх страчує замість нього раба-чужоложника, що прийшов передше. Голову того раба, за єпарховим дорученням, і приносить до князя юнак. Винна жінка касться. Юнак оповідає про своє походження, князь засиновокє його й робить своїм спадковцем.

Сюжет цей дуже популярний. Таку саму легенду маємо в Скитському Патерику³⁾ і в Пролозі під 30 квітня⁴⁾, тільки тут вона удвоє коротша. Вона починається инакше: „Иже древле бысть сіе, повѣда нам

¹⁾ Ми користувалися, щоб порівнювати тексти, „Великимъ Зерцаломъ“ Рос. Акад. Наук у списку кінця XVII в. 33.1.11, де це оповідання міститься на а. 111.

²⁾ В л а д и м і р о в ъ, Великое Зерцало. Приложение № 3, стор. 67.

³⁾ Користуємося рукописом Рос. Академії Наук XVI в. 21.6.4, розд. 165, а. 441 зв.

⁴⁾ Де вона зветься: „Слово от Патерика, яко не достоит ити от церкви, егда поютъ“. Цю саму легенду видано в Памятникахъ Старинной русской литературы, т. I, стор. 81 і дд., в двох варіантах, але під вигаданим заголовком. Ми користувалися старо-друкованим Прологом Рос. Академії Наук 1702 р. 36. 8. 2.

„нѣкто от вѣрныхъ“ і каже, що взагалі „бѣ мужъ нѣкій богобоязливъ“...; не застосовуючи оповідання до місця й часу. Батька й сина тут на ймення не названо; немає другого батькового напоумлення синові про шанування Матери Божої; зрадлива дружина обвинувачує юнака в тому, що він гадає „о главѣ“ чоловікові, а не про замах на її честь, як у нашій збірці й як оббріхала Йосипа Вродливого Пентефрієва жінка; єпарх повинен відтяти голову тому, хто прийде з убрусом, і віддати її тому, що прийде по ньому. В „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ він попросту повинен відтяти голову рабові, що прийде, і відіслати її до його господаря; зрадливий раб зустрічається з вірним у церкві, і той віддає йому убрус, з яким він й іде до патрікія. В „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ невірний раб просто з дому йде до єпарха, де йому й відтинають голову; у Пролозі немає покутньої мови злочинної дружини й нічого немає про засиновлення юнака, то-що. Та хоч і коротке й дещо змінене, це все-ж те саме оповідання, що й у нашій збірці. Подібну легенду маємо і в „Великому Зерцалѣ“, куди вона потрапила з збірників для проповідників — Martus polonus, Herolt, Bernardinus ¹⁾. Ту саму легенду переказує Буслав з збірника повістей для проповідників, якого видав Пфейфер, і порівнює її з російською народною казкою про Марка Багатого ²⁾. Початок її однаково розбігається і з оповіданням нашої збірки і з текстом Пролога. Багатий вояк умираючи залишає синові усенький свій статок і дає йому, окрім відомих нам з „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ ще третю раду радити й плакати разом з панами своїми. Син потрапляє до царя. Цар дуже вподобав юнака (що-до цього легенда „В. Зеркала“ збігається з „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ і розбігається з „Прологом“), та один служник, позаздривши йому, набрехав на нього, ніби він злигавсь з царицею. Служник доводив це тим, що юнак, мовляв, сумний, як сумна й вона. У дальшому дія розвивається як і в оповіданні „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“, а не так, як у Пролозі. Тільки-ж карають на горло зовсім инакше — служника-брехуна, що приходить передше, поки другий був у церкві, кидають у розпалену піч. Цар обдарував невинного подарунками. Легенда в „Gesta Romanorum“ розбігається з цим оповіданням тільки на початку: Мамертін, державця римський, наближає до себе свого небожа Фульгенція, що його оббріхує Сенешалк. П. В. Владіміров одзначає паралелі до цієї легенди (зазначені в Oesterley'я): східні оповідання Сомадеви, 40 везірів, і в Панчатантрі; середньовічні перекази в збірниках, у Шіллера, Жуковського ³⁾.

Скількись легенд „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ мають собі аналогії в „Великомъ Зерцалѣ“. Та й узагалі „Великое Зерцало“, наслідуючи такі самі, як і Агапієва збірка повчально-легендарні західно-європейські твори, вживає, узагалі, однакових з нашою збіркою способів розташовувати матеріал

¹⁾ Владіміровъ, „Великое Зерцало“, стор. 28.

²⁾ Историческіе Очерки, I, стор. 448 і дд.

³⁾ Владіміровъ, „Великое Зерцало“, стор. 28. Він-таки, Къ изслѣдованію о „Великомъ Зерцалѣ“, стор. 50.

і подає приклади на спільні з „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ теми. Воно містить по кілька оповідань на одну тему, розташовуючи їх групами, як і Цезарієві „Діалоги“ й наше „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ в перших двох частинах. Отож, у ньому маємо низку оповідань про покараних огудників та „блядословців“ (Владиміровъ, „Вел. Зерцало“, Приложеніє № 2, стор. 13, 14, 33, 35, 45; Приложеніє № 3, стор. 64 і 69); оповідання про гордих та лагідних (*ibid.*, Прил. № 3, стор. 61, № 33 і № 34, стор. 72, № 178 і 179; Прил. № 2, стор. 45); оповідання про зажер (Прил. № 2, стор. 27—28); оповідання про блудників (Прил. № 2, стор. 22—23); оповідання про тих, що обжераються (Прил. № 2, стор. 42); скількись оповідань про завидників (Прил. № 2, стор. 56); про любов до людей (Прил. № 2, стор. 37—38); про небесну славу (Прил. № 2, стор. 20—21); низка оповідань про тих, що негідно одирають священні дії й негідно запричащаються (Прил. № 2, стор. 18, 19 і стор. 40, № 864); низка оповідань про таїнство Св. Евхаристії (Прил. № 2, стор. 46; Прил. № 3, стор. 66); низка оповідань про тих, що негаразд сповідаються, серед них оповідання про жінок, які заховали найважливіший гріх, бо соромилися (Прил. № 2, стор. 53 і 54; Прил. № 3, стор. 66 і 67).

Є в „Великомъ Зерцалѣ“ й оповідання на теми спільні з легендами третьої частини „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“. Отож, маємо там низку оповідань про допомогу Матери Божої родові людському (Прил. № 3, стор. 59—60, 76 та ин.); про янгольське привітання (Прил. № 2, стор. 7—8; Прил. № 3, стор. 61); про видіння (Прил. № 2, стор. 20—21); про дівичів (Прил. № 2, стор. 24—25; Прил. № 3 стор. 68); про диявола (Прил. № 2, стор. 26—27); про жінку, що зблудила з сином своїм (Прил. № 2, стор. 48, № 1983).

Джерела, що з них користувався Агапій, почасти ті самі, що й джерела „Вел. Зерцала“: Цезарій Гайстербахський, Вікентій з Бове, Петро-Даміан, Діалоги Григорові, С. Метафраст, Іоан Мосх, Паладій.

Нарешті, маємо в „Великомъ Зерцалѣ“ легенди аналогічні легендам нашої збірки не тільки темами, а й змістом:

1. „Пресвятѣй Богородицѣ цѣлованіе часто оусугубляюши нѣкій воинъ оумре, отъ его же главы израсте древо, воображающе на листах оное цѣлованіе“ (Приложеніє № 2, стор. 7, № 23). Джерело — *Cantipratanus*. Пор. в Агапія чудо 29.

2. „О нѣкоей женѣ, еже предстательством Пресв. Богородицы по смерти паки оживе и покаеся“ (Прил. № 3, стор. 66, № 99). Джерело — *Collector speculi*. Пор. в Агапія чудо 54.

Подібне оповідання „О женѣ умершей и въ животь возвратившейся хотяше исповѣдатися грѣховъ своихъ“ (Прил. № 2, стор. 53, № 2080). Джерело — *Bonaventura*.

„О еже како подобаетъ совершенное исповѣданіе творити и о нѣкоей женѣ страшно осужденнѣй“ (стор. 93 і Прил. № 3, стор. 66, № 96). Джерело — *Scala coeli*. Пор. в Агапія другу легенду 7 розділу другої частини (а. 142).

„О склонении ко грѣху не каившаяся инокиня вѣчно осуждена“ (Прил. № 3, стор. 67, № 118). Джерело (Collector speculi. Пор. в Агапія четверту легенду 7 розділу другої частини (а. 142 зв.).

3. „О лѣнивомъ и лакомомъ священникѣ и о богатомъ, како демони душу его исторгають и о нѣкоей нищетнѣй вдовицѣ, како ю Небесная Царица при смерти утѣшила“ (Прил. № 3, стор. 67, № 112). Джерело — Vincentius, „Speculum Historiale“. Пор. в Агапія чудо 57, або „Богатаго во адъ низвергоша, а убогую вдовицу умирающую Пресв. Богородица утѣшила“ (Прил. № 2, стор. 14).

4. „Священнику благополучныя щедроты Богородицы“. Пор. в Агапія чудо 36.

5. „Пресв. Богородица раба своего, иже божественную литургію съ радостію послушаше, отъ огня избави и на носящаго же зло оно обрати“ (стор. 27 і Прил. № 2, стор. 57, № 2289). Джерело — Discipulus. Пор. в Агапія чудо 65.

6. „Отроча, оживши от смерти, убійцу показа, неповинную же от смерти свободи“. (Рукопис Рос. Акад. Наук 33. 1. 11, а. 383 зв.). Джерело — Discipulus (Пор. Владиміровъ, Прил. № 2, стор. 29, № 355). Пор. в Агапія чудо 37.

7. „О воинѣ непостояннаго жителства и о неизрѣченной благодати Богородицы“ (Владиміровъ, Къ изслѣдованію о „В. Зерцалѣ“, стор. 66). Джерело — Voragine. Пор. в Агапія чудо 47.

8. „Воин блудникъ во страшномъ лицѣ премененъ бысть людей и скотов устрашаше, яко діаволъ, по исповѣданіи паки бысть лице ему человеческое“ (Прил. № 2, стор. 22, № 260). Джерело — Cantipratanus. Пор. в Агапія легенду в 10 розділі першої частини (а. 44 зв.).

9. „Іерей нечистый со смрадною язвою пораженъ тогда, егда же клятсѣя, яко къ тому не литургисати, святой Макарій исцѣли его“, (Прил. № 2, стор. 18, № 169). Джерело — Palladius. Пор. в Агапія чудо 1, у 12 розділі другої частини (а. 152 зв.).

10. „О Пр. тѣлѣ Господа нашего Іс. Хр., его же нѣкая жена зане пчелы ея мруще во улій положи“ (Прил. № 3, стор. 73, № 193). Джерело — Caesarius. Пор. в Агапія легенду 15 розділу другої частини (а. 160). Джерело — Цезарій „и иная многая“.

11. „Небеснаго сладкопѣнія наслаждающесе одинъ монахъ от птица чрез 300 (лет) возвратися“ (Прил. № 2, стор. 21, № 217). Джерело — Collector speculi. Пор. в Агапія легенду 20 розділу другої частини (а. 178 зв.). Джерело — Вертоград цвѣтов (Λεπιδωνά τῶν Ἀνθῶν).

12. „Отроча пятилѣтнее обыче злорѣчити, за сіе же во адъ отъ демоновъ восхищенъ бысть“ (Прил. № 2, стор. 45, № 1533). Пор. в Агапія оповідання про дитину-огудника в 6 розділі першої частини (VIII оповідання, а. 20 зв.).

13. „О разбойницѣ, иже покаянiемъ рай наслѣдова, пустынникъ же озлобися во адъ сниде“ (Прил. № 3, стор. 61, № 33). Джерело — Dinsckelspuel De septen donis, або: „Како гордый мнихъ и пустынножитель осудися,

разбойникъ же смирися, царство небесное наслѣдова“ (ibid., № 34) — *Ex Guilgelmo Lugdonensi*. Пор. в Агапія легенду 8 розділу першої частини (а. 28 зв.).

Та легенди „Великого Зеркала“, як ми бачили були попереду, тільки паралельні легендам нашої збірки; вони належать до інших редакцій й відрізняються окремими подробицями в оповіданні і, здебільшого, вони коротші, ніж легенди „*Ἀμάρτωλὼν ὁμηρία*“.

Що-ж до того, як стосуються до своїх джерел розглядувані пам'ятки то Владімірова спостереження про заміну в „Великомъ Зеркалѣ“ католицьких особливостей джерел — православними¹⁾ і що, не вважаючи на цю заміну, у перекладних повістях залишивсь культурний елемент католицького заходу, починаючи з назов місць та осіб, побутових подробиць, геть аж до характеру самої збірки „Великого Зеркала“, поділеної на рубрики моральних поняттів за схоластичною системою, можна цілком прикласти й до „*Ἀμάρτωλὼν ὁμηρία*“.

Подібний-же характер має й „Небо Новое“ Оникія Галятівського²⁾, де легенди на одну тему погуртовано в відділи з спеціальними назвами. Наприклад: „Чуда през имя ей Марія“; „над заховуючими девичество;... над неумѣтными“;... „межи погаными“; „...межи жидами“ і т. д. У ньому знаходять собі паралелі такі легенди Агапієвої збірки: чуда 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 16, 17, 21, 22, 27, 29, 31, 38, 41, 43, 45, 46, 59, 61, 62 і 63³⁾.

А в „Ключѣ Разумѣнія“ і в „Казанях приданих“ до цієї книги, де Галятівський наводить 96 чуд Божої Матері, маємо аналогії до таких легенд „*Ἀμάρτωλὼν ὁμηρία*“, чудо 1, 8, 9, 10, 13, 16, 22, 29, 31, 38, 43, 45, 52 і 57⁴⁾.

Та Галятівський, згідно з своїми завданнями, значно збезбарвив свої джерела, переказуючи їх кількома словами, іншим разом до того коротко, що оповідання ці під його пером стають мало зрозумілі, народ, звісно, цікавила не суха схема оповідання, а розвинене в подробицях повідання. А як не виключено, що народ міг користуватися іншими подібними легендами, але докладнішими, і через те цікавішими, то нам здається, що твори Галятівського навряд чи відгравали у зміцненні цих сюжетів у пам'яті народній таку видатну роль, яку їм накидають Сумцов⁵⁾ та Огієнко⁶⁾. І. І. Огієнко сам, в одному місці своєї праці, визнає, що таке

1) „Великое Зерцало“, стор. V—VII і стор. 43—44.

2) Користуємось Львівським виданням 1665 року.

3) Про легенду подібну до оповідання в нашій збірці: „О избавившемся жидовинѣ от оузъ я Господеви вѣровавшемъ“ (чудо 31) є коротенька згадка і в „Рунѣ Орошенномъ“ Дм. Ростовського.

4) Користуємось Київським виданням 1659—1660 рр.

5) Н. Ф. Сумцовъ, Іоаннікій Галятівскій, Київская Старина. 1884, т. VIII.

6) „Отраженіе въ литературѣ Неба Нового“ і „Апокрифическій и легендарный элементъ въ Небѣ Новомъ“.

обмеження необхідне ¹⁾, але в дальшому, неначе, забувається за це. С. В. Пєтухов гадає, що Сумцова думку треба перевірити, бо джерела Галятовського могли бути приступні й для інших, та й самі оповідання, окрім книги Галятовського й книжних її джерел, могли поширитися й іншими шляхами ²⁾. С. Ф. Шевченко, досліджуючи оповідання Галятовського з „Великого Зерцала“, робить висновок, що „ни одно изъ заимствованій, сдѣланныхъ Галятовскимъ изъ „Великаго Зерцала“, въ народную среду не-про-никло“, коли вважати на наявні етнографічні матеріали ³⁾.

У багатьох випадках Галятовський користується іншими джерелами, ніж Агапіїв твір, та є випадки, коли „Новое Небо“, „Ключъ Разумѣнія“ й наша збірка мають і спільні джерела: чудо 7 „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ про воскреслого Фіттала, чудо 6 на а. 21 „Неба Нового“. Джерело — Тріодь у п'ятницю на Великодньому тижні; чудо 8 про Романа Солодкоспівця, чудо 2, а. 42 „Неба“ й а. 155 „Ключа“. Джерело — Романове житіє: чудо 9 про Григора Неокесарійського, чудо 5, а. 42 зв. „Неба“ й а. 255 „Ключа“. Джерело — Григора Неокесарійського житіє, що його склав Григор Нісський; чудо 10 про Іоана Дамаскіна, чудо 11, а. 35 „Неба“ і а. 165 „Ключа“. Джерело — Дамаскінове житіє, що його склав патр. Іоан; чудо 17 про йм'я Пресв. Божої Матері, що жене бісів, чудо 16, а. 96 „Неба“. Джерело — Цезарій; чудо 21 про св. Лавру Атонську й про воду преп. Афанасія, чудо 10, а. 93 „Неба“. Джерело — житіє Афанасія Атонського; чудо 59 про прокаженого, що зціливсь, чудо 9, а. 44 зв. „Неба“. Джерело — Цезарій.

Збірник чуд Матері Божої „Звѣзда Пресвѣтлая“ нагадує собою „Небо Новое“. Тут легенди на одну тему так само погуртовано в окремі розділи з спеціальними заголовками. Деякі оповідання „Звѣзды Пресвѣтлой“ цілком збігаються з такими самими оповіданнями з „Неба Нового“ ⁴⁾. У „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ знаходять собі аналогії й деякі легенди Агапієвої збірки, але вони різняться що-до тексту, а часом і що-до змісту. Узагалі-ж оповідання „Звѣзды Пресвѣтлой“ значно блідші й бідніші фавулою, ніж відповідні легенди „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ ⁵⁾. Цією стороною вони ближчі до оповідань Прологів та Патериків ⁶⁾.

Про п'ять таких легенд нашої збірки (чуда 23, 29, 38, 42 і 52) ми вже казали були попереду. Тут скажемо за решту.

Легенда „о избавлшемся от волненія“ (чудо 63, а. 260) оповідає про людей, що їх захопила була на кораблі буря. Вони вдаються

¹⁾ „Филологическія Записки“ 1912, 1, стор. 8.

²⁾ Очерки изъ литературной исторіи Синодика, стор. 292.

³⁾ Русскій Филологическій Вѣстникъ, 1909, 3—4, стор. 130.

⁴⁾ Акад. В. Н. Перетцъ, Отчетъ объ экскурсіи Семинарія русской филологіи въ С.-Петербургъ 1911 г. Київ 1912. Занятія И. И. Огіенко, стор. 38.

⁵⁾ Щоб порівнювати тексти, користуємось рукописом „Звѣзды Пресвѣтлой“ Рос. Акад. Наук 34. 3. 6.

⁶⁾ Про запозичення „Звѣзды Пресвѣтлой“ з Пролога ми були казали попереду (чудо 52).

до святих: св. Миколи, апостола Андрія та інших. Та коли, за ігумновою порадою, усі помолилися Матері Божій, то побачили велику свічку, що освітлила усенький корабель, відігнала нічну пітьму й приборкала розлучені хвилі. Удень корабель приїздить куди треба. У вищезгаданій французькій збірці маємо оповідання: „De plusieurs qui en mer reclamoient plusieurs sains et ne leur souvenoit de N. D.“ (№ 157). Подібне оповідання наводить і Mussafia (I, ст. 941, № 28. Див. ще II, ст. 28 та ст. 44).

У „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ знаходимо подібне до легенди нашої збірки оповідання (розділ 5, чудо 19, а. 64 зв.) про те, як р. 1565 одна людина, що звалася Петром, плывучи до місця, званого Руан¹⁾, підчас бурі, покладаючися на Пресвяту Матір Божу, спонукала усіх молитися Їй. Усі молилися і в молитвах „приглашаху ангельское поздравленіє“. І от, коло корабельного облакву з'явилася Діва як-найгарніша, оточена свічками, що яскраво палали, і приборкала хвилі.

Те саме оповідання, але трохи скорочене, переказує Галятовський у „Небѣ Новомъ“. — Корабель пливе до Руану, ім'я людини Петро де Алява („Чуда Пресвятой Богородици над молячимися ей“, чудо 31, а. 40). На ту саму тему й попереднє оповідання „Звѣзды Пресвѣтлой“ (розділ 5, чудо 18, а. 63 зв.), яке повідає про те, що р. 1541 вояцтво цісаря християнського плывло морем. І от, підчас бурі, коли всі втратили були будь-яку надію на порятунок, один з них, Петро, Валез на прізвисько, знаючи про чуда Матери Божої, звелів позасвічувати свічки перед Її іконою, і всі заходилися молитися Божій Матері, „приглашающе ея Богоматерне ангельское поздравленіє“. Хвилі заспокоїлися, свічки-ж ані трохи не погоріли. Отак Пресвята Мати Божа й виратувала усіх, і ніхто з них не втоп. А Петро, як повернувся додому, віддав ції свічки до монастиря.

Легенда Агапієвої збірки, яка передувє цій: „О избавлшемся от морских вод“ (чудо 62, а. 259 зв.), оповідає про те, що (як кажуть деякі прочани, котрі їдуть з Єрусалиму) підчас бурі начальник корабля, бачучи лихо, увійшов до човна разом з єпископом та деякими багатіями. Один-же з них упав у море. Єпископ радигь тим, що лишилися на кораблі, висповідати один перед одним свої гріхи. Вони зробили це. Корабель зануривсь, і всі утопи. Єпископ-же й його супутники плакали й молилися за них Богові. Далі вони побачили душі утоплених братів, що відходили у вигляді голубів, злітаючи з глибини хвиль до небесної височини. Коли човен доплив до берега, вони зустріли того друга, що впав у море, коли вони сідали в човна. Він, падаючи, удавсь був до Божої Матери, і за це його вратовано.

У „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ так само маємо оповідання про одного з багатьох, що покладав надію на Матір Божу й уратувавсь од смерти у хвилях (розділ 5, чудо 9, а. 55). Р. 1572 сталася на морі буря, од якої потрощилося багато кораблів і загинула сила людей. На одному кораблі, що плыв до Іспанії, був юнак, Петро на ім'я. Побачивши остаточну свою

¹⁾ Рукоп.: „Нуанъ“.

загибів, він поклав свою „лествицу“ на шию, помоливсь Пресвятій Матері Божій й доручив себе Її допомозі. Корабель-же той розбивсь і всі, хто на ньому був, загинули. І тільки Петро добивсь до берега на дошці і за три дні прийшов здоровий додому.

Ту саму легенду, що й у „Звѣздѣ Пресвѣтлой“, але трохи коротшу, маємо в „Небѣ Новомъ“. — Дія діється так само р. 1572, корабель пливе до Еспанії, юнак зветься Петро Мендес (чудо 32, а. 40).

Легенда „о неповинных отроковицах, им же посла с небесе вѣнцы Всесвятая Владычица“ (чудо 14, а. 218 зв.). Мати Божа, надсилає янголом срібло двом дівчатам, за молитвою їхньої матери. А коли люди довідалися, що вони забагатіли, то стали на них брехати, ніби вони продали свою невинність. Тоді, на їхню молитву, Мати Божа надсилає янгола, щоб той поклав на них у церкві підчас проповіді двох дуже гарних вінців на ознаку їхнього дівоцтва. Архірей й перший достойник, збудувавши два монастирі в ім'я Пресвятої Матери Божої, настановляють їх там за ігумень. У „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ маємо аналогічну легенду (розд. 5, чудо 16, а. 61), але там оповідання коротше, немає материної молитви до Матери Божої; про те, що з наказу Матери Божої „юноша молніеносенъ“ приніс їм „мешецъ полнъ сребра“, не згадано, а дівчата попросту забагатіли за допомогою Матери Божої. Їхнє дівоцтво доводиться чудовно так само в церкві, але за проповідь не згадано. Замість вінців, що їх приносить янгол, „по воздуху носимы два мешца зѣло преукрашенны и златомъ наполнены“, які спустилися перед дівчатами. Після цього Мати Божа промислом своїм віддає дівчат у законний шлюб чесним та багатим чоловікам.

Отже в „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ ми маємо легенди тільки на спільні з Ἀμαρτωλῶν σωτηρία теми, подробиці-ж у них відмінні од подробиць оповідань у нашій збірці.

III.

Легенди „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ і усна словесність.

П'ятеро легенд Агапієвої збірки мають собі відбиток в усній словесності.

Легенда про царицю французьку, що відрубані їй руки зцілила Мати Божа („О царици франачкой, ей же осечение руце исцели Всесилна Владычица“, чудо 11)¹⁾.

„Беше въ Франки неки царь вдовоац по п'рвой жене“, що з нею він породив дитину жіночої статі. Одружившись вдруге, він узяв таку вродливу жінку, що подібної до неї не можна було знайти в його державі. Ця красуня й чути не могла, що може існувати инша вродливіша за неї.

Бачучи-ж, що царева донька від першої дружини дуже вродлива, вона з заздрощів захтіла була її занапастити. Коли цар вирушив до иншої країни, вона поклікала вірного раба й, пообіцявши йому, що зробить його найпершим у своєму царстві, прохала його, нехай-би він завіз царівну в пустелю й там потайки забив, а на довід цілком одрубав їй руки й привіз до неї. Служник пообіцявсь був це зробити й умовивсь з вечора з одним своїм родичем та певним приятелем. О півночі мачуха сказала до пасербиці: „пойди, Маріє моя, са сими человекѣки на он место, идеже приду и азъ“. І взявши дівчину, вони одвезли її до далекого й порожнього місця. Бувши з роду розумна, вона довідалася за зраду. Служники запевнювали її, ніби вона не зазнає від них нічого лихого.

Царівна не поїняла їм віри й прохала, щоб вони дали їй змогу помолитися перед смертю, тоді вони сказали, що це мачуха загадала їм, щоб занапали її. Вона слізно заходилася прохати в служників, щоб вони залишили її живою. Вони розчулилися й відповіли, що вони не вбивали-б її, та мачуха загадала їм принести до неї її руки. Царівна стала благати їх, щоб не вбивали її, а руки нехай відрубають. Тоді служники відрубали їй руки й принесли до цариці, а тая дала їм незчисленні дари. А дівчина лишилася в пустелі в „болезнех неисповедимих“ і не мала иншої втіхи, як ім'я Пресвятої Матери Божої, що до Неї вона удавалася слізно і з вірою, і за це здобула допомогу. Син одного великого князя

¹⁾ Усі тексти „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ подаються у цьому розділі нашої розвідки за Бакаичевим перекладом.

вирушив був на полювання й, почувши плач та зойки, знайшов її. Він здивувався з її нещастя й вразився її вродою. Він наказує служникам, щоб вони віднесли її до міста. Там її вилікувано й усі дивувалися з її вроди та мудрости. І покохав її юнак за розум та вродливе обличчя. І сказав він якось дуксові, своєму батькові, що хоче взяти її собі за жінку. Дукс відповів, що вони можуть узяти доньку достойника, „ти же хочеш поети сию, яже не тачию яко есть безручна, того ради недостойт ти вазети ее“. Син сказав, що однаково він не візьме жадної пипшої й тоді весь час побиватиметься. Бачучи таке синове бажання й кохання, дукс погодився. Відбулося весілля. Батько-ж царівнин, не знаючи, де його доня, сумував і щоб розважитися влаштував кінські перегони, а на них звелів покликати „васи кнези игемони др'жави его“. Цей наказ прийшов і туди, де була його доня. Син запропонував дуксові, зважаючи на його старощі, піти замість нього й доручив йому дбати за жінку, коли вона породить, поки він повернеться. На перегонах син дуксів своїми успіхами привертає до себе загальну увагу. Цариця закохується в нього й од його раба довідується про все за нього, а так само, що надійшов до нього лист од дукса, де повідомляється, що його дружина породила двох хлопчиків. Тоді облудна цариця здогадалася, що це та, яку вона звеліла була забити й відрубати руки. Вона напоїла раба, що мав був приставити відповідь, та й вклала иншого листа замість першого, де написала від синового ім'я, щоб дукс забив царівну з дітьми. Коли-ж він, мовляв, не почує за її смерть, то не повернеться додому. Дукс, здобувши листа, не розумів і журився, не знаючи, що чинити. Вірний служник порадив йому не чинити беззаконства, вбиваючи її, а віднести її на те місце, де її знайдено. Дукс погодився. Служник узяв Марію з дітьми й відніс у пустелю. Вона-ж, залишена в цьому порожньому місці, плакала гірко... Нарешті, її чоловік повернувся додому й, довідавшись за те, що сталося, гірко плакав і пішов з служниками на те місце, де її залишено. Тієї-ж-таки ночі Пресвята Мати Божа заявляється уві сні до Марії. Вона застерігає її, що вранці прийде до неї її чоловік, і приносить їй руки. Коли настав день, царівна побачила чоловіка. Вона розповіла йому про чудо й показала свої руки. Побачивши їх, усі здивувалися й прославили Благодійницю. Повернувшись Марія до міста, відкрила дуксові, що вона донька їхнього царя й розповіла йому, що зробила з нею її мачуха. Тоді вони надіслали листа до її батька й за трое днів сами вирушили туди. Батько кинувся на шию доньці й поцілував її з слізьми; далі він звелів розікласти велике багаття серед міста й спалив на ньому мачуху. За деякий час повернувся царів зять до себе. Батько зустрів його з великою радістю. Вони влаштували свято Пресв. Матері Божій й збудували на її честь церкву. Марія-ж чинила багато благодійств, надто милостину, яку роздавала обома руками, кажучи, що це не її руки, а Небесної Цариці, яка дарувала їх їй за-ради великого милосердя свого ¹⁾).

¹⁾ Користуємося списком Сербської Академії № 103 за виданням у Поповића, оп. cit., стор. 113 і дд.

Цей сюжет один з найпопулярніших та найпоширеніших як у писаній, так і в усній літературі європейській¹⁾ та руській. Долю його в південно-слов'янському письменстві дослідив білградський професор Павло Поповић²⁾. Серед інших версій цієї легенди Поповић торкається й версії „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“, він встановлює її зв'язок з Бакачичевим перекладом і з творами усної словесности південних слов'ян³⁾. З цього перекладу повстали дві сербські казки й пісня й дві казки болгарські. Маємо так само грецьку казку з „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“, що являє собою, як каже Legrand, точну передачу грецького тексту⁴⁾. Аналогічну легенду⁵⁾, але з деякими відмінами, маємо в хорватському глаголицькому збірникові чуд Божої Матері: „Миракули славне деве Маріє“, що його описав Іван Брґић⁶⁾. Збірника того надруковано 1507—1509 рр. в „Сењу“, у хорватському примор'ї. Цей збірник є переклад італійської книжки: „*Miraculi de la gloriosa verzene Maria*“, 1475 р. Нове видання під заголовком: „*La Miracoli della Madonna*“ Urbino, 1855. З цього збірника повсталала як установлює Поповић, одна казка⁷⁾. Легенду про царицю Франції, що відрубані її руки зцілила Всемогутня Владичиця, зустрічаємо і в румунському письменстві в дуже популярній серед простого румунського народу книзі „Чуда Божої Матері“, де її мало не цілком запозичено з французької поеми XIII в. „*Manekine*“, що її легенди не могли не впливати на усну літературу. Книга ця була так само дуже поширена в Басарабії⁸⁾. А. І. Яцимірський в своїй рецензії на книгу Поповић⁹⁾ ставить у зв'язок з оповіданням Агапієвої збірки загадкову що-до свого походження, зв'язану з болгарською історією й дуже мало досліджену в російській науковій літературі Повість про царівну Персіку¹⁰⁾. Зміст повісті такий близький до оповідання „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“, що ми маємо право говорити про одну й ту саму пам'ятку в різних переробках. В науковій літературі існує навіть думка про південно-слов'янське походження повісті про царівну Персіку¹¹⁾. Яцимірський зазначає списки повісті, літературу про неї й подібні до неї мотиви в румунському фольклорі.

У 29 томі „Етнографічного збірника“, що містив у собі казки, записані в Бачці¹²⁾, маємо легенду¹³⁾: „Безрука царівна“ (Варіант В), яка дуже подібна до оповідання в Агапівій збірці.

¹⁾ Література, напр., у Krumbacher'a — *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*. Zweite Auflage. München 1897, 869—870.   ²⁾ Op. cit.   ³⁾ Op. cit., 98 і дд.

⁴⁾ E. Legrand, *Recueil de Contes populaires grecs*, Paris 1881, p. XVIII — *La belle sans mains*; Поповић, стор. 107, прим. 1.

⁵⁾ Видав Т. Maretić в *Archiv f. slav. Phil.*, 1882, VI, стор. 448 і дд.

⁶⁾ *Rad jugoslavenske Akademije*, 1881, кн. LIX, стор. 169 і дд.

⁷⁾ Op. cit., 94 і дд.

⁸⁾ Поповић, op. cit., Чебан, op. cit., стор. 19.

⁹⁾ Op. cit., стор. 357 і дд.

¹⁰⁾ Видав проф. В. В. Сиповський, *Русскія повѣсти XVII—XVIII вв.*, 1905, стор. 254.   ¹¹⁾ Петров, акад. Веселовський, Розанов.

¹²⁾ В. Гнатюк, *Етнографічні матеріали з Угорської Русь*, т. V, стор. 285, № 41.

¹³⁾ Записану „в серпні, 1897, в Коцурі, Бач-Водрогської столиці від Юлі Лявєнської“.

Був один цар. Померла в нього дружина й залишилася в нього донька. Він одруживсь й узяв собі вродливу жінку, але жінка його бачила, що тая донька іще вродливіша, ніж вона. Це їй не сподобалося. Пішов цар з дому, „вона своїм кочішом розказала, да зріхтайу гінтоу і да йу вівéжу до йедного льéса. А йей гуторéла, да ше збéре на шпá-цír. І вóна йім так гвáрела: Кед йу вівéжу, на́й йу забíйу, дóбре йім заплáці“. Та вона тільки тоді пойме їм віри, коли вони пасербіці відітнуть руки й принесуть додому. Вони так і зробили. „Йей ше відзéло, жé то цóшка нý так, йак другі рас, та ще йім пítала, ше дзе з нý íду. Вóны йей нý сцéлы пóвесц“. Та коли вона дуже плакала, зглянулися та й сказали, що мачуха хоче її занапастити. Вона їх дуже прохала „з вéлькім жáльом“, щоб вони залишили їй життя. Вони відповіли, що не можуть, „кед вóна сце, да йей рýкі одньéшéме“. Дівчина благала їх: „Гочь мi одрежéце мóйі рýкі, áльé ме го' льем жíву охáпце ту ў тiм льéше, дзе сом“. Вони її послушали, одрубали їй руки, узяли їх й однесли до мачухи. „Вóна там остáла у вéлькім жáльу. Ішов йéден пан у шпáцír, на́ нý наíшол, дзе льéжáла сплакáна през рýкох“. Вона була така вродлива, що подібної він ще ніколи не бачив. Він „кáзал своїм кочішом, да йу полóбжа до карýці і да йу одвéжу до йóго дóму“. Побувши там деякий час, вона ще погарнішала, а той молодий пан дуже за неї дбав. „Альé вон то нýкóму нý гвáрел, áны вóна нý знáла, йак йу лýбел у своїм шéрцу“. Наспів йому час одружитися. Сказав він своєму батькові „же вон мiлшу на шéрцу нýма óд нýей, чi бi то мóгло буц, да вóн йу вéжнý. Оцeц му запречýвал льем ў тiм, жé му гáньба вéлька бóдзе, кед бóдзе мац жéну през рýкох. Вон гвáрел, же ше зá то áны кус нý гáньбi, бо уж вéльо по швéце хóдзел, а тáку крáсну éшчi нýгдa нý відзел. . Оцeц відзел, жé му уж зóпрец нý гóдзен, тá му поенгéдовал. Ўжал йу, прiшáглы ше, свáдзба прéшла, жiлы ўйéдно. У тiм чáше прiшло пiсмо на́ ных, же йéден цар мал барс крáсну дзiўку, тá му скапáла, нýхто ó нý нý зна. Звóлал вон до сéбе зо шiцкiх царовiнох і поглавáрох на дéйту, йáгбi ше ó нý дáйак вiйавéло“. Надiйшов лист і туди, де була його донька. Син запропонував батькові, вважаючи на його старість, піти замість нього й доручив йому дбати за жінку, коли вона породить. Коли вона породила двох дітей — хлопчика та дівчинку, батько зараз-таки надіслав листа до царя по сина. Лист той попереду потрапив до рук цариці. Їй зараз-таки спало на думку, — чи не їхня це донька. Вона написала иншого листа: „же вóн нý зна нýчь, на́й йiх óцeц отпакуйé, да го дóма нý дочекáйу“. Батько не знав, що робити. Він написав другого листа. Цариця прочитала його й відповіла те саме. Він написав утретє й здобув знову од цариці відповідь, щоб він спалив синову жінку на вогні. Батько не знав, що його робити. Нарешті, надумавсь вивезти її на те місце, де її знайдено. „Склáдлы йу на́ кочь, тá йу кóчiш вiвэзол до тóго iстóго льéса. Вон знáл, дзé йу на́шлы“.

Вона залишилася там і плакала. Вона молиться до Пресвятої Матері Божої. „Віслухала йу швѣта Пречіста, та йей у сну, кет спала у нѣці, прінѣсла, рѹкі“... Прішол чѣас, жѣ ше у йей оца сконьчѣла дѣйта, нѣхто нѣе знало його дзіўку. Прішол йей муж до́му... перше вѣн ше от шцѣко́го пітал за сво́йу-жѣну. Оцѣ му до́раз гва́рел: Цѣ ше за нѣу тѣрас піташ, кет ші мі трі пісма поўрацел, да це до́ма нѣе дочѣкам, льѣбо да йу з йей дзѣцмі на бѣгнѣу попалым. Вѣн ше застарал, йак пѣчѣал плакац, нѣе мох ше с плачѣом устанѣвіц“. Вѣн зараз-таки пішов з „кочішом“ на те місце, де її залишено. Побачивши її, вѣн дуже зрадѣв, „льѣм же од радѣсці вѣлькей ше йей нѣе мог віпітац, йак то мо́же буц, же вѣна рѹкі нѣе ма́ла, а тѣраз йіх уж ма“. Прійшовши додому, вона їм розповіла, що вона того царя донька, де вѣн був на „дѣйті“. Тоді вони охрестили дітей, а далі пішли до її батька. Вона розповіла йому, що їй вчинила мачуха. Батько зараз звелів згубити мачуху так само, як вона її хтіла згубити. Вони й тепер живі, коли не вмерли.

Ми бачимо, що угро-українська легенда й оповідання „*Ἀρχαὶ τῶν σωτηρίᾶ*“ дуже подібні. Що вона вийшла не з згаданого вище італійського збірника й його хорватського перекладу¹⁾, знати з того, що є випадки, де усна легенда, відрізняючися від нього, збігається з оповіданням Агапієвої збірки. Отож: 1. перед тим, як пасербицю увозять, мачуха каже їй, щоб вона лагодилася на прогулянку. У „*Miracula*“ цього епізоду немає. 2. Оббріхану від мачухи безручку та її дітей відправляють на те місце, де раніш її знайдено. У „*Miracula*“ — „*v niko mesto pusto da izila bi se od zviru divjich*“. У зв'язку з цим 3. її одвозить той служник, що знав, де її знайдено. У „*Miracula*“ — служники. 4. Матір Божа, вислухавши молитву страдниці, приносить їй руки уві сні, коли вона вночі спала. У „*Miracula*“ Вона заявляється до неї вночі, коли тая не спить та молиться. 5. Її чоловік, повернувшись додому й не знайшовши її, заплакав. У „*Miracula*“ — „*...pride mu velika boleza na srce da pade za mrtva*“.

Та поруч з подібністю до оповідання нашої збірки угро-українська легенда й відрізняється від нього. Насамперед вона скорочує своє джерело, далі проминає деякі, правда другорядні, подробиці оповідання: ім'я героїні — Марія проминено; сказано попросту про одного царя й не зазначено, де він жив; дуксового сина замінено паном; мачуха загадує вивести пасербицю в ліс, а не на порожнє місце; перегони, що на них скликає гостей батько безрукої царівни, замінено тут нарадою, вона породила хлопчика й дівчинку, їх охрещено; батько надсилав синові не одного листа, а трое, і на кожен з них відповідає мачуха, і в останньому пише, щоб батько спалив синову жінку на вогні разом з дітьми. Подяку Божій Матері, збудування церкви на її честь і добродіяння зціленої наприкінці оповідання проминено. Коли багато з цих відмін можна пояснити особливостями усного повідання, що перероблює деякі подробиці свого джерела

¹⁾ Порівнюючи, користуємося текстом, виданим в *Archiv'i f. slav. Philol.*, стор. 428 і дд.

в народньому дусі, то деякі, безперечно, виявляють вплив легенд про безручку з іншого циклу. Отож, наказ спалити жінку з дітьми маємо в легенді про царівну Оліву¹⁾, відомій і в далматинській письменності: „Zivot od Olive hćere Iuliana ćesara“ що виходить з італійського оповідання: „Historia de la regine Oliva“²⁾. З неї вийшла, як установлює Поповић, одна сербська казка³⁾. Мотив спалення знає й французька поема „Manekine“. В угро-українській легенді безручка породила хлопчика та дівчинку, а в „Ἀρπτοῶν σπηρία“ — двох синів. Поповић, кажучи про легенди другого циклу, наводить сербську народню казку: „Една царица й две близнарийна“⁴⁾, де цариця так само породила „едно мжшко и едно женско“.

Легенда про жінку, що чоловік продав її дияволу („О благоговѣинои нѣкои женѣ, ее же образъ Владычица на себе вземши от бѣсовскаго избави ю злодеиства“) ⁵⁾).

У Римі багатий чоловік мав побожну жінку, що панувала Матір Божу. Розтринькавши свій статок на бенькети, він зубожів і пішов сорому ради в пустелю. Там до нього заявляється біс у вигляді вояка, що сидить на чорному коні, і чоловік оповідає йому, чом він журиться. Біс каже, що це жінка винна в його злиднях і, коли він приведе її до нього та й віддасть у цілковите його розпорядження, то він дасть чоловікові велике багатство. Неситий чоловік заприсягається, що все зробить, не знаючи, що це біс, а думаючи, що це багатий князь. Біс показує чоловікові скарб, в одному місці його будинку, що його той не повинен торкатися, аж поки не приведе йому жінку. Повернувшись додому, чоловік знаходить скарб, і о третій годині вночі наказує жінці, щоб вона кудись збиралася. Вона, слухняна, помолившись Матері Божій, пішла за ним. У дорозі їх застукав грім і дощ і, щоб заховатися од дощу, вони увійшли до церкви. Чоловік вийшов з церкви, щоб подивитися, яка година, а вона молилася Матері Божій, а далі заснула. Тоді Діва Марія узяла жінчин образ і чоловік, і на думці того не маючи, вирушив з Нею разом у дальшу путь. Коли вони дійшли до призначеного місця, то біс, будиши доти веселий, затремтів і став закидати чоловікові його невдячність. Мати Божа відсилає біса у пекло, а чоловікові загадує узяти з церкви свою дружину, а багатство залишити бісові. Натомість Вона Сама дає йому необхідне. Чоловік іде по жінку, і, коли вони прийшли додому, то побачили, що бісівський скарб обернувся на попіл. Подружжя аж до кінця днів своїх провадить побожне життя.

¹⁾ Пор. Поповић, стор. 14.   ²⁾ Ibid., стор. 17 і 20.

³⁾ Ibid., стор. 38.   ⁴⁾ Пор. ibid., стор. 52.

⁵⁾ Рукопис Погодінської збірки № 1105, аа. 293—294. Як ця, так і всі дальші цитати наводяться за Бакачичевим перекладом у цьому рукопису. Титла розкрито, виносні літери запроваджено до рядка; у власних іменнях поставлено великі літери, порозставлявано знаки розділові. У грецькому тексті і в руському перекладі — рукоп. Рос. Академії Наук і Публічної Книгозбірні QI № 786 — це чудо 47, а в Погодінському рукопису його помилково позначено — 46.

Подібну легенду маємо в „Legenda Aurea“ Якова де Ворагіне¹⁾, звідки вона перейшла до „Великого Зерцала“²⁾, звідси до „Руна Орошенного“ Дмитра Ростовського³⁾, а з „Руна“ до „Русскихъ народныхъ картинокъ“⁴⁾. Порівнявши тексти, бачимо, що оповідання „Руна Орошенного“ переписано до тексту „Народныхъ картинокъ“ без змін⁵⁾. Порівнюючи текст „Αραρτωλὼν σωτηρία“ з зазначеними текстами, ми бачимо, що він деякими сторонами стоїть окремо. Отож:

1. В „Αραρτωλὼν σωτηρία“: диявіл бреше на жінку, що вона винна у злиднях свого чоловіка, й обіцяє йому багатство, коли той приведе до його жінку. І коли чоловік заприсягається, що це зробить, показує йому місце з скарбами. Торкатися тих скарбів він не повинен доти, аж поки виконає свою обіцянку.

В інших пам'ятках: диявіл попереду випробовує чоловіка, обіцяючи, що збагатить його, коли той йому коритиметься, і, коли той це обіцяє, він зазначає місце, де той повинен знайти скарби, додавши, що за це він повинен такого-то дня привести сюди свою жінку.

2. В „Αραρτωλὼν σωτηρία“ додано, порівнюючи з іншими текстами, що чоловік не знав, що це біс, а гадав, ніби це якийсь багатий князь.

3. В „Αραρτωλὼν σωτηρία“: у звязку з вищезгаданим чоловік, коли знайшов скарб, тільки „взрадовасе зѣло“, бо поки-що він ще не повинен їм користуватися.

В інших пам'ятках — він збагатів, придбав палац, села та рабів.

4. В „Αραρτωλὼν σωτηρία“: чоловік, як знайшов скарб, тієї-таки ночі („проидоше три часа ночи“) повів свою дружину до певного місця.

В інших збірниках: він повів її, коли настав призначений від диявола день і коли він уже збагатів.

5. В „Αραρτωλὼν σωτηρία“: коли вони були в дорозі, пішов дощ і, щоб заховатися проти дощу, вони увійшли до церкви („Егда же сътворише мало путышества, показасе време дъждевное и възгрьмѣ, обрѣтше оубо едину црьковь, внидоше, дондеже пресѣчетсе време“, а. 293 зв.).

В інших збірниках цього мотивування немає. У „Legenda Aurea“ попросту сказано. „Cum autem longius processissent et in via quandam ecclesiam invenissent, illa de equo descendens ecclesiam intravit...“⁶⁾. У „Великомъ Зерцалѣ“: „...и ѣхавшимъ имъ при пути онѣмъ храмъ Богородицы Маріи прилучися и умоли мужа она жена в храмѣ томъ молитися,

¹⁾ Порівн. Mussafia II, ст. 65 та ст. 67, № 29.

²⁾ В л а д и м і р о в ъ, Къ изслѣдованію о „Великомъ Зерцалѣ“, стор. 66. У „Вел. Зерцалѣ“ вона зветься: „О воинѣ непостояннаго жителства и о неизрѣченной благодати Богородицы“ або „Пресв. Богородица воина, иже на всякъ день глаголаше радуйся благодатная от слуги діавола 14 лѣтъ стражашеся“.

³⁾ Маємо в „Рунѣ Орошенномъ“ читання, яких немає в „Legenda Aurea“, що пояснюються з „Великого Зерцала“. Наприклад, жінка, побачивши церкву при дорозі, вблагала чоловіка свого зачекати, поки вона там помолиться й ин.

⁴⁾ Р о в и н с к і й, т. IV, стор. 529 і 535.

⁵⁾ Користуємось Чернігівським виданням „Руна Орошенного“ 1696 р.

⁶⁾ I a c o b i a V o r a g i n e, Legenda Aurea. Recensuit TH. Graesse. Lipsiae 1850, стор. 514.

и слѣзши с коня вниде...“ В „Рунѣ Орошенномъ“: „Идущей же ей в слѣд мужа, случися има ити мимо церковъ недалече пути стоящую, и моли мужа своего жена, пождати ю мало: азъ, рече, иду и совершу обычное мое правилце к Пресвятѣй Богородици пред церковію и паки скоро возвращуся. Повелѣвшу же мужу ити ей, иде“.

Тут немає й 6. мотиву обернення бісівського скарбу на попіл, коли вони повернулися додому („Таже, възвратившесе въ домъ свои, обрѣтоше, всѣ скровище пепель бывшее“, а. 294).

Інші тексти й собі поділяються на дві групи: I. оповідання „Legenda Aurea“ і „Великого Зерцала“ і II. оповідання „Руна Орошенного“ й текст „Народныхъ картинокъ“, що буквально з ним збігається.

1. Насамперед останній текст коротший, ніж оповідання „Золотої Легенди“ й „Великого Зерцала“. Наприклад, тут немає промови Матері Божої до диявола й її усовіщування чоловіка, а через те він не знає, де його жінка, іде додому й, проходячи повз церкву, бачить її.

2. Вони не погоджуються що-до місця, де були скарби, і місця, куди чоловік повинен був привести свою жінку. У „Legenda Aurea“ і „Великомъ Зерцалѣ“ (як і в Агапія) диявол каже: ідучи в хату, ти в такому-то місці знайдеш скарби¹⁾.

У „Рунѣ Орошенному“ й „Народныхъ картинкахъ“ диявол зазначив „єдино мѣсто“ і на це саме місце, „идѣже обрѣте сокровище“ чоловік повинен привести свою жінку. На ці скарби чоловік „прославился паче иныхъ велмож“.

3. У „Legenda Aurea“ й „Вел. Зерцалѣ“ жінка поїхала за чоловіком верхи.

У „Рунѣ Орошенному“ й „Народныхъ картинкахъ“ вона пішла слідом за ним.

4. У „Legenda Aurea“ і „Вел. Зерцалѣ“ (і в Агапія) жінка, молячись у церкві, заснула.

У „Рунѣ Орошенномъ“ і „Народныхъ картинкахъ“ Мати Божя „наведе на ню сонъ, якоже древле в Раи Бог на Адама“.

Переходимо до порівняння книжної легенди з пам'ятками усної словесности.

П. В. Владіміров²⁾ наводить народню „притчу“, яку оповідав Анненкову візник у дорозі (Воспоминанія Анненкова, т. I, стор. 71—73), і заважає, що „происхождение русской народной притчи объясняется лубочной картинкой“. Притча—своєрідний народній переказ, „съ лубочной картинки взята только фабула рассказа“. Ця притча „представляет

¹⁾ У тексті, що його видав Владіміров (Къ изслѣдованію о „Великомъ Зерцалѣ“, стор. 66), у цьому місці прогалина, як і в „Зерцалѣ“ Рос. Академії Наук 83. 1. 11. Її поповнює рукопис Рос. Акад. Наук 21. 8. 10: „Приехавый рече: иди в домъ твой и во ономъ мѣстѣ изяснишь признаки возми же себѣ много золота и драгата каменія, мнѣ же только то сотвори“... (а. 242 зв.).

²⁾ Op cit., стор. 65 і дд.

замічательный примѣръ переработки, не только въ подробностяхъ, но и въ направленніи лубочной картинки, передающей текстъ „Великаго Зерцала“. Німецька легенда, надрукована у Von der Hagen'a, відрізняється на початку оповідання, далі те саме, що й у „Великомъ Зерцалѣ“.

У 30 томі „Етнографічного Збірника“, що містить у собі легенди, анекдоти й т. п., записані в Бачці¹⁾, знаходимо легенду: „Богородиця вивратовує від чорта справедливу жінку“ (№ 39, стор. 82)²⁾, яка збігається з оповіданням „Αμαρτωλὼν σωτηρία“ в усіх його відмінах од інших збірників і взагалі надзвичайно до нього близька:

1. Диявіл бреше на жінку, ніби вона спричинилася до злиднів свого чоловіка, бо змарнувала, мовляв, його статок. Далі диявіл обіцяє чоловікові золота „кед мі даш твоїу жєну“ і, щоб його запевнити в цьому, зазначає йому місце з золотом.

2. Чоловік не знав хто з'явивсь до його: „Альє, тот пан ньє знал, жє то справодльвіві дьабол“ (с. 83).

3. Немає нічого про те, що чоловік забагатів од скарбів і придбав села, палац та рабів.

4. Жінку свою чоловік повів до диявола вранці по тому, як знайшов скарб, себ-то коли забагатіти він ще не встиг.

5. Коли вони йшли, „Нáрас прішла велька хмáра... Була там їедна мала цєрква. Завóлал тот пан свóйу пáньу, жє пóйду кúшьчік до тей цєркві пошєдац, док дíш престáньє пáдац“ (стор. 83).

6. Мотив обернення бісівського скарбу на попіл зберігається тут у словах Матері Божої, звернених до чоловіка; „Буц уверєні, жє то ньє бóло злáто, льєм бóло пóнел і блáто“ (стор. 84) й ин.

Ми були бачили, що Агапієву збірку було поширено в південно-слов'янській й надто сербській письменності. За цим промовляє те, що існують різні редакції сербського перекладу Бакачич'а, ба навіть різні переклади. Через ці переклади вона відбилася в сербській та болгарській усній словесності (легенди про безруку царівну). А В. Гнатюк у „Передньому слові“ до свого збірника зазначає: „Досить буде зазначити, що в бачванських оповіданнях стрічаємо ся перший раз із сильнішими сербськими впливами: з фольклорного боку видні вони найвиразніше в ряді оповідань про Марка Королевича та інших героїв сербського народнього епосу“...³⁾. Коли взяти на увагу ці міркування й гадати, що бачванці (угорські українці) дістали з сербської усної словесності й ті легенди, які сербський народ, і собі, запозичив з Агапієвої збірки, то зазначена близька подібність легенд записаних у Бачці до оповідань „Αμαρτωλὼν σωτηρία“ стає цілком зрозуміла.

¹⁾ В. Гнатюк, Етнографічні матеріали з Угорської Руси.

²⁾ Записану „в серпні, 1897, в Корестурі, Бач-Бодрогської столиці від Гані Рамач.“

³⁾ В. Гнатюк гадає, що „...видруковані оповідання приносять матеріал, який доказує, що бачванські Русини не тільки вміють зробити національну різницю між собою та Мадярами, Циганами, Жидами, Сербам і т. д., але й між собою та Словаками, яких мовою старають ся навіть говорити, на скільки можуть“ („Етн. Зб.“, т. 30, стор. III, IV).

Що-ж до небагатьох відмін усної угро-української легенди од Агатієвого тексту, то вона, не роблячи жадних змін у фабулі й розвитку сюжету, розвиває деякі подробиці свого джерела, намагаючися надати оповіданню більшої жвавості, барвистості й кольоритності, властивих народнім творам. Отож, коротка непряма мова частенько замінюється тут жвавим діалогом, часом-же пряма мова знову запроваджується до оповідання. Наприклад, Мати Божа, узявши образ жінки, виходить до чоловіка та й каже: „Пóдзме тéраз, мой пáньє, бо уж дiж прéстал!“ Коротенько висловлену дияволову брехню на жінку: „жена твоя єсть ти виною обнищання твоего“ (а. 293 зв.) розвинено тут у цілий невеличкий малюнок, такого популярного в усній словесності, поводження лихої та зрадливої жінки: „вона нє бұла тéбе жéна справодлiва, лъем патрéла, йак найскóрей, жéбi тво́йю доменiйє премарнѣ́ла. Тримáла ше крáсна, а тéбе нє спéла. Тво́йю дра́гi ствáрi i пеньѣ́жi тiм ф́райером роздава́ла, зос котрiма ў нóцi спáла. А íпче тó цi пóвем, же i до жéми вéлью злáта—срiблa закопáла. Та тi худóбнi, нѣ́ маш нычѣ́го, а вóна сéбе гльѣ́да ф́райѣ́ра за тво́йю покрiтi пеньѣ́жi“ (Етн. зб., т. 30, ст. 83). Переконавшись, що скарб справді є там, де зазначив його диявіл, чоловік іде до лісу й підписує свою кров'ю, що на ранок одведе до його свою дружину. Цей мотив підписування кров'ю договору так само є загальне місце в народніх оповіданнях про чортів і т. под. ¹⁾).

С. Н. Чебан наводить аналогічну румунську легенду з збірки Fl. Marian'a „Legendele Domnului“. З цієї легендою та „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“, як він каже, спостерегається „прямо таки поразительное сходство“, окрім єдиної подробиці про перевернення бісівського скарбу на попіл, чого немає в румунській легенді ²⁾. Навсправжки-ж таких одмін значно більше. Зазначимо дві найістотніші.

1. В обох версіях легенди в усіх відомих нам текстах, починаючи з „Legenda Aurea“ ³⁾, а так само і в угро-українській легенді ⁴⁾, диявіл заявляється у вигляді верхівня, що сидить на коні, тимчасом як у румунській легенді його змальовано як німця у червоному капелюшику на цапиних ногах. Капелюшика цього чорт трохи підіймає до потилиці й показує свої роги ⁵⁾.

2. Диявіл сам рекомендує себе здивованому чоловікові — „Я ни больше, ни меньше, какъ самый обыкновенный чортъ“ ⁶⁾. Ще відміни: жінка молиться не перед тим, як вирушити в путь, а вже підчас подорожи;

¹⁾ Див., наприклад: Етнографічний збірник, т. т. 12, 13, 30; Гринченко, Етнографіческіє матеріали, т. II, Руденко та сила ин.

Що ці зміни належать усній словесності, а не якомусь одмінному од „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ писаному джерелу, це для нас річ безперечна.

²⁾ Румынскія легенды о Богородицѣ. „Этногр. Обзор.“ 1911. № 3—4, ст. 43—47.

³⁾ „Et ecce subito quidem equus valde terribilis terribiliorem hadens sessorem ad eum accessit“... (Op. cit., стор. 513).

⁴⁾ „А дѣвол шѣднул на крáсного ко́въа i óдбег там“... (ст. 83).

⁵⁾ Чебанъ, стор. 43, 44.   ⁶⁾ Чебанъ, стор. 43.

проминено, що жінка молиться Матері Божій у церкві, у румунській легенді, вона, прийшовши туди, одразу засинає й ин. Румунська легенда цікава тим, що вона перероблює деякі мотиви в народньому та побутовому дусі. Сюди можна зачислити зазначену появу дідька у вигляді німця в капелюшку; трохи комічне рекомендування чоловікові, диявіл усміхається, розмовляючи з чоловіком; чоловік так зубожів, що навіть собаки не мали за що його схопити ¹⁾; дідько зветься рогатим (cornuratu); він зветься ще „Микидуца“. Ця легенда дісталася з „*Ἀμαρτωλὼν σωτηρία*“ до румунської народньої словесности, живовидячки, через те, що існували румунські переклади Агапівового писання; про один з них, зазначений ще року 1885, згадує А. І. Яцимирський ²⁾.

Отже, ми маємо дві основні версії легенди про те, як чоловік продав жінку дияволу. Перша, потрапивши з „*Legenda Aurea*“ до „Великого Зерцала“, дістається до усної словесности — московської через лубочну літературу. Друга з „*Ἀμαρτωλὼν σωτηρία*“ дається в знаки в угро-українській та румунській легенді через сербські та румунські переклади Агапівової збірки.

Легенда про забиту дитину, що назвала свого вбивцю („О вскръшемъ отрочети и исповѣдавшем оубившаго его“) ³⁾.

I. „Жена едина добродѣтелнаа и благочѣстиваа и къ Пресвятой Богородицы зѣло благоговѣйнаа имѣ моужа нечѣстива и зѣло законопреступна, иже блудеше съ иными чюждыми женами“... Цю-ж він ненавидів і „ниже потребнаа ей подаваше и самъ оубо на многи дни от дому отхождаше“... II. Вона-ж „не имуши ни яже суть нужднаа тѣлу, тѣмъ възеть отроче мало нѣкоего богата, да его доить“... III. „Моужь же ѡе въ едину ноць въниде тайно тамо, идѣже она спаше, и, ослѣплень от діавола..., оуби младенца, нечѣстивый, на се да оумерьтвит соудъ жену его“. IV. „Заоутра же, егда обрѣте жена младенца мрътва, плакаше и ридаше“. Зібралися сусіди, „прииде и отаць отрока съ слъзами и не вѣруе, яко тако обрѣте доилица дѣте мрътво, нь мнещи, яко она сама оуби его, предасть ю судищу, да ю погубеть, яко оубиство сѣтворшюу“. V. Убийник-же вдавав, ніби він побивається за свою дружиною. „Неповиннаа же онаа неправедно осудисе на сѣмръть. Исходе же на мѣсто моученіа“, вона молиться Пресв. Матері Божій, і „явисе предъ всѣми едина... жена краснаа..., имуши единаго младенца на руку свою, яже рече къ судіамъ сия: „пождите мало съ своимъ судом, да извопросить о нѣмъ чедо мое“. Тоді сказало Немовля: „не судите на лица... почто, неразумніи, осудисте без свѣдѣтелей... вини не имущю..., принесѣте зде оубіеннаго младенца, да сѣтвору азъ судъ на оубицу“. „Предстоещии... оужасопесе; таже прине-

¹⁾ Мальовничий румунський вислів, що показує на страшенні злидні (ibid., стор. 44, примітка 1).

²⁾ Op. cit., стор. 359.

³⁾ aa. 284—285. У грецькому тексті й руському перекладі чудо 37, а в Погодінському рукопису помилково — 36.

сенну бывшу мртьвому. Рече къ нѣму Небесное Чедо: „...встани и рцы нам кто ѣсть оубивый те?“ Тоді дитина „нарицае именем оубицу и показуе его прьстовидно“... Мати Божя зіходить на небо. Убивцю прив'язують до коня й тягнуть; „неправедно осужденную оправдише и от смърти свободише“. Вона, подякувавши Матері Божій, іде в монастир.

Аналогічне оповідання маємо в „Великомъ Зерцалѣ“ під заголовком: „Отроча, оживши от смерти, убійцу показа, неповинную же от смерти свободи“¹⁾. За джерело цього оповідання є „Discipulus“²⁾. Та текст „В. Зерцала“ инший і коротший ніж текст нашої збірки. Для прикладу зазначимо скількись одмін:

1. чоловік „напыщенъ ненавистию к женѣ своей, прииде тайно і отрѣзавше главу отрочати“, за диявола згадки немає; 2. жінка побачила вранці забиту дитину, бо „хотяше накормити сосцами отроча“...; 3. фігурує не тільки батько, ба й мати: „услышавши же отец і мати убиение отрочати“; 4. нічого немає про вбивцю, що вдає, ніби побивається за жінкою; 5. жінчина молитва до Божої Матері инакша; 6. немає нічого про те, що вратована жінка йде в монастир.

У „Вертоградѣ Многоцвѣтномъ“ Симеона Полоцького маємо таку саму легенду під заголовком: „Оубица чудесно явлетъ“³⁾. Вона ближча до легенди „Великого Зерцала“, ніж до оповідання в нашій збірці: „Мужъ, ненавида жены, тайно приходил естъ,

и ей спящей то чадю ножом врагъ оубилъ естъ“;

за диявола не сказано;

„Она возбнувши, хотѣ тому отрочати

по обычаю в пищу сосца своя дати,

И се закланно, оувы, чадю ощутила...“;

Родителіє скоро къ онѣй притекоша“;

про удавану тугу убійникову не згадується; нічого не сказано про те, що жінка постриглася в монастир.

Легенду з „Ἀραρτωλὼν σωτηρία“ знаходимо у вищезгаданій збірці народніх легенд, що їх записав Вол. Гнатюк у Бачці під заголовком: „Як Богородиця виратувала невинну жінку від смерти“⁴⁾.

I. В одного дуже вбогого чоловіка було багато дітей. Диявіл хтів заволодіти їм та й заходивсь його намовляти, ніби це не його діти, а їх породила його жінка „з лъуцкіма мужами“. „Погнѣвані члѣвек пошол до́му, побил своѣу жѣну, а сам ше збрал тот члѣвек та пошол до шірого швѣта“. II. Та-ж горопашна жінка як могла дбала за свої діти. Трапилося, що в багатого пана вмерла дружина. Сердечна жінка пішла до нього й узяла його дитину до себе, щоб годувати. Пан обіцявсь їй за це дати її дітям хліба. III. Та чорний диявіл говорив чоловікові, ніби його

¹⁾ Користуємось, „Великимъ Зерцаломъ“ з книгозбірні Рос. Академії Наук 33.1.11.

²⁾ Владиміровъ, Великое Зерцало, ст. 29. Приложение № 2.

³⁾ Рукопис книгозбірні Рос. Академії Наук 31.7.3, а. 504.

⁴⁾ „Записана в серпні, 1897, в Корестурі, Бач-Бодрогської столиці від Гаві Рамач“. Етн. зб., т. 30, стор. 86, № 42.

дружина то панова коханка, та й намовляв його, щоб він вкрав уночі панську дитину з колиски й задавив її на смерть, нехай-би його дружину скарано за це на горло. Опівночі чоловік задавив дитину в колиці.

IV. Уранці жінка побачила, що панова дитина дуже довго спить. Коли-ж помітила, що вона вмерла, заразісінько-таки пішла до пана (вона не була йому за коханку), заплакала та й казала: „Йа, мой пánьє, нýч ньє прічіна тóму дзэцку, а нáйдзем го у кольіскі задавэне! — Розгнýвані пан дóраз жéну до цемнýці дал“. Диявіл радів, що матиме й панову душу.

V. „Уш тей жéні осудзэлі, жéбі йу ó пéйц днý обешéлі“. Вона молиться до Пресвятої Матери Божої, щоб Тая допомогла їй. „Йак прéшли пéйц днý, тóту жéну на шмерц провадзéлі“... Тоді Мати Божа бере образ пана, що питається в чому річ. „А тот пан і так знал, бо то ньє бул пан, альє пресйáта Богородіца. Дóрас тот пан так скрічýал: Чекайце, то ньє мош дóраз обéщц. Ньє мóже на тóту жéну нýхто дошвэціц, же вóна сáма тóто дзэцко задавэла. Треба вікóпац тóто мёртве мáле дзэцко, вóно зна, хто го задавэл, мýші пóвесц“. — А диявіл, і собі узявши панський образ, сказав: як може говорити мала задавлена дитина? Та инший пан показавсь дужчий, і його послухано. Гробар пішов і приніс дитину на своїх руках. Инші пани разом з дияволом зареготалися, „а тот сілні пан пítал ше тóго дзэцка сам: Пóвец тэраз малýчье дзэцко, хто ці прічінні твóйей шмёрці? — А тóто мáле дзэцко дóрас прегварéло, а на тóго чýрного дýбла указáло“. Тоді Пресв. Мати Божа узяла свій справжній образ, махнула рукою на диявола й він „скапал“. Присутні побачили, що хтіли були повісити безневинну.

Ми бачимо, що легенди усна та писана безперечно подібні. Одміна в двох випадках: в „*Ἀμαρτωλὼν σωτηρία*“ Мати Божа приходить на суд у справжньому своєму вигляді з Немовлятком, а в угро-українській легенді бере образ дужого пана; в усній легенді диявіл приходить на місце дії так само в образі пана, й отож на нього, а не на підсудної чоловіка показує забите немовля. Дальші подробиці наслідок цієї зміни: диявіл намовляє не слухати дужого пана й сміється з його разом з иншими панами. Мати Божа махнула на диявола й він зник. Инші відміни усної легенди: діалоги, повторення, риси побутового характеру, розвиваючи подробиці книжної, різноманітять й оживлюють оповідання, наближаючи його до типу казки. Отож: 1. тут диявіл двічі бреше чоловікові на жінку. Обвинувачення ці подібні до тих, що їх ми зустріли в попередній легенді: тимчасом як чоловік заробляв хліб, жінка його зраджувала, його діти усі йому чужі. Наслухавшись цієї брехні, чоловік побив жінку (побутовий мотив) та й пішов з дому. Коли жінка узяла в пана, щоб годувати, дитину, диявіл намовив чоловіка, ніби вона „фрайёрка“ панова і, щоб її покарати, треба задавити його дитину. 2. Пояснюється, що жінка не була панові за коханку, але гарну годувальницю для його дитини. 3. Вставлено пряму мову, що в ній жінка виправдується перед паном, який узяв на неї підозру. 4. „Йак... тóту жéну на шмерц провадзéлі, альє йей дрóбне дзéці йак баранчýата за ньу бѣжалі“.

Легенда про дитину, що її мати віддала була, як зачала, бісові („О преданном от матере въ зачетѣи бѣсови“¹⁾).

„Бѣ едино супружество... Сѣи, егда сѣтворише въкупѣ лѣта довольна, сѣгласишесе да сѣтворетъ отсѣченіе плотскаго смѣшенія, и тако препроводише многое время... Нѣ врагъ цѣломудріа позавидѣ добродѣтели ихъ и... въ единъ днь, внѣ же великаа субота, толикое наведе“ на чолсвіка „искушеніе, яко не могли трпѣти“. Жінка-ж виявляла чоловіка, „въспоминае ему дне нарочитое, нѣ онъ, не вѣмѣнивъ ни въ чтоже обличенія, сѣтвори похотѣніе свое“. Тоді сказала йому жінка обурено: „понеже, несмысленне, не оубояльсе еси... молю Бога моего, аще что родитсе отъ наю въ ношѣ сѣю, да будетъ предано бѣсови“. І під цей час вона зачала, і згодом народилася дуже гарна дитина чоловічої статі, що „елико възрасташе тѣлом, толико и оумомъ являшесе благоразумно и благонравно, яко всѣмъ сѣродникомъ его радость бѣ видѣти его. Егда же прииде въ лѣтъ 12, явися матери его бѣсъ и глагола ей: „въ три лѣта прииду и вѣзму дар, его же ми обѣща“. Почувши таке, мати „приетъ скръбѣ и болѣзнь въ сѣрдцы своемъ и на кждо днь неоутѣшимо плакаше“. Син питається, чом вона плаче. Вона-ж сказала йому все, як воно було. Юнак пішов до Єрусалима й сповідався патріярхові. Той надіслав його до одного пустельника, мужа духовного й святого, що харчувався з рук янгола, який приносив йому щодня дуже гарний хліб. І коли хтось приходив до пустельника, то янгол приносив двое хлібів. Так було й цим разом, незадовго перед тим, як прийшов юнак. Пустельник затримав юнака в своїй келії аж до Великодня. Коли-ж сповнилося три роки, відколи біс розмовляв з юнаковою матір'ю, святий узявся правити Службу Богу, „стоеше же и юноша тамо предъ святою трапезою“... „Егда же изыде іерей, пренесе на херувимской пѣсни святаа, вниде бѣсъ и, въсхитивъ юношу, отнесе и вихромъ въ муку“. Преподобний молитися до Матери Божої, прохає її, щоб Вона покарала безсоромного біса й відібрала в нього юнака. І от, коли святий правив далі, підчас молитви його „обрѣтесе юноша въ святомъ олтари“ — Юнак бере благословіння у патріярха й повертається додому.

Легенди про людину, роковану дияволу й вратовану від його влади за допомогою Матери Божої, в звязку з повіданням про Роберта Диявола, торкається акад. І. М. Жданов у своїй дисертації — „Русскій былевый эпосъ“²⁾. Він наводить західно-європейську літературу предмета. Перший зазначив цю легенду Richard³⁾, що видав її текста за рукописом Паризької національної книгозбірні. Точніш легенду видано за тим самим рукописом у додаткові до книги Breul'я⁴⁾. Mussafia та Tobler⁵⁾ зазначили скількись.

¹⁾ аа. 287 зв. — 289. У грецькому й руському текстах чудо 40, а в Погодіновому рукописі помилково — 39. ²⁾ Стор. 309—311, розд. IV.

³⁾ Le Dict de Robert le Diable. Revue de Paris, 1834, VII, p. 44.

⁴⁾ Op. cit., стор. 210.

⁵⁾ A. Mussafia, Studien zu den mittelalterlichen Marienlegenden, 50, 56, 84 (Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 1888, Bd. CXV). A. Tobler, Altfranzösische Legenden, 21 (Jahrbuch f. roman und engl. Litter., hrsg. von Ebert, 1866, Bd. VII, ст. 412—413).

рукописних переказів. Маємо переказ цієї легенди і в „Speculum Historiale“ Vincentii Bellovacensis ¹⁾. Ми можемо додати до цього легенду, що міститься в французькій рукописній збірці чуд Матері Божої, яку описав Paulin Paris ²⁾, де, як ми були бачили, багато оповідань відповідають легендам Агапівовій збірки. Легенда, що нас цікавить, стоїть тут під № 21: „D'ung enfand que sa mère donna au diable, à l'eure que son père l'engendroit et qui fut porté en enfer“. Порівняти ще вище згадану працю Gidel ³⁾. Жданов видає текст легенди „Ἀμαρτωλὼν σωτηρία“ за руським перекладом в рукопису Рос. Публічної книгозбірні Q I № 786 рівнобіжно з грецьким текстом.

Порівнюючи цю легенду з пам'ятками усної словесности, Жданов каже, що тут вона трапляється в двох редакціях складнішого складу. В одній редакції вона сполучається з казкою про удаваного полудька, у другій — з повіданням про розбійника, що покавсясь. Жданов наводить низку варіантів цих казок ⁴⁾. Та в згаданій угро-українській збірці ми маємо цю легенду в тому самому чистому, не сполученому з жадними іншими мотивами, вигляді, як і в Агапівовій збірці. Вона зветься тут: „Син гріха“ ⁵⁾. Ось її зміст:

Були чоловік та жінка, були вони старі. Він так надумавсь був із своєю жінкою „же кед воні буду іпче жіп, да нє рóbйа блуд вéцей, же су уж старі“. Жінка погодилася. Вони ходили до церкви й молилися. А до того чоловіка унадивсь диявіл, та він не знав, що це біс. „Та му гутóрел, же чьóm вон зо свóйу жéну нє шпí? — А тот члóвек гвáрел, же за то, же ше так порадзéлі, же су старі, та нє буду рóbиц блуд, льєм буду до цéркві хóдзиц, та ше буду Бóгу мóдлыц. — А тот дьáвол тóму члoвeкóві гвáрел, же да вон за то зо свóйу жéну шпí. — Тот члóвек прішол дóму, та гвáрел свóйей жéні, же мұшí з нým спац. А вóна гвáрела, же нє бұдзє, же то гріх, бо уж раз гутóрел, же нє буду ўйéd-нак спац. А жéна плакáла, бо вóна знáла, же бұдзє мац дзéцко, кед з нým бұдзє спац. Ну вóна з нým вéцка спáла, та так гварéла: Мұшím с тóбу спац, а кед бұдзем мац дзéцко, та го дьáволóві дам. — А тот члóвек вéцка ўмар та нє дóчéкал, кед йóго жéна породзéла“. Прийшов диявіл — вона мала хлопчика — та й сказав їй, що він прийде по дитину, коли їй сповниться шість років. А вона сказала, що не дасть її. А диявіл їй казав, що вона повинна дати, бо обіцялася йому дитину ще перед тим, як зачала. Потім вона ревне плакала. Коли дитині сповнилося три роки, вона питається: Чом, мамо, так ревно плачеш? — Бо так треба. Коли дитині надходив шостий рік, вона сказала їй, чом вона плаче: Од того, дитино моя, плачу, що обіцялася тебе дияволóві ще перед тим, як зачала. А той

1) Liber VIII. cap CXV: De puero in vigilia Paschae concepto, quem Dei genetrix eripuit ab inferno.

2) Les manuscrits françois de la bibliothèque du roi. Paris 1841, IV, стр. 3.

3) Études sur la littérature grecque moderne. Paris 1866. Chapitre XI, p. 301.

4) Op. cit., стр. 311 та дд.

5) „Записана в липні, 1897, в Керестурі, Бач-Бодрогської столиці від Юлі Молнар“, т. 30, стр. 120, № 55.

хлопчик був дуже вродливий. Усі милувалися з його, що він такий вродливий. Потім вона надіслала хлопчика до панотця. Він пішов до нього й прохав, щоб він визволив його від дияволової влади. Панотець вирядив його до иншого попа. Коли-ж хлопчик дійшов до того попа, то так стомивсь, що не міг нічого казати. Спочивши, він сказав панотцеві навіщо прийшов: Я на те прийшов, щоб мене диявіл не вхопив. Панотець спитавсь в його, хто обіцявсь його дияволу? Хлопець відповів, що це мати обіцялася його ще перед тим, як зачала. Панотець сказав, що він правитиме. І правили панотці службу. Старший панотець узяв того хлопчика, прив'язав його до себе пасом і з ним кадив церкву, а диявіл прийшов і силкувався схопити його в того панотця. А коли панотець показав церкву й поклав хлопчика на престіл, а сам узяв книгу, прийшов диявіл і з престола того хлопчика „до пазурох“ узяв і з ним пішов до дверей пекла. Тоді Бог вирядив янгола „Гаурійіла“, він відібрав хлопчика з диявольних рук, диявола кинув на дно пекельне, а хлопчика приніс до тої церкви й поклав на престолі. По тому хлопчик залишивсь у того панотця, так само й його мати. Вона-ж молилася, щоб Бог дав їй відпущення гріхів, а хлопець старанно служив тому панотцеві, що відібрав його від диявола.

Ми бачимо, що легенда Агапієвої збірки близька до наведеної усної легенди. Одніні торкаються лиш окремих місць оповідання. Насамперед це властиві усім народнім творам особливості, що надають оповіданню більшої жвавості й цікавості. Далі проминено або замінено деякі книжні й не цікаві для народу мотиви. Отож, народня легенда нічого не каже, що гріх учинено Великої Суботи; замість патріярха й пустельника тут виступають ближчі до народу образи — двоє панотців; у звязку з цим немає нічого про пустельникове життя й хліби, що їх приносив йому янгол. Ще відміни: за усною легендою батько вмер не дочекавшись сина; уратований від диявола юнак не повертається додому, а залишається служити панотцеві, що його вратував, як і його мати. Усна легенда забулася за числові дані свого джерела. Звідси відміна що-до терміну, через який біс повинен узяти обіцяного йому хлопчика: у книжній легенді біс повинен прийти по хлопчика за трое років по тому, як йому сповниться 12 років; в усній — коли сповниться 6 років. У звязку цим в Агапія мати відразу розповідає синові, чом вона плаче (коли йому 12 років), а в усній легенді не раніш, як йому надійшов шостий рік. У книжній легенді юнак під тую хвилину, як його хапає біс, стоїть перед престолом. В усній — диявіл хапає юнака, коли його поклав на престіл панотець, та він намагавсь був схопити його й передше, коли панотець, прив'язавши юнака до себе пасом, кадив церкву¹⁾. Нарешті, первісний мотив, що ратує юнака від диявола Мати Божа, забуто. Як ратівник, виступає тут архангол

¹⁾ Дещо подібне знаходимо в чуді Василя Кесарійського, де диявіл „хотяше ххити отрока из руку святаго Василия“ (Сиповскій, ор. сіт, стор. 42).

„Гаўрійіло“, чом легенду цю не зачислено до числа чуд Матери Божої, що її ймення немає й у її заголовкові.

Отже, ця усна легенда, дарма що й іде за своїм джерелом, та все-ж не так близько, як попередні. Вона являє собою вже приклад деякої переробки й забуття основної тенденції Агапієвої збірки.

Легенда про кровозмісильницю й дітовбивцю („О сътворшей кровосмѣшеніе и дѣтоубійство, юже Всечистаа от оклеветавшаго ю избави“) ¹⁾.

„Въ Римѣ бѣ единъ князь благородный и по премногу добродѣтельный“. Він залишив сина жінці, а сам заховавсь од світу й помер у невідомому й затишному місці. Мати, страшенно кохаючи сина, спала з ним „и егда подрасте и прииде въ възраст законный...“ і „от невѣннанія своего и бѣсовскаго сѣдѣвства выпаде въ грѣхъ съ нимъ... Егда оубо позна, яко зачетъ въ чревѣ от сына своего, прииде въ толикую скорбь, яко хотеше сама себе оубити“. Вона усі дні постує, молиться й плаче... „Егда же прииде време родити ей, отиде на мѣсто сѣкровное дому своего и роди, посем, да не приидеть въ явлѣніе студодѣніе ее, въврже младенца въ афедронъ и оумре тамо; и тако не бысть слышано о семъ тогда ничтоже“. Та диявіл не заспокоївсь. Він бере вигляд мудрого духовника, виявляє багато вбивств та крадіжок і через те його шанують навіть князі та судді міські. Він відкриває таємницю грішниці, а тим, що вагаються й вірять, ніби вона свята, пропонує розікласти багаття й на ньому випробувати жінку й себе. Жінка сповідає беззаконство своє в архірея того міста Лукіяна, кається й молиться до Матери Божої. Мати Божа сама йде з нею на випробування. Побачивши диявіл Матір Божу, жахається й заявляє, що це не та грішниця, яку він мав на оці, але свята серед дочок єрусалимських, бо Марія, стоячи поблизу неї, зберегає й вкриває її. Од хресного знамена диявіл зникає, наче дим. Люди вихвалили Бога, а жінку вшанували ²⁾.

Ця легенда належить до циклу дуже поширених на заході й у слов'ян як у писаній, так і в усній літературі легенд про кровозмішення, звязаних звичайно з іменнями: папи Григора, Андрія Критського, Павла Кесарійського, Юди Іскаріотського та ин. ³⁾. У збірникові „Gesta Romanorum“ маємо скількись різних варіантів цієї теми. Версію, що нас цікавить, було

¹⁾ аа. 285 зв.—287 зв. У грецькому та [руському текстах чудо 39, а в Погодинському рукопису помилково,— 38.

²⁾ У „Звѣздѣ Пресвѣтлой“ маємо оповідання: „Чудо з Пресвятыя Богородицы. Како из мертвыхъ дѣвицу воскреси“ (рукоп. Рос. Акад. Наук 34. 3. 6, розд. 7), подібне до нашої легенди тільки тим, що дівчина, згрішивши й задавивши дитину, кається й шанує Матір Божу. Решта не має нічого спільного — дівчина оживає, коли судді її заживо засипали землею.

³⁾ А. Н. Веселовскій, Андрей Критскій въ легендѣ о кровосмѣсителѣ, Ж. М. Нар. Просв., 1885, червень.

А. И. Яцимирскій, Къ славянскимъ легендамъ о кровосмѣшеніи. Харьковъ 1909.

поширено в середньовічних збірниках ¹⁾ і в підсоби́никах для проповідників. Отож, у складеному в XIII в. збірникові „*Exempla ex sermionibus vulgaribus*“ Jacobi Vitriacensis маємо легенду дуже близьку до оповідання в нашій збірці. У Римі одна жінка мала дитину од свого сина. Вона чинить добрі діла й молиться Пресвятій Матері Божій. Дияві́л захтів був виявити її та́ємницю, він узяв вигляд астролога, допну́всь довіри в цісаря й обвинуватив жінку в кровозмі́щенні. Усі по́йняли віри астрологові й ніхто не захтів іти з нею на суд перед цісарем. Тоді жінка, помолившись до Пресвятої Матери Божої й висповідавшись, пішла сама. Побачивши її, удаваний астролог засмутивсь і, сказавши: „це Марія йде з цією жінкою й тримає її за руку“, зник. Таким чином, жінка визволилася від смерти, бо покалася в своїх гріхах й удалася по допомогу до Пресвятої Матери Божої ²⁾).

Симеон Полоцький, що, як і інші українські письменники XVII в., добре знав західньо-європейські підсоби́ники для проповідників і користувався їми, складаючи свій „Вертоградъ Многоцвѣтный“ ³⁾, наводить і до того дуже докладно, легенду, яка нас цікавить, під заголовком: „Блуд со сыном сотворшая мати“ ⁴⁾. Легенда С. Полоцького розвиває деякі подробиці, що їх немає в оповіданні „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“:

1. „Мужъ нѣкто благочестивый в Риме вѣстѣмъ бѣше,
иже прекрасну жену и благу имяше.
Славно же и богато и законно жиста,
токмо о лишеніи чадъ зѣло тужиста.
Твориста же оубогимъ милостыню многу,
да еже дати чада помолятся Богу.
И оуслышавъ Богъ молбы, сына дароваше,
его же та двойца радостно пріяше
Со благодареніемъ, и всяк веселися
кто токмо дому тому знаемъ сотворися.
Посемъ, мужъ онъ оумысли Богу работати,
его ради въ странствіи живот свой скончати.
Яви оумыслъ супрузѣ и ятъ ю просити,
дабы изволила и свободна пустити.
Она, оуслышавши то, из лиха рыдаше,
никако любезнаго мужа отпускаше.

¹⁾ Таку легенду наводять Mussafia (I, ст. 957, № 62) за рукописним збірником Паризької Національної книгозбірні.

²⁾ Михайло Драгоманов, „Розвідки“, т. IV. Збірник філільогічної секції наукового товариства імені Шевченка, т. X. Львів 1907.

³⁾ А. И. Бѣлецкій, *op. cit.*, стор. 12.

⁴⁾ Рукоп. книгозбірні Рос. Акад. Наук 31. 7. 3, а. 45 зв. Л. Н. Майков у своїй вище згаданій статті про С. Полоцького, стор. 99—100, каже, що це легенда про Григора Великого. Навсправжжя-ж це особлива версія легенд про кровозмі́щення, з ім'ям Григоровим зовсім не зв'язана.

Иже по вся дни паче моля настояль есть,
 все богатство свое ей с сыном отдалъ есть.
 Она къ богатствомъ сердца си не прилагаше,
 с нимъ не богатствомъ жити оусердно хотяше.
 Наконецъ ю именемъ Божиимъ просилъ есть,
 им же любовь честныя жены побѣдилъ есть.
 Ибо та рече ему: „нѣстьлѣт не творити,
 кто мя о что именемъ тѣмъ хочетъ просити,
 Яко и онъ молитву нашу воспріялъ есть,
 не имѣвшыма сына милостивно далъ есть.
 Буди оубо, якоже ты оумыслилъ еси,
 да править пути твоя живый на небеси.
 Азъ вѣмѣсто тебе имамъ на сына смотрѣти,
 о немъ радость присную за тебе имѣти“.
 Сію пріємъ свободу, мужъ онъ божественный,
 оставивъ вся, отшелъ есть во пут оумышленный“.

2. Про те, що чоловік, пішовши з дому, помер, тут не згадано.

3. Замість коротенької вказівки в Агапія, що жінка через свою неухважливість і бісівську допомогу „впаде в грѣхъ“ з своїм сином, тут докладно розповідається.

„То видя врагъ лукавый, плоть ея палилъ есть,
 дабы похотѣти ей къ тому приводилъ есть.
 Она же, не стерпѣвши тѣлесныя страсти,
 всячески возбуждаше сына къ сквернѣи сласти,
 Иже со матерію дерзнулъ есть блудити,
 и, яко мужъ с женою, с нею ся смѣсити.
 А негли не единъ кратъ то с нею творяше,
 даже от сына мати сына внутрь пріяше“.

4. Про народження немовлятка й його забивство оповідається так само докладніш:

...„и в печали сущей сынъ зачатый родися.
 Его же око оузрѣ не могла терпѣти,
 еже предъ очима си грѣхъ выну имѣти.
 Вящшую злобу къ меньшей, оувы, приложила,
 прелщеніемъ вражіимъ чадо оудавила.
 И в отходѣ скаредномъ, оле дѣло злаго!
 младенца погрузила блудно рожденнаго“.

5. Диявіл, прибравши образа клірика, допнувся довіри у бояр та царя, що й судить грішницю, як у вищенаведеній легенді з збірника для проповідників, а не в князів та суддів міських, як в Агапія.

6. Побачивши на суді поруч з засудженою Матір Божу, засоромлений диявіл зве її не святою серед дочок ерусалимських, як в Агапія, а славою й вінцем Римського града.

Та не вважаючи на ці відміни, це все-таки та сама легенда, що й в Агапієвій збірці. Тут збережено ту саму назву місця, де відбувається дія, і власні ймення: дія відбувається в Римі, як і в „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ і в збірникові для проповідників; грішниця йде висповідати гріх свій до єпископа того міста Лукіяна.

Оповідання Симеона Полоцького докладніше через те, що він, як завважує І. М. Тарабрін¹⁾, здебільшого віддавав джерела „Прохладного Вертограда“ трохи чи не дослівно.

Ми не знайшли були в усній словесності цілковитої паралелі до цієї легенди, але в тій-таки збірці угро-українських легенд є легенда: „Марія убийниця“ (Варіант А)²⁾, що перша її частина дуже близька до легенди нашої збірки.

„Була иѣдна жѣна і було йѣй мѣно Маріѣа. Вѣна мала йѣдного сѣна, та зоз нѣм спала. Вѣцка тот сѣн ѹмар, вѣна нѣгдѣе, нѣгдѣе, нѣѣ ішла, да йу нѣхто нѣѣ відзі, же вѣна-бѣдѣе мац дѣцко от свѣйого сѣна. Вѣцка вѣна мала дѣцко, та го загубѣла, йак ше народѣло. Положѣла го до йѣдного дрѣвѣного сѹда та го пушѣчѣла до йѣдного йѣрку. Та ше тѣто задавѣло“.

Друга-ж частина не має нічого спільного з легендою Агапієвої збірки. Це — друга частина оповідання про втоплення Марії грішниці, яке ми маємо в Δεῖμων'і (Лузі Духовнім) Іоана Мосха³⁾ і в Пролозі під 19 березня⁴⁾, а так само і в усній словесності. Отож, у нашій угро-українській збірці, слідом за легендою „Марія убийниця А“, уміщено оповідання „Велика грішниця Б“⁵⁾, є воно і в „Трудах“ П. Чубинського⁶⁾. Живовидячки, друга частина легенди книжного джерела, як мало знайома народові (ба навіть, може бути, чужа для нього — диявіл прибирає вигляду духовника, то-що), забута й її виперло популярніше й поширеніше в народі оповідання. Звідси могли перенести до першої частини легенди й ім'я героїні — Марія.

Резюмуємо геть-усе вищесказане. Зв'язане з культом Матери Божої й присвячене на її честь Агапієве писання „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ складено в XVII віці на зразок середньовічних західно-європейських повчальних чернечих збірників. Легендарний матеріал, що міститься, найбільше, у третій частині, Агапій зачерпнув як з латинських, так і з грецьких джерел. Та що ці середньовічні писання й собі запозичили свої повісті

¹⁾ Ор. cit., стор. 24.

²⁾ „Записана в липні, 1897, в Керестурі, Бач-Бодрогської столиці від Юлі Молнар.“ Т. 30, стор. 93, № 47.

³⁾ Migne, Patrolog. graecae, т. 87, 3, розд. 76, стор. 2927.

⁴⁾ Див. Пролог 1702 р. Рос. Академії Наук 36. 8. 2.

⁵⁾ Т. 30, стор. 94, № 48.

⁶⁾ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край. 1872, т. I, стор. 182—183.

з тих самісіньких спільних християнських джерел, які попереходили до нас з Візантії й віддавна були поширені в нас у перекладах, легенди „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“ мають собі аналогії не тільки в таких пізніших збірниках, як „Великое Зерцало“, „Звѣзда Пресвѣтлая“ й писання Галатовського, а й у таких пам'ятках, як Прологи й Патерики. Та й сам Агапій користувався Патериками та Синаксарями. У другій половині XVII в. на Московщині перекладають низку збірників близьких що-до змісту до „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“. З них „Звѣзда Пресвѣтлая“ перекладається в Москві р. 1668. Переклад „Великого Зерцала“ зв'язано з Чудівською школою й за описом бібліотеки ієромонаха Евтимія — одного з перекладачів Агапівового твору — серед належних йому польських книжок є й „Зерцало Великое“¹⁾. Через те, до того часу, як перекладено Агапівове писання на наукову церковно-слов'янську мову в осередку Московської книжності XVII в. Чудовому монастирі, цьому пристановищі ченців-українців, що приходили до Москви²⁾, для цих оповідань вже був підготований сприятливий ґрунт³⁾. Оцим, поруч з культом Матері Божої, що під той час дістається до Москви, і пояснюється, чом для перекладу обрано саме-іменно це новогрецьке писання. Легенди нашої збірки відбилися і в російській повісті XVII в.⁴⁾. Окрім паралелей у змісті легенд Агапівова збірка близька до інших і загальним характером своїх літературних підходок, тенденції та джерелами. Отож, наш автор, як і „Великое Зерцало“, замінює на православні католицькі особливості своїх джерел, його писання так само поділяється на рубрики моральних понять за схоластичною системою. Агапіву підхідку уміщувати поруч двох подібних оповідань, що з них одне відповідає другому, маємо в „Великомъ Зерцалѣ“ та „Звѣздѣ Пресвѣтлой“. Агапій користується в деяких випадках тими самими джерелами, якими користувалися Галатовський та „Великое Зерцало“. Нарешті, збірник Симонового монастиря, містячи в собі аналогічні „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“ легенди, користується й спільним з ним джерелом⁵⁾. Та, маючи собі паралелі в інших писаннях, „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“ й відрізняється від них: по-перше, це найсуцільніша збірка оповідань про Матір Божу; далі, тут здебільшого збережено місцевий кольорит, місце, де відбувається дія в оповіданні, та власні ймення, там, де в інших збірниках їх проминено; нарешті, порівнюючи з іншими, легенди „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“ звичайно докладніші, з досить розвиненою фабулою оповідання; вони визначаються барвистістю, дотепністю та драматизмом позицій, що дає простір для читачевої уяви. Отож, не дивниця, що ці легенди, зробившись

¹⁾ Владиміровъ, „Великое Зерцало“, стор. IV—V.

²⁾ С. Шевченко, *op. cit.*, стор. 111.

³⁾ У збірнику Симонового монастиря, що містить, між іншим, повчальні повісті з „Великого Зерцала“, маємо на березі дописку до однієї з повістей: „статія сія взята из древней книги, находящейся в Чудовѣ монастырѣ“ (Поповъ, *op. cit.*, стор. 161.

⁴⁾ Повѣсть о царевицѣ Персикѣ и повѣсть о Саввѣ Грудцынѣ.

⁵⁾ Цезарій Гайстербахський.

відомі в південно-слов'янських та румунських перекладах, дісталися до народнього середовища й позначилися в усній творчості Угорської України — вузла, де схрещується багато слов'янських народностей, а так само і в румунській народній легенді. Особливості легенд свого джерела, що, як виявляється, однаково захоплювали й народ пізнішого часу й грецького ченця XVII ст., народ потрапив використати, згідно з своїми вподобаннями й традицією усного оповідання, розвинувши деякі подробиці свого джерела в побутові малюнки, ожививши оповідання діалогами й таким способом підсиливши драматизм позицій й цікавість оповідання¹⁾.

Іван Фетісов.

---

¹⁾ Через незалежні від автора причини тексти деяких, найцікавіших легенд Агапісної збірки, що їх автор мав був видати разом із цією розвідкою, ітимуть окремо в „Матеріялах“ у XXIV кн. „Записок“.

Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем¹⁾.

Грабовський повістяр.

Грабовський оддавна намагався й сам творити, не задовольняючись самою критикою. Писав він дещо підчас перебування в Гуманській школі. 1826 року у Варшаві почав писати під впливом Вальтер-Скотта повість з часів Варненської поразки²⁾. У передмові до „Koliszczyzny i stepów“, писаній (передмові) 8 квітня 1837 року зазначає: „Autor tej powieści zbierał już oddawna notaty tradycyjne, rysy obyczajów, lub kreślił według nich próby scen i obrazów historycznych, jedynie dla siebie, dla zapelnienia próżni wiejskiego życia, bez ułożonego zdala planu ogłaszania ich drukiem“. Перше друковане белетристичне писання Грабовського було „Koliszczyzna i stepy“, що вийшло у Вільні 1838 року під псевдонімом Edward Tarsza. Нам відомі ще 2-ге поширене житомирське видання під заголовком „Opowiadania kurenego“ (1860) та два переклади: на російську мову — „Колишчизна и степи“ („Москвитянинъ“, 1842, IV) й на чеську „Koliština i stepi“ (Praha 1851).

Гайдамаччина й гуманські події 1768 року завсіди були болючим і неприємним спомином для поляків Правобережної України. Гуманська різанина та Хмельниччина, можна сказати, були двома етапами жорстокої вікової боротьби двох народів-клас³⁾. В Гуманю явно збанкрутувала й знайшла собі жорстоку відплату політика одвічної класової кривди, що її чинили польські магнати українському селянству. Гумань — кошмар! Але такий кошмар, що його хочеться не бачити і одночасно він завсіди стоїть перед очима. Зминуло 60—70 років, а український ґрунт ще гарячий од гуманських подій. Хочеться заглянути туди, зрозуміти й з'ясувати собі й польському суспільству, що це не зненависть української нації-класи, що український народ мирний, він завсіди спокійно хилив голову перед своїми панами, що тут були якісь пекельні злочинці, які повели народ на жахливе діло. Коліївщина, як психологічна антитеза, стає популярною темою польської літератури (Гоцинський, Гроза, М. Чай-

¹⁾ Див. Записки, кн. XXI—XXII.

²⁾ М. Kvidl, Op. cit.

³⁾ Як каже проф. Слабченко, „Орган. народн. хозяйства Украины“, т. I, Одесса 1922.

ковський). Грабовський теж оддав данину цим змаганням. Йому а priori хочеться довести, що українська людність не брала участі в розрухах, а що орудували самі-но злочинні елементи. А щоб думка була правдоподібніша, вкладає оповідання в уста 80-літнього діда-українця, учасника Коліївщини.

Зміст. Наприкінці 20 рр. (XX в.) автор приїхав з Польщі на Україну до свого маєтку с. Лугової на Смілянщині. Одного разу він познайомивсь з родиною поміщика Жулинського. У цьому маєткові окремим хутірцем на пасіці жив 80-літній дід Грицько Курінний. Коли автор випадково познайомився з дідом, то той йому розповів про гайдамаччину. Грицько, ще молодим парубком будши, вступив, як надвірний козак, на службу до смілянського губернатора (управителя) над добрами кн. Любомирського-Вейгера, що раз-у-раз силував козаків копати могили, шукаючи скарбів. У Вейгера була молода жінка, що добре ставилася до козаків, і маленька дочка Любка, що з нею часом бавився Грицько. Посварившись Грицько з Вейгером, перейшов до губернатора Черкаського Панини. Близько Великодня поширилися чутки, що гуртуються гайдамацькі купи. Було цікаво, що то за рух гайдамаччина. Нарешті, гайдамаки вступили до Черкас. Надвірні козаки приєдналися, „bo nas atamani do tego prowadzili“. Страшенні знущання гайдамаків з людности показали добросердому Грицькові справжнє їхнє обличчя. Гайдамаки йдуть на Смілу. Підчас погрому Сміли Грицько встиг уратувати дівчинку губернатора Любку (батька не було, а матір забито). Коли Грицько на селянському возі тікав у польський бік, то його перестрів польський загін на чолі з Вейгером. Грицьковому оповіданню не поійнято віри. Його заарештовано, відправлено в с. Зубовщину під Житомиром, де міський суддя Дубравський судив і карав на горло гайдамаків. Була черга й за Грицьком. Та тут сталося чудо. Уві сні з'явилася пані Вейгєрова йому й своїй сестрі Дубравській і розповіла правду. Грицька випущено. П. Дубравська на дорогу дала гаманець золота. Його спроваджено в степи. У басарабських степах 30 років він жив щасливо й багато. Настало з роки неврожаю. Господарство пропало. Родина вимерла. Грицько з хлопчиком повертається на Україну. На згадку про свою матір Любку пані Жулинська дала старому притулок у своєму маєткові.

Повість має технічні дефекти. Мало руху! Нарраційна форма! Нудненький діалог типу польської „gawędy“¹⁾. Не зважаючи на ці хиби, „Koliszczyzna i stepy“, як гадають усі історики літератури, є найкраще белетристичне писання Грабовського. Читачі зустріли повість теж прихильно. Деякі відомості про це маємо в „Correspondencji literackiej“ Грабовського: Генрік Ржевуський читав кілька разів і завжди не без сліз (т. I, ст. 168), Август Бельовський висловивсь прихильно; це Грабовського більш тішить, ніж похвали журналів (т. I, ст. 213). Один ворожий голос

¹⁾ „Найпопулярніша форма — „gawęda“, без всякого артизму“ — T a d. Sierzputowski, *Romantyzm polski*, Warsz. 1905.

до белетриста почувся від тогочасного критика О. Тишинського в „Tygodniku Petersburskim“. Тишинський твердить, що Грабовський нічого нового про Україну не сказав, і що він не має повістярського покликання. Д-р В. Щурат пригадує¹⁾ ще одну цікаву рецензію поляка-закордонця в „Pamiętniku Nauk. Krakowskim“, 1838, ч. 8. Тут говориться, що з гайдмаччини не був вибух самих-но брутальних інстинктів; історія не повинна нічого затулювати, але все показувати, щоб виправляти помилки. Як гадає Щурат, автор був представник емігрантської польської громади „Гумань“, що прибрала собі й назву власне на те, щоб нагадувати про помилки батьків.

Друга велика повість з українського життя зветься „Stannica Hula j polska“, Wilno 1840—41, 5 т.т.

Зміст. У селі Зелена Могила на Київщині, у батьків з місцевої шляхти жив син Юрій Могилянський. В домі перебувала ще молода панна, сирота Марія, єдина спадкоємиця своєї родини Копійовських. Батьки, вмираючи, призначили дочку за жінку Юрієві. Юрій юнак захтів побачити світу й здобути слави. Батьки виправляють його в узграничне містечко Гуляйполе до хоругви каштеляна Луковського, як „товариша гусарського“. Юрій їхав з почтом своїх слуг. По дорозі в м. Мопнах зустрівсь з Мокриною (з Гуляйполя) та її небогою Ганною, що повертали з Києва з прощі. Пішли вони разом, і Юрій дуже покохав Ганну. У Гуляйполі Юрій частенько одвідував Ганну. Та незабаром довелось Юрієві взяти участь у військових подіях. Російський уряд скасував ще й розруйнував до краю Січ Запорозьку. Запорозці на чолі з своїм кошовим отаманом Сидором Білим тікали до Туреччини, але їм треба було перейти польською територією. Загін сербів гнався за ними й мав перейти польський кордон. Польська варта їх не пускала. Сталася невеличка сутичка, що в ній Юрія було поранено. Нарешті, серби з польською вартою погодилися на тому, що серби не перейдуть кордону, але зате поляки обіцяються зловити загін запорозців і їхнього отамана. Того-таки дня з охочих складено невеличкого загону, що й пішов наздоганяти запорозців. Туди пристав і поранений Юрій. Дігнавши запорозців, поляки через свою нечисленність не відважувалися напасти, але тільки посувались слідком. Запорозці вже переходять на турецький бік там, де Синюха вливається до Богу. Двоє поляків зробили засідку в кущах і через необережність Сидора Білого, що затримавсь позаду, зловили його на березі. Сидора везуть до Гуляйполя, щоб передати російській владі, і по дорозі Сидір, симпатизуючи Юрієві, оповідає йому свою історію (подвійна композиція. В. Г.) перед отамануванням та стосунки з „Стражником Синюхи“ Квіткевичем, що його трагічній смерті автор присвятив окремий розділ. У Гуляйполі за допомогою Мокрини, що була його коханкою, та Ганни, що затримала Юрія на варті, Сидір тікає з неволі. За службовий злочин Юрія засуджено до страти на горло. Його наречена Марія прохає за нього короля Станіслава-

¹⁾ Д-р В. Щурат, „Шевченко й поляки“, Львів 1917, ст. 104.

Августа, і той дарує йому життя. Юрій одруживсь з Марією, і жили вони щасливо. Мокрина з Ганною виселилися до Молдави, де Мокрина зробилася лікаркою (вона раніш зналася на зіллях), а друга вступила до монастиря.

Повість повнісінька історичних недоречностей: запорозці після зруйнування Січі тікають польською територією до Туреччини, кошовий отаман Сидір Білий. Там, де історична точність непотрібна, дія відбувається жваво (жвавіш, ніж у „Koliszczyźnie i stepach“), цікаво, дається гарні описи тамтешньої природи й побуту XVIII віку. А втім кидається в вічі, що немає єдності композиції; оповідання провадиться в трьох планах: Юрій Могиланський, Квіткович, Сидір Білий.

У нас є дані зробити деякі висновки що-до генези цієї повісти. Це стосується одного цікавого й певною мірою центрального персонажу повісти, Якуба Квітковича. Квіткович — родом з України, говорить мішаною українсько-польською мовою, є вірний слуга свого пана Потоцького й нещадний ворог гайдамак, що нападали на мирну польську людність, грабували, вбивали й нищили. У статті „O szkole ukraińskiej poezji (1839 r.) Грабовський пише: „Zdarzyło mi się słyszeć podanie o jednym z takowych naczelników osobnego oddziału kozaków, trzymanych od Potockich dla brońnienia hajdamakom przeprawy przez rzekę Sieniuchę, Kwietkiewicz, znanym u Rusi pod nazwą Jakowa z Łeszczyńskiego Kurenia“¹⁾. Таким чином образ Квітковича, як антитеза до руїницької стихії гайдамак, давно носився в свідомості повістяр. Фактичне підтвердження народньому переказові дав історичний документ — це лист самого Я. Квітковича від 29/VI—1768 року до воеводи Потоцького²⁾. Воно правда, уривок повісти під заголовком „Jakób Kwietkiewicz“ під псевдонімом Tarsza видрукувано раніш, у 1-й книжці „Athenaeum’a“, але це не заперечує ні трохи, що історичний документ міг бути раніш відомий у рукописові, тим більш, що його видрукував Ол. Пржездецький, що з ним Грабовський спільно працював над історичними джерелами.

Образ Квітковича своєю художньою витриманістю, патріотизмом і відданістю справляв певне враження на читачів. За це промовляє той факт, що маляр Шемеш один свій малюнок присвятив смерті Квітковича³⁾.

Проти „Stannicy Hulajpolskiej“ з гострою критикою виступив знов Ол. Тишинський⁴⁾. Він звертає увагу на те, що польську мову занецищено русизмами, немає художности: повістяр будує свій твір так, що на кожному місці визирає авторове обличчя, і, таким чином, одразу руйнується психологічний вплив твору на читача. Як гадає Тишинський, у повістях Грабовського можна здібати гарні подробиці, багато влучних

¹⁾ M. G r., „Liter. i kryt.“, Wilno 1839, ст. 50.

²⁾ „Athenaeum“, 1841, IV, ст. 71—3.

³⁾ „Korrespond. liter.“, t. II, ст. 155.

⁴⁾ „Bibl. Warsz.“, 1842, I, ст. 672—82.

нарисів, блисків в образах, але, врешті, нема повістярського покликання (ст. 682).

Відповідаючи Тишинському ¹⁾, Грабовський погоджується, що хисту повістярського він справді не має, але в нього є певна метода, метода історичного роману, що він засвоїв од найкращого романіста Вальтер-Скотта. Грабовський не бачить у польській літературі гідного представника цього роду літератури. Окрім того, Грабовський знайомить читачів з цивільним побутом України. В одному місці надто делікатно завважує Грабовський: „Z kilku słów, poprzedzających rozbiór „Stannicy“, widzę, że i Pan T.... bardzo płytko zna tę historję“. Тишинський, справді, історії України абсолютно не уявляє й з апломбом каже усякі нісенітниці, як от: по Андрусівському мирі селянство, що уникає цивілізації (?), ховається за пороги, і отак, ніби, повстало об'єднання, що зветься Січ Запорозька: автор (себ-то Грабовський) нам змальовує час, коли усталилася польська народність на Україні й зформувалася Січ за порогами.

Критик R... Z... в „Przeglądzie Warszawskim“ ²⁾, певно 1841 року, кинув Грабовському обвинувачення в антиліберальних тенденціях „Stannicy“. Грабовський (на стор. 107—8) відповідає, що для лібералізму в розумінні нашого віку за часів „Stannicy“ не було місця, і за ходом повісти Грабовському не було змоги вставляти таких подій, як одруження Юрія Могилянського з Ганною.

З повістей Грабовського слід ще назвати: „Tajkury“, 4 т.т., Wilno 1845 та „Pan starosta Kaniowski, Warsz. 1856.

Спинімося ще на одній повісті, що про неї нам доведеться казати в зв'язку з Кулішем, на повісті „Pan starosta Zakrzewski“.

Історія повісти. У листі до редакторки клерикально-літературного часопису „Pielgrzym“ Земенцької від 8/IV—1843 року ³⁾ Грабовський зазначає, що „Pamiętki starego szlachcica“ Ржевуського спонукують і інших писати спомини: через власні його руки кілька місяців тому пройшла рукописна біографія одного шляхтича. Автор своє прізвище хоче заховати під псевдонімом. Рукопис зветься „Pan starosta Zakrzewski“, має вийти між люди ще цього року. Уперше його видрукувано справді р. 1843 ⁴⁾. Допіру р. 1845 з'явилася більша частина цієї повісти в „Pamiętnikach umysłowych“ ⁵⁾, причому видавець Jan ze Sliwina додав таку примітку: „Niniejszy artykuł ofiarowany Red. P. U. przez znakomitego naszego estetyka P. Michała Grabowskiego“. В-останнє польською мовою повість видано 1860 року (у Києві). У передмові М. Грабовський завважує,

¹⁾ „Correspond. liter.“, t. I, ст. 169.

²⁾ Переказ Грабовського в „Korresp. liter.“, t. II, ст. 107.

³⁾ „Pielgrzym“, t. II, Warsz. 1843, ст. 332—53.

⁴⁾ „Radegast“, альманах Кіркора, Wilno, 1843 — див. Д-р В. Щурат, Філософічні основи творчості Куліша, Львів 1922.

⁵⁾ „Pan starosta Zakrzewski“ przez Sylentego Kubasińskiego, „Pamiętniki umysłowe“, t. I, Wilno 1845.

що існує думка, ніби-то цей твір належить йому, тільки-ж це помилка! Автор кол. маршалок Заславського повіту на Волині Якуб Цехонський, що мав письменницький хист, складав вірші, так що завдяки ним одержав од своїх сусід прізвисько „польського Беранже“. Відомості про Якуба Цехонського повторює, з слів Грабовського, і Стецький у книзі „Z bogu i stepu“. Та ніякі відведення очей і уваги не можуть нас переконати в тому, що автор був не Грабовський. Маніра писання, спеціальний жанр про гайдамачину, зацікавлення Грабовського в неодноразовому надрукуванні повісти змушують нас підозрівати, що Грабовського більше, внутрішньо звязано з цим твором.

У повісті яскравими фарбами, словами самого оповідача Симона Закревського змальовується шляхетська Польща й Україна XVIII віку з своїм непорядком („Polska nieporządkiem stoi“), пиятикою, розкошами. Центральне місце в повісті то боротьба з двома нападами гайдамак. Гайдамаки — головорізи, грабіжники, але дуже хоробрі, одчайдушні й путящі стратеги. Щоб розбити загін гайдамаків з яких 100 чоловіка, збиралося кілька тисяч шляхти, озброєної як-найкраще, і зганялося околнче селянство.

Перший раз Симон Закревський брав участь у виправі проти гайдамаків, що на чолі з запорозцем Іваном Чуприною зібралися в Ялтушівських лісах на Поділлі. Хоробрий молодий князь Мартин Любомирський пострілом убив Чуприну, і взагалі через випадкову необережність гайдамаки зазнали поразки. Іншим разом гайдамаки з Сенькою Чортівусом згуртувалися були коло Звягля на Волині (Новоград-Волинський). Через провокацію поляків їх розбито: два надвірних козаки Кирило Ласун і Іван Ворона пристали до гайдамаків, а потім їх видали. Судили винуватців дуже просто — „Spisał sędzia te zeznania¹⁾... i ogłosił jednych na szubienicę, drugich na pal, i innych na ćwiertowania wskazał... trupów zaś ćwiertowano na miejscu i rozesłano głowy i ćwierci po miastach i miasteczkach dla wbicia na pale“. Настав 1768 рік. Симон Закревський пристає до Барської конфедерації, що закінчилася поразкою. Не довелося йому на свої очі бачити Коліївщини, бо він жив на Волині, але що українська людиність вороже ставилася до польської шляхти, до глибини душі відчував кожний шляхтич — „Kiedy się ponury ukraińiec z podełba wzrokiem zmierzy, to aż mrówie najśmielszego przechodzi“²⁾.

Останню повість Грабовський випустив 1862 року „Zamieć w stepach“ (Petersburg). Вона має тенденційні завдання: довести, буцім з панщини не було лихо, ніби польські пани не знущалися з своїх селян, і неначе-б вільні селяни не повинні ненавидіти своїх сусідів-панів за колишнє — „Kiedy się dopełnił wielki fakt sprawiedliwości w obecności, słuszno, żeby spokojne i gruntowne zdanie ułatwiło zrozumienie przeszłości“³⁾.

¹⁾ „Pan starosta Zakrzewski“, Kijów 1860, стр. 61.

²⁾ Ibidem, стр. 115.

³⁾ E d w. T a r s z a, „Zamieć w stepach“, Petersburg 1862.

Присуд критики й літературної історії про літературну й громадську діяльність Грабовського.

У вироках про Грабовського звертають увагу на белетристичні твори, критику, громадські погляди, українофільство.

У 40-х роках покладали велику надію на повістярську працю Грабовського; про це свідчить замітка редакції „Москвитянина“ (1842, IV, ст. 356) при перекладі „Koliszczyzny i sterów“: „Авторъ принадлежитъ къ числу талантовъ, которые украшаютъ современную польскую литературу. Съ недавняго времени онъ началъ разрабатывать историческіе матеріалы и давать имъ какую-то поэтическую форму, не лишая ихъ однако ихъ истины не искажая ее вымысломъ“.

Повістярську працю влучно схарактеризував Олександр Брюкнер¹⁾: „Archeolog-powieściopisarz sam zabijał wszelką iluzję, upewniając czytelnika, że osoby, o których tak długo rozповідаł, nie żyli nigdy w rzeczywistym świecie; od wielkich kompozycji powracał on do mniejszych obrazków, ale i tym brakło kolorytu i ruchu“.

Що-до критики, то Мих. Ролле підкреслює²⁾, яку керівничу роль в цій галузі грав письменник: „Grabowski odgrywał w dziejach naszej krytyki literackiej, w epoce między 1830 a 1850 rokiem rolę wyjątkową. Karjerę jego pisarską można zbyć niewiele słowy: zamiary autora nie stały tu w żadnym stosunku z ich skutkami. Natomiast owa pierwsza wyżej wspomniana działalność zapewnia mu na długie lata poczesne miejsce na kartach literatury polskiej“.

У вирокові своєму що-до українофільства занадто перецінює його значіння житомирянин д-р Galli, теж українофіл, що писав був під псевдонімом Edward Marjan. За-для характерности дозволяємо собі навести уривок із споминів д-ра Gallego³⁾: „Uwiódł się nim (напрямком україноманії) nawet Michał Grabowski, popełniając ten wielki błąd, iż literatura ukraińska to polska, a, może, więcej wierzył żywiołowi rusińskiemu, niż polskiemu i myślał być drogą piśmiennictwa drugim Bohdanem Chmielnickim“.

Звязки Грабовського з Кулішем.

Про приятелювання й спільні інтереси Грабовського та Куліша новітні дослідники Кулішевої діяльності згадують принагідно, зазначаючи, що вони дуже вплинули на зформування Кулішевого світогляду, але здебільшого факти мало стверджують ці завваження. Поставивши собі завдання накреслити поки що зовнішні взаємовідносини Куліша й Грабовського, ми гадаємо, що більшого наукового інтересу вони наберуть після докладного й детального обізнання з життям, науковою й літературною працею видатного поляка-українофіла. У кожному окремому ви-

¹⁾ A. L. Brückner, „Dzieje liter. pol. w zarysie“, t. II, Warsz. 1903, стр. 289.

²⁾ M. Rolle, op. cit., стр. 71—2.

³⁾ „Pamiętniki“ d-ra Gallego, Warsz. 1913, стр. 60—61.

падкові надалі, порівнюючи два життєписи, дослідники зможуть натрапити на нові думки та висновки. Зв'язки Грабовського з Кулішем можна розбити на дві доби: 40 і 50—60 рр., що їх розмежовує зовнішній факт — арешт і заслання Куліша (1817—50) та невільна перерва зносин.

Доба 40-х років.

1. Питання про час знайомства.

Коли Куліш познайомився з Грабовським? На це питання Кулішеві біографи відповідають різно: „Жизнь Куліша“ каже, що 1844—5 року Юзефович дав спрмогу Кулішеві об'їхати Київську губерню. „Тоді ж спознавсь К. із польським письменником Грабовським Михайлом“¹⁾. Д. Дорошенко в своїй біографії²⁾ Куліша повторює літерально слова „Жизні Куліша“. Редакція „Кіевской Старини“ в передмові до Кулішевого листування з Юзефовичем додає³⁾, що Юзефович (помічник куратора Київської шкільної округи) познайомив Куліша з польськими вченими Грабовським і Свидзинським. В. Шенрок⁴⁾ каже, що в серпні 1843 року Куліш, їздячи по Київській губернії, завітав до Грабовського.

Тимчасом у нас є автентичні дані (частина їх була й у В. Шенрока), що точно встановлюють термін знайомства,

Перше, 5 липня 1843 року Куліш дістав наукове відрядження до Київської губернії⁵⁾; друге, 31 липня 1843 року листом з Олександрівки⁶⁾ Куліш сповіщає Юзефовича про своє знайомство з Грабовським:... „Здѣсь познакомилъ я съ извѣстнымъ Михайломъ Грабовскимъ и нашель въ немъ челоувѣка весьма умнаго и чрезвычайно трудолюбиваго. Онъ пригласилъ меня провести у него въ деревнѣ нѣсколько дней и предоставилъ въ мое распоряженіе свою бібліотеку и всѣ свои бумаги“. Отож, знайомство відбулося між 5/VII та 31/VII.

Редакція листа („Здѣсь познакомился я...“) не дозволяє навіть припускати, що молодий Куліш мав од Юзефовича певну рекомендацію. Можна думати (редакція листа це дозволяє), що знайомство відбулося в Чигирині⁷⁾, і тут Грабовський запрохав нового знайомого погостювати в м. Олександрівці (верстов за 20 од Чигирини). У Чигирині в Грабовського був будинок, як про це свідчить Куліш: „Какъ прежде я живалъ у него въ Чигиринѣ по нѣсколько мѣсяцевъ“⁸⁾.

¹⁾ „Правда“, Львів 1868, ч. 24, ст. 283.

²⁾ Д. Дорошенко, „П. О. Куліш“, Київ 1918, ст. 12.

³⁾ К. Ст., 1897, II, ст. 186.

⁴⁾ В. Шенрокъ „П. О. Кулішъ“, К. Ст., 1901, III, ст. 461.

⁵⁾ „Службовий атестат К.“, К. Ст., 1901, II, 177.

⁶⁾ К. Ст., 1899, ст. 190.

⁷⁾ Дарма що в замітках про Чигирин і Олександрівку на ст. 268 і 292 I-го тому „Записокъ о Ю. Р.“ Куліш про це нічого не говорить.

⁸⁾ „Матеріали для біографіи Куліша“, К. Ст., 1897, V, ст. 352.

Щоб зав'язати стосунки з Грабовським і мати змогу до нього звернутися, Куліш попереду надіслав йому з Києва свій історичний роман, складений у Вальтер-Скоттівському стилі, „Михайло Чарнишенко“, що вийшов 1843 року — „Посв'яченію Грабовскаго я предпославъ екземпляръ такъ называемаго историческаго романа, какъ дань уваженія къ польскому Скотту“¹⁾.

2. Перше Кулішеве гостювання в Олександрівці.

Про термін гостювання свідчать такі дати: згаданий лист з Олександрівки 31/VII—1843 р. й другий 14/VIII—1843 теж до Юзефовича вже з Гуманя²⁾.

Інтерес до особи Грабовського, як до видатного представника української школи в польській літературі, з'явився в Куліша давно, під впливом обізнання з польською мовою й літературою взагалі. Як лівобережець, Куліш змалку не знав, а, може, і не чув польської мови. Але, маючи надзвичайні лінгвістичні здібності, він її швидко опанував, коли опинивсь у Києві й оселився у польській родині (це, очевидно, було перед призначенням до Луцького 1841 року). Куліш читає багато польських книжок і польську мову полюбив, як мову Пушкіна (а Пушкіном Куліш захоплювався. В. Г.). Деякі київські знайомі (може, Максимович. В. Г.) хитали головами, кажучи, що він польщиться, але Куліш був „козаком“, як Шевченко й Костомарів³⁾. Український відділ польського письменства зазнайомлював Куліша з тим краєм і минулим, що від нього залишилися сліди. „Особенно занялъ меня“⁴⁾ въ этомъ отношеніи романъ Михаила Грабовскаго „Stannica Hulajpolska“. Въ это время онъ показался мнѣ почти Вальтерскоттовскимъ. Я узналъ, что Грабовскій живетъ близъ Чигирина въ наслѣдственномъ, мѣстечкѣ, Александровкѣ, и сталъ мечтать о томъ, какъ бы его увидѣть. Мечта моя осуществилась, но сперва я объѣхалъ и обошелъ пѣшкомъ à la Walter-Skott мѣста, описанныя въ польско-украинскомъ романѣ. Здѣсь-то и получила зачатіе книга, которая нынѣ является на Божій свѣтъ, существующая въ единственномъ экзemplарѣ („Записки о Ю. Р.“. В. Г.). Всі дані („Около полустолѣтія назадъ“, „Жизнь Куліша“, лист К. до Юзефовича кажуть, що Грабовський привітав Куліша як-найкраще. Куліш знайомить Грабовського насамперед із своїми допіру попризбіруваними етнографічними матеріялами. „Мои альбомы, каже К.⁵⁾, содержавшіе въ себѣ записанные мною преданія и портреты самихъ рассказчиковъ, привели его въ восхищеніе, такъ что часто, сидя за столомъ въ кругу своего семейства, онъ вдругъ повторялъ изъ нихъ отрывокъ, точно на сценѣ“. Грабовський, як історик і збирач історичних перводжерел, теж мав чим здивувати й Куліша.— „Я Грабовскому сообщилъ много такого,

¹⁾ П. Куліш, Ркп. „Около полустолѣтія назадъ“.

²⁾ К. Ст., 1899, II, ст. 191.

³⁾ Ркп. „Около полустолѣтія назадъ“.

⁴⁾ Ibidem.   ⁵⁾ Ibidem.

что его удивило, но зато и у него нашель матеріалы для исторіи Малороссіи, о которыхъ намъ, заднѣпрянамъ и не снилось“¹⁾.

Твори молодого Куліша подобаються Грабовському. Про „Михайла Чарнишенка“ він каже²⁾, що Куліш збагнув елементи душі запорозької й згодом напише щось рівне „Веверлевві“ й „Пуританам“ Вальтер-Скотта; а найбільш Грабовський уподобав фантастичне Кулішеве оповідання „Вогненний змій“, що було надруковане в Максимовичевому „Кіевлянинѣ“ на 1841 рік³⁾; через те з романом Грабовський радить поки-що зачекати. „Михайла Чарнишенка“ під керуванням Грабовського хтось⁴⁾ перекладає на польську мову. Але найбільш причарувала увагу Грабовського Кулішева поема „Україна“. „Україна“ є спроба сполучити українські думи про стародавню історію України, а де народніх переказів бракує, то доповнити з тим, щоб скласти українську епопею на зразок грецьких Іліади та Одисеї. Куліш доводить у ній історію України до того часу, коли помер Острияниця. Бог чує, як тяжко знушаються поляки з українців, і на знак помсти віщує їм Хмельниччину, як кару за всі їхні злочини. Дарма що поема має яскраво антипольський і в великій мірі національно-шовіністичний характер, Грабовський нею захоплюється, як про це розповідається в різних місцях („Жизнь Куліша“, лист до Юзефовича 14/VIII—43 з Гуманя, „Около полустолѣтія назадъ“). „Гомеровскую мою поэму хвалиль онъ⁵⁾ сверхъ всякой мѣры; наконецъ, сдѣлалъ изъ моего прославления Хмѣльницкаго и подобныхъ ему героевъ, большія выписки польскими буквами и послалъ своему другу Крашевскому для напечатанія въ его журналѣ „Athenaeum“. Но Крашевскій не осмѣлился представить ихъ своей публикѣ и писалъ: „Bój się parazić naszej publiczności“⁶⁾. Окрім того, Грабовський „совѣтуєть издать эту первую часть въ Кіевѣ, а онъ перепечатаєть польскими буквами и увѣряєть, что она разойдется по всему славянскому міру“⁷⁾.

Через те, що написання „України“ Кулішеві біографи та дослідники звязують з перебуванням у Грабовського, то цікаво простежити, коли й де „Україну“ скомпоновано. „Жизнь Куліша“⁸⁾ каже: „А у Грабовського в домі, поїхавши до нього другим літом (1844 чи 1845? В. Г.), скомпонував К. поему „Україна“. Не дають точної відповіді ні Кулішеві „Воспоминанія о Костомаровѣ“⁹⁾, ні ркп. „Около полустолѣтія назадъ“ (підо впливом історичних

1) Лист К. до Юзефовича 31/VII—1843, К. Ст., 1899, II, ст. 190.

2) Ibidem, стор. 191.

3) „Ognisty smok“ справив сильне вражіння на школяра Леонарда Совинського (теж українофіл) — „Wspomnienia szkolne“, Warsz. 1885.

4) Д-р Щурат, „Філософічні основи творчості К.“, Львів 1922 — гадає, що це був Зенон Фіш (Падалиця).

5) „Около полустолѣтія назадъ“.

6) Це було вже після голосної історії з „Słowianinom“. В. Г.

7) Лист К. до Юзефовича 14/VIII—43 з Гуманя, К. Ст., 1899, II, стор. 192.

8) „Правда“, 1868, стор. 283.

9) „Новъ“, 1885, IV, № 13, стор. 63 — „Самъ я былъ авторомъ курьозной поэмы, составленной изъ кобзарскихъ автентичныхъ и апокрифическихъ думъ, соединенныхъ между собою стихами собственнаго издѣлія“.

дум К. склав і надрукував поему „Україна аж до батька Хмельницького“). У листі до Шевченка з Києва від 20/X 1843 року ¹⁾ Куліш сповіщає про думку написати поему на 4 частини: „Я написав першу частину „України“. Это составит отдельную малорусскую поему до Б. Хмельницкаго; Хмельницкій составит вторую, междоусобіе — третью, Мазепа въ Шведчинѣ — четвертую. Знающіе люди восхищались первою частью и уговорили меня скорѣе напечатать, что я и сдѣлалъ“. Не дає жадних підстав звязувати „Україну“ з перебуванням у Грабовського й редакція Кулішевого листа до Юзефовича з Гуманя ²⁾. „У меня родилась такая дерзкая мысль, что я уже не смѣлъ говорить Вамъ о ней прежде ея осуществленія — мысль выразить жизнь Малороссійскаго народа въ эпопеѣ... Можетъ быть, я и совсѣмъ не показалъ бы Вамъ этого труда, предпринятаго не съ полной увѣренностью въ своихъ силахъ, но Грабовскій, которому я читалъ (тільки читав. В. Г.), превозноситъ его такими похвалами, что я начинаю вѣровать въ его достоинства“. Тимчасом до „України“ ³⁾ хтось, очевиднож Куліш, додав приписку: „Р. Б. 1843, місяця квітня писано в богоспасаємім граді Києві“.

Отож, поему „Україна“ задумано на-весні 1843 року в Києві на 4 частини, одну частину написано там-же в квітні, причому Куліш, не покладаючись на свої сили, ніяк не зважувався звіритися авторитетному судді Юзефовичеві, а Грабовському в хвилини обопільної ширости (а така була!) прочитав, бажаючи вивідати думку кваліфікованого критика-естета. Випускаючи першу частину друком, Куліш уже в-осени 1843 року приписав свою передмову „Кохані земляки“ ⁴⁾.

3. Спільні літературні інтереси.

Підчас знайомства Кулішеві було 24 роки, а Грабовському — 38. Що притягувало й що зближало різних віком, національністю та й до певної міри політичними поглядами та громадським становищем людей? Із наведених Кулішевих споминів ми можемо бачити безперечний пістет К. до свого нового знайомого. Але були й біжучі, насамперед, літературні інтереси, що їх зближали.

Куліш захоплюється Вальтер-Скоттом. Ще в 1840 році ⁵⁾ К. спільно з Максимовичем читає Вальтер-Скотта. 1841 року Куліш, перебуваючи в Луцькому, вивчає французьку мову й читає Вальтер-Скоттові твори в перекладі французькою мовою. Для Грабовського, як ми знаємо з його критичних принципів, Вальтер-Скотт є канон для історичного роману й повісти.

¹⁾ К. Ст., 1900, IX, стор. 302.

²⁾ К. Ст., 1899, II, стор. 191.

³⁾ „Твори П. Куліша“, т. I. Рус. писем. Вид. т-ва „Просвіта“, Львів 1908.

⁴⁾ Про це свідчать такі слова: „Побачу, що то мені скажуть сиві голови, як поїду знов літом удовж і впоперек по Україні“.

⁵⁾ В. Шенрокъ, „П. О. Кулишъ“, К. Ст., 1901, II.

До знайомства в Ґрабовського вийшли його головні твори критичні та й белетристичні — „Koliszczyzna i stepy“ (1838), „Stannica Hulajpolska“ (1840—41). Куліш устиг написати й видати „Михайла Чарнишенка“, почав (або задумав) „Чорну Радугу“ на-весні 1843 р.¹⁾ Куліш називає Ґрабовського „українсько-польським Скоттом“.

Обидва захоплюються українськими піснями, зокрема збірником Максимовича.

Куліш із своєї подорожи привозить до Ґрабовського силу народніх споминів про гайдамаків, і, хоча гайдамацький рух для польського мешканця Правобережної України за часів Ґрабовського був найнеприємніший і найогидніший спогад, Ґрабовський цікавиться етнографічними матеріалами з їх художнього боку, навіть повторюючи деякі місця з них за обідом. Як каже Куліш, він „Ґрабовському сообщилъ много такого, что его удивило“ (цитований уже лист 31/VII—1843 до Юзефовича). Ґрабовський сповіщає²⁾, що Куліш „oryginalny swój rękopism mnie zostawił“. Можливо, що про цей рукопис нагадує й Куліш у ркп. „Около полустолѣтія назадъ“. „Я узналъ, что Ґрабовскій напечаталъ записанныя мною преданія польскими буквами въ журналѣ „Rubon“, но никогда не имѣлъ времени посмотрѣть, какъ это сдѣлалъ“.

Єдноло Ґрабовського й Куліша, може, і те, що кожен з них задумував план видання енциклопедії України, і тимчасом як Кулішів план³⁾ був значно ширший, виконати його було важче, Ґрабовський завдання звузив, надавши йому практичнішого вигляду⁴⁾.

¹⁾ В установленні хронології „Ч. Р.“ спираються на Кулішів лист до Юзефовича від 10/XII — 1843: „Въ теченіе короткаго времени со дня отправленія къ Вамъ перваго моего письма, низопла на меня особенная дѣятельность, такъ что я теперь работаю безпрестанно и, кажется, съ успѣхомъ. Планъ романа давно у меня готовъ... Если купитъ какой журналъ или книгопродавецъ мой романъ „Сотникъ Шрамко и его сыновья“, то я напишу“ (К. Ст., 1899, II, ст. 195, 7).

Але про ідею „Ч. Р.“ Куліш натякає на багато раніш, а саме, в листі від 27/IV — 1843: „Идея новаго романа (першій — „Мих. Чарнишенко. В. Г.“), о которой я ему (Погодину) пишу, родилась у меня ясно именно въ то время, когда я испугался, чтобы не умереть отъ боли въ груди“. (Ibidem, ст. 188).

²⁾ M. Grabowski, „Ukraina dawna i terazniejsza, I t., Київ 1850, ст. 2.

³⁾ Лист К. до Юзефовича із Скиви 10/IX — 1844, К. Ст., 1899, II, ст. 200—201.

⁴⁾ Їнциклопедію України під назвою „Живописная Украина“ в той-же час задумав і Т. Шевченко. Петербурзький польський художник і видавець часопису „Rocznik literacki“ Ромуальд Подбєзєський пише до польського громадянства відозву з приводу Шевченкової „Ж. У.“ й порівнює її з працею М. Ґрабовського. Відозву вміщено в „Tygodniku Petersb.“, 1844, ч. 95, стор. 569—70, і шевченкознавці її ще не використали. Ось характерний уривок: „Interes ten podwaja się w obecnej chwili, kiedy jeden z najpotężniejszych pisarzy naszych P. Michał Grabowski zajmuje się ułożeniem na uczoną skalę obszernego i niezmiernie ważnego (sądząc z nagromadzonych materiałów, które mieliśmy zreczność przed kilka miesiącami sami oglądać w Aleksandrówce) dzieła pod tytułem „Ukraina dawna i terazniejsza“. Ta wspólność pomysłu w genialnym pisarzu i utalentowanym malarzupoezie zapowiada całość niezmiernie w rezultatach swych ważną dla historii i obyczajów krainy, której dzieje dotąd dostatecznie ani w polskiej ani w rosyjskiej historii nierozwinięte“ (стор. 569).

Нарешті, можна деякою мірою вважати взаємність і в питанні про епопею. Грабовський у ст. „О пієсніах украї́нских“¹⁾ (з приводу Максимовичевого збірника), відомій, напевно Кулішеві, позитивно розв'язує думку, „Czy można mieć w dzisiejszych czasach epopęja narodową“, Грабовський навіть радить в античних епиків навчатися „правил і духу“. Куліш р. 1843 творить епопею „Україна“ з українських козацьких пісень. Куліш носить її з Іліадою й Одисеєю, а в передмові до „України“ порівнює українців з греками.

4. Друге перебування Куліша в Грабовського в вересні 1844 року.

Грабовський у 1843 році познайомив Куліша²⁾ з відомим польським бібліофілом і активним працівником Київської Археографічної Комісії (відкрита 1843 року) Костянтином Свидзинським. Через те маршрут Кулішевої подорожі влітку буде інший. У листі до Шевченка від 5/VII—1844 з Києва³⁾ Куліш сповіщає: „Іду знов на три місяці на Україну. Присилайте Ваші картини в Чигирин з надписом Михаїлу Грабовському. Я в його буду, і він знатиме, куди мені їх переслати“. Та невідомо через віщо⁴⁾, Куліш затримався, аж до кінця серпня, бо 22/VIII—1844 він пише листа з Києва до Юзефовича. „Озабоченный своею новою поѣздкою я сегодня забылъ сказать Вамъ, что у гр. Свидзинскаго есть превосходный списокъ древнѣйшей малороссійской лѣтописи“. Першим пунктом подорожі Куліша був маєток Свидзинського Ходорків, що лежав на ґрунтовому шляху Київ—Бердичів⁵⁾. 7 вересня Куліш був у Ходоркові⁶⁾. Скільки Куліш гостював перед цим числом, і коли саме виїхав з Ходоркова (на південь), невідомо, але вже 10/IX Куліш із Сквири (верстов сорок на південний схід) повідомляє Юзефовича⁷⁾: „Въ библиотекѣ гр. Свидзинскаго нашель я двѣ важныя для исторіи Малороссіи книги“. Отже, у Грабовського Куліш міг бути цим разом більше-менше в половині вересня.

Можливо, що тут Куліш зустрівся й познайомився з Ромуальдом Подбереським⁸⁾, що, як видно з раніш наведеної цитати більше-менше

¹⁾ „Literatura i krytyka“, I t, Wilno, 1837.

²⁾ П. Кулишъ, „Воспоминанія русскаго о польскомъ археологѣ К. Свидзинскомъ“, Р. Вѣстн., 1857, X.

³⁾ К. Ст., 1900, IX, стор. 304.

⁴⁾ Можливо, що в цьому періоді Куліш їздив до Білозерських — В. Шенрокъ, „П. О. Кулишъ“, К. Ст., 1901, III, ст. 474.

⁵⁾ Цим шляхом, між иншим, їхав і Олександр Гроза на Київські контракти — „Mozaika kontraktowa“.

⁶⁾ Є Кулішева примітка наприкінці „Орисі“: „Писано 1844, сентября 7, у Ходоркові, прочитавши шесту пісню Одиссеї“. „Записки о Ю. Р.“, 2-й том, стор. 208.

⁷⁾ К. Ст., 1899, II, стор. 198.

⁸⁾ Певно, Р. Подбереський на К. зробив несприятливе вражіння, бо через 2½ місяці в листі К. до Шевченка від 31/XII—1844 ми читаємо: „Чи у Вас на столиці усі такі дурні, як Подбереський. Рядомъ съ Вашимъ и отъ него я получивъ письмо“. — Н. Стороженько, „Нов. матер. для біогр. Шевч.“, К. Ст., 1900, IX, стор. 305.

цього часу перебував в Олександрівці. Могла відбутися й розмова з приводу Кулішевої „України“, бо Р. Подбереський у тій-таки статті каже: „O tym poemacie („Гайдамаки“), jako o „Ukrainie“, poemacie Pantalejmona Kulesza wspomniemy obszerniej w «Listach o Ukrainie»“.

5. Куліш у Петербурзі.

Талант і сприятлива доля готували Кулішеві високу громадську й наукову кар'єру. 1841 року виключений студент Куліш одержав з протекції Максимовича посаду вчителя в повітовій нижчій школі в Луцькому. А за чотири роки, в 1845 році з його викладач Петербурзької гімназії, згодом лектор університету й кандидат на наукового робітника (наукова подорож).

Стоючи близько до часопису „Современникъ“, що видає його новий приятель і патрон Плетньов, Куліш друкує там два критичні листи Грабовського, що стосуються до російської літератури — „Въ 1845 году П. А. Плетневъ помѣстилъ въ „Современникъ“ два прекрасныя письма его о Гоголѣ и Пушкинѣ“ ¹⁾. У листі до Юзефовича від 25/XII—1845 року ²⁾ Куліш вказує на себе: „Въ 1-мъ номерѣ („Современника“) я напечаталъ письмо Грабовскаго о Гоголѣ. У Васъ есть гдѣ-то переводъ еще одного письма Грабовскаго. Покорнѣйше прошу отыскать его и прислать мнѣ. Онъ писанъ не моею рукою“. Живо видячки, це той самісінський переклад, що про нього каже Куліш у листі до Юзефовича від 7/X 1843 ³⁾: „Имѣю честь препроводить къ Вамъ при семъ переводъ полученнаго мною на дняхъ отъ Грабовскаго письма, котораго (sic!) считаю достойнымъ Вашего вниманія во многихъ отношеніяхъ“.

Через Куліша Грабовський зв'язується з редакцією „Современника“ ⁴⁾. За його допомогою є думка знайомити російське громадянство з польським письменством, даючи, за вказівками Грабовського, переклади з польської мови, а згодом і його власні критичні огляди. Як видно з згаданого листа, Грабовському пропонують систематично працювати в ролі критика російської літератури й друкувати свої критичні статті одночасно двома мовами. Грабовський давно студіював російську літературу, але в цьому листі він дуже неохоче береться за російську критику, а втім, нарешті, прохає надсилати йому літературні матеріали. Категорично відмовляється друкувати ці-ж статті польською мовою. — „Что касается того, чтобы я статьи мои, предназначенныя для русскаго перевода, публиковалъ единовременно на польскомъ языкѣ, удовлетворяя тѣмъ мысли сдѣлать польско-русскій журналъ, увѣдомляю Васъ, что я ее давно уже бросилъ, окупивши ее дорого, ибо нѣкоторые журналы, вспоминая обо мнѣ, говорятъ безъ церемоніи, что я проданъ врагамъ отечества“ ⁵⁾.

¹⁾ Спомини Куліша, К. Ст., 1897, V, 358.

²⁾ К. Ст., 1899, II, 208.

³⁾ К. Ст., 1899, II, 192.

⁴⁾ З недрукованого (й недатованого) листа Грабовського до редакції „Современника“, що списав Ол. Дорошкевич у „Пушкінському Домі“ в Ленінграді.

⁵⁾ Наслідки історії з „Słowianinom“, 1843 року. В. Г.

6. Січень-лютий 1847 року.

24 січня 1847 року відбулося в с. Мотронівці Кулішеве одружіння з Олександрю Михайлівною Білозерською. 29 січня Куліш береться за перо, щоб виконати свою затриману кореспонденцію. Того-таки дня в листі до О. М. Бодяньського ¹⁾, додаючи розпис, кому й скільки надіслати примірників його „Украинскихъ преданій“ ²⁾, між иншим зазначає: „4. Его Высокоблагородію Мих. Ант. Грабовскому въ Чигиринъ — 5 экземпляровъ“ ³⁾.

Очевидячки, Куліш листується і з Свидзинським, і з Грабовським — „А Ёрлича не дають (Свидзинський. В. Г.), бо там єсть против Петра Могили каверзи, так бояться, щоб не пропустили, друкуючи. А ляхам того то й хочеться, щоб те було надруковано. А важна штука! Жаль, да нічого робити. У Київі побачусь з Грабовським, так єще попробую благати“ ⁴⁾.

Між 13 і 20 лютим Куліш, як видно з листування з Бодяньським (ibidem), прибув до Київа, і тут відбулося, певно, особисте побачення з Грабовським та Свидзинським. Принаймні про Свидзинського Куліш пише до Бодяньського в листі від 20/II 1847 з Київа ⁵⁾: „Бачивсь я із Свидзинським і уговорив його передати Вам Ёрлича“.

7. Грабовський згадує про Куліша.

Ліквідація Кирило-Методіївського Т-ва 1847 року зруйнувала життєвий шлях його провідирів: наукову кар'єру Костомарова, Гулака, Куліша, мистецьку й педагогічну (Київ. унів.) Шевченка. Куліша завернено з наукової подорожі за кордон (уже з Варшави), посадовлено до Петропавлівської фортеці, а потім заслано на три роки до Тули.

1850 року Грабовський видає в Київі присвячений археології 1-й том своєї трьохтомової енциклопедії України під заголовком „Ukraina dawna i terazniejsza“ ⁶⁾, де в передмові, між иншим, згадує свого „małorossyjskiego przyjaciela“ та його етнографічну працю, причому прізвище Куліша, як політичного злочинця, не називається — „Ta część dzieła łatwo może być ukończona; dostarczył mi do niej osnowy przyjaciel mój, literat Małorossyjski, który w czasie pobytu swego w Aleksandrówce i pod czas przejazdów po całej Ukrainie (Київщині. В. Г.) zebrał opisy, wiadomości, podania o poszczególnych miejscowościach i oryginalny swój rękopism mnie zostawił. Opisy te niektórych miast, jako to Czehryna, Czerkas, Kaniowa wyszły w języku rossyjskim; zostaje mi tylko dopełnić je według mojego planu i ułożyć

¹⁾ К. Ст., 1897, X, 36—37.

²⁾ Видання було заарештоване.

³⁾ Там-таки стоїть — ректорові Петерб. Католич. Семіна. Ігн. Головинському (приятель Грабовського. В. Г.) 1 примірник і о. Семенові Левицькому в Стеблів — 1 прим. (цікаво для біогра. Нечуя-Левицького. В. Г.).

⁴⁾ Лист 7/II—1847 з Мотронівки до Бодяньського, К. Ст., 1897, X, 37—38.

⁵⁾ Ibidem, стор. 40.

⁶⁾ Інші томи не були надруковані.

w rodzaj malowniczej podróży po Ukrainie, czego próbę podałem w opisie Moszniańskiego parku w „Athenaeum“ ¹⁾, i przejazdce od Taśminy do Rosi w „Orędowniku“.

Роки 50—60.

8. Кулішеве перебування в Києві в 50 роках.

У Тулі, на засланні, Куліш з дружиною жив дуже самотньо. Не було близьких знайомих. Працював, правда, над самоосвітою, студіював, наприклад, чужі мови й листувався тільки з самим О. М. Бодянським ²⁾.

Р. 1850 Куліш одержав дозвіл оселитися в Петербурзі, але на Вкраїну вперше приїхав тільки в вересні — жовтні 1852 року. У листі до Бодянського від 18/X—1852 з Борзни ³⁾ читаємо: „Въ Малороссіи я довольно таки работалъ при гульнѣ своей“.

Проглянувши листування з Бодянським, ми зможемо більш-менш певно встановити, що Куліш був на Вкраїні в червні — вересні 1853 р., придбавши, між иншим, собі хутір Зарог (30 верстов од Лубень), 1854 року — квітень — листопад, а, може, і далі, 1855 року — червень — вересень. Решту часу проводив Куліш у Петербурзі, де була змога одержувати матеріали для наукової праці по архівах, книгозбірнях, то-що. Та характерно, що до 1855 року Куліш бував лиш на Україні Лівобережній. Очевидячки, з Грабовським не мав змоги бачитися. Чи листувався, не знаємо.

Допіру в вересні року 1855 Куліш лагодиться до Києва: „Я скоро переїду въ Кіевъ для своихъ литературныхъ студій и, вѣроятно, проведу тамъ съ перерывами всю зиму... Весною хочется начать основательное путешествие для всевозможнаго изученія Малороссіи“ ⁴⁾. Наприкінці жовтня Куліш уже в Києві: „Напишу когда-нибудь Вамъ (Бодянському) о здѣшнихъ ученыхъ людяхъ и ихъ занятіяхъ“ ⁵⁾. А 29/X відбулося побачення з Грабовським — „Я теперь у Грабовскаго и пробуду у него часа два“ ⁶⁾. Можна вважати, що Куліші прожили в Києві протягом жовтня — лютого, бо вже наприкінці лютого Куліш пише листа з Москви ⁷⁾. Грабовський теж одвідував був Куліша. Л. Жемчужников у своїх споминах ⁸⁾ розповідає, що він узимку 1855 року жив у Кулішовому приміщенні в Києві. Одного разу Жемчужников познайомився тут з Грабовським, і той, між иншим, купив у нього картину „Чумаки“ й запрошував Куліша та Жемчужникова до себе в маєток погостювати.

Про що розмовляли підчас своїх зустрічей Куліш та Грабовський? Як і попереду, в 40-х роках, у них були спільні наукові інтереси. Куліш

¹⁾ Переклав згодом на російську мову Куліш у „Современникъ“, 1853, IV, 242—257.

²⁾ О. Грушевська, „З діяльности К. в 50 рр.“ Н. Збірн. У. А. Н. за 1924 р., Київ, 1924. ³⁾ К. Ст., 1897, XI.

⁴⁾ Лист до Бодянського з Баївщини 16/IX—1855, К. Ст., 1897, XII.

⁵⁾ Лист до Бодянського з Києва 26/X—1855, Ibidem.

⁶⁾ Лист до Юзефовича (перший після перерви) 29/X—1855, К. Ст. 1899, III, 312.

⁷⁾ До Тарновського 26/II—1856, К. Ст., 1898, IV.

⁸⁾ Л. Жемчужниковъ, „Отрывки изъ м. воспом. о 50 гг.“ В. Евр. 1899, XI, 230.

уже встиг виготовити до друку 1-й том „Записокъ о Ю. Р.“ (бо матеріал у нього лежав невикористаний із 40 років) — „Николай М. (псевдонім Куліша) приготувавъ къ цензурѣ интересный сборникъ преданій, думъ, сказокъ и легендъ“¹⁾. А спільно з Грабовським Куліш обмірковував зміст другого тому „Записокъ“, зокрема відбувалося читання новознайденого (підробленого) універсалу Остряниці. — „Бувши в Києві, читали ми вкупі з паном Грабовським універсал гетьмана Остряниці й міркували над ним, він польською й шляхетською, а я южноруською й козацькою головою. Послі ми списали своє мізкування на папір, і тепер його цензура після довгої волокити пропустила... Тут не в універсалі штука, а в тому, що пишуть польський пан і український козак 19 віку про гетьманський універсал 17 віку... Пан Грабовський мого писання не знає, а прочитавши (це нехай буде між нами), може, і він носом закрутить“²⁾.

9. Передмова до „Чорної Ради“.

З лютого 1856 року Куліш перебував то в Петербурзі, то в Москві в справах надрукування 1-го тому „Записокъ о Ю. Р.“ та „Чорної Ради“³⁾ (у перекладі на російську мову в часописі Аксакових „Русская Бесѣда“).

Багато українських письменників висловлювали свій принциповий погляд у справі окремого існування української літератури, що його заперечували російські письменники. Але це вони робили в жартівливій формі, „наздогад буряків“, не спромігшись на твердий голос свідомого громадянина української землі й гідного представника національно-культурної думки. Варто згадати отаку жартівливу мову Квітки в його „Суплиці до пана іздателя“ (1833), або в Гулака-Артемовського в „Де-що про Гараська“ („Украинскій Вѣстникъ“, 1819). Гідну одсіч російським критикам дав перший Тарас Шевченко в відомій передмові до „Гайдамаків“ (1881), але це був тільки обурений голос поета.

Куліш уважав за потрібне та своєчасне й почував себе в силі принципово науково уґрунтувати питання про необхідність окремого існування української літератури й про її взамовідносини з російською. Це він робить у проєктованій передмові до „Чорної Ради“, що їй спочатку дає назву „О соединеніи Ю. Руси съ Сѣверной“, а потім у трохи зміненому вигляді вона була надрукована під заголовком „Объ отношеніи малорусской словесности къ общерусской“.

Зміст передмови⁴⁾. Українці (К. каже „малороссіяне“ й „южно-руссѣ“) внесли в Росію свою літературну мову, що потім перетворилася на ро-

¹⁾ Цитований лист до Бодяньського 16/IX, 1855, К. Ст., 1897, XII, 463.

²⁾ Лист до Юзефовича з СПб. 23/I, 1857, К. Ст., III, 316—17.

³⁾ „Ч. Р.“ була задумана на-весні 1843 року, закінчена українською мовою на початку 1846 року в Петербурзі, віддана для друку Бодяньському, але повернена 1847 року в Тулу.

⁴⁾ Користувався Суворінським виданням „Ч. Р.“ Куліша, СПб, 1899, Епілог, стор. 338—370.

сійську літературну. Замість дяки, українці зазнають од росіян презирливого ставлення до свого побуту, до рідної народньої мови. Але це річ ненормальна! Презирство росіян до української словесности і собі утворює в українців або байдужість до своєї нації, або є за причину карикатур на росіян (Квітка — „Салдацький патрет“, Гребінка, Гоголь — „Мертві душі“). Це йде проти успіхів морального розвитку в Росії. В українців з'являється любов до свого рідного. Гоголь своїми творами відкрив росіянам поетичний народ, відомий передше з самих лиш карикатур. „Щасливий випадок, що він не писав по-українськи“ (ст. 346). Як на той час, Гоголь не гаразд володів українською мовою, йому забракло-б форм і барв, і він не мав би впливу. „Малорос. повісти“ Гоголя мало мають етнографічної та історичної правди, так само в „Тарасі Бульбі“ брак історичних відомостей. Але ці твори мають велику заслугу, бо спричинилися до студій над Україною. Українці захтіли почути про свій народ рідною мовою. Тут прийшов Квітка¹⁾ з „Марусею“. Квітчині повісті справляють вражіння й мовою, на російську перекласти їх не можна. Українці ставлять Квітку нарівні з Вальтер-Скоттом, Дікенсом, Гоголем. „Какъ въ пѣснѣ музыка, такъ въ книгѣ языкъ есть существенная часть изящнаго произведенія, безъ которой поэтъ не вполне дѣйствуетъ на душу читателя“ (стор. 358). Квітка надумав писати і по-російськи, але його російські твори не мали успіху ні серед українців, ні серед росіян. Гулак-Артемовський і Гребінка теж надаремне ламали українське перо. Нарешті, „величайшій талантъ“²⁾ винайшов нові форми, утворив світ нової поезії. Його мова найближче стоїть до російської (?). Йому несправедливо закидають, буцім він вороже ставиться до росіян, уважаючи його за „безумнаго патріота“. Росіяни радять українських письменників, щоб покинули працювати над українською мовою, але це органічно неможлива річ. Окрім того, „южнорусская поэзія не имѣетъ ничего себѣ ни подобнаго по свойствамъ, ни равнаго по достоинствамъ во всѣхъ великороссійскихъ губерніяхъ“ (стор. 366). Не спокушує українців і ширша авдиторія. — „Не въ количествѣ дѣло, ... дѣло въ качествѣ почвы, на которую падаетъ наше слово, дѣло въ той силѣ, съ которой она поражаетъ умы и сердца слушателей“. Особисто Куліш мимоволі під впливом унутрішньої сили мусів був писати українською мовою. — „Я былъ приведенъ къ ней томительнымъ чувствомъ художника и поэта, напрасно борющагося съ невозможностью выразить свои задумевныя рѣчи“ (стор. 368).

Отож Куліш, виходячи з погляду загальнорусизму, відзначив красу української народньої поезії, здобутки українського молодого письменства та психо-фізіологічні підстави творчости рідною мовою.

Наприкінці Куліш підкреслює, що своїм твором він хоче довести, що не нікчемний народ приєднався до Росії, а з самостійною, своєрідною

¹⁾ Котляревського Куліш не називає, бо, як відомо, ставився до нього негативно.

²⁾ Шевченко ще на заслання. Прізвище його, як політичного злочинця, не називається, але натак свідчить про популярність поета.

вдачею; він дав Росії багато енергійних діячів і вніс свою мову, що утворенням літератури допоможе вдосконалити „орган російського почуття й думки“.

Наміряючись надрукувати принципову статтю, Куліш наперед хоче вивідати думку своїх друзів, насамперед Тарновського й Грабовського; для цього він надсилав їм зазначену статтю на висновок. Коли надіслано до Грабовського, і в якій формі, ми не знаємо. Можемо думати, що це було зроблено одночасно й в однаковій формі з листом до Тарновського. В листі до Тарновського з СПБ від 27/III—1856 року¹⁾ Куліш, додаючи свою статтю, прохав подати про неї думку, прочитати статтю на вечері в себе, Галагана та Юзефовича. Всяка думка, навіть негативна, для Куліша цінна. Статтю можна буде виправити, „згідно сужденіямъ Кієвскаго ареопага“. Листом од 5/V—1856²⁾ Куліш уже дякує Тарновському за те, що „посписував речі своїх гостей про моє писання“. Грабовському Куліш відповідає за місяць, бо коли надійшов лист од Грабовського (19/V—56), Куліш цілісінний місяць пробув на Україні. В листі від 12/VI—1856 року³⁾ Куліш висловлює подяку Грабовському за його завваження, але в чому ці завваження полягали, ми можемо здогадуватися тільки посередньо, бо листа Грабовського від 19/V—1856 р. не збереглося. В листі до Тарновського від 6/VI—1856⁴⁾ Куліш розповідає дещо про свої не погодження з Грабовським: „Написав же до мене й пан Грабовський про передмову до «Чорної Ради». Сей каже, що праведно возніс я Квітку, а от коли б не пересолив на Тарасові⁵⁾. А про Гоголя, то аж дивується, як ми можемо ізглаголати праведний суд про такого чоловіка серед такої літературної заверухи“. Куліш ще більш підносить Квітчину значіння⁶⁾, а про Гоголя тримається попередньої думки — „що все більш познаватимем свою старосвіщину, то все більш будем давати догану Гоголевій поезії“.

10. Кулішеве гостювання в Грабовського в серпні—вересні 1856 року.

У зацитованому листі до Грабовського від 12/VI—1856 з СПБ Куліш пише: „Первий том кончиться друком через місяць. Тоді я, вхопивши оберемок книжок, не гаявши часу, прибуду до Вас у Александровку й привожу Вам тацю й кошик із того мельхіору й всяку всячину“. Проте вирватися було не легко: друкування й коректура затримали Куліша більш, як місяць. „На силу да на превелику силу, пише К. до Тарновського 24/VII—1856 з Москви⁷⁾ скончив я друком „Записки о Ю. Р.“ да

¹⁾ К. Ст., 1898, IV, 116—17.

²⁾ К. Ст., 1898, XII, 356.

³⁾ К. Ст., 1900, XI, 71—4.

⁴⁾ К. Ст., 1898, XII, 358.

⁵⁾ Мається на увазі Шевченко, бо польський пан міг тільки вороже поставитися до його „гайдамацьких настроїв“.

⁶⁾ Про цей лист і про „Куліша й Квітку“ див. у ст. В. Міяківського, „Наше Ми-нуле“, 1918, II, 30—31.

⁷⁾ К. Ст., 1898, XII, 361.

й покинув їх там ізшивати й до ладу доводити, а сам ухопив дві чи три книжки да й лечу оце на Україну до своїх любих земляків.... Так оце, недовго загаявшись у Вашій ласкавій господі, помандрую світ за очі по всій Україні, щоб обернуть собі на добрий спожиток остаток літа й початок осені.... От би Ви добре вчинили, як би достали мені той документ од Київської комісії, про которий колись споминали“¹⁾).

Кулішів маршрут на цей раз був, очевидно, не „світ за очі“, а конкретніший. Л. Жемчужников у цитованих споминах цілком точно зазначає, що влітку 1856 року він гостював на Кулішевому хуторі Зарог і разом з ним їздив одвідати матір небіжчика Гоголя, що Куліш під цей час збирав відомості для його життєпису. Могла відбутися й спільна подорож до Грабовського. Це відповідає попереднім Кулішевим замірам з наведеного листування, а так само завваженню В. Шенрока²⁾, що „одного разу“ Куліш з Жемчужниковим одвідали Грабовського.

11. Участь Грабовського в 2 томі „Записокъ о Ю. Р.“ 1857 р.

Всю другу половину 1856 року Куліш готує до друку „Ч. Р.“ та 2-й том „Записокъ“. Багато лиха зазнав він од цензури за передмову до „Ч. Р.“ та завваження Грабовського до Остряничиного універсалу 16/XII—1856 року³⁾, поробивши зміни за пропозицією цензора, самого товариша міністра народньої освіти кн. П. А. Волконського, Куліш звертається до нього з окремим листом, де доводить ніби Грабовський то цілком лояльна супроти Росії людина і ніби в державних інтересах слід усі його праці друкувати — „Дѣло въ побужденіяхъ писателя, а побужденія Грабовскаго относительно Россіи так чисты, что у поляковъ-фанатиковъ онъ считается измѣнникомъ... Писатель съ такимъ глубокимъ сочувствіемъ ко всему достойному въ Россіи и съ самостоятельнымъ взглядомъ на исторію и поэзію заслуживаетъ уваженія нашей цензуры, и его голосъ, свободный, не стѣсняемый установившимися у насъ мнѣніями, будетъ способствовать къ оживленію дѣятельности умовъ русскихъ“. Проте й така гарна політична рекомендація не притягнула співчуття ні до видавця, ні до автора статті, бо ще 19/I—1851 р.⁴⁾ Куліш скаржитися Тарновському: „А знаєте, що робиться з предисловієм до «Чорної Ради» — перенесли його аж у совіщательний комітет главного правленія цензури.... І стаття Грабовського про Остряницю із моім хвостом ніяк не пролізе“. Допіру 23/I—1857⁵⁾ Куліш повідомляє Юзефовича, що цензура полеміку з приводу універсалу пропустила. — „Послі ми (з Грабовським) списали своє мізкування на папір, і тепер його цензура після довгої волокити пропустила“. Таким чином, за Кулішевим листуванням 2-й том „Записокъ“

¹⁾ Очевидячки, мається на увазі наукове відрядження від Київської Археографічної Комісії.

²⁾ В. Шенрокъ, „П. О. Кулишъ“, 1901, VI.

³⁾ К. Ст., 1897, 358.   ⁴⁾ К. Ст., 1898, XII, 364—5.

⁵⁾ Цитований уже лист, К. Ст., III, 307.

цензура пропустила між 19/I і 23/I—1857 року, а в „Записках“ дозвіл цензури датовано 25/II—1857.

У чому-ж полягає участь Грабовського в 2 томі „Записок“?

У „Записках“ є розділ IX—„О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянъ въ XVII вѣкѣ. Двѣ статьи, М. Грабовскаго и П. Кулиша по поводу недавно открытаго универсала гетьмана Остряницы“, стор. 291—340. Цей розділ поділяється, власне кажучи, на 4 частині: 1) універсал Гетьмана Остряниці від 20/III—1638, де людність українську закликається до повстання й до помсти панам за всі їхні кривди; 2) завваження М. А. Грабовського; 3) завваження од видавця (себ-то Куліша); 4) історичні довідки польського археолога Е. Руліковського за-для підтвердження думок Грабовського.

Завваження Грабовського та Куліша своєю суперечністю й цілковитою протилежністю власне являють національну історично-політичну полеміку¹⁾. Приятелі в своїх висловах та висновках додержують академічного спокою, але твёрдо й непохитно захищають два протилежних погляди, як їх влучно визначив сам Куліш: погляд польського аристократа-колонізатора України та городского козака Грабовський погоджується з Остряничиним універсалом у тому, що польські жовніри, справді, але поводитися з українською людністю, але такі явища спостережувано у цілій Польщі, де тільки було на постої військо. Українські козаки, почувавши себе людьми шляхетного стану, менш переносили ці знущання, аніж хлопи в глибокій Польщі. Польський уряд обвинувачувати у зловживаннях не можна: ідеї пригноблення в нього не було. Дідичі теж людей не пригноблювали. Навпаки, поляки зробили користь Україні, бо вони заселили безлюдні пустелі. Козаки реєстрові були сердиті на поляків за те, що уряд забороняв їм воювати татар та турків. Українські патріоти Острозький, Кисіль стояли на боці поляків, а Вишневецькі й Киселі називали військо Хмельницького „збунтованим хлопством“. Таким чином, — „володіння Південною Руссю було з боку Польщі не завоюванням, не поработінням, а, навпаки, звільненням цієї країни.... дух придушення иншої нації був чужий полякам... такий розвиток духовного життя в Південній Русі міг статися під впливом любови й волі“. Грабовський обороняє також унію: її завдання було впорядкувати єрархію, а не змінити віру.

Куліш послідовно намагається розбити всі положення Грабовського. У повстаннях, на його думку, винні не самі жовніри, а устрій держави й звичаї польського панства. Пани, справді, довели Україну до добробуту, але в своїх інтересах, дивлячися на Україну, як на колонію. Шляхта була дуже загониста що-до українського козацтва. Війну України з Польщею проваджено з-за ображеного почуття людської гідности. Не дивниця, що українські пани більше трималися Польщі, аніж козацтва: „Вишневецький

¹⁾ На полеміку Грабовського з Кулішем відгукнувся і М. О. Максимович у ст. „О причинахъ ожесточенія поляковъ и малороссіянъ, бывшаго въ 17 в.“, написавій у формі листа до Грабовського — див. Н. Василенко, „Очерки по истории Зап. Р. и Укр.“, стор. 450.

і Кисіль плакали по своїх маєтках“ (вперше, класовий момент! В. Г.). Причини суперечок, що їх виставив Ґрабовський, до деякої міри слушні, та з них лиш випадкові побудники. Кулішеві завваження такі були ворожі до панського устрою й стану, що він мав повну рацію сказати ¹⁾: „Пан Ґрабовський мого писання не знає, а прочитавши, може, і він носом закрутить“ ²⁾.

У 2-му томі „Записок“ Ґрабовському належить іще „Розказъ современника-поляка о походахъ противъ гайдамакъ“, стор. 107—141. У передмові од видавця Куліш повідомляє, що 1-й том був заповнений матеріялами, зібраними з уст української людности, часом нащадків гайдамак. Тепер, коли наші матеріяльні інтереси відмінились, коли, наші симпатії й антипатії інші, ми повинні з однаковою увагою прислухатися як до голосу гайдамак, так і поляків, що були їхніми офірами (думку цю, певно, продиктував Ґрабовський підчас їхніх зустрічів у Києві взимку 1855—6 року. В. Г.) „У меня въ рукахъ находится неизданная рукопись, составленная по рассказамъ стараго польскаго пана Симона Закревскаго, который въ молодости не одинъ разъ самъ имѣлъ дѣло съ гайдамаками. За доставленіе ее мнѣ я обязанъ благодарностью знаменитому польскому писателю М. А. Ґрабовскому, неутомимому изыскателю польско-украинской старины. Я переведу ее здѣсь не всю, оставляя въ сторонѣ то, что интересно собственно для поляковъ“ (ст. 109).

Усе, що торкається життя старости Закржевського, Куліш викинув, а залишив тільки історію двох нападів гайдамаків Івана Чуприни та Сеньки Чортовуса й згладив у своїй редакції діялогічну форму (gawęda) надавши вигляду монолітного оповідання ³⁾.

12. Куліш листується з Ґрабовським.

Наприкінці 50 років Куліш купує власну друкарню, багато часу приділює публіцистиці й науково-літературній праці, видає збірку своїх белетристичних творів російською мовою, працює над рукописними історичними документами в Петербурзькій Публічній Бібліотеці. Час проводить то в Петербурзі, то на хуторі, то в подорожах (Волга, закордон).

¹⁾ Лист 23/I—1857 до Юзефовича, К. Ст., 1899, III, 317.

²⁾ Полемічні зусилля диспутантів цим разом були зайві, бо документ (Остряничин універсал), що дав привід до дискусії, був підроблений. У „Вибл. для Чтенія“, 1863, X Куліш наводить свої міркування що-до підробленості й виправдує себе тим, що: 1. перед 6 роками в нього не було теперішньої начитаності в історичних актах, 2. історик Костомаров навіть у своїй рецензії 1857 року на „Записки“ не завважив підробки й 3. „Ґрабовський былъ малосвѣдущъ вообще въ мѣстной исторіи“ (перший несприятливий, жовчний голос про Ґрабовського. В. Г.) — К. Ст., 1897, V, 363—4.

³⁾ Оповідання про гайдамак Чуприну й Чортовуса скоротив і переробив Куліш і надрукував в „Основі“, 1862, I під назвою „Січові гості“ за підписом Панька Казюки. У наслідок цього очевидно, редактор творів Куліша в вид. львівської „Просвіти“ зарахував „Січових гостей“ до оригінальних творів Куліша й вмістив у т. V. 1910 р., стор. 300—317.

Не забував він свого польського приятеля. Хоча листується не часто. 7/XI—1860 року запитує Юзефовича ¹⁾: „Что нашъ почтеннѣйшій и любезнѣйшій Михайлъ Антоновичъ?“ Куліш посилав Юзефовичеві 4 томи своїх нововиданих повістей і, коли Грабовський в окремому листі до Куліша висловив своє задоволення ²⁾, то Куліш не зміг не поділитися своєю радістю з Юзефовичем ³⁾: „Я очень радуюсь, что М. А. Грабовскій, лучшій и независимѣйшій критикъ изъ всѣхъ, являвшихся въ нашемъ обществѣ, обращаетъ вниманіе на мои повѣсти“.

1861—2 роки, часи, коли існувала „Основа“, захопили всього Куліша для публіцистичної й критичної праці. Він був душею часопису! Але за редактора був В. Білозерський, що з одного боку тримається лояльної уговою лінії як до уряду, так і до поміщиків, а з другого не піддається керуванню з боку Куліша. Розбіжності принципів та й особисті (відмінні вдачі) почалися раніш, принаймні, ще в 1859 році ⁴⁾, а тепер що-дня, підчас щоденної праці, знаходять сприятливий ґрунт для загострення. Занепадає власна Кулішева друкарня. Помирає власною смертю „Основа“. Куліш розходитьсЯ й пориває з друзями Білозерським та Костомаровим.

У тяжких моральних і матеріяльних обставинах єдина розрада — заглибитися в суто-наукову працю. Потрібні Кулішеві історичні матеріяли можна здобути в варшавських архівах та в книгозбірні гр. Красинських, що перейшла до них за тестаментом од відомого Свидзинського. Певно, з приводу цього Куліш листується з Грабовським, що править тепер наче-б за директора департаменту освіти міністерства освіти Ц. П. Можливо, що окрім довгої приязни, єднали К. й Грабовського в даному разі однакові погляди на польське питання в межах Росії. Думка оселитися в Варшаві була у Куліша ще перед польським повстанням, як це ілюструє лист до Л. Жемчужнікова від 14/III—1864 р. з СПб ⁵⁾: „Давно мнѣ хотѣлось быть въ Варшавѣ. Еще до начала смутъ хотѣлъ туда ѣхать, но меня остановили хуторскія постройки. Общій нашъ приятель Грабовскій звалъ меня къ себѣ, но я выждалъ болѣе безопаснаго момента. Когда умеръ Грабовскій, я началъ тосковать по Варшавѣ и ея „главномъ архивѣ царства польскаго“. Це саме повторює Куліш і в листі до кн. Шаховського від 21/VIII—1893 р. ⁶⁾: „Грабовскій за вѣсколько лѣтъ до моей службы подъ начальствомъ князя Черкаскаго, будучи правою рукою маркиза Вьелепольскаго, звалъ меня въ Варшаву и предлагалъ мнѣ поселиться у него во дворцѣ... съ тѣмъ что мнѣ буде[тъ] предоставлено такое мѣсто по службѣ, какаго я самъ пожелаю. Внезапная смерть Грабовскаго остановила меня“.

¹⁾ К. Ст., 1899, III, 319.

²⁾ Про що мова буде окремо. В. Г.

³⁾ Лист 8/II—1861, К. Ст. 1899, III, 322.

⁴⁾ В. Петров, „Шевченко, Куліш, Білозерський — їх перші стрічі“, „Україна“, 1925, I—II, 47—9.

⁵⁾ „Україна“, 1926, II—III, 172.

⁶⁾ К. Ст., 1897, V, 352.

Цікаво, що за кілька місяців після того, як помер Грабовський, Куліш в іншій політичній ситуації здобув першу посаду, як директор департаменту освіти при Установчому Комітеті В. П.

13. Характер стосунків між Грабовським і Кулішем.

Приятелювання Грабовського з Кулішем тривало протягом 20 років (1843—63). Простежуючи етапи їхньої приязни й зносин, ми користувалися різними матеріалами, що дають нам змогу робити висновки посередньо, може, часом не зовсім точно. Численне листування, що було між ними, на превеликий жаль, не збереглося — „Мы до конца бесѣдовали и переписывались на двухъ языкахъ: онъ по-польски, а я по-великорусски... многочисленныя письма его ко мнѣ погибли въ пожарѣ моего дома“¹⁾ (1885 року. В. Г.).

Вони були дуже різні віком (14 років), національністю (представники двох історично ворожих сусідніх націй. В. Г.), класовим становищем, і, не зважаючи на те, щось могли бнє єднати їх. — „О религии мы не спорили никогда, объ исторіи же спорили sine ira et studio. Онъ былъ полякъ и католикъ, но это не мѣшало ему сочувствовать моему тогдашнему псевдопатріотизму“²⁾. Не кожен міг Кулішеві сподобатися. Вразлива людина, він не любив неладу, цинізму, розхристаности. Так, наприклад, Костомарова він уподобав одразу, а до Шевченка чув якусь внутрішню антипатію³⁾. „Люблю только такія собранія, каже Куліш у ненадрукованому листі до Мик. Білозерського від 24/ІІІ — 1844⁴⁾, гдѣ соберутся три-четыре человекъ, связанныхъ любовью родственною или любовью къ наукѣ и добродѣтели“. В Грабовському Куліш знайшов прихильника „науки й доброчинности“ (сюди Куліш вкладав якийсь свій зміст. В. Г.). Наукова зосередженість і працьовитість Грабовського вражали Куліша. Але знов-таки всякий нелад (як і в історії з Шевченком) Куліш картас: „Домъ его представлялъ подобіе библіотеки, только была она всюду разбросана, и часто старинными книгами игрались у него дѣти“⁵⁾.

Як ставивсь до Куліша Грабовський, можемо зробити висновок з деяких місць цитованого листа Грабовського від 12/І — 1861. Звертаючись до Куліша, Грабовський уживав дієслівної форми, що свідчить про близькість і формально займає середнє місце між „ви“ й „ти“ — „Pan czytujesz“, „Pan nie wątpisz“⁶⁾. У цьому-ж листі Грабовський висловлює глибоку пошану до Куліша й хоче мати його портрет: „Pan nie wątpisz, że ja Pana kochałem, jako człowieka; miałem Pana za jednego z najzdolniejszych i najrozumniejszych ludzi, jakich spotkałem w mem życiu... Wziąłeś Pan u mnie twój portret. Jeżeli mnie nie każesz zrobić kopji, to przynajmniej przyszliz zaraz fotografją. Chcę mieć obraz przyjaciela i pisarza“. Грабовський побою-

¹⁾ Ркп. „Около полу столѣтія назадъ“.

²⁾ Ibidem.

³⁾ В. Петров, „Куліш і Шевченко“, „Шевченко і його доба“, К. 1925, ст. 60.

⁴⁾ Ibidem, ст. 61.

⁵⁾ Ркп. „Около полу столѣтія назадъ“.

⁶⁾ Д-р В. Щурат у „Філософ. основах творчости К.“ не зовсім точно перекладав через „ти“.

ється, щоб Куліш не образився за його завваження з приводу творів (такої упередливості не спостерегається в листуванні, наприклад, з польськими приятелями — „Correspondencja literacka“) — „Zmiłuj się napisz, iż się na mnie na moje zdania nie żalisz“.

Нема, зрештою, даних сказати, що між ними були сердечні стосунки, хоч-би близькі настільки, скажемо, як з Бодянським чи Юзефовичем. Це просто відносини добрих знайомих, що глибоко шанують один одного.

В цій приязні ми не пізнаємо Куліша. Куліш, гарячий, непостійний у своїх особистих поглядах і вчинках, Куліш, нерівний в оцінці своїх близьких друзів, 20 років заховує однакове рівне відношення до Грабовського й після того, як той помер, до кінця свого життя однаково рівно шанує приятелеву пам'ять. Слід нагадати хоча-б два факти. 1814 року, випускаючи 1-й том „Історії воссоединенія Руси“, Куліш у листі від 20/IX — 1874 до Хильчевського¹⁾ зазначає, що він книгу гадає присвятити тим, „которые дѣлали мнѣ морально или матеріально добро“, з написом: „Благородной памяти Зеновича, М. Грабовскаго, К. Свидзинскаго (і т. д.) благоговѣйно посвящаетъ авторъ“. За 4 роки перед смертю в листі до кн. Шаховського²⁾ Куліш так само тепло згадує про своє знайомство з Грабовським.

Не треба забувати й того, що знайомство з Грабовським сприяло зближенню Куліша з гуртком польських діячів Правобережної України, як от з Костянтином Свидзинським, Едвардом Руліковським. Не раз Куліш у споминах з вдячністю згадує про корисний вплив поляків на його працю. Матеріялами, зібраними для 1-го тому „Записокъ о Ю. Р.“ Грабовський захоплювався, а професори Київського університету Максимович і Домбровський „отнесли къ нимъ крайне тупо, чѣмъ и затормозили мой способъ народоизученія“³⁾. Свидзинський своїми розмовами з Кулішем дав йому більш, як пихаті професори університету⁴⁾. Впливало знайомство й на визначення вдачі та напрямку науково-історичних дослідів: „Живыя сношенія знатоковъ родныхъ преданій съ безпристрастными польскими учеными и преимущественно съ покойнымъ гр. Свидзинскимъ Мих. Грабовскимъ укрѣпили въ южнорусскихъ писателяхъ здравыя понятія объ историческихъ явленіяхъ на Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра“⁵⁾.

14. Як ставилися К. і Гр. до творів один одного.

Куліш до українофільської школи в польському письменстві ставився негативно, як це видно з споминів „Около полустолѣтія назадъ“⁶⁾

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 137.

²⁾ К. Ст., 1897, V, 352—3.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ П. Кулишъ, „Воспоминанія русскаго о польскомъ археологѣ К. Свидзинскомъ“, Р. Вѣстн., 1857, X.

⁵⁾ Цитована передмова „Объ отношеніи малор. слов. къ общерусской“.

⁶⁾ „Въ произведеніяхъ этрой школы польскій элементъ какъ будто еще однажды попытался обезличить нашу родную жизнь и сдѣлать изъ насъ по симпатіямъ и антипатіямъ полуполяковъ“.

та з статті в „Основи“ (1862, II) „Полякамъ объ украинцахъ“¹⁾, і в той-же час вона його цікавила, знайомлячи з місцевим краєм. Серед україно-фільських письменників Куліш спинився на Грабовському, як на „українсько-польському Вальтер-Скоттові“. Характеристики творів Грабовського Куліш ніде не дає, тільки пише про велике зацікавлення „Stannica Hulajpolska“ та перекладає, друкує, а згодом і переробляє „Pana starostę Zakrzewskiego“. Певно, не без зацікавлення Куліш читав і інші твори, коли письменників образ він малює такими привабливими фарбами.

Як ставивсь Грабовський до Кулішевих творів, маємо ширші відомості. Вже на своєму місці зазначалося, що Грабовський високо оцінив епопею „Україна“, доручив „Михайла Чарнишенка“ перекласти на польську мову. З приводу 4-томового зібрання російських Кулішевих повістей 1860 року Грабовський у листі від 12/I—1861 дав свої завваження, що можуть уважатися за оцінку з його боку всієї літературної діяльності його приятеля. Дозволимо собі навести витяг із цього листа: „Wyznaję Panu, że jako o pisarzu nie miałem wielkiego wyobrażenia, a traciłem resztę nadziei widząc jak się co raz wyraźniej tendencyjnością zaprzętasz. Dwa ostatnie tomy pańskiego zbioru wyprowadziły mnie z błędu. Poznałem w Panu prawdziwego pisarza, prawdziwą naturę poetycką, artystę pewnego siły i rozumu i korzę się przed nim z uszanowaniem. Odbyłeś Pan w moich oczach prawdziwą transfigurację, a ponieważ nie wątpisz o mojej przyjaźni, pojdziesz, że sprawiło to serdeczną najżywszą radość. Trudno prawie uwierzyć, że ta sama ręka, co pisała Czarnyszenka, Odnoroga, Czarną Radę, zdolna była napisać drobne powiastki dwóch ostatnich tomów.

...Feklusza jest arcydzieło...

...Potomki hajdamaków — powieść w swoim rodzaju tak doskonała, jak Feklusza...

...Feklusza warta najlepszych powieści Dikensa, Potomki zaporozców najbarwniejszych obrazków Irwinga Waszingtona²⁾; jako badacz i malarz charakterów jesteś, może, głębszy i poważniejszy od obydwu“.

15. Деяка спільність поглядів на російську державність.

Мимоволі кидається в вічі ця спільність поглядів у Грабовського й Куліша, що висловили вони як-раз за часів знайомства, себ-то в 40-ві роки. Обидва вони хочуть об'єднання слов'ян під берлом російської монархії, вірять у її непохитну міць і велике майбутнє й рідні нації, що за найкращих їх представників вони є, пропонують зробити субстратом

¹⁾ „Ни Мальчевскій, ни Б. Залѣскій, ни Гроза и никто изъ поляковъ, писавшихъ поэмы и думы въ мнимо украинскомъ духѣ, не пользуется никакой популярностію не только въ нашемъ простомъ народѣ, но и между людьми, хорошо знакомыми съ польскою литературой“.

²⁾ Популярний в Америці й Англії гуморист-повістяр першої половини ХІХ віку (1783—1859), автор нарисів і оповідань, зібраних у книги „Книга нарисів“ та „Оповідання мандрівника“. В. Г.

для зростання й живлення иншого культурного й державно-політичного організму. Навіть пишались тим, що їх рідні нації мають у собі елементи, що з великою користю можуть бути зужиті для великої мети будування єдиної слов'янської монархічної держави.

Свою політичну орієнтацію Грабовський яскраво показує в цитованому листі до Струтинського від 21/II—1843: „Mniemana historji polskiej samoistność jest zakończona, odtąd być ona tylko może, jako członek Rossji lub słowiańszczyzny. Patryotyzm więc polaków zakładam na tem, ażeby być działaczem powolnym i użytecznym w losach wielkiego rossyjskiego państwa. Myślę z innej strony, że w żywiołach narodu polskiego jest niemało tego, co wniesić on może ze znaczną korzyścią do wielkiej wspólki. Myślę że jedność słowiańska nie może się spełnić tylko pod patronatem Rossji. Wyrażam także, że pod wyobrażeniem słowiańszczyzny widzę nie fédération, ale jedną monarchją. Jedynowładztwo rossyjskie uważam za jedyne i nieodzowne narzędzie“.

За рік мало не такими самими словами каже про Україну Куліш. У листі до Шевченка від 5/VII—1844¹⁾: „Тепер вже не така година настала, щоб брязкотать шаблями; ляхів і татарву мов дідько злизав, усе утихомирилося; прийшла пора поорудувати ще головою“. Тут можна добачити освячений через народню традицію примітивізм у погляді на „одвічних ворогів“ Росії й України, „ляхів і татарву“. Але найповніше політичний світогляд Куліша відбивається в його листі до Юзефовича від 10/IX—1844 р. з Сквири²⁾, що його часом намагаються цілком надаремно кваліфікувати, як дипломатичний проти Юзефовича крок. Деякі уступи близько нагадують подібні місця з листа Грабовського: „Политическая жизнь Малороссіи давно кончилась; та жизнь, которая выражается въ языкѣ, костюмахъ, обычаяхъ и пр., назову ее хоть поэтическою, — также съ каждымъ годомъ теряетъ свою выразительность.“

Малороссія скоро сольется въ одно тѣло съ Россією.

Это и хорошо!...

...Это (складання енциклопедії під назвою „Жизнь малороссійскаго народа“) была бы достойная жертва любви къ родинѣ и важная услуга Малороссіи, Россіи и всему славянскому міру и всѣмъ ученымъ вообще“.

Аналізуючи цю-ж подібність поглядів, д-р В. Щурат³⁾ занадто поспішивсь зробити висновок про безперечний вплив Грабовського на Куліша, доводячи це тим, що Куліш критично ставивсь до літературної праці попереднього авторитету проф. М. О. Максимовича⁴⁾.

В інтересах наукової обережності краще було-б аналогічність світогляду вважати за певного роду ідеологічний паралелізм, що ґрунтується

¹⁾ Н. Стороженко, „Матер. для біогр. Шевч.“, К. Ст., 1900, IX, 304.

²⁾ К. Ст., 1899, II, 199—201.

³⁾ У праці „Філософ. основи творчости К.“, Львів, 1922, ст. 128.

⁴⁾ „Михайло Александровичъ написалъ о Коліивщинѣ сущій вздоръ... Я только теперь то увидѣлъ“ (К. Ст., 1899, II, 190). Можна розуміти, що критично ставитись до Максимовичевих праць почав Куліш і не під особистим впливом Грабовського, а завдяки новим матеріалам про гайдамаччину, що прибирав їх з народніх уст. В. Г.

на близькому класовому становищі обох письменників. Адже, Грабовський своїм маєтковим становищем (хоча з доробкевичів), аристократичним вихованням і звичками був типовий представник феодальної поміщицької класи. А Куліш називає себе в протилежність до „низового курінника-січовика“ Шевченка — „козаком-кармазинником“ — „Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру „Малоросійську колегію“, помагало цариці Катерині писати „Наказ“ і позаводити училища, замість старих бурс¹⁾).

Українське городове козацтво, завзято змагаючись з польською аристократією в XVI й XVII віках, силкувалося, кінець-кінцем, і собі досягти ідеалу — здобути шляхетський титул і упривилейоване становище в державі. Тим-то городове козацтво в своїх класових інтересах часто провокувало й зраджувало закріпачене селянство та низове козацтво²⁾).

Політичні Кулішеві погляди не були чимсь таким, що відбігало далеко від звичайної обивательщини свого часу. Вони належать до тої ідеологічної традиції, що яскраво виступає мало не у всіх старших українських письменників перед Шевченком, це цілком виразний консерватизм у політиці, залежність од „офіційної“ народности. Досить тут нагадати про Котляревського з його одою до князя Куракіна, Гулака-Артемовського „оди“ пізнішого часу, Квітку-Основ'яненка з „Листами до любезних земляків“, а надто спрощений політичний світогляд Метлинського —

„Є в нас віра,
цар і мова
і багато нас слав'ян“.

Куліш змалку при звичаївсь до такої ідеології і не зміг одірватись од неї через ціле життя.

* * *

На цьому наше завдання вважаємо за закінчене. *Fecimus, quod potuimus*. Описуючи особисті зустрічі, розмови й суперечки видатних представників двох сусідніх культур, ми цілком свідомо обмежилися тим, що накреслили тільки загальні контури. Цікаво було-б почути більш, скажемо, про літературні взаємини Грабовського й Куліша, чи не пощастить часом у деяких Кулішевих творах знайти запозичення од старшого віком і свого часу досвідченішого в літературних справах товариша.

Але виконати це цікаве завдання можна тільки в спеціальному досліді. Накреслена в нас хронологічна канва допоможе з певною точністю встановлювати, стверджувати чи відкидати факти ідеологічного порядку.

Володимир Гнатюк.

¹⁾ „Жизнь Куліша“, „Правда“, 1868, ст. 286.

²⁾ Пригадаймо хистку поведінку городского козацтва й самого Б. Хмельницького під час Хмельниччини, Гадацьку умову 1658 року Виговського з досягненням права нобілітації козацтва, то-що. В. Г.

Поема Лесі Українки „Віла-посестра“ на тлі сербського та українського епосу.

I.

Про „Вілу-посестру“, що її вперше друковано р. 1911¹⁾, українська критика не сказала сливе нічого: ми не маємо жадної статті про цю поему, жадної рецензії на неї, як не рахувати коротеньких згадок про неї, що є в підручниках українського письменства, або в розвідках загального характеру про життя й творчість Лесі Українки, які з'явилися останніми часами²⁾. Проте не так брак критичної літератури, як брак відповідних письмових документів, листів, щоденників, то-що, утрудняє становище історика письменства. У тих матеріалах, що їх чотири роки тому подав у „Червоному Шляху“ (в. Ткаченко³⁾) й що ми їх уже використали для своєї попередньої розвідки про життя й творчість Лесі Українки, нічого такого, що-б стосувалося до „Віли-посестри“, немає, а нові матеріали в поточній журнальній пресі не з'являлися.

За браком нових документальних даних не можна як слід розв'язати деяких питаннів, напр., питання про те, чи поему задумано відразу в цілому, чи ні, або питання про те, як треба розшифровувати символіку образів у цьому творі.

На перше питання можна було-б відповісти тільки тоді, коли-б у нас був або попередній план поеми, або її конспект, або взагалі якісь документальні дані, що з них видно було-б, як повстала первісна концепція поеми. Нічого цього ми не маємо. Ми тільки знаємо з слів К. В. Квітки, що „Вілу-посестру“ задумала Леся Українка давно, що першу її частину

---

¹⁾ Див. „Літер.-наук. Вістник“ за 1911 р., ч. XII; пізніше „Віла-посестра“ ввійшла в збірку „Поема“ (К. 1920), у 2-й том „Творів“ (вид. „Книгоспілки“, К. 1924) та в 3-й том „Творів“ (вид. „Книгоспілки“, К. 1927).

²⁾ Див. П. Филипович, передмова до „Поем“, К. 1920, стор. X; Ол. Дорош-кевич, Підручник іст. укр. літ., К. 1924, стор. 267; М. Драй-Хмара, Леся Українка, К. 1926, стор. 146—148.

³⁾ Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки, Червон. Шлях 1923, IV—V, стор. 187—200; Недруковані листи Лесі Українки до матери, Червон. Шлях 1923, VI—VII, стор. 187—196, та VIII, стор. 241—252.

її відразу. На це вказує, напр., конспект задуманої поеми, що її мала написати поетка для київського літературного альманаху „Арго“. Конспект, що його подав мати письменниці Олена Пчілка, розроблено з огляда на цілу поему¹⁾. Проте й тут були вагання: Лесина мати пише, що редакція плану задуманої поеми, яку вона, власне, й зафіксувала, є відмінна від попередньої. Так, напр., у першій редакції поема мала починатися прокляттям, у другій-же останнім акордом мала бути мова до Геліуса. Якийсь час поетка, розроблявши сюжета поеми, вагалася. Ці вагання закінчилися тим, що вона ще перед тим, як почати писати поему, спинилася на одному з варіантів її плану. А втім можна сказати й інакше, а саме, що спочатку в уяві Лесі Українки повстав мотив першої частини „Віли-посестри“, мотив визволення юнака з в'язниці, а згодом, коли вона закінчувала поему, повстав мотив другої частини, мотив убивства юнака, що втратив віру в життя. Могло бути, що спочатку письменниця думала про один фінал, скажімо, радісний, оптимістичний, а згодом, вже закінчуючи твір, дала інший, сумний, песимістичний. Останню думку підпирає той факт, що від того часу, коли написано першу частину поеми, до того, коли написано другу її частину, зминуло менше, як 13 років. Це — чималий інтервал: підчас цього інтервалу можна було, передумавши, змінити первісну концепцію поеми. За браком певних документальних даних ми в цьому разі не можемо вийти за межі здогадів, але маємо право, аналізуючи цей твір, розглядати складові його частини окремо, в хронологічному порядку, так, як вони вийшли з-під пера письменниці.

Останніми часами ми здобули коли не документальні, то будь-що-будь певні дані щодо генези „Віли-посестри“, і ці дані потверджують нашу гіпотезу. Мати Лесі Українки Олена Пчілка розповіла нам, що „Віла-посестра“ має дві редакції; з них дійшла до нас тільки друга редакція. Першу ранню редакцію поеми, писану ще, мабуть, у 80-х роках, невидячки, затрачено. Щодо композиції вона була простіша, ніж друга, і не мала того трагічного розв'язання, яке характеризує останню. Загалом зміст її був лагідніший і радісніший. Другу редакцію поеми писано, як ми знаємо, двічі. Коли написано другу частину її, відомо точно, що-до першої частини, то досі ми знали тільки *terminus ante quem* (1898 р.), тепер-же знаємо й *terminus post quem*: це, як переказала нам Олена Пчілка, 1895-й рік, коли Леся повернулася з Болгарії додому. Значить, першу частину „Віли-посестри“ у другій редакції написано між 1895-м та 1898-м роками. Первісна концепція поеми у другій редакції, як дає Олена Пчілка, мало чим одрізнялася від концепції поеми в першій редакції. Радикально змінено цю концепцію вже тоді, як письменниця, закінчуючи свій твір, писала фінал його.

¹⁾ Див. літер. альм. „Арго“, кн. I, 40.

В цілому „Віла-посестра“ — твір оригінальний. Принаймні, в тих джерелах, що були приступні нам, ми не знаходили такої теми, яку розвивав в „Вілі-посестрі“ Леся Українка, тоб-то не натрапляли на поєднання обох мотивів, мотиву визволення юнака з в'язниці й мотиву його вбивства. Такої самої думки що-до оригінальності „Віли-посестри“ й К. В. Квітка.

Слов'янські та західньо-європейські пісні про дівчину, що визволяє в'язня з в'язниці, зібрав і вистудіював І. Сазонович¹⁾, але в його праці не наведено жадної пісні, де були-б поєднані обидва вищезазначені мотиви. Три головні моменти відзначає він у всіх цих піснях: 1) чоловік потрапляє в тяжку неволю; 2) сестра, або жінка, довідавшись про це, перевдягається за вояка й визволяє його; 3) обдурений ворог побивається найбільше тому, що його піддурила жінка²⁾. Як бачимо, жадного натяку на вбивство в'язня немає.

Отже, про „Вілу-посестру“ в цілому ми можемо сказати, що це твір оригінальний. Але цього не можна сказати про першу частину поеми та про окремі моменти з першої й другої її частини. „Віла-посестра“ — це гарна мозаїка, де оригінальне сплітається з запозиченим, де елементи південно-слов'янського, а почасти й українського, епосу гармонійно поєднуються з елементами власної творчості поетки.

В чому-ж виявився вплив чужого епосу на „Вілу-посестру“ і чому ми вважаємо, що це був не якийсь інший, а саме південно-слов'янський епос? На останнє запитання не важко відповісти: сама назва твору дає привід гадати так. У центрі поеми стоїть образ віли. Віла — це мітична істота, що скидається на нашу русалку, або мавку й що дуже часто виступає в південно-слов'янському, тоб-то сербському та болгарському, народньому епосі. Найчастіше вона виступає, коли комусь загрожує небезпека, захищаючи юнаків, своїх побратимів, даючи їм поради, то-що. Це, так-би мовити, віла добра. Але бувають і лихі віли, що заздять на людське щастя й руйнують його³⁾. Леся Українка взяла собі за героїню вілу добру, вілу-визволительку.

Образ віли, як і образ мавки з „Лісової пісні“, повстав в уяві поетки дуже рано, ще в дитинстві, і є він, як свідчить К. В. Квітка, один з найулюбленіших її образів. Жіночі героїчні постаті взагалі їй до вподоби були: в ранньому періоді творчості у неї фігурують, напр., Сафо, Марія Стюарт, русалка, Даліла, Жанні, грішниця, Іфігенія, Ра-Менеїс, Міріям; пізніше — Ізольда, Кассандра, Тірца, Прісцілла, Айша, Йоганна, Оксана, Донна Анна, мавка й багато інших. Та з усіх цих постатів найлюбіші

¹⁾ Див. його „Пісні о Дѣвушкѣ - воинѣ и былины о Ставрѣ Гоудиновичѣ“, Варш. 1886.

²⁾ Там само, 43.

³⁾ Пор., напр., сербську думу „Марко Краљевић и вила“ (В. С. Караџић, Срп. нар. пјесме, II, № 38), де оповідається, як віла Равійола прострелила горло й серце воеводи Мілошеві за те, що той співав краще від неї, або думу „Зиданье Скадра“ (там само, II, № 26), де віла вимагає навіть людської жертви. Про злих віл див. також у Потебні („Обьясненія малор. и сродн. нар. пѣсень“, II, В. 1887, 376—381).

їй були постаті мавки й віли. Характерно, що обидва ці образи вона ви-ношувала в душі, чи, як вона сама каже, „в умі держала“ ¹⁾, протягом мало не усього свого життя.

Як саме і в яких умовах зародився в Лесиній уяві образ мавки, ми довідуємося з її листа до матери, де вона говорить про вплив на неї волинської природи й волинської народної поезії ²⁾. Але як міг зародитися за дитячих років образ віли, коли віли, як такої, ні в наших піснях, ні в нашому епосі, ні взагалі в словесній творчості нашого народу, з якою дуже рано через матір обізналася Леся Українка, немає? Очевидно, образ віли повстав в уяві письменниці трохи пізніше, ніж образ мавки, і при тому повстав не під впливом усних оповідань матери, чи українських народних пісень, а під впливом книжним. Ми особисто думаємо, що книжка М. Старицького „Сербські народні думи і пісні“, видана в Києві р. 1876, тоб-то тоді, як Лесі було 5 років, в першу чергу спричинилася до написання поеми. До рук Лесиної матери, яка дуже цікавилася українським фольклором, не могла не попасти ще в 70-ті роки книжка Старицького, з яким родина Косачів мала дружні стосунки, а Лесю Українку не могла не зацікавити книжка, присвячена її дядькові Михайлові Драгоманову, з яким вона ще замолоду підтримувала духовні звязки. Останніми часами довідалися ми від М. В. Кривинюка, що цю книжку залюбки читали в родині Косачів і що була вона від частого вживання дуже пошарпана й пом'ята. Отже, на нашу думку, образ віли повстав в уяві Лесі Українки як-раз у звязку з читанням згаданої книжки Старицького. Цієї думки не заперечує й К. В. Квітка, а Олена Пчілка вважає вплив „Сербських народних дум“ на Лесю за безперечний факт. Від неї-ж ми довідалися, що Леся ще в дитинстві, граючися з однолітками, любила звати себе біла віла. „Сербські народні думи“ Старицького Леся читала, на думку Олени Пчілки, або в кінці 70-х, або на початку 80-х рр..

Чи були ще якісь літературні чинники, що стимулювали, поруч з „Сербськими народними думами“, образ віли-посестри? Навряд, а якщо й були, то вони відігравали другорядну, або й третьорядну роль, бо „Вілу-посестру“ з книжкою Старицького звязує, як побачимо далі, цілий ряд моментів суто формального порядку. Може, Леся Українка замолоду читала якусь українську, або російську, або німецьку етнографічну розвідку, де згадується про віл? Може, хоча й важко припустити, щоб за дитячих, ба навіть юнацьких, років її цікавили наукові етнографічні праці. З слів Олени Пчілки ми знаємо, що в бібліотеці Косачів була етнографічна розвідка А. Афанасьєва: „Поэтические возрѣнія славянъ на природу“ (М. 1866—69). У III томі цієї праці є цілий розділ (XXIII), де говориться про німф, русалок, віл, самовіл, самодив, лебединих дів, то-що.

¹⁾ Недруковані листи Лесі Українки, Черв. Шлях 1923, VIII, 241.

²⁾ Там само, 1923, VIII, 241.

Зветься цей розділ — „Облачныя жены и дѣвы“ ¹⁾. Ми гадаємо, що Леся Українка читала цю розвідку, власне, той розділ, де Афанасьєв розповідає за віл, бо деякі моменти в поемі можна пояснити тільки відповідними місцями з цього розділу. Про ці моменти мова буде далі. В генезі „Віли-посестри“, звичайно, і книжка Афанасьєва відіграв якусь роль, але на першому місці стоять безперечно „Сербські народні думи“ Старицького, які Леся Українка читала, мабуть, значно раніше, ніж Афанасьєва.

У нас була ще думка, що „Вілу-посестру“ Леся Українка написала після своєї мандрівки до Софії, після того, як вона вивчила там болгарську мову й могла, значить, безпосередньо обізнатися з болгарським народнім епосом. Але, прочитавши „Сербські народні думи“ Старицького, порівнявши їх з „Вілою-посестрою“ й побачивши, що вони мають багато спільного, ми від цієї думки відмовилися. Окрім того, ми маємо від К. В. Квітки такі відомості: 1) образ Віли Леся Українка плекала ще з дитячих років; 2) свій твір вона завсіди звязувала не з болгарським, а як-раз з сербським епосом. Обидва ці факти потверджують нашу думку про те, що за вихідний пункт для Лесі Українки була книжка Старицького, а не щось інше. Звичайно, проживавши в Софії, Леся в бібліотеці Драгоманова та Шишманова читала болгарські й сербські книжки. Від Олени Пчілки ми почули, напр., як Леся вивчала сербську мову, як їй важко було навчитися вимовляти сербське складотворче *p*. Приїхавши з Софії додому, вона хвалилася, що вже наламала собі язика, уміє вгадувати значіння сербських слів, але ще не наважується читати в-голос. Серед тих болгарських та сербських книжок, що їх Леся читала в Софії, були, мабуть, і збірники пісень та дум народніх. Але що нового могла знайти в них Леся Українка, коли вона вже читала перед тим і Старицького, й Афанасьєва? У останнього наведено мало не всі приклади з сербських та болгарських пісень, де мова мовиться про віл, — отже, Лесі не було, власне, й рації спеціально для своєї поеми перечитувати болгарський та сербський епос. Проте ми гадаємо, що вона дещо читала з болгарських та сербських народніх дум, і це могло підсилити й освіжити її інтерес до „Віли-посестри“, яку вона вже пробувала перед тим писати (1-ша редакція).

Книжка Старицького — це переклад з сербської мови. Сюди ввійшли переважно юнацькі думи сербського епосу, що їх зібрав і видав відомий сербський учений Вук Стефанович Караджич в 1-й половині XIX в.. Старицький використав головне II-й том Вукової збірки: з нього він переклав аж 42 пісні, тимчасом як з I-го тому — тільки одну пісню, а з видання 1833 р. — тільки дві пісні. Окрім Вукової збірки, Старицький ще використав збірку „Пісні Черног. і Герцегов.“ (4 пісні), збірку „Пісні Босн. і Герцегов.“ (2 пісні) та якусь невідому нам збірку „С. Н. Д.“ (1 пісня).

¹⁾ А. Афанасьевъ. Поэтич. воззрѣнія славянъ на природу. М. 1869, III, 117—194.

„Сербські народні думи“ становлять першу частину видання, що його задумав Старицький. До цієї частини увійшли виключно юнацькі думи, тоб-то героїчні та історичні, в яких відбилася славетна боротьба маленького сербського народу з турецькою навалюю. „Я по можливості держался хронологического порядку — пише Старицький у передмові — и выбралъ наиболѣе характерныя думы изъ періода дотурецкаго, сравнительно бѣдно изображеннаго; но за то эпоху самой борьбы, которая ярче всего отразилась въ народной поэзіи сербовъ, я старался передать возможно полнѣе, и потому у меня думы про царя Лазаря и Косовскую битву переведены почти всѣ; изъ думъ про Марка Королевича, любимаго сербскаго героя, не вошли въ переводъ только найменѣе характерныя; затѣмъ 1-я часть заканчивается немногими думами изъ гайдуцкаго періода, который отчасти соотвѣтствуетъ нашему гайдамацкому“¹⁾. До 2-ої частини видання увійшли всі побутові та жіночі пісні, до 3-ої — обрядові пісні та історичний нарис придунайських слов'ян, але й 2-га, й 3-я частини „по независящимъ отъ переводчика обстоятельствамъ“ у світ не вийшли.

Розгорнувши книжку Старицького, Лєся Українка могла вже в першій пісні, на першій-таки сторінці, надібати слово вїла, до якого зроблено таку примітку: „Вїла — дівоча істота, що живе по горах, подібна до нашої русалки, або краще — мавки. Тільки вїла сербська більше добродина, ніж злочинна; вона дуже гарна, має чудовий голос; часами жартує з юнаками, а більше піклується про них і про Сербію“²⁾. Оця примітка та ті пісні, де виступає вїла, й були, на нашу думку, за перший імпульс до створення образу вїли-посестри.

Читавши книжку сербських юнацьких пісень, Лєся, мабуть, пильну увагу звертала на багатство фантастичного елементу, бо цю фантастику сербського епосу вона згодом перенесла до своєї поеми. У неї крилатий кінь літає по-під хмари; вїла розмовляє з ним; напускає туману й насилає твердий сон на варту; махнувши завивалом, пускає блискавиці й пропалює темничні двері і т. и., і т. и.. Така-ось фантастика значно більшою мірою характеризує сербський епос, ніж який инший, скажімо, український. Правда, Лєся Українка не бере обіруч усю ту фантастику, що є в сербському епосі, а виявляє деяку супроти нього поміркованість. Качич-Міопич, хорватський поет ХVІІІ в., що теж наслідував сербські народні пісні, значно суворіше поставивсь до фантастики юнацького епосу: він її на кожному кроці оминав, ставлячи на першому плані історичну істину³⁾. Навпаки, французький письменник початку ХІХ в. Меріме, що р. 1827 видав у Парижі книжку під заголовком „La Guzla, ou choix de Poésies Illyriques, recueillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Herzegovine“, якою дуже вдало містифікував своїх сучасників, серед них і Пушкіна,

¹⁾ М. Старицький. Сербські народні думи і пісні, К. 1876, передмова II — III.

²⁾ Там само 1, прим. 1.

³⁾ Див. його „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“, Zagreb 1899, стор. 1—2.

запевняючи їх у тому, що це справжня іллірійська, тоб-то сербська, народня поезія, — ще прибільшив фантастичний елемент сербської народньої пісні. Лесі Українці належить середнє місце поміж Качичем-Міюпичем та Меріме що-до наслідування фантастики сербського героїчного епосу.

Чому око Лесі Українки спинилося саме на сербському епосі? Чому вона не вдалася до українського епосу, що його опрацювали й видали проф. Антонович та її дядько трохи чи не в той самий час, коли вийшла між люди й книжка перекладів Старицького? ¹⁾ Чому її не зацікавив великоруський або німецький епос? Річ у тім, що сербський юнацький епос співзвучний тим темам, що їх розробляла письменниця до 1898 року й трохи згодом. Лесею Українку, що горіла в той час активною любов'ю до пригнобленої батьківщини й шукала героїчних тем у чужих літературах, не міг не захопити сербський епос і не зачарувати своєю простою й ширістю, величністю образів та трагічною красою. Сербські думи косівського циклу не раз і не два ставлять проблему державности й волі, розв'язуючи її завсіди однаково: або перемогти, або чесно загинути. Найгірше — і з цим вони не погоджуються, і проти цього вони протестують — це живим дістатися в неволю. Остання думка, власне кажучи, й є провідна думка поеми „Віла-посестра“. Керуючись цією думкою, ні один з 9-х братів цариці Милиці не хоче залишатися вдома, щоб доглянути сестру, а їде на Косове, щоб пролити там свою кров за сербську державу. Навіть слуга Голубан, якому наказано залишитися коло цариці, тікає від неї на поле бою. Чому? На це ясно відповідає дума:

„Краще в бої лицарем вмирати,
ніж зостатись бабієм зрадливим“ ²⁾.

Народне сумління не могло помиритися з фактом зради, і тому сербська дума так картає за ганебний вчинок Бранковича Вука, що зрадив Лазаря на Косовім. Навпаки, вона величає й прославляє героїчну смерть воеводи Милоша, що, поїхавши до турецького табору, щоб забити султана Мурата, вмирає там страшною смертю. Отже, ідеологічна суть „Сербських народніх дум“ цілком відповідає ідеологічній суті „Віли-посестри“ та тих Лесиних творів, що їх писала вона перед 1898-м роком та трохи пізніше.

У передмові до „Сербських народніх дум“ Старицький проводить паралель поміж народом українським та сербським, вбачаючи в них спільні риси і спільну долю. „Сербы и малороссы — пише він — особенно богаты своею народною поэзією; въ ихъ думахъ и пѣсняхъ отразилось все бурное прошлое этихъ многострадальныхъ народовъ, исполненное трагической борьбы за свободу. Но въ то время, какъ малороссы, подъ гнетомъ исторической судьбы и минувшей панщины, стали забывать свои думы, замѣняя ихъ, отчасти и подъ вліяніемъ культуры, лакейскими куплетами, — сербы

¹⁾ 2-й том „Истор. пѣсенъ малор. нар.“ вийшов у світ р. 1875, а того самого року книжка Старицького пройшла через цензуру.

²⁾ М. Старицький, Сербські народні думи і пісні, 237.

сумѣли отстоять въ своей памяти всю дѣвственную прелесть эпической поэзии и языка: у нихъ даже и до сего дня бѣется прежнее богатырское сердце, они и теперь живутъ былой эпической жизнью, заканчивая въ настоящій моментъ послѣдній актъ кровавой, неравной борьбы съ врагомъ угнетателемъ. Украинцы по своему кровному родству, по своему прошлому, по типу, по многимъ бытовымъ чертамъ, по языку и, наконецъ, по симпатіямъ чрезвычайно близки къ придунайскимъ славянамъ; это сходство отразилось и въ народной поэзии. А между тѣмъ съ этой поэзією придунайскихъ братьевъ наше общество знакомо очень мало; на малорусскій же языкъ, самый удобный для передачи эпического тона этихъ думъ, до сихъ поръ ничего переведено не было. Вотъ почему я возымѣлъ смѣлость взять на себя починъ въ этомъ дѣлѣ и познакомить земляковъ своихъ съ сербской народной поэзією“¹⁾. Передмова ця недвозначно натякає, що не тільки епічний тон сербських дум можна віддавати українською мовою, а можна й боротися за волю так, як боролися серби. Така думка була як-раз люба бунтівничій душі Лесі Українки, і тому, певно, вона й одважилася спробувати свою силу на сербському епосі, тим більш, що почив у цій справі зробив уже Старицький, в якого вона довгенько вчилася творчого ремесла.

Вище ми вже були зазначили, що мотив визволення юнака з темниці, розроблений у першій частині Лесиної поеми, не є оригінальний: часто густо трапляється він у сербському епосі взагалі, а в „Сербських народніх думах“ Старицького зокрема²⁾. Так, приміром, у думі „Марко в татарській темниці“³⁾ оповідається про те, як капітан Дойчин визволив Марка з темниці. У цій думі в ролі визволителя виступає чоловік, Марків побратим. Але в сербській народній поезії поширений і інший варіант цього мотиву, де юнака з темниці визволяє жінка, здебільшого перебрана в чоловічу одягу⁴⁾. Цей варіант як-раз і відповідає тому, що маємо в поемі Лесі Українки, тільки Лесина віла перевдягається не в чоловічу одягу, а в одягу туркені-селянки. В „Сербських народніх думах“ Старицького натрапляємо на дві такі думи, де в'язня з темниці визволяє

¹⁾ Там само, передмова I—II.

²⁾ Крім того, його ще можна знайти в народній поезії болгар, українців, великоросів та в народній поезії західньо-європейських народів. І. Сазонович гадає, що в цьому мотиві ми маємо діло з так званим мандрівним сюжетом. Виник він, як гадає Сазонович, уперше в Сербії, можливо, в Дубровнику, а відтіля поширювався, з одного боку, на схід, а, з другого боку, на захід. На сході він одбився в болгарських піснях, в українських колядках та думах і, нарешті, в російській біллі про Ставра Годиновича; на заході — в італійських, еспанських, португальських та провансальських піснях і казках („Пісні о дѣвущкѣ-воинѣ и былины о Ставрѣ Годиновичѣ“, стор. 48, 93, 111, 125 та 171—172).

³⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 381.

⁴⁾ „Мотивъ, — избавленіе мужчины переодѣтой женщиной, женой или сестрой, — каже Безсонов — общъ болгарскимъ пѣснямъ съ сербскими“ („Болгарскія пѣсни“ 1855 в. I, 68).

дівчина. Перша з них — „Весілля Радуга Волошина“¹⁾, в якій розповідається про те, як дівчина-наречена визволила двох братів з неволі; друга — „Короленко Марко і арапського короля дочка“²⁾, в якій розкажується, як королівна-арапка визволила Марка з темниці³⁾. Леся Українка не могла не знати про цей мотив, коли вона читала сербські думи в перекладі Старицького, а що вона читала їх, то це potwierджує і свідчення М. В. Кривинюка та Олени Пчілки, і порівняльна аналіза стилю її поеми та перекладу Старицького, про що мова буде далі. Отже, можна гадати, що основний мотив про визволення юнака з неволі Леся Українка взяла із сербського епосу, хоча є він і в „Историческихъ пѣсняхъ малорусскаго народа“ Антоновича та Драгоманова (дума про „Марусю Богуславку“)⁴⁾.

Р. 1891 в „Колосках“⁵⁾ В. Чайченко (Б. Грінченко) видрукував „Думу про княгиню-кобзаря“, що її написано на весні 1890 року. Зміст цієї „Думи“ такий: молодий князь виступає з військом у похід проти турка; турки розбивають князеве військо, а самого його забирають у полон; три роки пробуває князь у турецьких кайданах, а на четвертий передає звістку своїй дружині, щоб та визволяла його; відтявши собі княгиню косу, передягнувшись у звичайну чоловічу одержу та взявши кобзу, йде до турецької землі; прийшовши вона до царя турецького, грає на кобзу, співає й звеселяє йому душу; три дні вона грає й співає перед царем; останньому це так сподобалося, що він запропонував кобзареві залишитися в його й бути йому за брата; кобзар не хоче, бо в його є старенькі батьки, які сумуватимуть без його; тоді цар йому каже, щоб він попросив щось у нього для себе; кобзар прохає дати йому в товариші якогось невільника й, діставши згоду, вибирає з невільників князя; повертавшись із ним кобзар додому, перед самим домом прощається й раніше туди прибуває, ніж князь; там він знову передягається в княгинину одержу; прийшовши князь додому, вітається з княгинею, але холодно: він лихий на неї за те, що вона його не визволяла з неволі; почувши від райців-князьків, що княгині довго не було вдома, князь учиняє над нею суд, і цей засуджує її скарати на горло; прийшовши князь до

¹⁾ М. Старицький, Сербські народні думи, 39.

²⁾ Там само, 377.

³⁾ Про інші варіанти цього мотиву, слов'янські та романські, див. у Сазоновича. Ми й собі могли-б іще додати декілька варіантів і з Вука Караджича, і з Качича-Міюпича, і з Безсонова, і з Качановського, але цього не робимо тому, що це стоїть поза межами нашої теми. Звертаємо увагу лиш на варіант Качановського, де юнака Секулу визволяють не прості жінки, а віли-самовіли („Памятники болгар. нар. творчества“, II. 1882, № 148).

⁴⁾ Антоновичъ и Драгомановъ. Истор. пѣсни малор. нар. К. 1874, I, 230.

⁵⁾ Б. Грінченко. Колоски. Збірникъ казокъ та оповиданнйвъ. Одеса 1891, № 24, 71—79. „Думу про княгиню-кобзаря“ Грінченко друкував окремо ще в Харкові р. 1894 (на окладинці—1893), стор. 1—14. Пізніше вона вийшла у „Книгу казок віршом“, що її друковано у Львові р. 1894, в Одесі — р. 1895 та в Каїві — р. 1914.

світлиці, де сиділа під замком княгиня, бачить, що там замість неї сидить кобзар; уздрівши князя, цей і каже: „Ой який-же тепер світ настав, що чоловік своєї жінки не пізнав“; кобзар скидає з себе чоловічу одєжу, й тоді князь і всі інші впізнають княгиню; князь прохає дружину, щоб та простила йому, й учиняє великий бенкет. Про цю думу сам Грінченко пише: „Княгиня — кобзарь..., перепечатававшійся нїськолко разь (между прочимъ въ сборникѣ моихъ стихотворныхъ сказокъ „Кныга казокъ виршомъ“, Львів, 1894, и Одесса, 1896) и отмѣченный въ одномъ ученомъ изслѣдованіи какъ народное украинское произведение, есть мое собственное стихотвореніе, написанное, въ формѣ кобзарской думы, на сюжетъ сказки „Царица-Гусляръ“ (см. Афанасьевъ, Н. р. сказки, изд. 1897 г., II, 297, № 195)“¹⁾. Справді, рівняючи Грінченкову думу з російською народньою казкою про „царицу-гусляра“, що її подибуємо у Афанасьєва²⁾, бачимо, що перша цілком скидається на другу. Різниця межи ними є та, що в російській казці виступав цар, якого до в'язниці завдає палестинський король, а в Грінченковій думі — князь, якого забиває в кайдани турецький цар.

На два роки пізніше від Грінченка цей самий сюжет про княгиню-кобзаря використав для своєї балади другий український поет М. Кононенко (Школиченко)³⁾. Кононенкова балада „Княгиня-кобзарь“ що-до змісту сливе нічим не різниться від Грінченкової думи. Можна гадати, що вона являє собою її переспів. Різниця межи обома творами полягає в ритмі: думу, як сказано, написано розміром народніх кобзарських дум, а баладу — чотирьохстопним хореем, що чергується з трьохстопним, складаючи разом з ним строфу на 6 рядків⁴⁾.

Р. 1897 Ів. Франко написав „Поему про білу сорочку“⁵⁾, що темою своєю дуже скидається на Грінченкову думу та Кононенкову баладу. У Франковій поемі розповідається про те, як дружина лицаря Олександра,

¹⁾ Б. Гринченко, Литература украинского фольклора. Черн. 1901, 200.

²⁾ А. Афанасьевъ, Народныя русскія сказки. М. 1873, кн. III, 216—219, № 195.

³⁾ М. С. Кононенко, Княгиня-кобзарь, балада. К. 1893, стор. 1—35.—Л. Ільницький, видавець Кононенкової поеми „Нещасне кохання“ (К. 1883), у передмові до цієї книжки рекомендує автора, як „українського поета-самоучку“. Сам Кононенко на збірці своїх віршів „Лири“ (К. 1885) пише: „Крестянин М. С. Кон-ко“. Поет цей любив взагалі переробляти народні твори. Див. його казки „Москаль, змії та царівна“ (К. 1889), „З Богом не змагайся“ (К. 1895), то-що. Отже, балада „Княгиня-кобзарь“, як бачимо, не становить в цім разі винятку.

⁴⁾ Для прикладу наводимо першу строфу Кононенкової балади:

Не туман ото сивіє,
і не курява чорніє,
і не хмара йде, —
ні, то лавою живою,
вже знаряжене до бою,
військо князя жде (стор. 3).

⁵⁾ Уперше видрукувано в „Поемах“ р. 1899 у Львові, а вдруге — р. 1917 у Черкасах.

на ім'я Юліяна, визволила свого чоловіка з турецького полону, перебравшись ченцем-гусяром. Франкова поема довша за Грінченкову думу й Кононенкову баладу. Окрім того, є в ній, супроти цих останніх двох, новий мотив про білу сорочку: прощаючись Юліяна з Олександром, дає йому білу сорочку, примовляючи:

Поки буде ся сорочка біла,
потім буду я для тебе вірна¹⁾.

Є ще деякі моменти у Франковій поемі, яких не знайдемо ні у Грінченка, ні у Кононенка, ні у Афанасьєва, але ці моменти особливого значіння не мають, бо, повторюємо, основа всіх чотирьох творів однаковісінька. Матеріал для своєї поеми Франко взяв із хорватського вірша, що його знайшов Фран Курелац і видав у своїй збірці хорватських пісень: „Junacke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga ruka hrvatskoga“ (Zagreb 1871). Цей хорватський вірш, знайдений у двох відписах XVII в., на думку Курелаца, являє собою переклад однієї старонімецької поеми, але ні про цей німецький оригінал, ні про автора хорватського перекладу він докладніших відомостей не подає. Франко теж не дошукався джерел цієї поеми й подав її так, як написав під вражінням хорватського тексту. З поданого ясно, що літературні джерела у Грінченка та Кононенка, з одного боку, й у Франка, з другого боку, були цілком різні: перші два наслідували російську народню казку, записану від Афанасьєва, другий — стародавнього хорватського вірша „Alexander“, що являє собою переклад середньовічної німецької поеми „Die schöne Juliane“²⁾. Франко у передмові до „Поеми про білу сорочку“ признається, що він, пишучи свою поему, нічого про Грінченкову думу не знав: „Завважу, що Чайченкова „Дума про княгиню-кобзаря“, що має дуже подібну тему, в часі писання сеї поеми була мені незвісна“³⁾.

Всі вищенаведені твори темою своєю скидаються на першу частину Лесиної поеми. Чи не могла Леся Українка мотив про визволення юнака з темниці запозичити або у Грінченка, або у Кононенка, або у Афанасьєва, або у Франка? Звичайно, могла, якщо вона тільки читала Грінченкову думу, або Кононенкову баладу, або російську казку, або Франкову поему, але відомостей про те, що вона читала їх, у нас немає жадних. Навпаки, ми маємо авторитетне свідоцтво про те, що Леся Українка не знала й не читала цих творів: Олена Пчілка запевнила нас у тому, що якби Леся читала хоч один з цих творів, то її неодмінно привабив-би насамперед образ жінки-гусяра, а цього образу в її поемі як-раз і немає. Олена Пчілка була в курсі Лесиних літературних справ взагалі, а тоді, коли Леся писала першу частину „Віли-посестри“ (90 роки м. ст.), особливо, але їй нічого невідомо про те, щоб Грінченків, або Кононенків, або Франків твір мали якийсь зв'язок із „Вілою-посестрою“.

¹⁾ І в. Франко. Поеми, вид. „Сіач“, Черкаси 1917, 68.

²⁾ Там само, 64.

³⁾ Там само, 64.

З чотирьох вищенаведених творів Франкова „Поема про білу сорочку“ найближче стоїть до „Віли-посестри“, але, не зважаючи на те, що основний мотив про визволення юнака з темниці і у Франка, і у Лесі Українки звучить більше-менше однаково, що обидва твори, „Віла-посестра“ й „Поема про білу сорочку“, звязані з сербо-хорватською народною поезією й мають один ритм¹⁾, все-ж треба сказати, що Франкову поему доведеться в першу чергу викреслити з цього списку проблематичних літературних джерел Лесиної поеми. Річ у тім, що першу частину „Віли-посестри“ Леся Українка написала ще до 1898-го р., а Франко видрукував свою „Поему про білу сорочку“ лиш р. 1899-го. Правда, як зазначили ми вище, Франко написав свою поему раніше, а саме в-осени 1897 р., але важко припустити, щоб Леся Українка, якщо вона тільки написала першу частину своєї поеми наприкінці 1897 р., могла за якийсь місяць довідатися про недрукований твір галицького письменника й узяти відтіля вищезгаданого мотива. Окрім того, у нас немає жадних підстав гадати, що першу частину „Віли-посестри“ написано саме наприкінці р. 1897-го: ми тільки знаємо зо слів К. В. Квітки, що її написано до 1898-го р., а зо слів Олени Пчілки — що її написано після того, як Леся Українка повернулася з Болгарії, тоб-то після 1895-го р., а коли саме, чи 1895-го, чи 1896-го, чи 1897-го р., — про це у нас немає відомостей. Як гадає Олена Пчілка, це сталося незабаром після приїзду з Болгарії, коли ще свіжі були враження від південнослов'янської країни. Є ще й інші моменти, які заважають ставити першу частину „Віли-посестри“ в залежність від „Поеми про білу сорочку“. Так, прим., гуслі й біла сорочка у Франковій поемі відіграють не малу роль, — у Лесиній поемі їх немає зовсім. Далі Лесина поема має сербський кольорит, Франкова-ж, не дивлячись на те, що вона являє собою копію хорватського віршу, такого кольориту не має. Отже, ми гадаємо, що Леся Українка, писавши першу частину „Віли-посестри“, нічого не знала про Франкову поему, як нічого не знав Франко, писавши цю поему, про аналогічний Грінченків твір: „Дума про княгиню-кобзаря“.

Що-до російської казки про „царицу-гусляра“, яка є у Афанасьєва, то Олена Пчілка гадає, що вона була невідома Лесі Українці, бо в них тоді не було і в хаті „Народныхъ русскихъ сказокъ“ Афанасьєва. З книжок Афанасьєва в домі Косачів була лиш одна: „Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу“, яку добре пам'ятає Олена Пчілка.

Про Грінченкову думу та про Кононенкову баладу доводиться сказати те саме, що й про Франкову поему. Спираючись на свідцтво Олени Пчілки, ми гадаємо, що Леся Українка не читала цих творів тоді, як писала першу частину „Віли-посестри“, хоча вони й з'явилися до 1895-го р. Якщо-ж вона й читала їх, то, крім мотиву про визволення юнака з темниці, вона нічого більше відтіля не могла взяти, бо як Грінченкова дума,

¹⁾ Розмір „Віли-посестри“ та „Поеми про білу сорочку“ — п'ятистопний хорей. Розмір хорватського віршу „Alexander“ — коломийковий. Цікаво, що Франко коломийковий розмір віддає п'ятистопним хореем.

так і Кононенкова балада не тільки не мають сербського кольориту, а взагалі нічого спільного з сербською літературою не мають. Ритми всіх трьох творів неоднакові: в „Вілі-посестрі“, як ми вже говорили, маємо п'яти-стопного хоря, в Грінченковій думі — розмір української народної думи і в Кононенковій баладі — чотирьохстопного хоря, що чергується з трьох-стопним. Але чи в рація припускати, що Леся Українка мотив про визволення юнака з темниці запозичила у Грінченка, або в Кононенка, коли ми напевно знаємо, що вона читала „Сербські народні думи“ Старицького, де цей мотив трапляється в кількох піснях, та не тільки читала, а й використовувала їхні стилістичні особливості для своєї поеми? Звичайно, немає ніякої рації.

Найголовніший аргумент проти того, що Леся Українка використала для своєї поеми будь-який із вищенаведених творів, є те, що вона первісну редакцію „Віли посестри“ написала ще в 80-ті роки, тобто тоді, як не було ще ні Грінченкової думи, ні Кононенкової балади, ні Франкової поеми. Правда, ця редакція не дійшла до нас, і ми не знаємо, який вона мала вигляд, але ми не маємо жадного сумніву в тому, що вона лягла в основу тієї редакції, яка до нас дійшла.

Не звязуючи творів Грінченка, Кононенка, Лесі Українки та Франка, ми не можемо проте не висловити свого подиву з приводу того, що протягом кількох років з'явилося аж чотири твори, з яких три написано на одну тему, а четвертий — на тему, що дуже наближається до теми інших трьох творів. Можливо, що це випадковий збіг обставин, а можливо, що тут діяли й чинники глибшого порядку та значіння. У всякому разі цей факт цікавий і вартий того, щоб його вистудіювати й в'яснити.

Із „Сербських народніх дум“ Старицького Леся Українка взяла окремі моменти, характерні для сербського епосу. Візьмімо, напр., брattanн¹⁾ юнака з жінкою. Це — звичайна річ у сербському епосі взагалі,

¹⁾ Звичай побратимства повстав у звязку з боротьбою проти лютого ворога — турка. Його стверджувала й освящала церква: в Сербії, Болгарії та й на Україні збереглися стародавні требники з особливими молитвами про цей випадок, підчас яких побратими цілували хреста й мінялися хрестами. Чорногорці до останнього часу братилися в церкві. Повстав цей звичай дуже давно, але церква в законила його за гайдучьких часів, коли вперше балканські слов'яни усвідомили тягар турецької неволі. Найчастіше братаються, як є конечна потреба, а, братаючись, присягаються Богом та святим Іваном. Це знаходить відгомін і в Лесиній poemі: почувши віла, як її клене в темниці побратим, такими словами до його промовляє:

„Не клени мене, коханий брате,
згляньсь на Бога й на святого Йвана!“ (II, 128).

Про звичай побратимства Леся Українка читала в Кулішевій „Чорній раді“: „Може, ви чували коли-небудь про побратимство! — розповідає там запорожець Кирило Тур Гетьманові Сомкові, Шрамові, Череваневі та іншим козакам, що зібралися на хуторі близько Лаври, — Де вже не чувати? Це наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так пukaє названого. От і побратаються та й живуть до віку вкупі, як раба з водою

а в „Сербських народніх думах“ Старицького зокрема. В думі „Андрій і Марко“¹⁾, напр., виступає корчмарівна Марія, Маркова посестра, а в думі „Марко в татарській темниці“²⁾ — донька хазацького короля, з якою Марко побратався, щоб та допомогла йому визволитися з темниці. У думі-ж „Марко й сестра капітана Лека“ навіть сказано, що Марко мав за посестру вілу³⁾. Те саме маємо і в Лесиній поемі: там юнак братається з вілою. Про братання юнаків з вілами Леся могла дещо знайти і в Афанасьєва. „Кто окажетъ вилѣ какую-нибудь услугу, — читаємо в нього — тому она становится посестримой“⁴⁾. „Они (вилы — М. Д.-Х.) покровительствуютъ сербскимъ юнакамъ, — читаємо в іншому місці — заключають съ ними побратимство (принимаютъ на себя обязанности посестримъ), дарятъ имъ крѣпкое оружіе“⁵⁾. „По свидѣтельству черногорской пѣсни, — пише ще Афанасьєв, — на Мирочѣ всѣ вилы были Марку-королевичу посестримы, кромѣ одной Ра-віјолы, но и ту заставили подружки послѣдовать ихъ примѣру“⁶⁾.

Перед тим, як побрататися, юнак надибав „вілу білу в горах“⁷⁾. Сербський епос завсіді зв'язує вілу з горами, або, краще, полонинами (серб. — планина) і тому до віли прикладають навіть епітета: „горяньська віла“ („вила од планине“) ⁸⁾. Що-до „Сербських народніх дум“ Старицького, то там вищенаведений вислів кілька разів повторюється буквально⁹⁾. Говориться про це і в Афанасьєва: „Наравні съ русалками, вилы обитаютъ на горныхъ вершинахъ, въ лѣсахъ и водѣ“¹⁰⁾. Далі мова мовиться у Афанасьєва про те, як треба поділяти віл на 3 групи (а) горська вила, б) вила од планине і с) вила водена¹¹⁾.

Зустріч із турками та бій з ними у Лесі Українки описано більше-менше так, як у сербській думі „Косове поле“, причому й там, і там турок порівняно з чорною галиччю та з хмарою. У Лесі Українки читаємо:

„То не чорна галич,
тільки турки гору облягають,
облягають, хмарою поймають...”

„Давай, — кажу я своєму Чорногору, — давай побратаємось“. — „Давай“. — От і зайшли у братство, та й попросили пан-отця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово Боже, і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою“ (вид. „Книгосп.“ 1925, 58). На звичай цей могла Леся натрапити й, читавши „Кобзаря“: в пісні „У тієї Катерини хата на помості“ розповідається про те, як побраталися у степу два запорозці після того, як один із них (Іван Ярошенко) зарубав Катерину (Кобзар, 2 вид. „Благ. общ.“ СПб. 1908, 430). Звичай побратимства описано в відомому романі А. Толстого „Князь Серебряный“ (розд. XXVI), якого, мабуть, читала Леся Українка. Говорить про нього й Олександра Єфіменкова в своїй статті „Южно-руські братства“, теж, очевидно, відомій нашій поетці („Южная Русь“, I, 278—280).

¹⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 344.

²⁾ Там само, 381.   ³⁾ Там само, 320.

⁴⁾ А. Афанасьєв, Поэтическая воззрѣнія славянъ на природу, III, 167.

⁵⁾ Там само, III, 170.   ⁶⁾ Там само, III, 176.   ⁷⁾ Л. Українка, Твори, II, 122.

⁸⁾ Див. про це у Потебні („Объясн. малор. и сродн. пѣсенъ“, II, 400—401, Варш. 1887).

⁹⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 305 і 309.

¹⁰⁾ А. Афанасьєв, Поэтич. воззр. слав. на прир., III, 155.

¹¹⁾ Там само, III, 155.

Заячали, наче хижі круки,
зайняли посестру й побратима,
хочуть їм назад в'язати руки
та в ясір забрати молоденьких¹⁾.

У сербській думі:

„З усіх боків налітають турки,
з усіх боків, мов та галич чорна...
на Милоша ударяють боем,
нависають хмарою, хапають
і за спину йому руки в'яжуть,
щоб вести ото в намет до хана“²⁾.

Деталь — в'язання рук іззаду — в „Сербських народніх думах“ Старицького подібujemo частенько. Отож, приміром, у думі „Банович Страхи́ня“ дервіш лякає Страхи́ню, що дужий турчин Алія йому „руки назад скрутить — зломить“³⁾. У думі „Марко Королевич і Лютиця Богдан“ Марко „скрутив на спині білі руки 12-тьом воеводам, а Лютиця Богдан — Марковим побратимам Релі й Милошеві⁴⁾. Далі в думі „Короленко Марко і арапського короля дочка“ арапи в'яжуть іззаду руки Маркові⁵⁾. Є цей деталь і в українському епосі, але проти сербського трапляється рідше.

Лесина віла підчас бою з турками злітає на коні аж під хмару. Цей гіперболічний образ властивий сербському народньому епосові, бо сербські віли — летючі істоти⁶⁾. У Старицького в одній пісні віла тікає від Марка й, тікаючи, плигає „аж під хмари, бідна“⁷⁾. Про це в кількох місцях говорить і Афанасьєв: „По свідѣтельству сербскихъ пѣсень, — читаємо у нього в одному місці, — ви́лы но́сятсѣ по возду́ху, ме́жду небе́мъ и земле́ю, собира́ють летучіе облака и любуютсѣ на молніи“⁸⁾. В іншому місці читаємо, що вілам властива „быстрота полетовъ“⁹⁾. Розповідається у Афанасьєва й про те, як віли злітають на конях аж під хмару, й про ці самі коні: „Ви́лы надѣля́ются «сказочными конями»“¹⁰⁾... „Это чудесные кони грозovýchъ тучъ; они дышатъ пламенемъ, летаютъ по воздуху съ быстротою стрѣлы, не боятся непогоды и опасностей, и надѣлены вѣщимъ характеромъ: человѣческимъ словомъ, предвидѣніемъ, мудростью“¹¹⁾.

У поемі сказано, що юнак, закливаючи вілу за зраду¹²⁾, кидає пірнача й ламає надвое шаблю. Для заклинів у сербському епосі є окремі

¹⁾ Л. Українка, Твори, II, 122 та 124.

²⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 265 та 266.

³⁾ Там само, 218.   ⁴⁾ Там само, 302.   ⁵⁾ Там само, 378.

⁶⁾ Пор., напр., думу „Марко Краљевић и Муса кесеџија“, де Марко прохає вілу допомогти йому, й віла „јави му се из облака“ (В. С. Караџић. Сrp. нар. пјесме, II, № 67).

⁷⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 297.

⁸⁾ А. Афанасьевъ. Поэтич. возр. слав. на прир., III, 156—157.

⁹⁾ Там само, III, 158.   ¹⁰⁾ Там само, III, 159.   ¹¹⁾ Там само, III, 161.

¹²⁾ Читаючи сербські думи, ми пересвідчуємося, що найбільший злочин для побратимів — це зламати братерське слово, порушити обітницю, зрадити. Марко Короленко, зламавши „непорухне слово“ й убивши дочку арапського короля, яка визволила його з в'язниці й з якою він побратався, переживав муки сумління й, щоб заглушити їх, будує весь час задумниці (М. С.-й. Серб. нар. думи, 377). Страшним закляттям наперед заклинає цар Лазар усіх тих юнаків, хто зважився-б не прийти на косовську січу (там само, 157). У Старицького подібujemo цілу низку таких прикладів.

формули, в склад яких увіходять більш-менш однакові стереотипні вислови. Таку, напр., формулу знаходимо в думі „Косове поле“, де бан Страхи́ня, лаючи Бранковича Вука, проклинає і його самого, і його матір, і Косове поле, на якому він зрадив сербів¹⁾. Леся Українка цю формулу дуже скоротила:

„Тут за́кляв ю́нак свою́ посестру:
«Скара́й, Бо́же, тебе́, ві́ло бі́ла,
що зламала́ ти бра́терське сло́во!
Що́б і то́й не ма́в до́віку щастя́,
хто ко́ли збра́тається́ з то́бою!»“²⁾

Так само вона подала в схематичному вигляді й картину прощання юнака з його зброєю. За стереотипною формулою сербського епосу юнак спочатку одрізує голову своїй коневі, потім ламає надвое шаблю, списа і, нарешті, закидає пірнача³⁾. Таку формулу, напр., знаходимо в думі „Смерть Короленка Марка“, що її переклав Старицький⁴⁾. У Лесі Українки юнак не вбиває коня й не ламає списа, — він тільки закидає пірнача й ламає надвое шаблю, примовивши:

„Гинь ти, зброє, коли гине щирість“⁵⁾.

Не знайшовши юнака на місці бою, віла починає його шукати. Цього вимагає побратимський звичай: коли один із побратимів попадає в неволю, то другий повинен його визволяти. У думі „Марко Королевич і Лютиця Богдан“, що є і в книжці Старицького, розповідається, як Марко, злякавшись Богдана, що гнав його полонених побратимів — Милоша й Релю, хотів був утікати,

„але тут на думку йому спало́сь,
що вони́-ж бра́т бра́ту присяга́лась:
я́к о́дин х́то по́паде́ в нево́лю,
то дру́гі повинні́ рятува́ти“⁶⁾.

І Марко, переборовши страх, наважується виступити проти Богдана. Отже, Лесина віла робить так, як роблять герої сербського епосу.

До вілиного посвисту, що ним вона кличе коня, ми паралелей у народніх піснях не знайшли. У Старицького такого прикладу теж немає; там тільки в одному місці оповідається, як Банович Страхи́ня, знеможений на герці з турчином Алією, кричить і свище на свого хорта Карамана⁷⁾. Не знайшли ми паралелей і в українському епосі за винятком

¹⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 274.

²⁾ Л. Українка, Твори, II, 124.

³⁾ Правда, ми маємо й скорочені формули: в думі „Смрт војводе Пријезде“ (В. С. Караџић, Срп. нар. пјесме, II, № 84), що її Старицький не перекладав, воевода, перед тим як має загинути, одсікає голову коневі й ламає „сабљу навалију“, але про списа й про пірнач не сказано нічого.

⁴⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 402.

⁵⁾ Л. Українка, Твори, II, 124.

⁶⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 303.

⁷⁾ Там само, 227.

такої: в одному з варіантів думи про Нечая козак Нечай кричить і свище на свого джуру ¹⁾. В великоруському епосі, як на паралель, можна було-б указати на биліну „Илья и Соловей разбойникъ“ ²⁾, але-ж посвист Солов'я-разбойника зовсім не звязаний у цій биліні з конем. У Кулішевій хроніці „Чорна Рада“ ми знайшли таку паралель: „А Кирило Тур вийшов із хати й почав звати свистом свого коня з гаю“ ³⁾. У його-ж ранній повісті „Михайло Чарнишенко“ є аналогічні рядки: „Запорожець, вийшовши за ворота, свиснув якось особливо. На цей свист тої-ж хвилини став перед ним його вороний, немов лист перед травю, не згірше од казкової Сивки-Бурки“ (Вид. „Сяйво“, К. 1928, 235). Треба гадати, що це й є справжнє джерело до того моменту в Лесиній поемі, що ми оце про його говорили.

Розмова віли з конем — безперечне запозичення з народнього епосу. Але з якого? З сербського, чи з українського? І там, і там ця риса трапляється дуже часто. Коли ми звернемося до перекладів Старицького, то вже в другій за порядком думі („Одружіння короля Вукашина“) натрапимо на розмову людини з конем, і як-раз ця розмова дуже скидається на ту, що є в поемі Лесі Українки. У сербській думі Момчил лає свого коня Ябочила, що виправдується перед господарем; в Лесиній поемі віла теж лає коня, який, виправдуючись, потішає свою господиню. Характерно, що й вілин кінь, і Ябочил приблизно однаково починають промовляти. Перший:

„Не клени, кохана господине“ ⁴⁾.

Другий:

„Ой, Момчило пане воеводо!
не клени, не бий мене даремно“ ⁵⁾.

У думках „Марко і віла“ ⁶⁾ та „Смерть Короленка Марка“ ⁷⁾ з конем розмовляє Марко, але зміст обох розмов не пасує до змісту тієї розмови, що є в „Вілі-посестрі“. В українській народній поезії розмова козака з конем — теж річ звичайна. В одній пісні ⁸⁾ козак, умираючи, посилає свого коня до родиноньки, „до вірної дружиноньки“, щоб сповістити про свою смерть. У другій пісні ⁹⁾ козак прощається з конем, продавши його за Дунай „молоді шинькарочці за мед, за горілку“. В думі про Нечая з конем розмовляє козак Нечай ¹⁰⁾, а в „Битві під Берестечком“ — козак Хмельницький ¹¹⁾. Взагалі багато ще можна було-б навести таких прикладів із сербських, з українських народніх дум та пісень, але той приклад, що

¹⁾ Антонович і Драгомановъ, Истор. пѣсни малор. нар., II, 85.

²⁾ Див. „Былины“ в вид. Сабашнікових, М. 1916, т. I, 138—139.

³⁾ П. Куліш, Чорна рада, вид. „Книгосп.“ 1925, 118.

⁴⁾ Л. Українка, Твори, II, 126.

⁵⁾ М. Старицький, Сербські народні думи, 18.

⁶⁾ Там само, 296—297.

⁷⁾ Там само, 399.

⁸⁾ Антонович і Драгомановъ, Историческія пѣсни малорусскаго народа, К. 1874, т. I, 270.

⁹⁾ Антонович і Драгомановъ, Историческія пѣсни малорусскаго народа, К. 1874, т. I, 271, 272 й 273.

¹⁰⁾ Там само, II, 57.

¹¹⁾ Там само, II, 107.

ми його взяли з книжки Старицького, найбільше задовольняє нас, як імовірне джерело, і тому немає потреби зупинятися на інших ¹⁾).

Бажаючи розважити вілу, що побивалася за своїм побратимом, кінь її промовляє до неї такими словами:

„Не журися, люба господине,
не журися, в тугу не вдавайся“ ²⁾.

Це, власне, початок стереотипної формули, яка часто-густо трапляється в сербському епосі. Коли хтось береться когось потішати й розважати, то як-раз починає свою промову такими словами. Бан Страхинич, напр., побачивши сльози в цариці Милиці й не мігши розгадати її сону, так починає потішати її:

„Господине, Милице парице!
Не лякайся, не вбивайся з того“ ³⁾.

Більше-менше так само починає потішати засмученого перед косовським боєм царя Лазаря воевода Милош:

„Царю Лазе, володарю славний!
Не сумуй ти, не печалься дуже,
не в'яли ти серденька журбою“ ⁴⁾.

Певна річ, що дещо подібне можна знайти і в українській народній поезії, але треба мати на увазі, що тими Лесиними рядками, які ми наводили вище, звичайно починається в сербському епосі певна стала формула, яка відповідає змістом як-раз тому, що говорить вілін кінь у поемі.

Друга частина поеми містить у собі мотив про вбивство юнака, що, втративши віру в життя, бажає не визволення, а смерті. Юнака вбиває та сама віла, що мала його визволити. У Лесі Українки цей мотив поєднаний з першим, з мотивом визволення юнака з темниці, і є ніби його продовження. Такого поєднання, як ми вже казали вище, ми не зустрічали ні в сербському, ні в українському епосі, бо й там, і там перший мотив завсіди бренть наприкінці бадьоро й радісно. Трагічний фінал поеми — це головне, в чому не сходиться вона з сербськими та українськими думами, де говориться про визволення юнака з темниці: в останніх юнак, чи козак завсіди щасливо повертається до матери, чи до дружини. Юришенко Йванко, прим., в сербській думі з такою самою назвою ⁵⁾, одувивши султана Сулеймана, тікає з в'язниці на збитій шкапі, щербатою шаблею відбиваючись од турків; не зважаючи на те, що Йванко аж три роки цілих бідував у темниці, стогнучи з тяжкої муки, він радісно

¹⁾ Про розмову з конем див. у Потебні („Объясн. малор. и сродн. нар. пѣсенъ“, II, В. 1887, 679—691).

²⁾ Л. Українка, Твори, II, 126.

³⁾ М. Старицький, Сербські народні думи, 183.

⁴⁾ Там само, 238. ⁵⁾ Там само, 289.

повертається додому. Дуже часто в сербському епосі мотив визволення юнака з темниці закінчується весіллям. Так само часто, визволившись, п'ють вино, причому визволений цілує визволителя в обличчя та в руку. Перед цим ще в'язня неодмінно миють, стрижуть, голять, напувають вином, щоб він набрався сили, і вдягають в чисту білу одежу. Це — як стереотип. В українських думах усі невольники так само тільки й мріють про те, щоб повернутися додому „з тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської“ ¹⁾. Ніхто з них не хоче гинути в кайданах, як це робить юнак у Лесиній поемі. Досить переглянути такі думи, як „Плач невольників на турецькій каторзі“, або „Плач невольника у турок про викуп“, або „Втеча Самійла Кішки з турецької неволі“, щоб переконатися в цьому. Особливо характерний кінець „Марусі Богуславки“, що являє собою молитву невольників до Бога, в якій вони благають Його визволити їх

„з тяжкої неволі,
з віри бусурманської,
на ясні зорі,
на тихі води,
у край веселий,
у мир хрещений!“ ²⁾.

Отже, треба гадати, що Леся Українка, використовуючи мотив про визволення юнака з неволі, не пішла до кінця у сліди сербської народної думи, а змінила фінал її, поставивши смерть замість радісного визволення. Такий трагічний фінал повстав в уяві Лесі Українки, мабуть, не тоді, як вона задумувала поему, а пізніше, коли їй доводилося її закінчувати, і, очевидно, повстав у зв'язку з іншими її творами, що їх писала вона протягом першого 10-річчя ХХ віку. Пригадаймо Лесині слова, сказані р. 1906 з приводу утопій В. Морріса, які їй не подобалися. Вона каже, що в них „нема боротьби, цеї конечної умови життя, нема трагедії, що дає глибіню і зміст життю“ ³⁾. І коли ми переглянемо Лесині твори, писані між 1900 та 1911 роками, то побачимо, що мало не всі вони просякнені трагізмом. Найближче-ж до „Віли-посестри“ з цього погляду підходять такі твори, як „Кассандра“, „Руфін і Прісцилла“, „У пущі“, „Бояриня“. Про „Лісову пісню“, „Адвоката Мартіяна“, „Камінного господаря“ й „Оргію“ ми тут не говоримо, бо вони з'явилися після „Віли-посестри“ ⁴⁾.

¹⁾ Антонович и Драгомановъ, Истор. пѣсни малор. нар., I, 89.

²⁾ Там само, I, 233.

³⁾ Л. Українка, Утопія в белетристиці. Нова Громада 1906, XII, 52.

⁴⁾ В „Историческихъ пѣсняхъ малорусскаго народа“ Антоновича й Драгоманова наведено уривка з Величковаго літопису, де розповідається, як кошовий Іван Сірко, напавши р. 1675 на Крим і визволивши 7 тисяч христیان, 3 тисячі з них порубав за те, що вони хотіли „лучше до Крыму вернуться, нежели въ землю христіанскую проставати“ (I, 333). Цей історичний факт може певною мірою правити за аналогію до мотиву другої частини Лесині поєми, де визволителька вбиває визволеного бранця через те, що

У другій частині поеми оповідається, як юнак, втративши віру в життя й не бажаючи виходити з в'язниці, прохає вілу вбити його й поховати в такому місці, де-б з його тіла не знущався ворог. Це нагадує одне місце з української думи „Втеча трьох братів із неволі турецької з Азова“: у всіх варіантах цієї думи менший брат, піша пішаниця, благає своїх старших братів, щоб ті, коли не можуть уже його взяти з собою, одібрали йому життя й поховали в чистому полі, не давши звірюптиці на поталу. Окремі вирази та слова свідчать про те, що, komponуючи другу частину поеми, Леся Українка наслідувала деякі технічні підхідки української думи, безперечно їй відомої. Отож, прим., вілині слова, сказані після того, як юнак попрохав її відібрати йому життя:

„Що ти кажеш, побратиме любий?
чи рука-ж моя на те зведеться?“¹⁾

Відповідають словам старших братів, сказаним тоді, як вони відмовлялися вбивати меншого брата. У варіанті А відповідь старших братів починається трохи чи не так, як і вілина відповідь:

„Братіку милий,
голубоньку сивий!
Що ти кажеш“...²⁾

Другому рядкові поеми: „Чи рука-ж моя на те зведеться?“³⁾ відповідають такі рядки думи: „рука не зведеться“⁴⁾ (вар. Б.), „рука наша не здійсметься“⁵⁾ (вар. В.), „рука наша козацька-молодецька не воздойме“⁶⁾ (вар. Д.), „козацька рука молодецька не воздойме“⁷⁾ (вар. Е).

Про вілу в поемі сказано, що вона вмів „гоїть всі юнацькі рани“⁸⁾. І сербський епос знає вілу-чарівницю, що лісовим зіллям умів гоїти юнакам рани. У книжці Старицького є дума „Марко і віла“⁹⁾, в якій розповідається, як Марко бив вілу булавою за те, що вона прострелила горло й серце Милошеві, наказуючи їй назбирати в лісі зілля й повернути до життя забитого юнака. Віла присягається Богом і святим Іваном, що вчинить Маркову волю. І справді: вона назбирала по Мирочу зілля й згоїла

той не хоче вертатися на волю. У поемі тільки замість 3 тисяч бранців виступає одна особа — юнак. Проте ми зовсім не певні того, що цей історичний факт, який, безперечно, відомий був Лесі Українці тоді, коли вона писала „Вілу-посестру“, хоча-б із тих самих „Историческихъ пѣсень малорускаго народа“ Антоновича й Драгоманова, — був за джерело для другої частини поеми. Для цього в нас немає жадних даних. Ми тільки можемо припускати можливість свідомого, чи несвідомого використання цього історичного факту. Через те ми вище й зазначили, що наводимо його, як аналогію до мотиву вбивства в'язня, що не хоче виходити з темниці на волю.

¹⁾ Л. Українка, Твори, II, 131.

²⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни малор. нар., I, 107—108.

³⁾ В оригіналі спочатку стояло „здійметься“; потім це слово закреслено й замість його написано „зведеться“.

⁴⁾ Там само, I, 115.

⁵⁾ Там само, I, 121.

⁶⁾ Там само, I, 128.

⁷⁾ Там само, I, 333.

⁸⁾ Л. Українка, Твори, II, 130.

⁹⁾ М. Старицький, Сербські народні думи, 294.

юнакові дві рани. Не може бути сумніву в тому, що Леся Українка взяла цей момент із „Сербських народніх дум“. Про цей момент мовиться мова і в Афанасьєва: віли знають „искусство залѣчивать раны — читаемо у нього — и умѣють находить нужные для этого травы“ ¹⁾. Для прикладу Афанасьєв наводить думу „Марко і віла“, що ми про неї допіру говорили, та інші пісні та перекази ²⁾, а далі дає ї поясніння: „Сила врачевать болѣзни принадлежитъ виламъ, какъ обладательницамъ живой, цѣлющей воды, какъ дожденоснымъ или водянымъ дѣвамъ“ ³⁾.

Перед смертю юнак прохає вілу:

„Якщо ти мені посестра вірна,
то зроби остатню послугу:
одбери мені життя, чим хочеш,
аби то була почесна зброя,
поховай десь тіло се страждене,
щоб над ним злий ворог не знущався“ ⁴⁾.

Почесна смерть, особливо в бою, й почесний похорон — це характерні риси сербського юнацького життя, що їх не раз і не два відзначає народній епос. У думі „Марко Короленко пізнає батьківську шаблю“ оповідається, як Марко зарубав турчина за те, що той не поховав його пораненого батька, а, одрубавши йому голову, кинув трупа до Ситниці в воду. Перед тим, як зарубати турчина, Марко каже йому про свого батька:

„Як би ти діждався його смерти
і сховав-би його там почесно,
поховав-би я тебе ще ліпше!“ ⁵⁾

Якого великого значіння надавали серби почесній смерті й почесному похоронові, видно з того, що Короленко Марко перед смертю навіть ко- неві своєму відтяв голову,

„аби Шарець не дістався туркам,
щоб його не запрягли в неволю
возить воду у великих конвах“ ⁶⁾.

Зарубавши Марко Шарця,

„закопав коня у землю чесно,
немов брата рідного Андрія“ ⁷⁾.

Поховати чесно — це значить поховати в такому місці, де-б не знущався з мертвого ворог. Тому-то проїгумен Васо, ховаючи Короленка Марка в церкві — Велиндарі, не поклав ніякої ознаки на Марковій могилі, —

„щоб по їй не опізнали Марка,
щоб його там не зневажив ворог“ ⁸⁾.

¹⁾ А. Афанасьєв, Поэтич. воззр. слав. на прир., III, 167.

²⁾ Там само, III, 165—167.

³⁾ Там само, III, 168.

⁴⁾ Л. Українка, Твори, II, 130.

⁵⁾ М. Старицький. Сербські народні думи, 370.

⁶⁾ Там само, 402.

⁷⁾ Там само, 402.

⁸⁾ Там само, 405.

Ідея почесної смерти й почесного похорону відома й українському епосові, але наш козак, умираючи, боїться не так знущання ворогів, як того, що йому доведеться дістатися „звіру та птиці на поталу“¹⁾. Як на приклад, можна вказати на думу „Смерть Хведора Безрідного“. Умираючи, Хведір посилав свого джуру до отамана військового та до всього товариства кривного й сердечного прохати їх

„у луг Базавлуг прибувати,
тіло козацьке-молодецьке
у чистім полі знаходити й поховати,
звіру-птиці на поталу не подати“²⁾,

Військовий отаман з товариством учиняють останню волю козака Хведора Безрідного. Те саме знаходимо і в думі „Смерть трьох братів коло Самари“³⁾. З поданого тут матеріялу видно, що момент почесної смерти та почесного похорону в Лесиній поемі більше в'яжеться з сербськими думами, ніж з українськими.

Ввійшовши віла в темницю,

„лиш махнула білим завивалом.
Спалахнула ясна блискавиця,
посліпила всю турецьку варту,
пропалили всі темничні двері,
просвітила вілі шлях до брата“⁴⁾.

Про те, що віли орудують блискавицями, у Старицького не сказано нічого, але взагалі в сербському епосі це в. На нашу думку, рису цю Леся Українка похопила від Афанасьєва, який базується, про віл говорячи, переважно на сербських народніх думах та піснях. У віл „очи блистають подобно молнії“⁵⁾ — читаємо у Афанасьєва в одному місці; вілам властиві: „чудесныя превращенія, бросаніє молніеносныхъ стрѣлъ“⁶⁾ — каже він в іншому місці; віли „пускають изъ облачныхъ странъ острыя стрѣлы = молнії“⁷⁾ — знаходимо у нього в третьому місці. Всі ці й інші місця, очевидячки, й правила Лесі Українці за джерело до того уступу, що ми його навели вище.

Образ юнака в темниці Леся Українка змалювала так:

„Не юнак лежав там молоденький,
тільки дід старий, як голуб сивий,
весь потертий саровим ремінням,
а крізь рани жовті кості світять.
Він не став назустріч вілі білій,
тільки стиха брязнув кайданами“⁸⁾.

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни малор. нар., I, 107.

²⁾ Там само, I, 254. ³⁾ Там само, I, 257.

⁴⁾ Л. Українка, Твори, II, 131.

⁵⁾ А. Афанасьевъ, Поэтич. возр. слав. на прир., III, 155.

⁶⁾ Там само, III, 158. ⁷⁾ Там само, III, 164.

⁸⁾ Л. Українка, Твори, II, 131.

У сербських думах инакше змальовано образ юнака в темниці. Ось, напр., образ двох братів-в'язнів із думи „Весілля Радуга Волошина“:

„У їх патлі — можна-б тіло вкрити,
пазурами — копать землю-б можна“¹⁾.

Це — типовий образ. Через те сербська дума завжди говорить про те, як стрижуть і голять в'язнів, коли їх випущено з темниці. Поруч з образом в'язня ця дума дає ще й опис темниці, де неодмінно води по коліна, а кісток юнацьких по пояс. Нічого цього в Лесі України немає. Тому ми гадаємо, що, змальовуючи образ юнака в темниці, сербського епосу вона не наслідувала. Деякі деталі цього образу вказують на вплив українського епосу. Насамперед порівняння постарілого юнака з сивим голубом — це типова підхідка української думи. Далі „сирове реміння“ відповідає „сириці“ або „сирій сириці“ українського епосу²⁾. Характерний для його й епітет „жовті кості“³⁾, як і брязкіт кайданів⁴⁾. Останні три риси маємо в одному уривкові з думи „Плач невольника у турок про викуп“:

„Кайдани руки-ноги позідали,
сырая сириця до жовтої кости
тіло козацьке проїдала“⁵⁾.

Є ці деталі і в думі „Плач невольників на турецькій каторзі“⁶⁾. Отже, можна з певністю сказати, що образ завданого до темниці юнака повстав в уяві Лесі України під впливом не сербського, а українського епосу.

Ми гадаємо, що й картину похорону побратима Лесь Українка так само змалювала, виходячи переважно з українського, а не з сербського епосу. Тільки одна риса, а саме те, що віла ховає побратима в диких горах, на полонині, в'яже цю картину з сербським епосом (Марко Короленко, прим., умирає на Урвин-планині). Інші-ж риси скоріше в'яжуть цю картину з українським, ніж з сербським епосом. Візьмімо, напр., таку: кінь копає суходіл копитом, вибиваючи яму. В українській пісні ця риса трапляється дуже часто⁷⁾, але вона властива не тільки їй: ми її знаходимо і в сербській, і в польській народній поезії⁸⁾. У Старицького її немає. Якому-ж джерелу дати перевагу? Ясно, що українському: самий вислів „копати суходіл“ надзвичайно характерний для української думи, коли в ній розповідається про похорон козака⁹⁾. Деталь — кидання запоясника в яму — не має відповідної паралелі в „Сербських народніх ду-

¹⁾ М. Старицький, Сербські народні думи, 44.

²⁾ Антонович і Драгоманов, Истор. пѣсни малор. нар., I, 79, 80, 90, 94, 130.

³⁾ Там само, I, 89, 94 та ин.

⁴⁾ Там само, I, 88 та ин.

⁵⁾ Там само, I, 94.

⁶⁾ Там само, I, 88.

⁷⁾ Там само, I, 273. Див. так само у К. Квітки: Народні мелодії з голосу Лесі України. К. 1917, 84.

⁸⁾ Див. приклади у Потебні: Объясн. малор. и сродн. нар. пѣсенъ, II, 686—687.

⁹⁾ Антонович і Драгоманов, Истор. пѣсни малор. нар., I, 254—255.

мах“ Старицького, але ми її не знайшли і в українських піснях¹⁾). Що-ж до останніх рисок із картини похорону побратима:

„У приполі чорну землю носить,
наси́па моги́лу як-найви́ще“²⁾,

то їх, безперечно, взято з українського епосу. У думі „Смерть Хведора Безрідного“ оповідається, напр., про те, як ховаючи козаки Хведора, „приполами перстє виймали“³⁾ та „семиперсну моги́лу висипали“⁴⁾. Узагалі треба сказати, що похорон юнака у Лесі Українки скидається на похорон Хведора Безрідного. Щоб порівняти їх, наводимо уривок з вар. Е:

„А шаблями суходол копали,
а шапками да приполами перст вино́сили,
глубо́кую яму ви́копали,
Хведора Безрідного похоро́нили,
висо́кую моги́лу висипали“⁵⁾.

Отже, висновок можна зробити тільки один: картину похорону юнака в поемі „Віла-посестра“ написано не під впливом сербського, а під впливом українського епосу.

II.

Що Леся Українка, писавши „Вілу-посестру“, в першу чергу використовувала Старицького, а не Антоновича й Драгоманова, чи якийсь інший твір, ми вже переконалися, аналізуючи мотиви поеми. Але й аналіз її стилю потверджує те саме.

Чимало говорили про екзотичний елемент у творах Лесі Українки, та цей елемент позначається головне в тематиці — в формі його сливе зовсім немає. Отже, „Віла-посестра“ — це чи не єдиний твір у нашої письменниці, де екзотичний елемент охоплює одночасно й тематику, й форму.

Аналізуючи формальні особливості поеми, часом важко визначити джерело якогось епітета, чи порівняння, бо їх однаковою мірою вживається і в сербській, і в українській народній поезії, не кажучи вже про поезію інших слов'ян. Але такі випадки трапляються рідко: більшість тропів та фігур провадить нас до сербського, а не до українського епосу, власне, до „Сербських народніх дум“ Михайла Старицького. У стилі „Віли-посестри“, в її ритміці, в образах та символах, в поетичних тропях та фі-

¹⁾ Звичай класти зброю померлому в яму був колись у слов'янських народів і, мабуть, відбився в їхній словесній творчості. У Пушкіна в „Пісняхъ западныхъ славянъ“, що являють собою переклад з „Guzla“ Меріме, є пісня під заголовком „Марко Якубовичъ“, де незнаний подорожній, як виявляється з пісні потім — упир, прохає Марка поховати його за горою, поклавши в яму його шаблю. Очевидно, цей звичай ховати померлих з зброєю лежить і в основі романсу Г. Гайне „Die Grenadiere“. Проте в українській народній поезії ми цієї риси не знайшли. Відкіля саме взяла її Леся Українка, сказати важко.

²⁾ Л. Українка, Твори, II, 133.

³⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни малор. нар., I, 249 (вар. А).

⁴⁾ Там само, I, 250 (вар. Б).

⁵⁾ Там само, I, 254—255.

гурах, в евфонії віршу дуже мало такого, що-б в'язало її з українським епосом. У цій поемі немає характерного ритму української думи. Немає в ній і рим одноманітних, здебільшого дієслівних, без яких навіть важко собі уявити українську думу. Останній властива ще ціла низка різних стереотипних висловів, що раз-у-раз повторюються: „теє зачуває, словами промовляє“¹⁾, „добре дбає“²⁾, то-що. Цих висловів у Лесі Українки не знайдемо, як не знайдемо й сталих епітетів, характерних для нашого епосу. Епітет „козацький-молодецький“, напр., сполучається в українській думі з багатьма словами (тіло, серце, рука, голова, то-що) й трапляється дуже часто, але в „Вілі-посестрі“ його зовсім немає. Так само епітет „вороний“ для слова „кінь“ в українській народній словесності взагалі, а в думі зокрема, є сталий епітет. У „Вілі-посестрі“ кінь фігурує, і Леся Українка додає до цього слова навіть кілька епітетів, але ні разу не сполучає його з епітетом „вороний“.

Коли ми, аналізуючи стилі поеми, знайдемо в ньому риси, характерні для українського епосу, то не слід одразу робити висновок, що ці риси Леся Українка взяла безпосередньо з українського епосу. Річ у тому, що сам Старицький був під сильним впливом наших дум, і хоч він і каже в передмові до своєї книжки, що намагався „фотографічески-точно передати мысль подлинника, слѣдя за нимъ стихъ за стихомъ, слово за словомъ“³⁾, — проте і в його „фотографічески-точныхъ“ перекладах трапляються фразеологічні вислови, що він їх переніс туди з української думи. Ось два приклади: „Добре дбає, в пень рубав турка“⁴⁾, „То ви, турки, добре учиніте“⁵⁾. В обох цих прикладах маємо фразеологічні звороти („добре дбає“, „добре учиніте“), характерні для нашого епосу. Отже, можна припустити, що в деяких випадках Леся Українка могла брати український фразеологічний матеріал не безпосередньо з українського епосу, а через посередництво Старицького.

З ритмічного боку „Віла-посестра“ цілком скидається на „Сербські народні думи“ Старицького: і там, і там маємо п'ятистопного хорей. У передмові до своїх перекладів Старицький пише, що він „старался удержати тотъ же самый размѣръ сербскаго бѣлаго стиха“⁶⁾, тоб-то десетерця. Виходить, що Старицький наслідував сербського десетерця, а Леся Українка — п'ятистопного хорей Старицького.

Хорей, звичайно, не цілком відповідає сербському десетерцеві, а тільки наближається до нього. Схема його така:

— ○ — ○ || — ○ — ○ — ○

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни малор. нар. I, 234.

²⁾ Там само, I, 235.

³⁾ М. Старицький, Сербські народні думи, передмова III.

⁴⁾ Там само, 260.

⁵⁾ Там само, 265.

⁶⁾ Там само, передмова III.

Десетерцевий рядок, як бачимо, має 10 складів, що розбиваються цезурою на дві нерівні частини: у першій частині — 4 склади, в другій — 6. Але сербські пісні з десетерцевим розміром не завжди вкладаються в цю схему, бо ритмічний наголос пісенних рядків часто-густо не збігається з звичайним, природнім наголосом слів. Річ у тому, що сербські гусларі співають, а не декламують юнацьких пісень, і слова так само, як і в нашій пісні, міняють свої природні наголоси, підлягаючи законам пісенної ритміки. Вищенаведену схему десетерця не завжди можна застосувати до живого сербського віршу, бо будова його надто вільна. У ньому немає певного чергування коротких і довгих, або наголошених і ненаголошених складів, але все-таки деякими місцями віршового рядка керують особливі метричні закони акценту й квантитету, і на цих законах базується ритм десетерця¹⁾. Звичайно, цих законів не дотримувався та й не міг дотримуватися Старицький, бо наша мова, напр., утратила квантитативні риси, що збереглися в сербів, а закони нашого наголосу не сходяться з законами сербського наголосу. Він наслідував тільки схоластичну пісенну схему, що ото ми подали її вище, та й то не всю. Коли порівняти переклади Старицького з сербськими думами, то найперше впадає в око те, що Старицький не дотримується цезури; часом вона в його 6, а часом і нема — як прийдеться. Порівняймо для прикладу початок думи „Банович Страхиња“ у Вука Караджича і в Старицького. У першого маємо:

„Нетко бјеше Страхињу бане,
бјеше бане у маленој Бањској,
у маленој Бањској крај Косова,
да такога не има сокола“²⁾.

А в другого:

„Був собі колись-то бан Страхиња,
жив собі в однім маленькім банстві,
в землі банській, крај Косова поля, —
та такого вже орла й не буде“³⁾.

У сербському оригіналі маємо в кожному рядку цезуру, у Старицького-ж у перших двох рядках цезури немає зовсім, в четвертому її псує енклітика „вже“, що в'яжеться з першою частиною рядка, а не з другою, і тільки в третьому рядку маємо правильну цезуру, але цей рядок має іншу хибу: в ньому на початку замість хореїчної стопи стоїть ямбічна („в землі“), що руйнує схему п'ятистопного хорею, якої дотримується Старицький.

Леся Українка, як ми вже були сказали, не відступає ані на крок від Старицького, то ставлячи цезуру після другої стопи, то не ставлячи її. В одному стереотипному вислові („Скарай, Боже, тебе, віло біла“⁴⁾), що

¹⁾ Про ритмічні закони десетерця див. у Бранка Дрексlera: „Izabrane narodne pjesme“. U Zagrebu 1908, 14—18.

²⁾ Вук С. Караџић, Срп. нар. pjesme, II, № 44.

³⁾ М. Старицький, Сербські народні думи, 201.

⁴⁾ Л. Українка, Твори, II, 124.

в різних варіаціях кілька разів повторюється в поемі й що його запозичено у Старицького, Леся Українка повторює навіть ритмічну помилку останнього, заховавши на початку ямбічну стопу ¹⁾).

Кілька слів про риму та про строфу. Сербські думи, всупереч українським, рим не мають — вони трапляються тільки випадково, як виняток. Так само їх немає ні в перекладах Старицького, ні в поемі „Віла-посестра“, якщо знов-таки не брати на увагу випадкових. Інколи в сербських думах трапляються внутрішні, здебільшого дієслівні, рими: „Што молила Бога домолила“ ²⁾. Їх є в Старицького: „Лист читає, себе смутно має“ ³⁾. Ідучи, мабуть, його слідами, уживає їх і Леся Українка: „Облягають, хмарою поймають“ ⁴⁾, „Промовляє, мов ножами крає“ ⁵⁾. Проте не треба забувати, що такі рими є і в українському епосі: „До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає“ ⁶⁾. Можливо, що на Лесю діяли обидва чинники — і сербський, і український.

Що-до строфи, то такої немає ні в сербських юнацьких думах, ні в перекладах Старицького, ні в поемі „Віла-посестра“. Можна тільки вказати на те, що Леся Українка так само, як і Старицький, відзначає окремі моменти поеми, роблячи в відповідних місцях абзаци. У Вука Караджича та в Антоновича з Драгомановим цього немає.

У „Вілі-посестрі“ є ціла низка стереотипних висловів, що властиві сербському епосові й що їх подибуємо в перекладах Старицького. До них належить насамперед початковий рядок поеми: „Ге й, на Бога, що за дивне диво?“ (122) ⁷⁾. Таких початків, з маленькими, правда, відміннями, маємо у Старицького аж чотири: „Милий Боже, що то чуда й дива!“ (114) ⁸⁾, „Милий Боже! от послухать чуда!“ (121), „Боже милий, що-ж то дива й чуда“ (163), „Боже милий! от-то чуда й дива!“ (414). В сербських оригіналах усім оцим перекладам відповідає здебільшого стереотипний вислів: „Боже мили, чуда великого“ ⁹⁾. У Старицького цей вислів повторюється і в середині окремих дум. Що-до першої частини

¹⁾ Цікаво, що Пушкін, перекладавши з Вука Караджича пісню „Сестра и братъ“ (Сочиненія, изд. т-ва „Просвѣщеніе“ 1903, II, 243), зовсім не дотримувавсь схеми десетерця, хоч деякі рядки у нього, напр., перший („Два дубочка выросли рядомъ“), цілком укладаються в цю схему.

²⁾ Вук С. Караџић, Срп. нар. пјесме, II, № 48.

³⁾ М. Старицький, Серб. нар. думи, 234.

⁴⁾ Л. Українка, Твори, II, 122. ⁵⁾ Там само, II, 129.

⁶⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пјсни малор. нар., I, 216.

⁷⁾ Виносок, де ми покликуємося на 2-й том „Творів“ Л. Українки, надалі не робитимемо, а ставитимемо № сторінки поруч тексту.

⁸⁾ Виносок, де ми покликуємося на книжку Старицького, надалі не робитимемо, а ставитимемо № сторінки поруч тексту.

⁹⁾ В. Караџић, Срп. нар. пјесме, II, № 37.

Лесиного рядка (апострофа: „Гей, на Бога“), то її маємо у Старицького в ідентичному вигляді на стор. 28-й¹⁾.

Для вислову „цілував її в обличчя біле“ (122) знаходимо у Старицького такі паралелі: „і цілує йому вид біленький“ (25), „у лице цілує“ (35), „Радул Серб у лице цілує“ (37), „в вид цілує“ (48), „Білий вид цілують брат у брата“ (110), „один ‘дного в білий вид цілують“ (294), „в білий вид цілує“ (311). У Лесиній поемі юнак цілує вілу тоді, коли братастя з нею. У сербському епосі цілуються побратими й зустріваючись, причому цілування становить лиш частину тієї формули, що її вживають гусярі, описуючи зустріч. Ось один із варіантів цієї стереотипної формули у Старицького:

„Коли вгледів Радул-бей Мірчета,
схопивсь зразу перед ним на ноги, —
обіймає, у лице цілує,
о здоров'я лицарське питає“ (35).

Отже, Леся Українка запозичила не всю формулу, а тільки одну її частину.

Побратавшись юнак і віла, „помчали вкупі геть у гори“ (122). У сербському епосі цим стереотипним висловом означають від'їзд побратимів. У „Сербських народніх думах“ Старицького він трапляється дуже часто. Наводимо один з багатьох прикладів: „Вкупі разом і побрались в гори“ (118).

Стереотипний вислів, що його в сербському епосі подибуємо, звичайно, безпосередньо перед прямою мовою, повторюється у Лесі Українки кілька разів: „Вже-ж на те не обізвалась віла“ (123), „Обізвався віщий кінь до віли“ (126), „Обізвався побратим до віли“ (двічі: 128 і 129), „Тут озвався побратим до Бога“ (131). У Старицького маємо такі паралелі: „Обізвалась з гір зелених віла“ (1), „Із-за гір знов обізвалась віла“ (3), „Обізвався тоді король до його“ (108) та ин.

Стереотипна апострофа, в якій хтось заклинає когось, накликаючи на його Божу кару, трапляється в „Вілі-посестрі“ двічі: „Скарай, Боже, злого яничара!“ (124), „Скарай, Боже, тебе, віло біла!“ (124). У Старицького цю апострофу можна знайти в більшій кількості. Наводимо кілька прикладів: „Карай, Боже, Відосаву люту“ (19), „Скарай, Боже, тебе, бабо сива!“ (63), „Убий, Боже, побратима твого!“ (79), „Так скарай-Біг Бранковенка Вука“ (144), „Карай, Боже, тебе, жінко люта“ (226), „Скарай, Боже, кожного турчина“ (366) і т. и. Інколи така апострофа трапляється і в українській народній поезії: „Скарай, Боже, ю за того, що розлучив нас обоє“²⁾.

Про бранців, що сидять у султановій темниці, в поемі сказано: „Світа-сонця не видають в очі“ (127). Цього стереотипу в Ста-

¹⁾ Трошки скидається на цей Лесин рядок початок однієї української пісні: „Чи диво, чи не диво, — пішли дівки на войну“ (К. Квітка. Народні мелодії з голосу Л. Українки. К. 1917, 14).

²⁾ В. Гринченко, Етнограф. матеріали, т. III, 212, № 435.

рицького не подибуємо, зате часто трапляється він в „Историческихъ пѣсняхъ малор. народа“ Антоновича й Драгоманова: „Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають“ (I, 230)¹⁾, „Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм“ (I, 231), „Ніколи світа-сонця не видали“ (I, 233), „Ніколи світа-сонця не видаєм“ (I, 234), „Ніколи світу Божого не видаєм!“ (I, 234). Немає жадного сумніву в тому, що Леся Українка взяла цей вислів з українського епосу, точніше — з думи про Марусю Богуславку.

Вислів „Як почула те стогнання віла“ (128) означає перехід якоїсь особи (в цім разі віли) до дії після того, як ця особа щось почула. Це — типовий вислів для сербського епосу. У Старицького маємо такі паралелі: „Як зачув король Вукашин тее“ (2, 3 й 4), „Як зачув слуга Десимір тее“ (2), „Як зачув те слово Босняк Муйо“ (29), „Як те вчула Равійола віла“ (295) і т. и. В українському епосі теж є цей вислів, але трошки в одмінній редакції: „Тее козаки як зачували“ (I, 178), „Сее турки зачували“ (I, 210), „Що тоді бідні невольники зачували“ (I, 231), „То вона тее зачувала“ (I, 234) і багато ин. Думати, що цей вислів Старицький узяв із українського епосу, не доводиться, бо в сербському епосі він теж є. Перший, напр., рядок із Старицького, що ми його допіру наводили (2), відповідає такому рядкові в сербському оригіналі: „Кад то зачу Вукашине крає“²⁾. Що-до Лесі Українки, то вона, на нашу думку, взяла цей вислів у Старицького.

Стереотипний вислів „Згляньсь на Бога й на святого Йвана“ (128), що ми про його згадували раніше, є безперечно запозичення у Старицького, де знаходимо такі паралелі: „то прошу тебе святим Іваном“ (33), „Просим Богом і святим Іваном“ (58), „Брате в Бозі і в святому Івані“ (158), „вишнім Богом та святим Іваном“ (170 двічі), „Згляньсь на Бога й на святого Йвана“ (298). Останній приклад, як бачимо, слово в слово збігається з тим висловом, що є в поемі.

Заклинати Богом, чи присягатися ним — це теж стереотип у сербській народній поезії. У Лесі Українки він звучить так: „Ще в-останнє закликає Богом“ (про вілу — 130). У Старицького знаходимо три паралелі: „Присягаюсь святим Богом щиро“ (81), „то кленуся вірою і Богом“ (126), „заклинає побратимством, Богом“ (369).

Вислів „сіла-впала на коня“ (133) Леся Українка, певно, теж запозичила у Старицького, в якого є два такі приклади: „Зараз впав на огиря прудкого“ (60) й „сів-упав на огиря-змюку“ (202). Слово „огир“ не чуже для Лесі Українки: вона вживає його в поемі поруч із словом „кінь“. Сполучення дієслів „сісти-впасти“ повторюється у Старицького і в інших висловах: „сіли-пали на будинок білий“ (про круків — 149), „сіло-пало в лагері турецькім“ (про голубине стадо — 158),

¹⁾ Виносок, де ми покликаємося на книжку Антоновича й Драгоманова, надалі не робитимемо, а ставитимемо № сторінки поруч тексту.

²⁾ В. Караџић. Срп. нар. пјесме, II, № 26.

„сів-пав сокіл на зелену сосну“ (372). У сербському оригіналі такого сполучення немає: там, напр., на місці „сів-упав на огиря-зміюку“ (202) стоїть просто: „Па посједе ћога од мегдана“¹⁾. Отже, ясно, що Старицький оце сполучення дієслів „сісти-впасти“ взяв з української народньої поезії, здійсниючи свій намір „употреблять въ переводѣ исключительно народную рѣчь, чтобы сохранить эпическій букетъ подлинника“ (III). В „Историческихъ пѣсняхъ малорусскаго народа“ маємо такі приклади: „Сядь-пади на подвір'ї отцовськїм“ (про голубонька — I, 94), „Сядь-пади у мого батька й матери перед воротьми“ (про сокола — I, 95). Звичайно, Леся Українка могла таке сполучення дієслів узяти й безпосередньо з української народньої поезії, але на користь Старицького промовляє те, що в його, як і в Лесі Українки, це сполучення дієслів зв'язане з образом коня.

Вислів „сльози ронити“ знаходимо в такому рядкові Лесиної поеми: „сльози ронить віла в лютім горі“ (133). У Старицького є чимало паралелей: „А над чолом йому сльози ронить“ (14), „Та з обличчя дрібні сльози ронить“ (75), „дрібні сльози ронить“ (96). У сербському оригіналі цьому вислову відповідає такий самий: „ронити сузе“²⁾. Часто трапляється цей вислів і в українських піснях³⁾. Точніше визначити його джерело — важко.

Число 3 в сполученні з різними словами (напр., „три дні“, „три ночі“, то-що) в народній поезії вживається, як стереотип. У такій самій ролі виступають числа — 7, 9, 12. У Лесі Українки число 3 знаходимо в таких рядках: „Так літали три дні і три ночі“ (127)⁴⁾, „Аж на третю ніч почула віла“ (128)⁵⁾. До цього можна ще додати, що й агон, чи словесний турнір, поміж юнаком та вілою в темниці повторюється тричі: тричі віла пропонує юнакові тікати з темниці й тричі той відмовляється це робити⁶⁾. У Старицького подибуємо такі приклади: „Будували цілих трое років“ (про місто Скадер — 1), „Тричі скочив, города доскочив“ (про Момчила — 19), „Вже три дні цілісіньких минуло“ (25), „Так ото три роки й проминуло“ (33), „Пропадала цілих три дні білих“ (про зірку — 68), „Потривай-же мене три дні білих“ (86), „Уже тричі обернули коло кругом церкви білої Самдрезі“ (про Марка й Вукашина — 111), „Цілих три

¹⁾ Там само, II, № 44.

²⁾ Там само, II, № 25.

³⁾ Див., напр., у Б. Грінченка: „Етнограф. матеріали“, т. III, Черн. 1899, 205, № 424, двічі.

⁴⁾ В оригіналі 104 рядок спочатку мав такий самий вигляд: „Так блукала три дні і три ночі“; пізніше цей рядок виправлено на: „Так не день, не два вона блукала“.

⁵⁾ В оригіналі 8 рядок поеми спочатку мав такий вигляд: „цілував її в обличчя тричі“; потім слово „тричі“ замінено словом „біле“.

⁶⁾ З поеми видно, що віла зустрілася з юнаком через кілька день після того, як їх розлучили турки. Звідтіля-ж ми довідуємося, що вона в темниці замість юнака побачила недужого й кволого діда. Не знати, чому Леся Українка відійшла від епічних підходок, змусивши юнака за кілька день обернутися в діда. Звичайно юнаки сидять у темниці по кілька років. Чи не спричинилося до цього число 3 (три дні летіла на коні, три дні коло темниці ходила)?

дні правили одправу, три дні білих і три ночі темних“ (175), „Жити буду я ще три дні цілих“ (267), „Вже й три літа упливає часу“ (287) та багато ин. Такі самі приклади є і в „Историческихъ пѣсняхъ“ Антоновича й Драгоманова: „На Савур-могили три дні, три ночі спочивали“ (I, 109), „Побило мене в полі три недолі“ (I, 110), „Ой три літа, три неділі, минулося на Вкраїні“ (I, 270), „А зять тещу в полон заняв; загадала їй туркиниця три діла“ (I, 287), „А вона їй та й завела, три роботи загадала“ (I, 288), „Завдаймо їй три роботі“ (I, 290), „Ой п'є Андрій днину, два дні, — аж на третій спаметавсі“ (I, 302), „Бо поставив козак Нечай три сторожі в місті“ (II, 56) і т. п. Можна знайти аналогічні приклади й по інших збірниках українських пісень¹⁾. Відкіля саме Леся Українка похопила цей стереотип, сказати важко, бо він однаково властивий і сербській, і українській, і взагалі всякій народній поезії.

Скажімо кілька слів про лексичні особливості Лесиної поеми, власне, про ті слова, що дуже часто повторюються в „Сербських народніх думах“ і що їх Леся Українка вжила, на нашу думку, під впливом Старицького. Із сербських слів, що через Старицького потрапили до Лесиної поеми, з певністю можемо назвати тільки одне — віла. І в сербському епосі, і в перекладах Старицького, і в поемі Лесі Українки це слово дуже часто вживається з епітетом „біла“. Що-ж до інших слів, то вони вживаються як у сербській, так і в українській мові, і важко сказати, чи являють вони собою запозичення з чужої мови, чи ні. Деякі з них уживаються лиш в українській мові. Власне кажучи, ми тому тільки зважуємося навести їх і поставити в зв'язок з книжкою Старицького, що дуже часто трапляються вони в останній, або дуже характерні для неї. Ось ці слова: 1) *юнак* (в українській мові йому відповідає слово „козак“; правда, й „юнак“ вживається з таким значінням, але рідше; в „Историческихъ пѣсняхъ“ Антоновича й Драгоманова, якщо ми не помиляємося, це слово трапляється тільки один раз у пісні „Не дивуйтеся, добрі люди, що на Вкраїні повстало“ (II, 40); зустрічаємо це слово і в Шевченка; пізніше його культивує Куліш; Старицький цим словом віддає сербське „јунак“, уживаючи, правда, поруч із ним і слова „лицар“); 2) *побратим* (дуже часто трапляється у Старицького поруч із формою „побрат“; сербська форма — „побратим“; 3) *посестра* (у Старицького має наголос і на першому складі (358), і на другому (345); сербська форма — „посестрима“; слово „посестраться“ трапляється у книжці Драгоманова „Малорусскія народныя преданія“. К. 1876, 301; 4) *пірнач* (сербська форма — „буздован“, або „перни буздован“; Старицький віддає її двома словами — „булава“ й „пірнач“, даючи до неї таку примітку: „Оружжя це зовсім схоже на нашу булаву; тільки булава у нас вживалася як клейноди, а буздован,

¹⁾ Див., напр., у Б. Грінченка: „Етнограф. матеріали“ III, 22, № 23 б й в; 214, № 442; 223, № 463; 230, № 472 та багато ин. Див. так само у К. Квітки: „Народні мелодії з голосу Лесі Українки“, К. 1917, 39, 59, 60, 75, 94, 103, 116, 118, 122.

був завжди оружжям: ним трошили зруч і кидали на-оддаль“ (20); трапляється це слово і в Кулішевій „Чорній раді“ — див. вид. „Книгосп.“ 1925, 152 та ин.; Л. Українка могла запозичити це слово як у Старицького, так і в Куліша); 5) *полонина* (серб. ф. — „планина“ Старицький уживає й сербської, й української форми; через те, що значіння українського слова „полонина“ не збігається з значінням сербського слова „планина“, Старицький до останнього дає у своїй книжці таку примітку: „Полонина або планина — гора, укрита лісом“ (92); Леся Українка вживає виключно нашої повноголосої форми); 6) *завій* (серб. ф. — „завої“, або „бијеле чалме“; до цього слова Старицький дав таку примітку: „Завой — довгий шмат матерії, якою турки завинають собі голови“ (161); поруч із цим словом Леся Українка вживає й слова „намітка“); 7) *темниця* (серб. ф. — „тамница“, або „тавница“; у Старицького зовсім немає фф. — „в'язниця“, чи „тюрма“, а є лиш ф. — „темниця“; в українському епосі теж уживається це слово — див., напр., думу про Марусю Богуславку).

Слово „ясир“ [у Старицького трапляється, але рідко (23)] Леся Українка взяла, очевидно, з українського епосу, як і вислови „словами промовляє“ (126), „копати суходіл“ (133). Що-до слова „запоясник“, то такого у Старицького не знаходимо; правда, в пісні з гайдучьких часів „Одруження Павла Плетикоси“ мовиться мова про „ножа од пасу“, що ним убивав себе наречена (418), але-ж відсіля ще далеко до ф. „запоясник“; трапляється це слово у Кулішевій „Чорній раді“: „І блиснув їй перед очима турецьким запоясником“ (про К. Тура та Лесю Череванівну — вид. „Книгосп.“ 1925, 75); на 81-й стор. цього самого видання оповідається про те, як К. Тур та Петро б'ються запоясниками; Олена Пчілка цілком потвердила наш здогад про те, що слово це запозичено у Куліша; вона також розповіла нам, що Леся знала слово „запоясник“ ще в дитинстві й гралася навіть у якусь гру, де фігурували дерев'яні запоясники ¹⁾).

Переходячи до тропів та фігур, звернімо увагу найперше на епітет. Сталі епітети (*epitheta perpetua*), найхарактерніша риса народньої поезії, в „Вілі-посестрі“ трапляються часто. Частина їх має відповідні паралелі в „Сербських народніх думках“ Старицького, частина — в українській народній поезії, зокрема в думках, і частина — в сербській та українській народній поезії разом. Наводимо приклади з першої частини:

білий: завій — 125 (С. 208 та 227; крім того у С. — білий: Скадер — 11, шлик — 161, хліб — 167, лікоть — 167, рукав — 167 та мarmor — 193; поруч з наведеним Лесиним епітетом треба поставити й епітети — *біла*: намітка — 125 і 129 та *біле*: завивало — 131, бо слова „намітка“ й „завивало“ означають те саме, що й слово „завій“, яке Леся Українка запозичила, на нашу думку, у Старицького; сербська ф. — „бијеле чалме“; для сербського епосу епітет „бијели“ — найхарактерніший із сталих епітетів;

¹⁾ Вислів „турецький запоясник“ трапляється в історичній повісті Д. Мордовця „Дві доли“ (ЛНВ. 1898, III, 285). Гадаємо, що Мордовець запозичив його так само в Куліша, як і Леся Українка.

у Афанасьєва (Поетич. возр. слав. на прир. III) в одному місці про вбрання віл сказано так: „Вилы представляются юными, прекрасными, блѣднолицыми дѣвами, въ тонкихъ бѣлыхъ одеждахъ“ (155), а в другому: „Вила являлась въ бѣломъ женскомъ платьѣ..., на головѣ имѣла бѣлое покрывало...“ (163);

біла: віла — 122 (С. 289; сербська ф. — „бијела: вила“; у Афанасьєва (Поетич. возр. слав. на прир. III) не раз говориться про цей епітет: „Подобно русалкѣ, — читаємо в одному місці — вила — существо, родственное свѣтлымъ эльфамъ, и потому данное ей имя сопровождается постояннымъ эпитетомъ бѣлая: бјела вила. Этотъ эпитетъ, указующій на блескъ, сіяніє и красоту, также тѣсно сливается съ словомъ „вила“, какъ въ нашемъ эпическомъ языкѣ прилагательное красная съ словомъ дѣвица, и вмѣстѣ съ тѣмъ свидѣтельствуєть о тождествѣ вилъ съ бѣлыми женами (weisse Frauen, viele ranje) германцевъ, чеховъ и моравов“ (154—155); див. так само стор. 187 та ин.);

біла: палата — 127 (С. — білий: двір — 5 і 35, де слово „двір“ відповідає сербському „двор“ з значінням „палац“; окрім того у С. ще — білий: будинок — 149, біла: світлиця — 17, господа — 30, комора — 66, церква — 103; сербська ф. — „бијели: двор“);

дивне: диво — 122 (С. 212 і 309; в сербському епосі цьому сполученню найчастіше відповідає — „чудно чудо“; Старицький його віддає ще й инакше: „чудове: диво“ — 15, „невидале: диво“ — 21; цей епітет трапляється подекуди і в українській та великоруській народній поезії, — проте ми гадаємо, що його Леся Українка взяла у Старицького, бо він входить у склад стереотипного вислову, яким починається поема)¹⁾;

зелена: гора — 122 (С. 1, 13, 14, 66; крім того у С. ще є — зелена: трава — 282; Старицький, мабуть, не зважив того, що слово „гора“ в сербській мові має двое значінь: 1) гора й 2) ліс, — і тому в його „зелена гора“ стоїть і на місці сербського вислову „са планине“ — В. К. II, № 26, і на місці сербського вислову „у гори зеленої“ — В. К. II, № 25²⁾); епітета „зелена: гора“ в сербському епосі подибуємо часто, й жадного сумніву немає в тому, що Леся Українка запозичила його у Старицького; в українських народніх піснях до слова „гора“ звичайно додають епітети — „ви-сока“ або „крута“);

злотистий: пірнач — 124 (С. — злотистий: шестопер (пірнач) — 295; окрім того у С. ще — злотистий: стіл — 93, берлин — 279, злотисте: яблуко — 109, крило — 180; в сербському епосі маємо — „златан: буздоган“,

¹⁾ Див. про це вище.

²⁾ Так само колись помилялися Нодьє, Меріме й Пушкін, перекладаючи славнозвісну „Гасан-агінницю“, що починається словами: „Што се бјели у гори зеленої“. Абат Фортіс цей рядок переклав правильно: „Che mai biancheggia nel verde bosco“, а Нодьє й Меріме не зрозуміли його, бо, як пише останній до С. А. Соболевського (Пушкінъ. Сочиненія, II, 222), „Nodier a traduit bosco par plaine verdoyante; c'était mal tomber, car on me dit, que gorie veut dire colline“. Отже, Нодьє вважав сербську „гору“ за рівнину, а Меріме — за горба. У сліди їх пішов і Пушкін, переклавши так цей рядок: „Что бѣлѣтся на горѣ зеленой“.

але до цього слова частіше там прикладають епітета „тежки“, що Старицький віддає словами „тяжкий“ — 124, або „важкий“ — 396; гадаючи, що слово „пірнач“ Леся Українка взяла у Старицького, ми вважаємо, що й епітета „злотистий“ вона запозичила так само у нього);

крилатий: кінь — 123 й 128 (у С. — крилатий: огир — 13; окрім того ще — крилатий: юнак — 312; про крилатого коня Ябочила Старицький таке розповідає у своїй книжці: „Ябочил — себ-то *ябковатий*. Оповідать про його так: в озері, коло якого Момчилові кобили паслися, водився якийсь огир крилатий. Момчил якимись хитрощами злучив його з крапцю кобилою, котра і привела Ябочила. Крила у Ябочила були невидимі, і тільки він розпускав їх у глупу ніч, або у потрібі“ — 13, прим. 1; сербська ф. — „крилат: коњ“);

любий: побратим — 131 (С. 140, 242 (двічі), 243 й 264; окрім того у С. ще — любий: господар — 9 і 60, господин — 159, дівер — 70 та брат — 77; в зв'язку з цим епітетом стоїть і епітет — *милий*: побратим — 123 й 129 (С. — милий: брат — 13, господар — 7, дівер — 43, кум, — 100, мила: сестра — 20, 78 і 160, невістка — 48); сербська ф. — „мили: побратим“, дуже поширена в народній поезії сербів);

люба: посестра — 122 й 123 (С. — любя: сестра — 79, 159, 168 та 252; окрім того ще — любя: ятрівка — 42, невістка — 42, пані — 87, дитина — 95, любе: чадо — 2; сербська ф. — „мила: посестра“; ми вважаємо, що Леся Українка взяла цього, як і попереднього, епітета із „Сербських народніх дум“ Старицького, бо ті слова, з якими обидва епітети сполучені, запозичені, на нашу думку, у Старицького);

святий: Іван — 128 (С. 58 та ин.; сербська ф. — „свети Іован“; епітет цей входить у склад стереотипної формули, яку ми наводили раніше);

темничні: двері — 131 (С. 43, 44 й 289; сербська ф. — „тавичка: врата“);

юнацька: рана — 130 (С. — юнацький: герць — 74 й 80, майдан — 80, бій — 224, юначий: труп — 281, юнацька: кров — 171, голова — 197, кістка — 381, юнацьке: слово — 197, серденько — 296; в сербському епосі епітет „јуначки“ трапляється дуже часто, а найпоширеніші там такі сполучення: „јуначки: мејдан“ — В. К. ¹⁾ II, 137, „јуначка: нога“ — В. Богишић ²⁾ 161, „јуначка: глава“ — В. К. IV, 23, „јуначка: крвца“ В. Богишић 269, „јуначко: срце“ — В. К. II, 74, „јуначко: чело“ — В. К. II, 171 і т. и.; в українському епосі епітета „юнацька“ не прикладають до слова „рана“, замінюючи його звичайно епітетами „постреляна“ та „порубана“ [(АД. I, 258); через те, що епітет „юнацька“ в сполученні з різними словами трапляється у Старицького дуже часто, й через те, що сполучення „юнацька: рана“ невластиве українській народній пісні, ми вважаємо, що цей епітет потрапив до поеми з сербського епосу через книжку Старицького).

¹⁾ В. С. Карацїћ, Срп. нар. пјесме, држ. изд. 1891—1900.

²⁾ В. Богишић, Народне пјесме из старијих највише приморских записа. Књига прва, Биоград 1878.

Деякі із сталих епітетів, що їх подибуємо в „Вілі-посестрі“, українського походження, тоб-то мають відповідні паралелі в українській народній поезії, або в українських думах. Сюди належать:

бідний: бранець — 127 (АД — бідний: невільник — I, 132, 231, 233 та баг. ин.; епітет цей у сполученні з словом „невільник“ (= бранець) дуже поширений в українських думах і ні разу не трапляється у Старицького; на підставі цього ми й гадаємо, що Леся Українка взяла його з українських дум);

буйне: крило — 123 (у С. цього сполучення немає, а є такі — буйний: вітер — 414, буйна: лоза — 300, буйне: військо — 250; епітет „буян“ для сербського епосу зовсім не характерний, в українській-же народній поезії епітет „буйний“ особливо в сполученні з словом „вітер“ — явище звичайне (див., напр., АД. I, 89); ясно, що Старицький переніс цього епітета в „Сербські народні думи“ з української народньої поезії; з цього самого джерела взяла його, очевидно, й Леся Українка);

жовті: кості — 131 (АД. I, 94; у С. цього епітета немає; дуже часто трапляється він у „Малорусскихъ народныхъ преданіяхъ и разсказахъ“ М. Драгоманова (К. 1876), особливо-ж у III-му розділі „Знахарство, молитвы, заговоры и пародіи их“ — див., напр., стор. 25, 35, то-що);

сивий: голуб — 131 (сполучення це маємо в „Народ. мелодіях з голосу Л. Українки“ — 90 та в АД. I, 128; окрім того див. в „Етнограф. матеріалахъ“ у Б. Грінченка (т. III) — сивий: соколونько — 169, кінь — 179 та баг. ин.; у С. такого сполучення немає, а є тільки — сивий: сокол — 69 та сиве: орлення — 192; в сербському епосі епітета „сиви“ звичайно теж прикладають тільки до слів „соко“ — В. К. II, 16 та „орао“ — В. Богишић 146; в українській-же народній поезії сполучення „сивий: голуб“, навпаки, трапляється дуже часто);

сива: зозуля — 131 („Нар. мел.“ — 60, 73; АД. I, 111; Б. Грінченко, Етн. м., III, 48 та баг. ин.; у С. це сполучення трапляється теж — 70, 88, 285; в сербському епосі „сивий зозулі“ відповідає „сиња: кукавица“, або „црна: кукавица“ — В. К. VIII, 54, тоб-то епітети не збігаються; не зважаючи на те, що порівняння плачущої жінки з зозулею часто-густо трапляється в „Сербських народніх думах“, треба визнати, що епітет „сива“ в сполученні з словом „зозуля“ властивий тільки українській народній поезії, відкіля й узяла його наша письменниця; Старицький переніс цього епітета до своєї книжки, безперечно, теж з українських пісень).

Є ще в „Вілі-посестрі“ низка сталих епітетів, що джерело для них можна знайти як у сербській, так і в українській народній поезії. Деякі з них властиві, мабуть, поезії всіх слов'янських народів. До цієї низки епітетів належать:

біле: обличчя — 122 (С. — біле: лице — 80 і 154; сербська ф. — „бијело: лице“; окрім того у С. ще — біле: горло — 227 і білі: груди — 9; Грін-ко, Етн. мат. III — біле: личенько — 178, 180 та баг. ин.; окрім того ще — біла: ручка № 175, біле: тіло — 266; Квітка, Нар. мел. — біла: ніжка — 119);

велика: туга — 134 (С. 114; у Вука Караджича та Богипича цей епітет трапляється частенько, але в сполученні з іншими словами; найбільше пасує сюди сполучення „велика: невоља“ — В. К. II, 7, або „голема: невоља“ — В. К. II, 1; АД. — превелика: потуга — II, 71);

вірна: посестра — 130 (у С. — вірний: побратим — 309, вірна: жінка — 5, дружина — 7; сербська ф. — „вјерна: посестрима“; Старицький епітетом „вірний“ віддає сербського епітета „вјерни“, що частенько трапляється в сербських думках та піснях; АД. — вірна: дружинонька — I, 270; Квітка, Нар. мел. — вірний: слуга — 100, друг — 119, вірне: слово — 90; Грін-ко, Етн. мат. III — вірний: друг — 173, вірна: голубка — 173, дружина — 248);

гостра: шабля — 124 (С. 16; сербська ф. — „бритка: хорда“, або „бритка: сабља“; АД. I, 272 й 274; можливо, що сполучення „гострий: пірнач“ — 124 має якийсь зв'язок з оцим сполученням);

дужий: кінь — 123 (С. 54 й 80; сербська ф. — „силян: коњ“, або „коњ-витез“; в цей епітет і в українській народній словесності, напр., у дуже поширеній козацькій пісні „ой, на горі та жінці жнуть“; вислови в перекладах Старицького („сильно-дужих коней“ — 54, „кониченько дужий“ — 80) трохи навіть скидаються на деякі місця з цієї пісні);

зелена: сосна — 125 С. 119 і 172; сербська ф. — „зелени: бор“; Грін-ко, Етн. мат. III, 19);

коханий: брат — 128 (С. 17, 42 й 173; епітетом „коханий“ Старицький здебільшого віддає сербського епітета „драги“; сербська ф. — „драги: брат“; в українській народній поезії цей епітет хоча й рідко, але трапляється — коханенька: дочка — Грін-ко, Етн. мат. III, 442; в зв'язку з цим епітетом стоїть і епітет — *кохана*: господиня — 126);

люба: господиня — 126 (такого сполучення у С. якраз немає; інших сполучень багато — див. вище, коло виразу: „люба: посестра“; сербська ф. — „мила: госпођа“; в українській народній поезії цей епітет трапляється дуже часто: див. у Грін-ка, Етн. мат. III — любя: дочка — 91, дівчина — 161 та баг. ин.);

люте: горе — 133 (С. 227 і 419; крім того у С. ще — лютий: заде-рака — 46, арапин — 76, Мурат — 139, керасир — 152, лев — 164, гад — 215, люта: сестра — 42, година — 190; сербська ф. — „љути: јад“; трапляється це сполучення і в українській народній поезії, відкіля воно, очевидно, потрапило й до Котляревського (див. пісню „Віють вітри“ в „Наталці-Полтавці“); окрім того у Грін-ка, Етногр. мат. III — люта: кара — 258, змія — 258, то-що);

мій: побратим — 122 та *мій*: брат — 130 (С. — мій: побрат — 77 і брат — 241; сербські фф. — „мој: побратим“, „мој: брат“; Б. Грін-ко, Етн. мат. III — мій: син — 691, моя: дівчина — 678, доня — 680 та сила-силенна ин.);

молоденький: юнак — 131 (С. — молодий: юнак — 390; крім того у С. ще — молодий: брат — 43, молоденький: Урош — 117, молодий: хорунжий — 168, возничий — 174, олень — 336, молоденький: хлопець — 346, мо-лода: пані — 58 і т. и.; сербська ф. — „млад: јунак“; К. Квітка, Нар. мел. —

молодий: козаченько — 3, Андрівчко — 7, молода: Настуся — 8; Б. Грін-ко, Етн. мат. — молодий: Іван — 20, Михаль — 20, короленко — 22 та багато ин.);

старий: дід — 131 (у С. — старий: хаджа — 140, батько — 163 та 389, дєрвіш — 217, стара: мати — 165; сербська ф. — „стари: дед“; найчастіше в сербському епосі трапляється сполучення „стара: мајка“ — В. К. II, 31: Квітка, Нар. мел. — старенький: люди — 117; Грін-ко, Етн. мат. III — стара: мати — 235 та ин.);

темна: ніч — 127 (С. 110; сербська ф. — „тамна: ноћ“, або „мркла: ноћ“, АД. I, 273; Квітка, Нар. мел. — 93, Грін-ко, Етн. мат. III, 169);

чорна: галич — 122 (у С. — чорні: крюки — 149; сербська ф. — „прни: вран“, або „прни: гавран“; АД. — чорний: ворон — I, 288, 290, Квітка, Нар. мел. — чорний: ворон — 103, чорная: галка — 69, Грін-ко, Етн. мат. III — чорнений: ворон — 234 та ин.);

шовковий: повід — 124 (у С. — шовковий: пояс — 172, плащ — 173, припіл — 203, килим — 232, намет — 232, шовкова: хустка — 227; сербська ф. — „свилен: повод“; АД. — шовковий: узділа — I, 301; Грін-ко, Етн. мат. III — шовкові: поводи — 167, шовкова: нагайка — 60; Квітка, Нар. мел. — шовковий: шнур — 89; сполучення це поширене в народній поезії всіх слов'янських народів).

Залишилися ще епітети, для яких ми не знайшли паралелей ні в сербському, ні в українському епосі, або знайшли спорадичні паралелі. Частина їх являє собою оригінальний витвір поетки, частина-ж скидається або на epitheta perpetua, або на літературні епітети, що їх уживають у штучній поезії. Ось ці епітети:

арабський: виноходець — 123;

блискучий: пірнач — 124, *блискуча*: шабля — 125;

божа: ласка — 128 (у С. — божя: милость — 290);

братерське: слово — 124;

весняний: грім — 133, дощик — 134;

вільна: воля — 130;

вічний: сон — 133 (у С. — довічне: спочивання — 120);

віщий: кінь — 126 та ин., розум — 126, слух — 128 (у С. — віщливий: глас — 178), *віща*: птиця — 127;

вогненний: зір — 127;

гаряча: кров — 133, куля — 126 (Грін-ко, Етн. мат. III — гаряча: кров — 329 та баг. ин., гарячі: слёози — 391);

горде: серце — 130;

дикі: гори — 133;

дівоче: серце — 123, *дівочі*: жалощі — 131;

завзятий: орел — 124 (у С. — завзятий: юнак — 63, 194, 216 та 239, лицар — 246, завзяте: військо — 205; епітетом „завзятий“ Старицький віддає здебільшого сербські вирази — „за мегдана“ — В. К. II, № 44 та „од боја“ — В. К. II, № 80; в українській народній поезії до орла прикладають найчастіше епітета „сизокрилий“);

злий: яничар — 124, ворог — 130 (у С. — злий: Сулейман — 289);

- кривава*: іскра — 133;
людська: рука — 126 (С. 400);
невідомі: простори — 126;
остання: послуга — 130 (у С. —ostatній: день — 94, час — 93, остатня: скрута — 54, воля — 99, година — 111; характерно, що і в Лесі Українки, і в Старицького маємо форму „ostatній“, а не „останній“);
погребовий: спів — 133;
почесна: зброя — 130;
проклята: зрада — 126;
проста: одіж — 127;
світляна: веселка — 134;
сирове: реміння — 131 (скидається на „сирую сирицю“ з українських дум — АД. I, 94);
соколиний: погляд — 127 (у С. — соколині: очі — 163);
страждене: тіло — 130;
твердий: сон — 127, камінь — 128 (С. 142);
темничний: мур — 127 (у С. — темничний: льох — 43);
тихий: посвист — 132;
урочий: погляд — 122, 124 й 126;
хижий: крук — 124 (у С. — хижий: гайворон — 419, орел — 248, птах — 257, турок — 419, хижа: гадюка — 255, хиже: військо — 232; цей епітет у Старицького часом віддає сербського епітета „љут“; трапляється він і в українській народній поезії);
черівницький: кінь — 123, розум — 123;
чорна: земля — 133, темниця — 127, яма — 133 (С. — чорна: земля — 41 та 61; сербська ф. — „црна: земља“; Грін-ко, Етн. мат. III — темная: темниця — 683, 684, 690; цікаво, що епітет „чорний“, який пасує до трагічної розвязки поеми, повторюється у Лесі Українки аж чотири рази);
щира: дяка — 128;
яра: трава — 134 (у С. — „травка зеленіє яро“ — 180; крім того у С. ще — ярий: намет — 369, едваб — 370 і лист — 401; Грін-ко, Етн. мат. III — яра: пшениця — 242, рута — 276, пчілка — 50);
ясна: зброя — 124 (С. 239), блискавиця — 131 (у С. — ясний: ша-тер — 110, місяць — 174, ясна: конівка — 160, свічка — 174, ясне: сонце — 202, оружжя — 218 і 220; першому сполученню відповідає сербське — „свитло: оружје“; АД. — ясний: міч — дуже часто; Квітка, Нар. мел. — ясна: зі-ронька — 40; Грін-ко, Етн. мат. III — ясна: зірочка — 223 та ин.).
- Часто-густо в сербському юнацькому епосі трапляються епітети-речівники. Це використав Старицький, а, йдучи почасти у його сліди, почасти-ж у сліди української народної поезії, дала кілька таких речівникових епітетів і Леся Українка. Ось вони:
- віла: посестра* — 122 (у С. — віла: сестра — 248; сербська ф. — „вила: посестрима“ — В. К. П, № 67);
віла: чарівниця — 128 і 130 (пор. у Грін-ка, Етн. мат. III — дівка: чаровниця — 277);

юнак: побратим — 125 і 131 (у С. — побрат: друг — 257);
 туга: жаль — 132 (у С. — туга; мука — 206, боління: жаль — 281,
 горе: лихо — 264);
 світ-сонце — 127 (АД. I, 233).

У Старицького таких речівників-епітетів в чимало — цар: невіра — 205, цариця: мати — 120, господиня: краля — 12, баба: відьма — 264, задушниця: церква — 176, гора: скеля — 264, бойовище: поле — 168, то-що. Часто-густо трапляються вони і в українській народній поезії: АД. — мед: вино, мед: горілка — I, 145; Квітка, Нар. мел. — брат: сестриці — 86, отець: мати — 86, мед: вино — 102, щастя: доля — 103, пани: ляшки — 104, роман: зілля — 123 і т. и., і т. и..

З епітетів-прислівників, що стоять при дієсловах, вартій уваги один — „стиха: промовляти“ („стиха, стиха віла промовляє“ — 132). У Старицького для цього епітета в безліч паралелей: „І говорить, промовляє стиха“ — 52, „Вона-ж, сука, стиха йому каже“ — 27, „А Богдан їй одрікає стиха“ — 31, „Пита в неї хворий Дойчин стиха“ — 78, „А сестра на те йому тихенько“ — 25, „Але стиха кінь йому на те“ — 18 і т. и., і т. и. Так само силу-силенну паралелей знаходимо і в українській народній поезії, напр., у „Народніх мелодіях з голосу Л. Українки“ Квітки — „Свекруха ходить, все стихенька говорить“ — 75, „А лежачи у перинах та й став стиха говорити“ — 96, „Ой, там ходила, стиха говорила“ — 119 і баг. ин. Цього епітета-прислівника подибуємо і в поезії інших слов'янських народів, напр., у поезії болгар — „А краль Марко имъ тихо отговарѣше“¹⁾. Через це важко сказати, з якого саме джерела взяла цього епітета Леся Українка.

Переходимо до порівнянь. Порівнювання людей з птахами, або звірятами — це характерна риса народньої поезії взагалі, а сербської та української зокрема. В Лесиній poemі в декілька таких порівнянь. Отож, напр., вілу, що тужить за юнаком, порівняно з зозулею:

„Заридала, затужила віла,
 закувала, як зозуля сива“ (131).

У Старицького в багатенько прикладів, де плачущу жінку порівняно з зозулею:

„Що-ж почать мені, зозулі сивій?“ (70);

„Як те взріла Янголина мати,
 закувала, мов зозуля сива“ (88);

„Та голосить, як зозуля, б'ється“ (172);

„Як зозулька, і ридає, й б'ється“ (181);

¹⁾ П. Безсоновъ, Болгарскія пѣсни I, 84.

„А я, бідна, тут сама липилась,
на руїнах голосю, ридаю,
як зозуля“ (206);

„Закували, мов зозулі в лузі“ (275);

„Та над нею голосити стала,
побиватись, як зозуля сива“ (285);

„Плаче Роса, як зозуля б'ється“ (326).

У сербських думах це порівняння має звичайно такий вигляд: „Закукала, кано кукавица“ (В. К. II, № 91). Та не всі з книжки Старицького наведені приклади відповідають оцьому сербському виразу: инколи Старицький „сивою зозулею“ заміняє „лютю змію“, пояснюючи цю заміну так: „У сербській думі: „како люта змія“, але це порівняння хорошого образу молодиці з гадюкою у нас вразило-б надто вухо. Треба додати, що серби завжди і злобливий, лютий крик, і жалосне голосіння рівняють до гадючого писку; у нас-же з гадюкою порівнюється що-небудь тільки лихе“ (8, прим. 1). Порівняння плачущої жінки з зозулею дуже часто трапляється і в українській народній поезії, відкіля воно потрапило, очевидно, й до „Слова о полку Ігоревім“ ¹⁾. Відкіля саме взяла це порівняння Леся Українка, сказати важко. Словесний антураж його вказує ніби на книжку Старицького.

Юнака й вілу, що б'ються з турками, Леся Українка порівнює з орлами:

„Але ті, немов орли завзяті,
не даються ворогам в неволю“ (124).

У Старицького маємо таку паралель:

„Веде військо Юг Богдан старенький,
з дев'ятьма ще рідними синами,
мов орел з прудкими соколами“ (143).

Властиве це порівняння й українській народній поезії, відкіля воно, очевидно, попало й до Шевченкових „Гайдамаків“ („Літа орел, літа сизий по-під небесами“). В українській думі „Плач невольників на турецькій каторзі“ козаків-невольників теж порівняно з сизими орлами — АД. I, 88.

У сербському юнацькому епосі юнака порівнюють з орлом, соколом, вовком, левом, то-що. Але сливе ніколи там не порівнюють його з голубом: це — властивість української пісні та думи. Через те порівняння „дід старий, як голуб сивий“ (131) ми зв'язуємо не з сербським, а з українським епосом. Див. у Квітки, Нар. мел. — „Не вернусь, милий, голубе сивий“ — 90, у АД. — „Три брати рідненькі, як голубоньки сивенькі“ — I, 106 і сила-силенна інших прикладів.

¹⁾ Див. у В. Перетца: Слово о полку Ігоревім, К. 1926, 306—307. Там само й приклади з української народньої поезії.

Летючого коня Леся Українка рівняє з різними птахами:

„Кинувсь огир наче віща птиця,
де гора — орлом перелітає,
кида в кручу погляд соколиний,
по долинах ластівкою в'ється,
по-над містом проліта совою“ (127).

У сербському епосі теж рівняють коні до птахів. У Старицького в одному місці коня порівняно з лебедем (384), а в другому — з вілою („Летить Шарець, мов горянська віла“ — 374). З 4-х названих птахів тільки сова рідко трапляється в сербському епосі, решта-ж — дуже часто. У Грінченка (Етн. мат. III, 235) в одна пісня, де одночасно рівняють коні до різних птахів, як і в нашій поемі:

„Ой, є в мене три коники в стані:
їден коник — як орел чорненький,
другий коник — як лебідь біленький,
третій коник — як голуб сивенький“.

Цей момент повторюється в багатьох варіантах згаданої пісні (234, 235, 239, то-що).

Мавмо в поемі й одне негативне порівняння:

„Чи ти бачиш, як чорвіє долом?
Чи то галич налетіла чорна,
Чи то гору турки обступили?“
„Побратиме, то не чорна галич,
тільки турки гору облягають,
облягають, хмароюймають“ (122).

Негативні порівняння частенько подибуємо в сербському народньому епосі, і чимало є серед них таких, де мова мовиться про наближення турецького війська, як у Лесиній поемі. До того місця, де Леся Українка рівняє турків з „чорною галиччю“ (це порівняння повторюється й пізніше: „Заячали, наче хижі круки“ — 124), у Старицького знаходимо таку паралель:

„З усіх боків налітають турки,
з усіх боків, мов та галич чорна“ (265).

Українська дума рівняє турків, що нападають на козаків, з орлами:

„І не сизі орли заклекотали,
як їх турки-яниченьки із-за могали напали“ (АД. I, 119).

Таке саме порівняння є і в іншій думі (АД. I, 298).

Для порівняння турків із хмарою мавмо чимало паралелей у Старицького: „Хмаровища турок“ (151), „Чи великі тих невірив хмари?“ (241), „Піднялася вона вся, мов хмара“ (про турецьку орду — 263), „Налітають бусурмени-турки, обступають хмарою намета“ (263), „Нависають хмарою“ (про турків — 266), „За ним військо, наче хмара, суне“ (271). Інколи і в українському епосі рівняють орду з хмарою:

„Ой то-ж не хмара, то-ж орда іде“ (АД. I, 79).

Наведене з „Віли-посестри“ негативне порівняння треба, очевидно, зв'язувати не тільки з сербським, а й з українським епосом, хоча сербського матеріалу в цьому порівнянні більше, ніж українського.

Порівняння „А на серці мов гадюка в'ється“ (126) скидається на народне українське: пор. у Грінченка, Етн. мат. III:

„Ой спить мое гірке горе,
як в морі гадюка“ (233).

Проте ми гадаємо, що це порівняння Леся взяла з Кулішевої „Чорної ради“, де маємо трохи чи не тотожний вираз: „Коло мого серця мов гадина в'ється“ (вид. „Книгосп.“ 1925, 65). Однак цей вираз Куліш наводить у „Чорній Раді“, як народний, пісенний.

Деякі Лесині порівняння тільки посередньо зв'язані з сербським, чи українським епосом, тоб-то ці епоси могли їх стимулювати. Так, напр., порівняння „В діл спадає, наче стрілка з лука“ (про вілу — 125) могло виникнути в зв'язку з тим, що в сербських думках віли виступають із стрілами в руках:

„Над Лаушем' в'ються віли-сестри,
в'ються вгору, соколами линуть,
в руках держать золотії стріли,
орлів хижих попід хмари гонять“ (248).

Про це говорить і Афанасьєв: „Сербскія пѣсни даютъ виламъ лукъ и стрѣлы“ (Поэт. возр. слов. на прир., III, 165); „Владѣя стрѣлами и копьями, вилы являются въ народныхъ сказаніяхъ могучими воинственными дѣвами“ (там само, 169). Проте не треба забувати, що в українській народній поезії навіть біг коня рівняють з льотом стріли: „Біжить кінь стрілою“ — Грінченко, Етн. мат. III, 255.

Порівняння:

„Зачепилась там завоем білим,
наче хмарка, що сплила з верхівля“ (про вілу — 125)

треба зв'язувати, на нашу думку, з вілами — „облачними дѣвами“ Афанасьєва. У останнього про них читаємо: „Народъ и донинѣ не утратилъ воспоминанія, что они собственно облачныя дѣвы (vile oblakinje), обитательницы небесныхъ горъ“ (Поэт. возр., III, 156). В іншому місці Афанасьєв каже: „Вилы и русалки — облачныя, грозовыя дѣвы“ (там само, III, 239). І в багатьох іще місцях повторює Афанасьєв оцю думку. Отже, можна думати, що порівняння віли з хмаркою Леся Українка побудувала на підставі тих міркувань про „vile oblakinje“, що їх знаходимо у Афанасьєва.

Решта порівнянь — або оригінальна, або зв'язана з якимись іншими джерелами. Проте й тут відчуваємо подекуди дух народнього епосу. Ось ці порівняння:

„Тільки погляд кинула урочий,
наче той пірнач блискучий, гострий“ (124);

„Наче сарна кидається вгору“ (125);

„Впав додолу, мов гаряча куля“ (126);

„Та мовчить темниця, як могила“ (128);

„Промовляє, мов ножами крає (129);

„Стиха, стиха віла промовляє,
мов з-під каміня виходить голос“ (132);

„Кінь крилатий кров почув гарячу,
знявся вгору мов кривава іскра“ (133).

У сербському епосі є багато прикладів антитези, на яких могла вчитися й які могла засвоювати Леся Українка. Вкажімо хоча-б на те місце з думи „Одруження короля Вукашина“, де Вукашин убирається в Момчилову одержу й примірює його зброю (21). В „Вілі-посестрі“ маємо такі приклади антитези:

„У султана білії палати,
а під ними чорні темниці“ (127);

„Не юнак лежав там молоденький,
тільки дід старий, як голуб сивий“ (131);

„Побратим-же не сидить, як лицар,
а тремтить і гветься, як дитина“ (132).

Ці приклади нагадують почасти сербські, почасти українські народні зразки. Для останніх двох можна знайти приблизні паралелі в думках „Хворий Дойчин“ та „Смерть Івана Деспотовича“ (С. 73 й 85); що-ж до першого прикладу, то він трошки скидається на початок поетової пісні з „Давньої казки“:

„В мужика землянка возка,
в пана хата на помості“ (II, 104).

Наводимо ще три приклади антитези з Лєсиної поеми, що являють собою, на нашу думку, ремінісценцію з тієї самої „Давньої казки“:

„Кличе віла і гукає, й свище, —
по долинах люди кажуть: „Буря!“ (125).

„Погребовий спів заводить віла, —
люди кажуть: „Грім весняний чутно“ (133).

„Сльози ронить віла в лютім горі, —
люди кажуть: „се весняний дощик“ (133—134).

У другому рядку кожного прикладу виступає: „люди кажуть“. Леся Українка тричі повторює цей вислів. Очевидячки вона вживала його сві-

домо, надаючи йому особливої ваги. Цей вислів двічі повторюється в анти-тезах, що входять у склад поетової пісні з „Давньої казки“:

„В мужика землянка вокна,
в пана хата на помості;
що-ж, не дарма люди кажуть,
що в панів більші кості.
У мужички руки чорні,
в пані рученька тендитна;
що-ж не дарма люди кажуть,
що в панів і кров блакитна“ (II, 104).

Що-до метафор, уживаних у поемі, то деякі з них скидаються на сербські народні, деякі — на українські. Отож, приміром, метафора „щоб не трісло серце з туги-жалю“ (132) нагадує метафору сербської думи „Смерть матери Юговенків“: „Напрудилось і розбилося з жалю“ (про серце — 166). Метафори „Закипіло серце вілі білій“ (126) та „Тільки серце кров'ю обкипіло“ (133) ¹⁾ мають відповідні паралелі в українській народній поезії — пор., напр., пісню про Лемерівну: „Кипи, кипи, мов серце, на ножі“ (АД. I, 311), або пісню № 467 у Грінченка: „Окипіло мов серце червоною кров'ю“ (Етн. мат. III, 227). Метафори

„Вже мені сириця тіло ззіла,
а залізо ²⁾ кості перегризло“ (129)

теж узяті з української народньої поезії, точніше — з української думи:

„Кайдани руки-ноги поз'їдали,
сирая сириця до жовтої кости
тіло козацьке проїдала“ (АД. I, 94).

Якого походження такі метафори, як „Потьмарився віщий розум“ (126), „Горде серце висушив той сором“ (130) та „серце тліє“ ³⁾ (132) — сказати важко.

Розгляньмо тепер приклади паралелізму в „Вілі-посестрі“. Найпростіший вид його — повторення, або тавтологія. У Лесі Українки маємо два зразки: „Живий живе гадати мусить“ (129) і „вільна воля“ (130). Таких самих прикладів у Старицького немає, але зате є сила аналогічних: „У заможнього заможній служити“ (64), „дума думку“ (69), „славу славить“ (135), „раду радить“ (191), „сильна сила“ (204), „миритись миром“, то-що. Чимало є подібних прикладів

¹⁾ Такий самий приклад маємо ще в 180-му рядку оригіналу: „Обкипіло кривью серце вілі“; в друкованому тексті зам. „обкипіло“ стоїть „облилося“.

²⁾ В оригіналі спочатку стояло зам. „залізо“ — „кайдани“, так що подібність межі Лесиними й народніми метафорами була ще більша.

³⁾ В оригіналі: „серце мліє“ (279-й рядок); метафору цю подибуємо у Шевченка — див., напр., „Гамалію“ („Кобзар“, 2 вид. „Благ. Общ.“ СПб. 908, 153).

в українській народній поезії: „А ми мости помостимо“ — Квітка, Нар. мел. 37, „горенько горює“ — Грін-ко, Етн. мат. III, 234 та баг. ин. Перший Лесин приклад трапляється в „Чорній раді“ П. Куліша („Живий живе гадає“ — слова Кирила Тура, вид. „Книгосп.“ 1925, 191), а другий — у Номиса (Укр. приказки, № 1331), у відомому прислів'ї: „Вольному — воля, спасенному — рай“ і, здається, у Шевченка. З книжкою Старицького їх звязувати, звичайно, не можна.

Другий вид паралелізму — вживання синонімів. Найяскравіші приклади цього виду в поемі такі: „Заридала, загукала віла“ — 125, „Заридала, затужила віла, закувала, як зозуля сива“ — 131, „І квилить, і стогне, й вілу просить“ — 132. У Старицького маємо такі паралелі: „Заридала, застогнала краля“ — 418, „Ой як крикне, заголосить краля, стала битись, мов зозуля сива“ — 418, „Заридало дев'ять сиріт ревню — закувало удівоньок дев'ять“ — 164, „Як заплаче, заголосить ревню“ — 119, „Голосю, ридаю“ — 206 і т. и. Для прикладу „Кличе віла і гукає“ — 125 у Старицького є така паралель: „І гукнув, покликав слуг до себе“ — 201. Окрім того у Старицького маємо ще такі приклади паристих синонімів: „Дивувався-б, чудувався кожен“ — 18, „Пестував і милував“ — 66, „От гостює, бенкетує в тестя“ — 203, „п'єш-гуляєш“ — 206, „Думаю й гадаю“ — 391 та ин. Подібні приклади можна знайти і в українській народній поезії, але таких паралелей, як ми ото вище навели із Старицького, там, звичайно, немає. Отже, можна гадати, що в цьому разі Леся Українка була під впливом „Сербських народніх дум“, а не українських пісень.

Трапляється в „Вілі-посестрі“ й повторення окремих слів, характерні як для сербської, так і для української народньої поезії. Про якесь певне джерело для цих повторень говорити не доводиться. Приклади: „Гей ти, коню, ти, маро крилата“ — 125, „Ой ти, коню, ти, проклята зрадо“ — 126 (С.: „де була ти, де ти час губила“ — 68), „Стиха, стиха віла промовляє“ — 132 (С.: „нишком пише, нишком посилає“ — 11), „Ой неси мене, неси в простори“ — 133 і т. и. Сила-силенна прикладів подібного роду є в „Народніх мелодіях з голосу Л. Українки“: „А вже весна, а вже красна“ — 3, „Ой на морі, на морі“ — 5, „Ой додолу гілля, додолу“ — 5, „Ой нумо, нумо в зеленого шума“ — 13 та баг. ин.

З усіх видів повторення, що трапляються в „Вілі-посестрі“, особливо впадає в око anadiplosis, тоб-то повторення одного, чи кількох слів у двох, або й трьох віршових рядках. Ось приклади для цієї стилістичної підхідки:

„Тільки турки гору облягають,
облягають, хмарою поймають“ (122);

„А надібав вілу білу в горах,
вілу білу з поглядом урочим“ (122);

„Не журися, люба господине,
не журися, в тугу не вдавайся“ (126);

„Ще до нього віла промовляє,
ще в-останнє закликає Богом“ (130).

Anadiplosis у „Сербських народніх думах“ Старицького, як звичайно, і в оригіналах їхніх, — явище, остільки поширене, що без його навіть важко собі уявити ці думи. У Старицького ця підхідка трапляється по кілька разів на кожній сторінці. Наводимо кілька прикладів:

„Будували Скадер на Бояні,
будували цілих троє років,
троє років, з трьомасот майстрами“ (1);

„Не мурдуйсь, короле Вукашине,
не мурдуйся і не кидай грошей“ (2);

„Тільки в той час виведеш підмури,
тільки в той час города збудуєш!“ (2);

„От вона побігла до ятрівки,
до ятрівки, Углиша дружини“ (6);

„Так мовля Момчило воевода,
так мовляє, борючись з душею“ (21).

Як бачимо, і в Лесі Українки, і в Старицького одне якесь слово, чи один вираз повторюються в двох рядках двічі. Це, так-би мовити, норма. Але бувають і ухили від цієї норми. Так, прим., маємо в „Вілі-посестрі“ конструкцію, де один вираз повторюється в трьох рядках тричі:

Не знайшов юнак з ким побрататись,
не знайшов між хлопців побратима,
не знайшов межі дівчат посестри“ (122).

Таку саму конструкцію подибуємо і в Старицького:

„Тільки чути голосіння тяжке,
тільки чути між юнаків гомін,
тільки чути кінський топін в полі“ (251).

Є ще в „Вілі-посестрі“ така форма anadiplosis'у, де певний вираз повторюється через рядок:

„Кличе віла і гукає, й свище, —
по долинах люди кажуть: „Буря!“
Кличе віла, а сама блукає“ (125).

Є така форма і в „Сербських народніх думах“:

„Розшукай ти брата із сестрою,
щоб в обох і ймення були схожі, —
розшукай ти Стою і Стояна“ (2).

Нарешті, знаходимо в поемі й такий вид anadiplosis'у, коли два сусідні абзаци, дев'ятьма рядками один від одного відокремлені, починаються однаковими виразами:

„Мовчки віла огиря сідлає“ (126);
 „Мовчки віла на коня сідає“ (127).

Маємо такі підхідки і в Старицького (див. стор. 2, 3 та ин.). Та, не зважаючи на те, що ми мало не для всіх видів anadiplosis'у, які трапляються в „Вілі-посестрі“, знаходили відповідні паралелі в „Сербських народніх думах“, усе-ж-таки ми не наважуємося звязувати їх неодмінно з книжкою Старицького. Стримує нас та обставина, що ці види трапляються і в українській народній поезії, зокрема в „Народніх мелодіях“, що їх записав К. Квітка з голосу Лесі Українки. Ось кілька прикладів з тих пісень, що їх поетка „держала в пам'яті весь свій вік“ (1):

„Справлю плахту, ще й чоботи,
 червону плахту, зелену запаску“ (14);

„А йдїть, кози, а йдїть, кози,
 повидайте боже,
 повидайте, повидайте,
 як дівойки скачуть“ (17);

„Молода Ярина трісочки збирає,
 трісочки збирає, він її питає“ (45).

А ось приклад із Грінченка, Етн. мат. III:

„Стояли та тумани не годі не два,
 стояли та тумани чотирі года“ (406).

Таких прикладів і в Квітки, і в Грінченка, і по інших збірниках українських пісень можна знайти безліч.

З фігур, що їх подибуємо в Лесиній поемі, заслуговує уваги апострофа. Найчастіше герої поеми звертаються до Бога:

„Леле, Боже, там нема ні духа“ (125);

„Скарай, Боже, чю вілу білу“ (128);

„За що, Боже, покарав так тяжко“ (131).

Таких прикладів чимало є і в Старицького, і, звичайно, в сербських оригіналах:

„Милий Боже, лихо-ж мені тяжке“ (22);
 „Авај мени, до Бога милога“ (В. К. II, № 25);

„Милий Боже, тобі слава всюди“ (174);
 „Мили Боже, на свем' теби вала“ (В. К. II, № 53);

„О х і Б о ж е, лих о м е н і тяжк е“ (112);

„Леле мене, до Б о г а ј е д н о г а“ (В. К. II, № 34);

„О й н а Б о г а, слуг о вірний Лазе“ (90);

„О ј Б о г а т и, вјеран слуг о Лазо“ (В. К. II, № 32);

„О й н а б о г а, Милице царипе“ (150 і 153);

„О ј б о г а н а м, царипе Милице“ (В. К. II, № 45);

„О й н а Б о г а, воеводо княжів“ (153);

„О ј Б о г а т и, кнежева војводо“ (В. К. II, № 49) та баг. ин.

Говоривши про стереотипні вислови, ми цитували ще дві такі Лєсині апострофи й наводили відповідні паралелі із Старицького ¹⁾. Можна знайти приклади для цієї апострофи і в українській народній поезії, напр., у Грінченка (Етн. мат. III):

„Радуйся, ой радуйся, Б о ж е,
наситися, земле, сьому дому“ (4);

„Ой пошли, Б о ж е, пану хазяїну,
пану хазяїну в пасіці долю“ (6);

„Пошли-ж їм, Б о ж е, рої частаї,
рої частаї й меди густі“ (9);

„По саду, саду
Павличко ходив.

Ой дай, Б о ж е“ (15).

Але характер цих апостроф зовсім не такий, як у Лєси Українки. Значно більше подібності межі Лєсиними й сербськими апострофами, ніж межі Лєсиними й українськими. Крім того, ті дві апострофи, що ми їх наводили раніше („Скарай, Б о ж е, злого яничара“ — 124 та „Скарай, Б о ж е, тебе, віло біла“ — 124), являють собою стереотипний вислів, живцем вихоплений із сербської народньої поезії. Тому ми вважаємо, що зразки апострофи, де герої вдаються до Бога, Лєся Українка створила під впливом „Сербських народніх дум“ Старицького.

Є в „Вілі-посестрі“ дві апострофи, де віла звертається до свого коня:

„Гей ти, коню, ти, маро крилата“ (125);

„Ой ти, коню, ти, проклята зрадо“ (126).

У Старицького маємо таку паралелю:

„Гей, мій Шарцю, гей мій добрий коню“ (399).

Такі самі паралелі знаходимо і в українських думах та піснях:

„Ой, коню мій, коню, коню вороненький“ (АД. I, 271 і 273);

„Коню-ж мій, коню, продам я тебе“ (АД. I, 272) та ин.

¹⁾ Див. вище.

Певного джерела для цієї апострофи встановити не можна. Взагалі-ж треба сказати, що Старицький так часто користується апострофою, цією притаманною рисою сербського епосу, що Леся Українка не могла її не помітити й не запровадити до своєї поеми. Наводимо ще кілька прикладів цієї фігури з „Сербських народніх дум“ Старицького:

- „Гей, мій брате! Милош-воеводо!“ (20);
- „Гей, Солуне! погорів ти краще-бі!“ (77)
- „Гей ви, турки, гей, брати кохані!“ (173);
- „Ох і, батьку, наш старий Богдане“ (95);
- „Ой ти, орле-соколе, Страхине“ (217);
- „Гей, Страхине, стережися лиха! (216) і т. п.

Знаходимо в „Вілі-посестрі“ й *diminutiva*, в однаковій мірі характерні як для сербського, так і для українського епосу. Зразки: „стрілка“ — 125, „хмарка“ — 125, „шпарочка“ — 128, „дощик“ — 134, „молоденький“ — 124, „вузенький“ — 128. У Старицького маємо такі приклади: „кониченько“ — 66, „соколонько“ — 229, „водиця“ — 175, „травиця“ — 175, „віконце“ — 387, „біленький“ — 167, „зелененький“ — 172 та баг. ин. В „Народніх мелодіях“: „козаченько“ — 14, „дівчинонька“ — 3, „мандрівочка“ — 3, „яструбець“ — 5, „галоньки“ — 5 та сила-силенна інших. Про якесь певне джерело говорити, звичайно, не доводиться.

Наприкінці кілька слів про символізм „Віли-посестри“. Ми ніколи не думали й не думаємо, що цей твір є тільки копія сербської думи, яка не має глибшого змісту. Рівняючи поему з іншими Лесиними творами, писаними протягом 900-х років нашого сторіччя, ми переконуємося, що вона має такий самий глибокий зміст, як і ті твори. Особливо потверджує це трагічний фінал поеми, який не збігається з фіналами сербських дум. Сербський епос — це була тільки канва для Лесі Українки, на якій вишивала вона узор власної філософської думки. Можна по-різному дивитися на ці узор, по-різному товмачити символічні образи. Власне, краса і сила цього твору й полягають у тому, що його можна з'ясовувати по-різному й поглиблювати зміст його *quantum satis*. Безперечно тільки одне, а саме те, що віла являє собою образ жінки-борця, в якій буває творче живло. Мимохіть спадає на думку, що поетка втілила в ній свою власну індивідуальність. А, може, це — втілення української ідеї національного визволення? Що-ж до юнака, то важко сказати, що саме він являє собою. Чи це символ нашої зневіреної інтелігенції, чи символ уярмленого народу українського? Чи тут персоніфіковано ціле життя, з яким бореться поет, творячи свою легенду? Якщо прийняти останнє, то тоді юнак стає перед нами в тому самому аспекті, що й Лукаш з „Лісової пісні“, який не спромігся перебороти прози буденного життя, або Дон-Жуан з „Камінного господаря“, який упав під тягарем громадських законів влади й традиції. Звичайно, ми не відкидаємо й того, що в юнакові можна вбачати якусь історичну особу, скажімо, ту, що дала імпульс до створення „Блакитної троянди“, але для цього в нас тепер ще немає жадних документальних даних.

Кінець поеми показує, що Леся Українка ступила на шлях міто-творчості:

„Погребовий спів заводить віла, —
люди кажуть: „грім весняний чутно“.
Сльози ронить віла в лютім горі, —
люди кажуть: „се весняний дощик“.
Ходять в горах світляні веселки,
по долинах оживають ріки,
в половинах трави ярі сходять,
і велика понадхмарна туга
нам на землю радістю спадає“¹⁾.

Таким потужним акордом, що вийшов із крові і сліз, закінчується „Віла-посестра“. Справді, поетка тут творить міт. На нашу думку, генеза цього міту зв'язана з „облачними женами и дѣвами“ Афанасьєва²⁾. Останній про віл каже, що це — „нимфы грѳовыхъ тучъ“³⁾. „Вилы и русалки — каже він у іншому місці — облачныя грозовыя дѣвы“⁴⁾. „Слово вила (иллир. willa) — читаємо у нього — образовалось отъ глагола вить, въ ю-плести, скручивать, соединять пряди въ одну нить или вервь, и указы-ваетъ на мифическую дѣву, которая прядетъ облачныя кудели и тянетъ изъ нихъ золотыя нити молній“⁵⁾. У Лесі Українки вілина „понадхмарна туга“ спадає на землю радістю, як „грім весняний“, або „весняний до-щик“. У Афанасьєва про це читаємо: „Поселяне убѣждены, что вилы мо-гутъ насылать бури, дожди“⁶⁾. Отже, ми гадаємо, що думки Афанасьєва про „облачныхъ дѣвъ“ — це той ґрунт, на якому зріс Лесин міт про вілу-жалібницю.

Трагедія юнака й віли пригнічувала-б наш дух, як-би не було в ній оцих чудесних метаморфоз, оцього 'грому весняного й світляних веселок, що радісно звучать і сяють над горем людських душ. Несподіваний і ра-дісний, цей міт очищує й заспокоює їх: він — як тиха пристань, як ка-тarsis. Так само закінчується й „Кассандра“: в полум'яних язиках Трої пророчиця вбачає цвіт гранатів, а в риданні старої матери — весільну пісню, —

„Кассандра все неправду говорила.
Нема́ руїни! Є життя!... життя!“⁷⁾...

Михайло Драй-Хмара.

¹⁾ Л. Українка, Твори, II, 133—134.

²⁾ А. Афанасьевъ. Поэтич. воззр. слов. на прир., III, розд. XXIII, 117—194.

³⁾ Там само, III, 158.   ⁴⁾ Там само, III, 239.

⁵⁾ Там само, III, 153.   ⁶⁾ Там само, III, 156.

⁷⁾ Л. Українка, Твори, III, 237.

Українське селянське малювання на стінах.

Українська народня орнаментика, оздоблювання, в більшій, або в меншій мірі, всяких речей щоденного побуту, давно вже привернула до себе увагу наших етнографів. Поле для спостережень було з давен дуже широке: на Україні-бо скрізь орнаментується різним способом, переважно селянською рукою, і речі хатньої обіхідки, — посуд, усяке господарське приладдя, хоч-би й така дрібна річ, як веретено, — і так само одежа, ткані вироби, то-що.

Все те не тільки привертало увагу етнографів, але й знаходило місце в друкованих етнографічних збірниках.

З цього боку найбільш пощастило славетним українським вишиванкам. Від 1876 року минулого віку виходили збірники зразків українського народнього вишивання один по одному: збірник мій (скількима виданнями), збірник Хв. Вовка, Литвинової; маленькі зшиточки без тексту, — Квітки, Лисенка, (здається псевдоніми); видання П. Семенцова (зразки ті, що зібрало київське „Кустарное Общество“); збірник Клуних; великий збірник, що видало полтавське губерське земство. (Деякі з цих збірників містили в собі теж і зразки плахот, килимів, писанок). Виходили збірники наших вишиванок і в Галичині (збірник Хойнацького й ин.).

Виходило й багато листовних карток з барвистими візрцями.

Збірник Залюбовського містив виключно зразки мальованого посуду, ганчарського виробу.

Скаржинська видала великий збірник, присвячений самим писанкам, що були частиною її власного лубенського музею, подарованого потім (у перших роках XX в.) Земському Музеєві в Полтаві.

Таким чином, українська народня орнаментика знаходила собі значну належну їй увагу в нашій етнографії.

А втім, не вважаючи на відзначене зацікавлення народнім українським мистецтвом, одна царина його (і чимала), зостається ледві порушена в нашій етнографічній науці.

Я кажу про українське селянське малювання на стінах. Воно зостається неначе-б зовсім не відоме освіченому світові; може бути, є не мало щирих прихильників українського народнього мистецтва, що не мали нагоди навіть довідатися про цю його парость.

Тимчасом, селянське малювання на стінах — досить розпросторене в кількох частинах нашої великої України. Найбільший осередок, де

поширено це малювання, єсть, — мовляла наша поетеса, — „краса України, Поділля“, ота дійсно чудова країна, що тягнеться по-над Дністром та Бугом. Говоритиму здебільшого про наддністрянський повіт могилівський, як більше мені відомий; звичай розмальовувати хати зберігся почасти і в самому місті Могилеві Дністровському та в його близьких околицях.

В сусідній з Поділлям Херсонщині, в її південній стязі, теж є кутки, де тримається той-же звичай. В Катеринославщині малювання печей і стін у селянських хатах таки й досить поширене, — в повітах давнього Запоріжжя, навіть під Катеринославом.

Я бачила мальовані печі в селі Лопманській Кам'янці, — а це-ж власне під самим містом Катеринославом.

Гадаю, що хатне малювання було розпросторене й на сусідній з Поділлям Волині. Цю думку опираю на своїх волинських пісенних знаходах. — Колись мені трапилося записати, між иншими, такі весільні пісні в звягельським (офіційно — новоградволинським) повіті:

В одній пісні, дружки, — перед тим, як молода вже вибирається з рідної хати, — співають, ніби за молоду:

„На добра-віч, стіни й лави,
Віконечка мальовані!
Хто-ж вас буде малювати,
Як мене візьмуть з хати?“...

В другій волинській весільній пісні дружки, співаючи, пояснюють, чого плаче молода: бо вона —

...„Од матінки одлучається,
До свекрухи прилучається...
Прийми-ж її, чужа матінко,
Прийми її та ласкавенько,
Буде тобі за помішницю,
Всьому добру за кукібвицю¹⁾;
Буде тобі полотно ткати,
Буде хату красно малювати“.

Коли я записувала ці пісні (а це було давно, як я ще зовсім не бачила мальованих селянських хат), я думала, що мова про малювання „віконечок“ та „стіл“ — є тільки поетична прикраса, досить звичайне пісенне прибільшення; тепер-же я міркую, що спогадування в тих волинських піснях про малювання хатніх стін і вікон має дійсну побутову основу, — вказує на звичай, що, мабуть, давніш існував і на Волині, але потім вивівся: надто вже достотно говорять пісні про те малювання.

Одначе вернусь від здогаду — до речей зовсім певних.

Чи був звичай розмальовувати селянські хати розпросторений і на Волині, чи ні, це не має великої ваги, бо й те поширення його, що спостерегаємо тепер на Поділлі та в инших кутках на Україні, являє собою цілий скарб.

¹⁾ Дбайлива господиня.

На Поділлі, в згаданому могилівському повіті й в інших, де зберігся давній звичай, оздоблюють хати малюванням не тільки всередині — стіни, печі, вікна, одвірки, сволоки, — а навіть і зокола: обмальовують візерунком вікна знадвору, призьби; часто оздоблюють тим-же способом не тільки хати, а навіть і надвірні будиночки, — віконця якоїсь хижки, комірчини, або й курника. Такі бувають щедрі на оздоблення подільські господині-кукібниці. Додаймо до цього, що малювання-ж брудняться і треба його від часу до часу поновляти. Яку треба мати повабу до краси, яку жадобу її, щоб приймати, при всьому убозтві селянському, при всіх злигоднях, стільки праці й клопоту!

Малює, як є в хаті, дівчина, або молодша господиня. Іноді малюють і старі жінки. У великому селі Покровському, на Катеринославщині, є баба на прізвище Шевченкова, що вславилася на всьєнєке село своїм малярським хистом: коли котора господиня хоче, щоб у хаті було помальовано краще, то кличе „бабу Шевченчиху“. Та вже вималює!

Отже малює — жіноцтво, чи молоде, чи старе; чоловіки до тієї праці не беруться. Якдєсь в однієї подолянки, що малювала собі хату, в присутності свого чоловіка, я спитала: — А чоловіки теж малюють? — Дє чоловікам малювати! — відповіла молодиця. — Чому? часу не мають? — Ні, час би ся знайшов, — мовила господиня, — бо й ми-ж не гуляємо, як не та, то та робота є, а таки як хочеш на-свіжо помалювати хату, то час найдеш! — Так що-ж? — намагалась я: — чоловіки не хотять малювати? — Як-же вони можуть хотіти, коли вони того не тямлять! — мовила молодиця вже ніби з досадою на мов допитування. В кожному разі в відповідях молодиці я побачила ніби якусь гордовиту певність у собі, віру в більшу кебету — жіночу..

Справді наше жіноцтво виявило в мистецькій творчості великий хист, велику здатність: чи-ж не воно склало ті прекрасні обрядові й побутові пісні, як це видно з їх змісту? чи не воно теж виконує чудові шиті мережанки, оздобні ткани? — Мені пригадалось тепер, як, завітавши до полтавських ганчарів, до їх осередку, славетної Опішні, я побачила, що виробляють свій посуд на станку — чоловіки, а малюють його — жінки, дівчата.

Подільські малюнки на стінах — виконують виключно жінки-українки. Говорю це на те, що Поділля має чимало різних національних меншостей, але мальовані хати бувають тільки українські. На Катеринославщині є велике село Андріївка; половину його заселяє людність українська, другу — московська; отже мальовані печі й стіни є тільки на кутку українському, на московському-ж їх нема. Як одрізано!

Питалась я в мальовниць, чи єсть у їх якісь готові зразки до малювання; господині казали, що ніяких таких зразків у них немає, що малюють вони з своєї голови, що кому „на думку спаде“. Мабуть, одна від одної переймають якісь приклади, міняючи їх зміст по своєму вподобанню.

Скажу дещо належне до техніки справи. За знаряддя до своєї роботи мають мальовниці — звичайні малярські щіточки, більші й менші

звуться ті простенькі саморобні пензлі — „підвійками“. (До-речи, я не знаходила цього слова „підвійка“ ні в одному нашому словникові).

Що-до фарб для свого малювання, — здебільшого досить барвистого, — то подільські майстерниці знаходять їх без великого клопоту: найперше єсть на Поділлію придатна до того вжитку різноманітна глина, — біла, жовта, всякого відтінку, від глини блідої до рудої й жовто-гарячої, або й зовсім темної; єсть і сіра глина, й синювата, й червона. Добувають фарби й з рослин: зелену — з дереви, з листя тих колючих кущів, що дико ростуть на окопах, темну-брунатну фарбу — з лущайок волоських горіхів, то-що. Сажа теж іде в діло. Часто й купують фарби, в крамницях: червець, синьку, купервас й інші (анілінові).

Що-ж саме являють собою ті наші селянські малюнки? який їх зміст? звідкіль вони походять? який стиль наслідують, чи взагалі — до якого стилю подібні?

Перше ніж відповідати на ці питання, треба докладніш розглянутися в цілій справі.

Що таке схожість одного стилю з иншим? яка саме залежність може бути одного стилю від иншого?

Сучасний фольклор, зробивши багато дослідів, — можна сказати, по цілому світі, — виявив спільність утворів духовної творчости всіх народів. Взявши для прикладу хоч-би й словесні твори, зокрема казку, що єсть неначе-б-то зовсім вільна царина людської творчости, бачимо, що ні в одного народу його казок не можна вважати за щось осібне, ніби самостійне, по їх змісту, по їх темах; ні, казкові теми всіх народів — пильний фольклор уважав за знадібок мандрівний: тії теми, мовляв він, з-давен блукають по світі; переходять від одного часу, від одного народу до иншого, і ні один народ не може пишатися тим, що його казкове коло є доробок власне його умислу, його творчого вигаду.

При тому дослідів, якусь казку можна знайти не тільки у двох сусідніх племен, наприклад, у німців і французів, — як це й доводять відповідні збірники, — а навіть у народів дуже далеких межі собою місцем їх проживання, культурою, всім; таким чином, етнограф може ту саму казку записати у французів і в американських напівкультурних індіців, або в німців — і в китайців.

Фольклор не вказує, — не може того вказати, — які саме були течії, що приносили казку якогось одного часу, одного племені до пізнішого часу, до иншого народу. Справді, хто з'ясує, наприклад, таке явище, дуже давнє для нас, що український етнограф записав казку „про невдячну гадюку“ від своїх земляків у Галичині — і зовсім таку саму байку розповідають — мурини, у нетрах центральної Африки... Як мандрувала та казка?

Далеко не всі подібні явища вияснено.

Не всі подібні течії вияснено, але явища зазначено і ні той, ні той народ не може назвати своїх казок, особливо в цілому ґроні їх, самостійними.

Пильніші досліди колись, може, доведуть і всі культурні течії, і творчу роль кожного більшого народу в калейдоскопі цих явищ.

За новішими здобутками етнографії, в подібному становіщі знаходяться й народні пісні. Черга за ними... Вчені етнографи й історики шукають явищ та культурних течій і в царині народної музики, так само як в інших обсягах людської творчості.

Досліджується у всіх царинах — і головний зміст утворів, і подробиці, — що часто надають різноманітної подоби темам ніби однаковим що-до головного змісту.

Власне, оте одмінне опрацювання тем становить ознаку особної національної творчості.

Та навіть і самий вибір тем уже показує одмінне успособлення якоїсь творчості, а надання таких чи інших подробиць, барв, виявить той або инший погляд, смак, хист якогось народу. Отже, так-би мовити, і позичивши зразок, але виявивши при тім свій світогляд, своє успособлення, свою кебету, той народ виробить свій стиль у якійсь царині — одмінним, до такої міри, що далі вже й той колись позичений стиль почнуть звати йменням того народу, що відмінив його по-своєму. Власне так було напр. коли давні греки, — перейнявши зразок індійської архітектури, важкої, гръмоздної, що неначе пригнічувала людину, її погляд і почуття, — відмінили той зразок, надавши склепінню легкості, колонам — тонкості, зграбності, а всій будові — ясності, нової краси, своєрідної, в такій мірі, що цей инший будівельний зразок храму — стали звати грецьким.

Те-ж саме вчинилося, коли, мавши спочатку за зразок статуї східні, оті незграбні, важкі постаті, що мов застигли в своїй кам'яній нерухомості, геллени надали їм, під своїм різцем, — руху, виразу, людського життя; — тим прекрасним творам новішого зразка — надано ім'я статуй грецьких.

Так одмінюються стилі.

Той-же самий народ, коли одмінюється його світогляд, його думка й почуття, творить уже інші образи.

Яскравий зразок того можна бачити в малюванні того-ж народу, тільки вже грецько-візантійської, християнської культури. Коли я розглядала в римських катакомбах, на кам'яних плитах, надгробках перших християн, постать Христа в образі Орфея, з сопілочкою й з ягням, у постаті світлого гелленського юнака, або Діву Марію в образі Діяни, я дивувалась, бо сучасна думка занадто звикла до образів пізнішого християнства, з його ідеалом „не оть міра сего“; той ідеал і утворив пізніші постаті аскетичні візантійського стилю, такі одмінні від попередніх гелленських типів, радісного втішання красним земним життям „сього світа“.

Часто бува, що давніший стиль доходить до цілковитого спотворення, навіть у подробицях.

Орнаментика, з її стилями, має ту саму основу, — знає й позичання стилів і їх одмінювання по своєму вподобанню. Має й свої „несподіванки“ етнографічні.

Власне, хочеться мені перше сказати про одно явище, далеке, що було для мене такою великою, сказати-б, фольклорною несподіванкою.

У Парижі, в „Hôtel des Invalides“, що містить у собі останки, мовляли французи, того переможця, що не подолала й смерть, останки Наполеона І-го, у вестибюлі, власне перед його гробницею, стоять манекени, постаті вояків різних часів і народів, відповідно вбрані й озброєні. Між іншими посталями стоїть і вояка-дикун, з великим дерев'яним списом у руці. Вояк той, дикунським звичаєм, зовсім не одягнений, — тільки в намисті, та обіп'ятий рушничком з грубої ткани. Кінці того рушничка, що звисають, зав'язані з-боку, і на них червоніють візерунки. Коли я придивилася до них ближче, то побачила, що то було вишивання, з узором — українським! Ще й виконано було той узор таким способом, як шують у нас, — „занизуванням“ (спосіб схожий з тканням). Правда, взорчик був простенький, геометричний, але — нестеменісінько український!

Отже, нехай фольклорист погадає, звідки та вишиваночка взялася в дикунського вояка? Адже-ж ні наші швачки не йшли до його вчитися, ні він не переймав у них того „занизаного“ взірця, а однак його рушничок оздоблений так само, як той, що висить на кілочку в хаті у нашої швачки.

Справа, одначе, для фольклориста, може, й не така вже загадкова, як здається одразу: в каталозі до постатів усіх вояків біля Наполеонового мавзолею означалося, що постать вояка з дерев'яним списом являла тубільця з острова Суматри, належного до архіпелагу Зондського, близького до Індії, а вона-ж бо з давніх-давен давала виселенців у ближчі й далішні краї. Це-ж та славетна азійська країна, що з неї ширилася пра-культура у світа. Отже, либонь з Індії винесли й тубільці Суматри те „занизування“, що оздобляє їхнє первісне вбрання...

Я згадала про ту етнографічну „несподіванку“, щоб зняти річ про можливість широкого єднання теж у орнаментиці і про сутужність досліджування шляхів та стежок, що по них іде історія культури й мистецтва.

Тим-то і призбірування явищ, постерегання, зазначення самих фактів, — річ дуже потрібна для науки і цікава взагалі, але найпаче — тоді, коли є змога зробити з тих явищ якийсь висновок, тільки для висновків треба особливої обережності...

Намагатимусь додержати такої обережності і вертаючись до свого завдання — познайомити шановних читачів з українським селянським малюванням на хатніх стінах; скажу про те, що оздоблення будинків являє собою тепер і які умови дальшого можливого життя цієї парости нашого народнього мистецтва.

Який-же зміст цього малювання тепер? який це стиль? на котрий інший він схожий? які його власні прикмети, головні ознаки?

Що й українська орнаментика має ознаки спільні з іншими орнаментними стилями, то це безперечно річ; але знаходження окремих спіль-

них елементів, особливо часток дрібних, ще не дає права назвати якісь два стилі однаковими: не говорячи про те, що якась дрібна часточка може бути й випадковим збігом у якійсь композиції, але якщо й часткою явно позиченою від другого стилю, то й це ще не дає змоги признати велику подібність тих двох стилів; окрім форми окремих орнаментних часток, ще велику вагу має скількість однакових, спільних часток, або й розмалювання, офарбування їх: візьмемо дві часточки навіть зовсім однакові, по контуру, тільки по-іншому розмалюймо їх, іншими барвами й дрібніше, то ті візерунки вийдуть зовсім різними.

Візьмім для прикладу розетку на 8 листочків, звану в нашій орнаментиці повною рожею, то вона властиво (хіба дуже „стилізована“) не єсть квітка, а геометрична часточка, що здебільшого виникає неначе випадково, проміж тих ліній, що становлять основну будову орнаментного зразка. Отже ця зірка єсть у багатьох стилях: в індійському, в перському, бухарському, арабському, у фінському, в усіх слов'янських орнаментах. В арабському стилі, що так любить переплітання чисто геометричних ліній, простих і ламаних, 8 листну розетку знаходимо дуже часто; коли-ж придивитися, наприклад, до орнаменту стелі в Альгамбрі, або й в інших славетних, розкішних будинках арабських, то власне наочно можна побачити, як у центрі орнаменту виникла ніби сама собою 8-кутна зірка — через перетинання основних ліній, що проходять напр. по стелі вздовж і впоперек її. В нашому орнаменті ця „8-кутна „рожа“ трапляється подібним чином у шитті „занизуванні“ (що найбільш дає орнаментів геометричних), у тканках-пахтах: вона з'являється ніби сама собою.

Коли-б хто сказав, що наш орнамент схожий з арабським через те, що і в арабському і в нашому стилі є однакові суцільки, то дуже-б він помилився, бо загальне вражіння від орнаменту арабського, з його цілими сітками далеко-розпросторених ліній, рівнобіжних та інших ліній, і наших простеньких геометричних візерунків — зовсім різні. До того-ж коли порівнювати орнаментні стилі, то треба порівнювати відповідні парості їх, — вишиванки з вишиванками, килими з килимами і т. д., бо техніка впливає. До того-ж, у нашому малюванні стінному, — а я власне говорю про його, — то розетки на 8 листків сливе зовсім не буває, коли-ж буває квітка на 8 листків, то виразно видно, що було бажання вдати власне квітку, листочки, корінчик.

Дуже часто трапляється в орнаменті перському, кавказькому, бухарському друга візерункова часточка, так званий грабельчастий орнамент: в йому контур, обрис якогось ромбу, або квадрату, має зокола багато дрібних одскочок, зубців (через те й зветься грабельчастим); у перському, бухарському килимі тих одскочок так багато, — здебільшого вони бувають ще й позагинані, — що від них аж у очах рябіє; у нас-же цей орнамент хоч і є, то дуже його мало і через те він не становить помітної ознаки навіть в орнаменті килиму нашого. І знов-таки в малюванні стінному у нас — того суцільку нема зовсім; отже вихопивши його з килиму бухарського, або перського, ще не можна було-б говорити

про подібність нашого стилю орнаментного з бухарським, чи перським; у перському орнаменті грабельчастий нарис дуже поширений і в стінному малюванні; у нас-же, як сказано, — його в цьому орнаменті нема зовсім.

Опріч складових часток, для означення якогось орнаменту має вагу так зване „опрацювання поверхні й загальна подoba що-до кольориту“. Але про це скажу нижче.

Коли міркувати про те, звідкіля взявся на Україні самий звичай малювати хатні стіни, — а це почасти пояснює й зміст цього малювання, — то мабуть воно прийшло до нас із Сходу, що мав такий чин і на інші країни. *Ex oriente lux!* — можна сказати й тут. Говорючи стисліш, можна гадати, що прийшло те малювання на Україну із Сходу мусульманського. Це й не дивно: з мусульманським світом, ближчим і дальшим, стикалися українці здавен, мали з ним взаємини і політичні, й торговельні, і військові, й просто сусідські. Отже зближення культурне, на ґрунті мистецькому, — теж мусіло бути. Що-до зближення мистецької праці жіночої, то можливість його припускається ще й спогадом про те, як багато українського жіноцтва попадало в полон у мусульманські краї, не тільки до сусідів-татар, а й у дальші, в Туреччину, в Персію. І наші пісні, й певні історичні відомості говорять про те велике число наших людей, забирааних у полон, продаваних на базарах кримських та азійських. Чужі люди навіть питалися в наших полонеників: та чи зостається ще у вас яка ваша людність, коли стільки ваших людей женуть так багато у полон?!

Доля наших невільників була різна. Одні турчилились та бусурманились, а не мало того невільника поверталось й назад, чи тим, чи иншим чином; вертаючись, привозили з собою звичай бусурманської країни; — між иншими звичаями, чому-б жінки наші не могли навчатися в полоні й чужоземного гаптування, або й малювання хатніх стін? Коли взірці були до вподоби, можна було виконувати їх і вдома, міняючи їх по своїй потребі й хистові.

Що-ж бачимо в стінному малюванню українському, такому як воно єсть тепер на Поділля, та в колишньому Запорозькому краю, на Катеринославщині?

Дещо вже сказано, тепер зведу до купи ознаки нашого стінного малювання. При тім спинюся і на тому, чого в йому нема, проти инших стилів, бо й це буває за ознаку своєрідности, одмінного смаку.

1) На тих селянських наших мальованих стінах зовсім не знаходимо ніяких знаків символічних. Символи живучі й міцно тримаються думки, навіть у щоденному життю. Індійська „свастика“, єгипетський лотос, перський ірис, візантійський хрест — усе ще живуть у своїх орнаментних стилях. Свастика — звана так у санскритській мові, це той прилад, перехрестя з загнутими кінцями, що вживалося (а подекуди й досі вживається) до витирання вогню, звичайно се вважалося колись, у первісному побуті, за річ святобливу; отже зразок сей живе й в орнаменті деяких народів по цю пору. Живе той зразочок свастики і на Поділля. Цікава річ, ота

дрібненька подоби́зна святобливого пра́давнього приладу дуже часто трапляється в подільських ви́шиванках: серед смужки, густо зашитої чорними, або червоними нитками, — побачите раз-у-раз отой хрест, з краями — загну́тими в один бік; однак, у подільському ма́люва́нню — тієї „свастики“ зовсім не буває, як і ніяких інших святобливих символів.

Геометричних візерунків, таких, як дуже часто бувають у подільських ви́шиванках (виконаних переважно занизуванням), взагалі не буває в подільському-ж ма́люва́нню.

В перському-ж оздобленню стін бувають і досить великі зразки геометричного орнаменту: — вірець викладають, навіть в розкішних будинках, з полив'яних цеглинок різного кольору; той орнамент іде напр., по обидва боки дверей.

Хіба десь під низом квітчастого малюнку пишеться маленький геометричний бігунчик, ніби тільки для підкреслення головного малюнку, рослинного.

2) Не вживає подільське малювання на стінах — і постатів звірячих, взагалі живих створіннів. Інколи трапляються намальовані маленькі стилізовані „голубці“, „півники“, немов-би тільки на додачу до квітчастого малюнку. З цього погляду взагалі орнамент український дуже відмінний напр. від орнаменту московського, що так любить уявляти й велике число „півнів“, і людей, і звірів; усе те досить фантастичне (й невдале), перемішане як-небудь з орнаментними частками рослинними. Український орнамент — повздержніший і, немов боячись дати постать невдалу, не важитья братись за більші теми з постатями живих створіннів.

Один тільки раз трапилося мені на Поділлі побачити людську постать (малесеньку), намальовану на стіні, біля орнаменту рослинного. Та й то, коли я сказала господині — „Оце в вас і чоловічок намальований?“ — вона відповіла, замахавши рукою: — Е, не дивіться на це, то так собі, на жарти... діти бавляться тим“.

Отже найбільше вживається в стінному малюванню українському — орнамент рослинний. Квітки, листя, гіллячки, цілі сплети з квіток, гілечок, цілі китиці рослинних частин, у вільному, иноді химерному поєднанні. Важко уявити, скільки того є в показнішій мальованій подільській хаті: узеньким, простеньким візерунком обведені вікна, кругом по-залутками; на чільній стіні, на покуті, нижче полиці з образами, — великий малюнок, зложистої суцільної композиції, над полом — теж великий малюнок, неначе килимок над постілью, далі піч — вся в малюванні, спереду й збоку, й по заламах угорі. Двері теж обмальовані по-за одвірком; біля мисника — знов малювання; по сволоку — в'ються мальовані „хмелики“. Часто буває, що подекуди помальовано й долівку: біля столу й перед полом — неначе бережки простелених килимців. В тім малюванні хата — як писанка, як штучна скринька. Усе те — цвіте, вабить око і своєвидими, розмаїтими планами малюнків і барвами, живими, але не занадто перістими; а сволоки, з білими хмеликами на ясно-блакитному тлі немов лилють ніжними шитими мережками.

Коли я дивилася на ті хати, мені пригадувалися слова французького вченого, Альфреда Рамбо. Колись він був у Києві, бачив там українські шиті сорочки (мав у Києві знайомих) та їздив, для пізнання краю, і по селах, біля Києва, та за Дніпром. Отже, писавши рецензію на мій збірник українських орнаментів, у *Revue critique et littéraire*, сказав так: „українська сорочка, добірно вишита на рукавах, спереду і в подолах, — то ціла поема!“...

Що сказав-би Рамбо, коли-б був побачив ті хати-писанки на придністрянській Україні?...

Вернусь, одначе, від наукової поезії до наукової прози.

Своїм замилюванням мало не виключно в темах рослинних — орнамент український подібний до перського, що теж кохався найбільше в композиціях рослинних. Правда, не вважаючи на заборону Коранову, — у палацах шахових (таких розкішних), єсть і мальовані окремі постаті людські, і навіть цілі сцени, войовничі, мисливські; але-ж і в палацах переважають оздоблення рослинні; по стінах в'ються цілі плетениці з рослин. У мечетах вживаються теми вже виключно рослинні, з невеликою домішкою орнаментів геометричних. Звичайно, орнаменти мечетів і царських палаців розвинуті штучніше, ніж наші селянські, вони оздоблені позолотою й т. п., але перські орнаменти занадто густі, бо кожна ділянка стіни опрацьована дуже дрібно; барви здебільшого темні; в цілому орнамент перський — виходить суворий, неначе пригнічує споглядача.

Веселіший орнамент — турецький і татарський: він прозоріший по малюнку, має й барви ясніші. Отже в цілому — лагідніший і, з цього погляду, більше схожий на наш.

В татарських селах у Криму стін не малюють, — мовляли кримські тубільці. Як мені траплялося бачити там татарські селянські домівки, то вони були оздоблені тільки тканими килимами, та ще шитими рушничками: це були вузьенькі невеличкі кавалки „бамбаку“ (бавовняної місцевої ткани), вишиті по краях, унизу, вершків на три, біллю, або шовком, з примішкою золотої нитки й дрібненьких бляшок; ті рушнички перегортається так, щоб видно було обидва вишиті краї, і розвішується в хаті на шнурку, для краси; вишиття біллю (по чисницях) має теми геометричні й зовсім нагадує взірцями та й способом шиття наше біле селянське шиття „настилання“. Хто скаже, чи до нас перейшло те шиття й взірці, чи може то бранки-українки лишили по собі традицію такого вишивання?

Шиття шовком на тих татарських рушничках — штучніше, по виконанню, й по взірцях. Це буває гарний „хмелик“ з кучерявим листям; все настиляється таким способом, як у наших давніх вишиванках „церковних“. Іноді буває на тих татарських рушничках вишито мечет, з мінаретами та з місяцем-молодиком наверху. У нас — подібного мотиву, якогось будинку, в вишиванках не буває, та й у стінному малюванні теж.

Стінне малювання я бачила в Криму тільки в Бахчисараю, в ханському будинку. Палац той був тоді (в 90-х роках минулого віку) вже

зовсім обдертий, — не було ніякого посуду, ані якоїсь хатньої постанови; у великій світлиці ханській, для колишніх зборів, стояли тільки, по-під стінами, дерев'яні вузькі лави, — теж обдерті: по невеличких позоставалих клаптях видно було, що лави ті були колись оббиті шовковим адамашком, гарним, квітчастим... Цілим зоставалося від давніх часів тільки малювання на стінах, переважно вгорі коло дверей: гнучкі візерунки видніли на білій стіні, легкі, прозорі. Були вони й у внутрішніх покоях, деє ніби по куточках. Може, їх було колись більше, та потім затиньковано, — не відомо. Ті-ж малюнки, що зоставалися, були рослинного типу, — таки, можна сказати, схожі на наше стінне малювання, хоч деякі закрутні були якісь одмінні.

Гадаючи, що наше стінне малювання є відгомін мистецтва східного, взяло від нього своє найглибше коріння, маю подати все-ж і ту відомість, що звичай малювати хатні стіни ведеться теж і на Заході слов'янщини, власне в чехів (у провінції Мораві) і в словаків. Отже можна подумати ще й так, що звичай малювати хати перейшов до нас звідти, бо взаємини з заходом, власне через західних слов'ян і впливи культури західної на Україну були теж доволі значні. Однак можливий і такий погляд, що і в давній культурі західній прадавнє коріння теж було — східне, отже і вся слов'янщина підлягала у свій час впливам культури й звичаїв — східних.

Вся справа ще потребує більшого збирання фактів і взагалі ширшого розгляду.

У всякім разі, визнаючи вагу й самого походіння стінного малювання на Україні, але приглядаючись, яке воно єсть тепер, можна сказати, що й ця парость нашого народнього мистецтва визначається своїми власними прикметами, живе своїм особистим життям, відбиває свої національні властивості, творячи свій національний орнаментний стиль.

Не вважаючи на те, що звичай малювати хати, всередині й зокола, ведеться в кількох місцевостях на південній Україні, досі нема ні-одного значного збірника, щоб містив у собі вдатні зразки того малювання. Дещо з'явилось давніш (власне в виданню К. Широцького), дещо вміщено і в новітніх виданнях, та дуже мало, до того-ж велика хиба в цих зразках є та, що їх подано не в фарбах, а чорними, і це їх зовсім обезличує. Звичайно, друкування зразків у фарбах — коштує дуже дорого і не кожному виданню по силі, та це вже инша річ, але хиба зостається хиббою... Нема, або дуже мало, тих зразків хатнього сільського малювання і в музеях наших; лиш в останній час починають вони з'являтися; з наших великих музеїв — тільки в Катеринославському (імени Поля) дбайливий орудар і доглядач того музею, Яворницький, що так піклується про поширення своїх музейних збірок, придбав чимало взірців катеринославського малювання на печач; єсть відомості, що тепер придбано ще й чимало зразків малювання на стінах, у селах на Катеринославщині.

Було-б що відати і слід-би. Згадаймо, як взірці шиття та тканин придалися до-ладу! Українські вишиванки й тканин мали величезний успіх і на Україні, й на чужині, в Парижах, Лондонах!

Пам'ятаю цікаву виставку цих українських мистецьких виробів, що врядило полтавське земство, у Катеринославі, по-над літ 10 тому. Що то була за чудова виставка! Світлиця, вся вбрана тими добірними вишиванками та тканками, здавалася якимсь храмом краси! На виставлені в сусідній світлиці вироби з котроїсь губернії московської, — не можна було дивитися поруч із полтавською виставкою, такі вони були строкаті, гарні... Тимчасом, краса полтавських виробів була в експонатах, виконаних по зразках простого селянського мистецтва. Чи не такий-же успіх мало-б і малювання, виконане по зразках, узятих од селянок з Поділля та Запоріжжя?

Славетній „Земський будинок“ полтавський — найбільше завдячує свою славу тому, що значну частину його помальовано в українському стилі, по зразках тільки вишиванок, а вони, звичайно, менш надаються до декорування стін, ніж-би придалися зразки мальовані.

Можна з певністю думати, що коли-б наші артисти-мальовники пізналися з українським народнім оздобленням стін, то знайшли-б у йому чимало чогось придатного для себе, — чи в своєрідному змісті мальовничих композицій, чи в опрацюванні подробиць, або й в доборі та поєднанню барв. Знайшлося-б, може, щось і майстерникам-артистам перейняти від селянської „професорки“ Шевченкової...

Я вірю в те, що наша культура, як і давніш, може йти не тільки зверху вниз, а й знизу вгору!

Олена Пчілка.

P. Scr. Цю доповідь було читано в прилюдному засіданні Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук, 7 жовтня 1925 р. З незалежних від авторки причин, друкується доповідь ця тільки тепер; проте й після того часу, що проминув з дня читання доповіді, авторка нічого не має змінити в читаному змістові, навпаки, і пізніші спостереження мої ще більше переконують мене в вірності тих думок, що висловлені були в доповіді. — О. П.

Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)¹⁾.

I.

Питання про зв'язок Петра Іваненка з керуючими колами української старшини й вплив їх на хід повстання безперечно має велике значіння для історії повстання Петрика. В нашій студії „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року“ довелося зняти питання про зв'язки Петрика з українськими політичними угрупованнями. Аналізуючи взаємини урядової групи й старшинської опозиції, персонально взаємини гетьмана Мазепи й генерального писаря Кочубея, ми гадали, що „всенька поведінка Мазепи підчас боротьби з Петриком доводить, що зв'язки між ними були неможливі“, й що „були інші комбінації, супроти яких це припущення є неймовірне“²⁾. Ми доводили зв'язок Петрика з Кочубеєм та старшинською опозицією, зокрема з полтавською старшиною, висунули думку про те, що тії опозиційні старшинські кола й організували повстання 1692 року³⁾.

Проте й тоді не було цілком спростовано різні вказівки й обвинувачення щодо участі гетьмана в справі Петрика. До того ще, не міжнародня політика, власне не участь України в антитурецькій коаліції була за яблуко роздору між гетьманом і опозиційною старшиною. Адже-ж татарська орієнтація опозиції зовсім не була гетьманові ворожа й чужа, ба й ставлення Мазепи до боротьби проти Туреччини й Криму було досить таки стримане⁴⁾. Впадала в очі й поведінка Мазепина на початку повстання Петрика. Характерно, що тон перших „упоминаних“ універсалів (по полках) гетьманових проти проводиря повстання був скорше запобіжний, аніж караючий⁵⁾. На це зважаючи, проф. М. Є. Слабченко

¹⁾ Ця розвідка зв'язана з монографією про повстання Петра Іваненка (Петрика), що над нею тепер працює автор. До цієї основної теми належать наші праці „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року“ (Юбілейний Збірник Української Академії Наук на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія (Київ, 1927), стор. 720—744) та „До історії повстання Пётра Іваненка (Петрика)“ (Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. XIX, 1928, ст. 226—230).

²⁾ Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, стор. 724—725.

³⁾ Ibid., 725—732.

⁴⁾ Ibid., 728. Див. Костомаров, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI. Мазепа и Мазепянцы (СПБ., 1905), ст. 399.

⁵⁾ Див. Літопис Величка, т. III (Київ, 1855), ст. 106—111. Петрика було обрано на гетьмана 18/VII р. 1692. В кожному разі факт союзу з Кримом і походу на Україну примушував гетьмана висловлюватися ясніше. Проте універсал 28/VII р. 1692 ще досить

припускає, що Петрик був знаряддям у руках Мазепи в його боротьбі проти Москви¹⁾. Тим-то нові матеріяли що-до історії повстання Петрика, що (в копіях) переховуються в збірці Судієнка (Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету)²⁾, спонукали нас, не заперечуючи звязків Петрика з опозицією, переглянути питання про звязки Петрика й гетьмана. В доповіді „Мазепа й повстання Петрика“, що її ми зробили були на пленумі науково-дослідчої катедри історії України у Харкові 4 січня поточного року, аналізуючи всі відповідні матеріяли, ми припускали, що, окрім акції старшинської опозиції, в справі Петрика були ще якісь інтереси Мазепи, якісь звязки між ним і Петриком³⁾. Що правда, ми зазначили, що тут бракує певних матеріялів, щоб освітлити цю справу. Потрібні були ще архівні розшуки в архівах московських і, може, закордонних, щоб тую справу освітлити. Звичайно, „точних доводів тут, у цій конспіративній і небезпечній справі й не може бути“⁴⁾. Але нові матеріяли до історії повстання Петрика безперечно могли допомогти дослідникові і тут. Підчас роботи над Мазепинською добією в московських архівах (Древлехранилище РСФРР)⁵⁾ на початку поточного року ми знайшли чимало нових даних, що, не розв'язуючи цього питання остаточно, все-ж допоможуть з'ясувати деякі цікаві моменти⁶⁾.

„Покорственно вам, великим государем, в. ц. п. в. доношу, что послалъ я с милостивым в. ц. п. в. жалованьемъ к полковникомъ Гадичкому и Полтавскому канцеляриста Петра Иванова, которой тотъ канцеляристъ в. ц. п. в. милостивое жалованье полковникомъ онымъ отдавъ, самъ, забывъ страх Божій, измѣннически, без причины збежал на Запорожье... І я чрез немалое время не вѣдалъ того, для чего об

здержлавий (Величко, III, 106—111). Але, коли полковник Миргородський Апостол (та інші) надіслав гетьманові під Гадяч універсал (2) гетьмана Петра Іваненка (Петра Івановича) від 29/VII, гетьман вже 31/VII відповів грізним „отвористимъ листомъ“, що правда „отъ полтавцовъ (!) и всего полку Полтавского жителей“, що його зфабриковано було в похідній канцелярії гетьмана, але розіслано через Полтаву (див. Величко, III, 113—116). Згодом змінюється й лексикон гетьманських універсалів, скерованих проти Петрика (див., приміром, універсал 8/II р. 1693. — Величко, III, 139—141).

¹⁾ М. Слабченко, Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни, т. I (Одеса, 1923), ст. 191.

²⁾ Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, збірка Судієнка, № 97, т. V.

³⁾ Гадаємо тепер, що припустити тут дві окремі справи (Кочубея й опозиції — з одного боку, Мазепи — з другого) не можна.

⁴⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія, 729.

⁵⁾ Древлехранилище РСФРР: Архів Міністерства Закордонних Справ („Малоросійськіє подлинніє акты“, „Дѣла Малоросійскія“, „Дѣла Крымскія“, „Дѣла Турецкія“, „Дѣла Польскія“); Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малоросійскаго Приказа“ (книги й стовпці); та інші архіви.

⁶⁾ Маємо тут на увазі, звичайно, не офіційне ставлення гетьмана Мазепи до Петрика й урядову діяльність його. Так само не з'ясуємо тут загальної політики Мазепи.

немъ к вамъ, великимъ государем, не доносилъ, гдѣ онъ возвратился“ — писав гетьман Мазепа царям 28 березня року 1691¹⁾. Отже про втечу Петрикову гетьман не одразу подав до Москви, й офіційні мотиви цього запізнення навряд чи були переконливі²⁾. Петрик, на Січі перебуваючи, писав 2 березня р. 1691 до генерального писаря Кочубея, свого шефа й протектора, і до дружини, з'ясовуючи свій від'їзд родинними незгодами³⁾. Ці листи, а так само й те, що втеча Петрикова безперечно впадала в око московським агентам у Батурині, примусили гетьмана повідомити про це московський уряд. Надсилаючи до Москви листи Петрикові, гетьман, певне, волів офіційно підтримати ту версію, що Петрик „то бегство учинилъ на Запорожъе для неистовства жены своей“⁴⁾. Характерно, що гетьман у листі 28/III 1691 нічого не пише про те, чи він має вимагати, щоб Петрик повернувся. Але разом з тим гетьман уживав заходів, щоб Петрика повернути: Посланцям гетьмана до Січи лубенському полковому обозному Д. Глуховцеві та знатному військовому товаришеві Юрієві Харевичу доручено було (в березні р. 1691) допоминатися в запорозців, щоб вони видали Петрика⁵⁾. Мабуть з доручення гетьмана написав тоді докірливого листа до Петрика військовий канцеляриста Самійло Полверинський⁶⁾. Ви-

¹⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 855. Повідомлення було одержано в Москві 6 квітня (ibid., арк. 865). Розбивка скрізь наша.

²⁾ Московський посланець стольник і полковник Циклер був посланий з царським жалуванням для старшини й полковників у кінці р. 1690. До Батурина він дістався січня 20, але авдієнція в гетьмана відбулася 22 січня. Тоді в Батурині були, окрім гетьмана, генеральний обозний Борковський, генеральні судді Вуяхевич і Прокопович, генеральний писар Кочубей, генеральний хоружий Ломиковський, генеральний бунчучний Лизогуб, ніженський полковник Степан Забіла та охотницькі полковники Кожуховський та Пашковський (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 623 зв. і далі). Відсутнім полковникам жалування гетьман „поотсилалъ въ полки чрезъ нарочнихъ посланцовъ своихъ“ (Літопис Величка, III, 94—95). Див. таємний наказ Нікітінові (Відд. рукоп. бібл. Київ. Унів., збірка Судівка, № 97, т. V, ст. 214; наведено в додатках до цієї статті). За даними Величка, Петрика було послано до Полтави „о вседенной“ (Величко, III, 95). Пізніше, „вже въ постъ великій“, з Нового Саяджарова, де він одвідав був своїх „квевних“, він таємно подався до Січи (Величко, III, 95). Величка тут пам'ять трохи зрадила. Бо ж Петрикові листи з Січи до Кочубея й дружини датовано 2 березня (це понеділок, 1 тижня поста — див. Горбачевскій, Археографическій календарь — Вильно, 1869, — ст. 54). Між 7—12 березня Петрика вже бачили на Запоріжжі гадячани (Арх. Мін. Юст. кн. Мал. Пр., № 62, арк. 858 зв.). Отже Петрик приїхав на Запоріжжя або в кінці лютого або в перші два дні березня.

³⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 856 зв. — 858 зв.

⁴⁾ Московський уряд відповів на це „черезъ почту“ квітня 11, лиш констатуєчи, що повідомлення про втечу Петрика одержано (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 865).

⁵⁾ Костомаров, 432; Яворницький, Історія Запорозькихъ козаковъ, III (СПБ, 1897), 114—115. Див. Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках до цієї статті).

⁶⁾ Самійло Полверинський (Пулверинський, Полуверинський, Пулверницький), військовий канцеляриста, р. 1692 був посланий „к Мултянскому владѣтелю“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 66). „Його „скаска“ про тогочасні європейські події є „сучасна політична й військова хроніка Європи“ (Иконниковъ, Опытъ русской историографии,

магаючи, щоб Петрика було видано, український уряд покликується на те, що Петрик покрав був з Генеральної Військової Канцелярії якісь важливі папери¹⁾. Закидали Петрикові ще якісь гроші, що Канцелярії належали²⁾. Разом з тим, вжито було запобіжних і репресивних заходів щодо родичів Петрикових. Після Петрика залишилася в Батурині дружина з сином, і чимале майно (двір у Батурині, рухоме, то-що). Петрик писав Полверинському, що „не толко чужого чего не занеслъ, но и своего, что по милости Божіей чрез труды свои нажил, не взялъ с собою“. Окрім того, в руках уряду був ще батько Петрика. Полверинський сповіщав Петрика, що його „отець... жена и сродники озлоблены вязеніем“. Гетьманським посланцям не пощастило Петрика побачити³⁾; йому передано було листа від Полверинського. Петрик був дуже схвильований репресіями щодо батька й родини своєї й прохав Полверинського (в листі від 27/IV р. 1691) „повторяя і многократно“, щоб той „предлагалъ тамъ в Батуринѣ, кому належитъ, чтоб отецъ... и родственники и жена волны были от заключения“. „Если я и проступилъ кому что — писал Петрик, — то отецъ мой за то невиненъ и сами знаете, да правды чинити не хочете“. Що правда, Петрик знов повторював, що дружина його „лежко... своего мужа почитала, и не толко почитати, но и постоянно, какъ належитъ супружеская должность, не хотѣла жить“⁴⁾. Запоріжжя відкинуло вимогу гетьмана видати Петрика. На раді кошовий отаман казав геть-

т. II, ч. II — Київ, 1908, — ст. 1561, пр. 5; див. Временникъ Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ, II, відд. III, 24—29). Мабуть в С. Полверинського з П. Іваненком були добрі взаємини (див. лист Петрика до нього в додатках до цієї статті).

¹⁾ Яворницький, Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ, I (Владимирь, 1903), 459, 490, 492; Костомаров, 432; Соловьевъ, Исторія Россіи (вид. „Общ. Польза“), III, 1113—1114; Яворницький, Исторія, III, 114. Запорозькі посланці казали гетьманові в грудні р. 1691, що Петрик „с собою... привезъ х кошевому многия писма, и кошевой в войско не показалъ“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 796; див. *ibid.*, арк. 817). Див. Яворницький, Источники, I, 364 (але *ibid.*, 439).

²⁾ Лист Петрика до С. Полверинського (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171; див. у додатках до цієї статті). Петрик не спростовував, кажучи, що то „вымышляютъ на ево хулу, что он много знаетъ“ (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 154). Петрик писав (22/VI р. 1692), що він „отца своего, жону, дѣти и кривных своих з маетком неподлым“ покинув (Арх. Мін. Зак. Спр., „Мал. подл. акты“, № 851/836).

³⁾ „А во время бытности на Запороже оня Юрья (Харевич) ево Петрушку не видалъ, потому что он Петрушка живет от приѣзжих знаемых людей в тайнѣ“ (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 310). Див. лист Петрика до С. Полверинського (додатки до цієї статті).

⁴⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках до цієї статті). Батька Петрика, здається, було звільнено незабаром. У кінці р. 1691 Петрик запитував Гаврила Сидорова, таємного агента гетьманського: „сякій-такій моего батька не в заключеніи ль держит. И я (= Гаврило) ему говорилъ, что в заключеніи не сидитъ и уже выпущенъ и ходитъ на воле“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 824). „А отецъ вашъ с початку былъ вязениемъ пострашенъ, однакъ теперь жадного того не терпѣтъ, так и жона в дому находится“ — хтось (?) писав Петрикові (до серпня р. 1691) (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1708, № 19; Яворницький, Источники, I, 325. Див. нижче).

манським посланцям: „для чего де о том канцеляристе гетман домогается; есть де у него и бес того канцеляриста много иных канцеляристов“¹⁾. Урядові поки-що лишалося застерегати Петрика (в листі (. Полверинського), що, коли він на Запоріжжі „чинити (буде) против Региментарского начальства какие козни, то самъ Богъ того не потерпитъ“²⁾). Повідомляючи (у квітні р. 1691) московський уряд про те, що „запорожцы измѣнника Петрушки выдать не хотятъ“, гетьман прохав, „чтоб послать великихъ государей грамоту х кошевому о выдаче ево Петрушкине“³⁾. Вже й тоді, на підставі відомостів, що їх здобули гетьманські посланці й агенти на Запоріжжі, гетьман, хоч обережно, кидав підозру на Кочубея та полтавського полковника Федора Жученка, тестя Кочубеєвого⁴⁾. Гетьманський посланець Юрій Харевич у Москві казав, що „на Украине говорят, что он (=Петрик) на Запороже збѣжалъ с вѣдома генералного войскового писаря Василья Кучюбѣя, потому что он былъ ему ближней сродникъ; і послалъ де ево Петрушку ис Полтавы до Запорожья провадить полтавской полковникъ нарочного своего, для того что он Петрушка напредъ сего на Запорожье не бывалъ. А тот де полтавской полковникъ Кучюбѣю тесть... і знатно де совершенно, что тот побѣгъ Петрушкинъ на Запороже учинился с вѣдома Кучюбѣева“⁵⁾.

У нашій праці про договір 1692 року ми висловили були думку про те, що Петрикові листи до Кочубея й дружини (отже й відповідна версія Петрикової втечі) було написано *ad hoc*⁶⁾. Не дуже поняли їм віри й у Москві. В спеціальній інструкції московському посланцеві до гетьмана дякові Олексі Нікітіну було доручено в таємній розмові („наедине тайно“) з гетьманом запитати, чи „тотъ канцеляристъ Петрушко совершенно ль бегство учинилъ на Запорожье для неистовства жены своей или для иного какова дѣла, и не по совету ль и не по отпуску ль чьему, и не унес ли съ собою какихъ ихъ великихъ государей грамотъ

¹⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 310. Цікаво, що в листуванні запорозців з гетьманом немає нічого про вимогу гетьмана видати Петрика (див. Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209). А втім Петрик не цілком довіряв запорозцям (див. Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 817—818; *ibid.*, стовпці Мал. Пр., № 6026/215, арк. 232—233).

²⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках).

³⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, опис (квітень).

⁴⁾ Див. *ibid.*, опис (квітень).

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 310. Шабан, писар Газі-Керманський, ніби-то казав Харевичеві, що „в городѣхъ де имѣють они от талмачей вѣдомость 6-го дня, что дѣтца в Батурино і что гетман обѣдае“ (*ibid.*, арк. 311). Тоді-таки гетьман надіслав до Москви листа якогось Данила Вейтеха, де згадувалося за те, що „Петрушку на Запороже проводилъ ис Полтавы полтавского полковника и Кучюбѣевъ свойственникъ Марко“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, опис, квітень. Докладніш про це — стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 311.). Про родинні звязки Петрика — див. Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, ст. 725, пр. 7 на ст. 725—726.

⁶⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбілейн. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія 729, пр. 5.

и тайныхъ писемъ“. Немає жадного сумніву (це видно з контексту), що московський уряд шукав пружин глибше і в кожному разі мав певні сумніви що-до лояльності генерального писаря Кочубея, проте кидаючи й на гетьмана якусь тінь недовіри. Мабуть у Москві непогано на українських справах і відносинах розумілися. Характерно також, що в своїх перших поданнях московському урядові гетьман не закидає втікачеві крадіжку якихось офіційних документів¹⁾. Московський уряд сам запитує гетьмана про це²⁾, і справді якісь листи з Генеральної Військової Канцелярії Петрик мав був узяв. Московський уряд рекомендував гетьманові, щоб той „писалъ или приказывалъ отъ себя с кемъ на Запорожье х кошевому атаману и к старшинѣ о выдачѣ ево Петрушкине себе изъ Запорожья, обещая имъ за такую от себя дачю или инымъ какимъ способом по своему разсмотрению со осторожностью“. Але в Москві добре розуміли, що справа була дуже делікатна. Гетьманові дозволено було „то дело отложить, не распространяя ево в большое розголошение“. Боялися бо, що „темъ запросомъ того Петрушки ихъ Запорожцовъ не въздорожитъ и не приведетъ в сумнение к упорству“. Разом з тим московський уряд рекомендував гетьманові перевести певну реорганізацію Військової Канцелярії, власне техніки її роботи. Проект, поданий в таємній інструкції Нікітінові, дуже цікавий і яскраво свідчить про те, що Москва не довіряла ні канцеляристам Військової Канцелярії, ні їх шефові — генеральному писареві Кочубевві, ні врешті й самому гетьманові, що на нього відтоді перекладалася-б усенька відповідальність за державне (особливо таємне) листування Військової Канцелярії. Пікантна також пропозиція поставити коло Канцелярії „караул стрелецкой“³⁾. Мабуть це було не до вподоби гетьманові. В розмові з Нікітіним він казав, що „по тайномъ наказу о Петрушке, і о канцелярии, і о печатѣ, і о канцеляристахъ будетъ он гетман их великих государей указ исполнять не вскорѣ і здѣлаетъ преже свѣтлицу, в которую і приходѣтъ учнетъ для рады“. Але гетьман цілком категорично заявив Нікітінові, що „Петрушка совершенно побѣжалъ с вѣдома Кучюбѣва і полтавского полковника, а не от жены“⁴⁾. Відповідаючи на „статьи“ (або на слова) Нікітіна, гетьман писав до Москви 27/V р. 1691: „Я прилѣжное о том (= здобути Петрика) приложу дбалости моее. А уже и писалем о немъ до Войска Низового... А особно на пагубу его зрайдцы зажилем нового способу чрез умыслного

¹⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 855.

²⁾ Характерно, що коли пізніше (р. 1692) в Січі трапилася крадіжка якихось Січових листів, у Москві хтіли „прилічити“ до тої справи Петрика (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6030/219, арк. 202, 282, 284).

³⁾ Відділ рукописів бібл. Київ. Університету, збірка Судієнка, № 97, т. V, ст. 213—220. Таємний наказ Нікітінові — див. Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 240—247. Див. у додатках до цієї статті.

⁴⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, опис, червень. Московський уряд і далі нагадував гетьманові про стан Канцелярії. 4 серпня р. 1691 гетьман казав московському посланцеві Циклерові, що „канцелярия в замку построена будетъ вскорѣ“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 72, вересень).

посланого мого, на Запорожжє виправленого, о яком способѣ словесно объявилем пререченому дяку Алексѣю Васильевичу (= Нікітіну). А когда тот посланный мой з Запорожъя повернется и якие принесет мнѣ о тамошнем поведеніи вѣдомости, о том я... донесу великим государем“¹⁾. І далі московський уряд нагадує гетьманові „о взятіи Петрушкіне із Запорожъя, хотя б от того что кому и дать“²⁾. У відповідь на це московському посланцеві Циклерові гетьман казав, що „он непрестанно имѣть і имѣть будетъ тѣшание, какъ бы из Запорожъя Петрушку отыскать“³⁾.

Проте, не зважаючи на численні вказівки що-до участі Кочубевої в справі Петрика⁴⁾, московський уряд не квапився з якимись репресіями. Ще на початку року 1692 „великие государи указали того побождаютъ, что на Василья Кучюбѣя является до тѣх мѣстъ, какъ канцеляристъ Петрушка із Запороговъ к нему гетману отыскан, а к нему гетману іхъ великихъ государей указъ наперед сего послан, велено ему всякими способами промышлять, чтоб того Петрушку из Запороговъ какъ ни есть отыскать“⁵⁾. Але справа була значно складніша, й мабуть гетьман волів не чіпати Кочубея. Петрик не повернувся до Гетьманщини, й гетьман, очевидячки, не вживав серйозних заходів, щоб його повернути⁶⁾. Події влітку року 1692, що так налякали Кочубея⁷⁾ й спричинилися до збройної боротьби з повстанням, закінчилися врешті згодою урядових кіл і опозиції⁸⁾.

II.

До перших чуток про звязки гетьмана з Петриком мабуть спричинився сам Петрик та його однодумці, що їм треба було підсилити акцію чийсь високим авторитетом на Запоріжжі та особливо в Криму. Історична традиція зберегла відомості про те, що гетьман добре ставивсь до Іваненка. „Історія Русовъ“ називав Петрика „любимцемъ Мазепинимъ“⁹⁾. В листуванні Петрика з С. Полверинським у квітні р. 1691 згадувалося (і це мабуть стверджував Петрик) за „любовъ региментарскую“ (= Мазепа). Обурений з листа гетьмана до лубенського полков. го обозного (Д. Глуховця) та Ю. Харевича, посланців українських на Запоріжжі, де Петрика названо було „измѣнникомъ и злого отца сыномъ“, Петрик писав:

¹⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, № 763/747.

²⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 28, вересень. ³⁾ Ibid.

⁴⁾ Прим., цікаві інформації Гаврила Сидорова (Шемченка?) на початку р. 1692 (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 817 і далі, 824 і далі; *ibid.*, стовпці Мал. Прик., № 6026—215, арк. 216—220, 232—233). Див. ще Соловйов, III, 1113, 1115; Величко, III, 123.

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 827 зв. (пагінація по лутана).

⁶⁾ Спроби використати петриківців або родичів їхніх жадних наслідків не дали.

⁷⁾ Величко, III, 121—125

⁸⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. на пош. ак. Д. І. Багачія, ст. 730—732.

⁹⁾ Історія Русовъ (Москва, 1846), ст. 190.

„если по высокому разуму посылали вы с шалности или безума, что прежде сего вы называли меня добрымъ и желательнымъ“¹⁾. Натяк на гетьмана очевидний. Не раз казав Петрик, що гетьман був до нього ласкавий і не через його він утік на Запоріжжя, а через неласку Кочубея²⁾. Іноді Петрик казав, що до втечі його спонукала зміна (на гірше) в ставленні до нього з боку гетьмана³⁾. Про ласку гетьмана до Петрика знали на Січі й зважали на це, очевидячки гадаючи, що це могло бути для Петрика за джерело цікавих і важливих відомостей⁴⁾. Цікавий епізод зберегли свідчення Семена Левченка. Підчас перебування його в кошового „пришол писарь бывшей Гукъ да Петрикъ с нимъ. И Гукъ говорилъ: дай-де напитца, господине, горѣлки с нѣкакова похмѣлья; и кошевой велѣл дать і-обѣдать. И какъ поставили саламаху, кошевой учал говорить Петрику: кушей здѣсь не по батурински; а потомъ спрашивал, для чего сюда приѣхал, тамъ к тебѣ милостив был гетман, и был ты целым паномъ; для чего тебѣ не полюбилося, что подданные гуси и куры носили; а здѣсь конечно надобно соломаху ѣсть“⁵⁾. Петрик іноді казав, що має якісь певні доручення від гетьмана⁶⁾; були чутки влітку р. 1692 на Запоріжжі про якісь листи Мазепи до Петрика (або в Петрика)⁷⁾. Такі чутки були й пізніше⁸⁾. Згодом переказують про те, що Петрик буцім-то непліюбний син Мазепин, і за джерело цієї поголоски був чи не сам Петрик⁹⁾. У листі від 22. VI р. 1692 (з Акмечету) Петрик писав Запорожцям „его милость панъ гетман Заднѣпрский с порады всѣх пановъ полковниковъ секретне прислал до мене чело-вѣка с таким словом: же скоро мы с ордами до Самари наближимся, то

¹⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці „Малороссійскаго Приказа“, № 6020/209, арк. 164—171 (див. у додатках до цієї статті).

²⁾ „Отъ гетмана Мазепи кривды ему не было, тилко була отъ Кочубея... якую хвалился ему одомстити“ (Величко, III, 105). В іншому місці ми писали: „Усі обставини цієї розмови (та й те, що її занотовано в Величка) свідчать про намагання Кочубеєві (а може й Петрика) цим себе реабілітувати“ (Договір Петра Іваненка, ст. 731, пр. 2). А втім це було вже в червні р. 1692, коли могли статися певні зміни у відносинах Петрика й Кочубея „після подій, що сталися на-весні й улітку 1692 року“ (ibid.). Будь-що-будь, перша частина Величкової звістки є цілком імовірна.

³⁾ Яворницький, Істочники, I, 364.

⁴⁾ „О Петрике говорятъ его приятели: гдѣ бы было нам посылать провѣдывать о тайнахъ царскихъ или гетманскихъ, а сей-де все подлинно вѣдаетъ; учинимъ его писаремъ и будемъ все вѣдать. Также и гетманъ пред нами вичего не утаитъ, понеже он (=Петрик) все правду говоритъ“ (Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Прик., № 6020/209, арк. 173; див. ibid., арк. 310). Федір Єлець, що з доручення гетьмана був в-осени р. 1691 у польському таборі, чув, що „о бытности на Москвѣ волоского посланца вѣдомо учинено королю чрезъ Запорожцовъ от Петрушки“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 64, опис, жовтень). Характерно, що переказували, ніби-то Петрик хотів іти до Польщі (Арх. Мал. Пр., кн. № 62, опис, серпень).

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6020/209, арк. 176.

⁶⁾ Див. Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1692 р., № 851 (836).

⁷⁾ Яворницький, Істочники, I, 390, 394, 399, 402, 411—412.

⁸⁾ Такі-ж чутки були й пізніше (Соловйов, III, 1134).

⁹⁾ Історія Русовъ, 191; Костомаров, 457.

мають всѣ от Москвы одстати и, з нами злучившися, ити воевати Москву; который человекъ тут теперь при мнѣ находится; и я в. мосцям, як дастъ Господь Богъ прийти до Камяннѣго, то вам покажу его; а що онъ тутъ говорил под присягою, тоє чули ваши посланцѣ и в. милостемъ за своимъ до Сѣчи прибитьемъ обширне з уст розкажет о всемъ“¹⁾).

Друге джерело безперечно цікавіше, але воно не цілком ясне. Це зізнання Григорія Волковського, що був у Петрика за писаря протягом 1692 року й потім утік до Новобогородицького. На першому допиті у Білгороді 11 березня р. 1693, в присутності боярина Б. П. Шереметева, він між иншим виказав, що в Петрика буцім-то були якісь листи від гетьмана й Кочубея до Кримського хана. Петрик, „прибежавъ в Казыкерменъ, казыкерменскому бею объявлялъ писма и говорилъ, что де с тѣми писмами послал ево от гетмана писарь Василей Кучюбѣй в Крым к хану, чтоб онъ с ордами шолъ к Малоросійскимъ городамъ, и совокупясь с Малоросійскими войски, итить бы имъ союца войною на Великоросійские города, такъ ж какъ преж сего было у нихъ Малоросіянъ с ордою при Хмельницкомъ“. Пізніше, вже після походу 1692 року, у грудні Петрик мав аудієнцію в нового хана в Бахчисараї. При цьому ніби-то був Волковський. „И какъ он Петрушка к тому хану пришолъ, и пришод по ихъ босурманской обыкности тому хану поклонился, и поклонясь положилъ перед него хана два писма; и тѣ писма тот ханъ велѣл прочесть; и тѣ писма перед тѣмъ ханомъ чтены. И писаны тѣ писма к старому хану от гетмана и Кучюбѣя, чтоб они татарова Малоросійскихъ городовъ с народомъ учинили мир, и собрався шли к Малоросійскимъ городамъ, и, совокупясь с Малоросійскимъ войскомъ, итить бы имъ войною на Великоросійские города, такъ ж какъ было преж сего при Хмельницкомъ. И обвоевавъ Великоросійские города, ис тѣхъ Великоросійскихъ Слобоцкихъ городовъ людей переводить на ту сторону Днепра и строить города на Чигиринской сторонѣ... И тѣ вышеписанные писма ханъ отдалъ ему Петрушке по прежнему; а у того де у гетманского писма приписъ гетманской руки, а печать войсковая... И ханъ де, и салтаны, и мурзы, и всѣ крымцы, что Малоросієня с ними хотят в вѣчномъ миру быть, такъ ж какъ они черкасы были в изменѣ при Хмельницкомъ, — тому повѣрили и ради и говорятъ всѣ, что тѣ писма с нимъ Петрикомъ присланы для ихъ согласія подлинно за гетманскою рукою и за войсковою печатью, будто с вѣдома ото всего Малоросійского народу“²⁾. Ці викази, особливо що-до гетьмана, мали досить сенсаційний характер. Підчас допиту в Москві у травні р. 1693, „добровольно с пристрастиемъ“ Волковський казав трохи инакше. Описуючи візиту Петрикову до хана у грудні р. 1692, Волков-

¹⁾ Арх. Мин. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1692 р., № 851 (836). Див. Яворницький, Источники, I, 424.

²⁾ Арх. Мин. Зак. Справ, „Малор. дѣла“, 1693 р., № 20. Цікаво, що викази Волковського компромітували й полтавського полковника Павла Герцака, представника урядових кіл.

ський каже: „Петрикъ поѣхалъ к новому хану и пришедши сел поодаль от хана і вынулъ нѣ кой листъ с печатью великою, яко бы гетманской листъ, и отдал хану, а хан писарю своему поляку, и нам тотчас велѣли вон вытить, и сидѣли там долгое время, а потомъ мурзы выходили и прощались с Петриком и, руки вверхъ поднимая, говорили: инъ валаагъ, сиречь все добро будетъ, понеже с нами барабаши будутъ Москву воевати, ибо есть і листъ гетманской с подписом руки і с печатью ево; и толмачъ Рамозанъ то ж говорил... И то я слышал от всѣх и от толмача Рабозана, а подписи руки гетманской не видел, і что написано в том листу, не слышал“¹⁾. Нарешті в Батурині у травні р. 1693, „перво бес пытки по своей волѣ, а потом і на пытке“, Волковський заперечував свої викази московським слідчим, казав, що „подписи руки... гетманской і писма писаря Василья Кочубея“ він не бачив. Ухвалено було Волковському „казнь по войсковымъ правамъ“. З Москви повідомили гетьмана, що зізнанням Волковського віри не дали²⁾.

За участь Мазепи в справі Петриковій переказувано й пізніш, коли вже минулися бурхливі часи повстання. Р. 1699 бунчуковий товариш Данило Забіла й Андрій Солонина (колишній слуга гетьмана) подали бояринові Б. П. Шереметеву (мабуть недоброхотові Мазепи) доноза на гетьмана. Підчас слідства два челядники Забілині, яких він з Москви посилав додому на Україну, визнали, що Забіла казав, що гетьман „вора Петрика къ бусурманомъ выслалъ и о приходѣ бусурманскомъ подъ города былъ желателенъ, о чемъ будто онъ (Забіла) и на письмахъ улики покажетъ“. На допиті в Батурині перед Генеральним Військовим Судом Забіла заперечував це, хоч челядники „на очной ставкѣ“ стверджували свої викази. Проте, перед тортурами й на тортурах Забіла визнав, що це справді він казав, але „чинилъ... то ложно, своимъ вымысломъ, самъ отъ себя, пьянъ безъ разума и безъ памяти, не имѣя ни одного къ тому себѣ наставника и совѣтника, ни адѣсь, въ городахъ, ни тамъ, на Москвѣ“³⁾. Особа Д. Забіли, що здобувся пізніше на досить таки недобру славу, безперечно не викликав великої довіри до його слів. Але вони, хоч особливого вражіння на московський уряд і не спра-

¹⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Мал. дѣла“, 1693 р., № 39.

²⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1693, № 39. Див. Відд. рукоп. бібл. Київ. Ун., збірка Судієнка, № 97, т. V, ст. 766—769, 868—874. В Батурині на тортурах Волковський казав таке: „Я только издалека листъ видѣлъ у Петрика с печатью великою на подобие войсковой печати, а подписи гетманской і Кучубѣевой отнюдь не видалъ; и что в тѣхъ листах написано, а от кого и х кому имянно присланы и чьею писаны рукою, совершенно не знаю и не виделъ есмь; также в Бѣлѣ городе и на Москвѣ в роспросе не говорилъ есмь (sic!), ибо мнѣ де то говорят и на умъ не пришло, чтоб гетманскую и Кучубѣеву подписи руки на какихъ листах виделъ есмь, только от мурзъ нѣкоторыхъ, а наипаче от Рамазана толмача слышелъ есмь, что бутто гетманские были листы, которые Петрикъ показывалъ бусурманомъ і своимъ казакomъ“ (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1693 р., № 39).

³⁾ Чтенія въ Имп. Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1859, кн. I, ст. 25—28; Костомаров, 481—483.

вили, дуже цікаві. Мабуть правдиво казав Величко, що „многіе непщевали“ що-до участі гетьмана в Петрика справі ¹⁾.

Перше місце серед винуватців Мазепи безперечно належить генеральному судді Василеві Кочубевві, керманичеві старшинської опозиції 90-х років XVII ст. Докладно за відносини Мазепи й Петрика Кочубей розповів у своєму донесінні цареві й на допитах р. 1708. „Себѣ же дружество возгради съ ненависными враги бисурмани, дабы по своему злохитрому помышленію, когда, видя время угодное, отразити возможеть отъ высокодержавныя вашего царскаго величества десницы Малую Россію и воздвигнетъ брань со онымъ христоненавистнымъ воинствомъ на Православіе“ — так визначав Кочубей політику гетьмана що-до Криму. Далі Кочубей розповідає справу Петрика: „Ему же нача бѣ способствовать таковымъ злоковарнымъ ухищреніемъ, исполнившимъ мзды десницу Петрика и злаго совѣту своего тайну ему отккры, научи же его, како бѣгство сотворити, вручи ему вашего царскаго величества довольное жалованье, иже и Малоросійскимъ полководцамъ розда. Онъ же, сличатель злобы его, слова исполняя дѣломъ, въ маломъ времени преходу, яко татовницы, убѣже съ Малоросійскихъ городовъ къ войску запорожскому, а вскорѣ оттуду въ Крымское Ханство, и по совѣту злому своему абіе воздвигнувъ брань на православный Російской край со христоненавистнымъ бусурманскимъ воинствомъ, многи кровопролитія сотвори, монастыри и церкви святыя сожже, народъ христіанскій въ многіе бѣды и скорби поверже. Все же свое злоковарное ухищреніе, соблюдая главу свою отъ належащія казни отъ вашего царскаго величества, на мя опроверже и глаголомъ племянника своего исходника сотвори... Онъ же чуждею главою цариченскаго сотника соблюлъ отъ смерти главу свою, яко змія“ ²⁾. Підчас слідства Кочубей подав докладніші відомості. „О давнѣйшемъ подзоре“ він писав: „наибольшую свою непогамованую злость выявляючи Малой Росіи, выправя до Крыму Петрика, подписка с канцеляріи своей, якъ повѣдаеть человекъ Власъ Макогонъ, Харьковскаго уѣзду, и днесъ живъ есть. Давши ему науку, якъ орду вывести на крайние Украинные города и разоряти и палити, пустошити, будто он того не знаетъ... и такъ справовался, якъ ему от гетмана была наука. Повторе вышовши з великими ордами, которыхъ именовалось сорокъ тысячей, тая орда несказанные бѣды христіаном учинила, по розказаню и науце гетманской, межи ними будучи Петрикъ гетманомъ назывался. Будучи на ловлѣ рыбной, заняла орда табору, пятьсотъ воз запорожцевъ, 500 воз янчаръ пятьсотъ; и пришедши под Орѣльские города, прельшалъ, абы здалися и, с ними совокупившися, ишли под большие города. Вышедши з Царичанки, сотникъ и з священниками поклонилися мурзам и Петрику; говорилъ Петрикъ,

¹⁾ Величко, III, 103. Є вказівка про звязки Д. Забіли з Кочубєм (Лазаревський й, Описаніе Старой Малороссіи, т II (Київ, 1893), ст. 407).

²⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 124—125.

лаючи сотника: ты то, скурвый сыне, мене выправиль по орду и выдали есте мене в неволю з гетманомъ; отказаль сотникъ: не знаю я того, пане гетмане; отказаль Петрикъ: як ты не знаешь, що мене гетманъ послаль и писма мнѣ подаваль и приказаль мнѣ: выведи орду подъ городы, я выду бутто на отпоръ и знати буду, якъ с ордою поступи; а тож я вышев с ордою, нехай же идет самъ; раздѣливъ мене уже навѣки с отцомъ и жоною, он мене выправиль; чого ж теперъ таится; такую з своей злобы христианству учиниль шкоду, же церкви Божие спалены, мѣста спустошены, земля, якъ водою, християнскою кровию напоенна, трупомъ многочисленнымъ под Говтвою городомъ земля укрита. А он, от таковой лести укрываючи себе, постарался, же сотникови голову отъято. А онъ, якъ змій хитры, укрывши себе отъ смерти, и по сей часъ ядомъ своей лести многихъ заражаетъ. И по сей часъ орду на словѣ держить, часто посылаючи и до себе заохочючи, абы въ его часъ потребный была готова“¹⁾.

Картина, що її тут намалював був Кочубей, була-б досить яскрава, коли-б ми не знали, що сам Кочубей брав як-найактивнѣшу участь у справі Петриковій. Останні розшуки наші в московських архівах стверджують про участь Кочубея в повстанні Петрика²⁾. До того ще в оповіданні Кочубея не все точно й ясно. Непевний поклик на Макогона (хоч цікаво, що того до слідства не було притягнуено); неясна роля сотника царичанського. Мабуть свідомо Кочубей хотів одгородитися від будь-якої підозри що-до його звязків з Петриком, коли називав Петрика підписком з гетьманської канцелярії: адже-ж добре відомо, що з Петрика був старший канцеляриста Військової Канцелярії, отже близька людина до генерального писаря (Кочубея), а до того ще родич Кочубеїв³⁾. Але інші відомості Кочубевві досить точні, приміром, дані про похід 1692 року, то-що. Нарешті сотника-царичанського справді було скарано в Полтаві⁴⁾. Покликування Кочубея на цього свідка, очевидячки, не могло бути доведено, але й Мазепі не легко було-б з'ясувати цей збіг. Тим-то, не надаючи цьому оповіданню Кочубеввому цілковитої імовірності, мусимо визнати, що обвинувачення було зформуловано досить серйозно. Звичайно, слідство не мало на меті компромітувати гетьмана, ще й під такий небезпечний час (р. 1708). Виявилось, що „записку о давномъ подзорѣ на гетмана и о пересылкахъ съ ханомъ Крымскимъ и къ Запорожцамъ. . тако же посылкѣ въ Турецкую землю отъ гетмана писал... по сво... Искрину велѣнью“ — полтавський піп Іван Святайло (своєк Іскрин). „А о Петрикѣ, которые письма есть, то писалъ онъ же, попѣ, по Искрину жѣ велѣнью,

¹⁾ Арх. Мін. Закорд. Справ, „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19, арк. 149—151.

²⁾ Про це докладніше буде подано в нашій монографії про повстання Петрика.

³⁾ Про це — див. нашу розвідку про договір 1692 року (Юбілейн. Збірн. на пошану акад. Д. І. Вагалія, ст. 720, 725—726).

⁴⁾ Костомаров, *op. cit.*, 443; Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6030/219, арк. 136; *ibi id.*, кн. М.л. Пр., № 66, арк. 288 зв. — 290.

что онъ ему сказывалъ, а самъ онъ, попъ, того ничего, какъ въ тѣхъ письмахъ написано, за гетманомъ не зналъ и не знаетъ". Искра ствердив це й визнавъ, що „писать, де, онъ то велѣлъ на гетмана напрасно, не вѣдая за нимъ того, кромѣ всякой ево вѣрности, и привелъ, де, ево къ тому злу и сплеткамъ... Кочубей“¹⁾. Нарешті зрікся своїх обвинувачень Кочубей²⁾.

Ймення гетьмана й Петрика зв'язує й Величко. Немає жадного сумніву, що вплив на Величка мав Кочубей і оточення Кочубеєв. Й родом (народився він у селі Жуках, маєтності Федора Жученка)³⁾ й службою (в Кочубея, пізніше у Військовій Канцелярії) зв'язаний з В. Кочубеєм, своєю службовою кар'єрою йому зобов'язаний, доживаючи довгого віку в Кочубеєвій маєтності Диканці, — Величко багато бачив, ще більш чув, але Кочубеєвим оком і слухом. Після кривавого розрахунку Мазепи з Кочубеєм та Іскрою, після Полтавської катастрофи, після руїни й смерті Мазепиної, події далеких літ молодости Величкової набирали певного освітлення й забарвлення, оповивалися трагічним серпанком пізніших грізних років. Величко мусів особисто знати Петрика, близький свідок був тої боротьби, що заогнилася після втечі Петрикової, мав приступ навіть до Кочубеєвого листування в цій справі з мітрополітом В. Ясинським⁴⁾, чув мабуть багато від Кочубея й пізніше. Надзвичайно характерно, що Величко повстанню Петрика приділив багато уваги, й відомості його про це, будь-що-будь, зберігають великий інтерес для дослідника (до речі, в Величка бездоганно точно скопійовано універсал Петра Іваненка від 29 липня р. 1692)⁵⁾. Цікаво, що Величко, проти урядового засудження Петрика й усієї казенної лайки, що тоді неодмінно причепилася до ймення ватажка повстання, непогано до Петрика ставиться й дає йому (скільки це було можливо) стриману оцінку⁶⁾. Величко в 20-х рр. XVIII століття міг вже не повторювати тої версії, що її колись поширено було в Кочубеєвських колах що-до родинних мотивів втечі Петрикової. Натомість він одразу висуває Мазепу, як промотора всієї акції. Мазепа „нѣякієсь (яко коварній) замисливши козни противъ своихъ государей, позволилъ ему при особливой информации тайной своей зъ Полтавы отъѣхати до Сѣчи Запорожской, а оттоль и до Криму и зачати тое, о чомъ ему словесная отъ него дана была наука. Онъ (=Петрик) теди подлугъ тоей науки справуючися...“⁷⁾ й т. д. Величко категорично каже, що Петрик „подлугъ коварной отъ Мазепи себѣ данной (о которой многіе нещевали) информации, возбудилъ

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 133.

²⁾ Ibid., 122.

³⁾ Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, III (Полтава, 1852), ст. 91.

⁴⁾ Величко, III, 121—125.

⁵⁾ Ibid., III, 111—113. Оригінал універсалу від 29/VII р. 1692 в „Древлехранилище“ РСФРР, Арх. Мін. Зак. Справ, „Малороссійскіе подлинные акты“, 1692 р., № 863 (848).

⁶⁾ Див. Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, 721, пр. 6.

⁷⁾ Величко, III, 95.

хана и все панство Кримское войною на Малую Росію, намѣреваючи будто зъ помощію кримскою щось полезное сотворити, и отъ владѣнія Московского отдалити“¹⁾. Але треба було з'ясувати дальшу поведінку гетьмана в цій справі. Отже Величко зазначає, що „Мазепа любо и виправиль его Петрика въ тую дорогу, однакъ потимъ зтямившися и розсмотрѣвшися, же его замисли не могутъ чрезъ Петрика помисльне совершиться, запобѣглъ писмами своими Запорожцовъ, аби ни въ чомъ Петриковой намови не слухали и къ нему не приставали“²⁾. Величко далі стверджує, що гетьман усю справу Петрика поставив на карб Кочубевві. „Спадала тая вина вся на гетьмана Мазепу; еднакъ онъ Махієвель и хитрій лисъ, себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливалъ тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невиную душу помененого Кочубея“³⁾. Гостро закидає гетьманові Величко недостатню активність і мужність підчас боротьби з Петриком. Він ядовито зауважує, що Петрик і кримчаки на початку 1693 року „назад до Криму повернули, подобно убоявшись гетьмана валежного, которій, на оборону отчизни зъ Батурина зъ войсками вишедши, въ Лубняхъ отъ непріятелей отважно сховался, переждавши въ нихъ тую філю, поколь непріятелі, въ помененомъ полку Полтавскомъ Украинскомъ луповъ и користей набравшись, безбѣдно повернули во свояси“⁴⁾. Величко наводить чимало чуток і виказів, що могли вигородити з цієї справи Кочубея, а може й кинути підозру на гетьмана⁵⁾.

Ми навели й зааналізували тії матеріяли, що вони так чи инакше звязують імення Мазепи й Іваненка. Треба застерегти, що ці матеріяли здебільша утворилися *ad hoc*, себ-то в тих, хто їх утворив (писав, чи казав, чи збирав) була певна мета когось скомпромітувати й когось виправдати. Раніш чи пізніш вони потрапляли до рук московського уряду, що реєструючи їх і безперечно зважаючи на них у своїй політиці на Україні, все-ж не давав їм ходу, не розпочинав якогось офіційного слідства. Безперечно, иноді їх і збирали (а може й фабрикували) спеціально для Москви. Отже вони односторонні, вони тенденційні вже з своєї природи й своєї практичної настанови. Нарешті всі вони (окрім свідчень Петрика) так чи инакше звязані з двома йменнями — Кочубея й (певною мірою) Шереметєва⁶⁾. Викази Кочубевві, відомості Величка — це все сами по собі дуже й дуже непевні джерела. На тортурах Кочубей зрікся їх. Документи компромітуючі маємо в копіях, ще й з архіву Кочубея. Зізнання Волковського в своїй концепції безперечно цікаві, а ще цікавіша еволюція тих зізнань од Білгорода через Москву до Батурина. Можливо, що Шереметєву (у Білгороді) треба було скомпромітувати Мазепу (мабуть певною мірою не від

¹⁾ Ibid., III, 103.

²⁾ Ibid., 105.

³⁾ Ibid., 121.

⁴⁾ Ibid., 135. Взагалі Величко не добре ставиться до Мазепи. Див. акад. Д. Багалій, Нарис української історіографії, в. 2 (Київ, 1925), ст. 71—75.

⁵⁾ Величко, III, 103—105.

⁶⁾ Питання про звязки української старшинської опозиції з московською знаттю дуже цікаве. Маємо спеціально зняти його в ширшій праці з історії повстання Петрика.

того були тоді й петриківці); московському урядові не вигідно було тоді роздмухувати цю справу; а гетьманові треба було з цього боку дати одсіч петриківцям (навіть ратуючи заразом і Кочубея). Та в Батурині Волковський, що правда, перед гетьманським судом і тортурами, зрікся своїх зізнань. Балачки Д. Забіли свідчать лиш за те, що на Україні і в Москві (знов-таки маємо ймення Шереметєва) багато про це говорили. Забіла на тортурах зрікся своїх слів, ще й імення це одіозне. Цікаві слова Петрика. Але він часто плував і свої справжні джерела безперечно крив¹⁾. Отже весь цей матеріал з боку правного не є переконливий.

Але точних доводів у цій „огненої“ справі й не могло бути. І, безперечно, не в московських архівах їх шукати. Сучасники воліли мовчати, говорили непевно, своїх виказів зрікалися, говорили запізно. Документи, якщо й були вони, було знищено своєчасно. Ні Мазепа, ні Кочубей, урядова партія й опозиція, не хтіли, щоб справу взяла в свої руки Москва й мали рацію так чинити. З другого боку, московський уряд не хтів загострювати справу, і не тому, звісно, що довіряв гетьманові (адже-ж можна було „сковырнуть“ Кочубея) — дослідники занадто вже переоцінюють особисту довіру Петра І до Мазепи, — а тому що боявся будь-яких заколотів на Україні в обставинах „хрестового походу“ проти Оттоманської Імперії й Кримського Ханства, ще й неприборканої опозиції на Московщині. Не дошукуватися треба було Петрикових спільників і промоторів, не одкидати їх (особливо уряд український) до ворожого табору, не показувати всіх цих „хатніх“ труднощів своїм західнім спільникам в антитурецькій лізі, — треба було негайно локалізувати й гасити пожежу, ізолювавши інші горючі елементи на Україні чи то загрозою репресій, чи то поступками й компромісами; треба було поки що мирити гетьмана з опозицією й скерувати їх проти Петрика й можливого соціального зрушення, але й треба було не давати переваги ні тим, ні тим і підтримувати й надалі старшинську ворожнечу й колотнечу. Більше знав польський уряд, але йому теж не випадало тоді поширювати цю справу. Ще більше знали кримський і турецький уряди. Може знали і в Західній Європі, але тут ще перелоги архівних матеріалів, що їх лиш останніми роками почали орати деякі українські дослідники²⁾.

III.

Історію своїх взаємин з Мазепою Кочубей подав у відомому „доношенні“ Петрові І р. 1708. „Обиды претерпѣваю отъ самага гетмана Мазепы, отъ лѣта 1691 даже и до днесъ“ — каже він. „Скоро по одобранию

¹⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, ст. 729.

²⁾ Маємо на увазі цікаві публікації І. Борщака (та інших). Безперечно, знайти щось надзвичайне для нашої теми в закордонних архівосховищах навряд чи можливо. Але, безумовно, дещо цікаве може бути в архівах французьких та особливо архівах антитурецької коаліції та турецьких. Розшуки закордонних архівних матеріалів є нагальна потреба української історичної науки.

себѣ знаку войскового и по возвращеніи зъ Крымскаго походу зъ Голицынымъ — писав Кочубей цареві — всѣя въ сердце его (= гетьмана) сатана озлобити ми и истребити отъ живыхъ: „воздаючи ми злая за благая и ненависть за возлюбленіе мое“ ¹⁾. Приблизно ту-ж дату подає й Мазепа в листі до Кочубея р. 1707 (?) „Чрезъ лѣтъ шестьнадцать — пише гетьман — прощалося и пробачалося великимъ и многимъ вашимъ, смерти годнымъ, проступкамъ, однакъ нѣчого доброго, якъ вижу, ни терпливость, ни добротливость моя не могла справити“ ²⁾. Отож дату початків ворогування колишніх спільників можна визначити точно: це 1691 рік.

Кочубей і Мазепа були старі знайомі ще з Чигрина ³⁾, коли в Дорошенка перший був в Канцелярії „овшемъ не подлій“ (Дорошенко навіть мав на думці з ним поріднитися) ⁴⁾, а другий був за генерального осавула й виконував важливі дипломатичні доручення. Пізніше, вже на Лівобережжі обидва були найближчі особи до гетьмана Самойловича й разом шукали згуби свого протектора ⁵⁾. 7/VII року 1687 генеральна старшина подала доноса на Самойловича ⁶⁾. Участь Мазепа в цій справі безперечна. Ще яскравіша була участь Кочубея. Та переворот року 1687 не однакові наслідки мав для спільників. Насамперед з старшинської боротьби скористалася Москва, що її вплив на обрання нового гетьмана був безсумнівний. Мазепа стає гетьманом, Кочубей здобуває уряд генерального писаря ⁷⁾. А втім для нас не ясно, чи Мазепа кандидатура цілком задовольняла змовців. Відомо-бо, що булави шукав і генеральний обозний Борковський ⁸⁾. Ще складніше й цікавіше питання, що спричинилося до лютої боротьби старшинської опозиції й гетьмана та його партії. Так чи инакше, незабаром Мазепа й Кочубей опинилися в різних таборах, і дуже цікаво те, що генеральний писар злигався з численними прихильниками колишнього гетьмана Самойловича, передусім з його впливовою й неспокійною парентелою — Самойловичами, Полуботками й кн. Святополк-Четвертинськими ⁹⁾. Костомаров гадав, що Мазепа „опасался“ своїх спільників у боротьбі проти Самойловича. „Ети люди — пише він — недавно испробовали,

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 124. ²⁾ Ibid., 131.

³⁾ Про це — див. Костомаров, 583; Модзалевський, Родословникъ, II (Київ, 1910), ст. 524; ibid., III (Київ, 1912), ст. 288.

⁴⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 150.

⁵⁾ Костомаров, 357, 583.

⁶⁾ Текст — див. Чтенія Моск., 1858, I, 297—304.

Пізніше (р. 1693) Мазепа казав московському посланцеві Вініусові: „гетман бывшей Иван Самойловъ частію такихъ же враждебныхъ клѣветъ и лживыхъ навѣтовъ оболган и пострадалъ; хотя де мы, будучи тогда в уряде воинском, и с протчею старшиною и с полковниками на него били челом, точию о единой ево отъ гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо видѣл; а чтоб ево разорять, имѣние ево пограбить и в сылку совсемъ в Сибирь ссылатъ, о том де нашего ни челобитья, ни прошенія ...не бывало“ (Відділ рукописів бібл. Київськ. Університету, збірка Судіенка, № 97, т. V, стор. 556). Пор. Чт. Моск., 1858, I, 297—298.

⁷⁾ Модзалевський, II, 525.

⁸⁾ Костомаров, 391.

⁹⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юзлейн. Зб. на пошану акад. Д. І. Багалія, ст. 726—727.

якъ возможно при посредствѣ низкопоклонничества предъ сильными московскаго міра свергать своихъ гетмановъ; могли они подумувать, вельзя ли и съ Мазепою то же сдѣлать, что сдѣлали съ Самойловичемъ. И Мазепа старался заранѣе скочувирнуть тѣхъ, отъ которыхъ могъ ожидать вредныхъ противъ себя интригъ¹⁾. Безперечно, Мазепа не дуже довіряв своїмъ колишнімъ спільникамъ, зокрема Кочубеві. Але мусимо визнати, що перші ворожі кроки мабуть зробили були вони. Пізніше були чутки про те, що Кочубей шукає булави, зокрема за допомогою Криму²⁾. Традиція вбачала тут честолюбні заміри Кочубеїхи³⁾, й мабуть справді інтриги її, а через неї її родичів — впливової полтавської старшини Жученків та Іскор, чимало попсували добрі взаємини гетьмана й генерального писаря. Мазепа писав Кочубеві, вже ворогові, що „не можешъ, правду рекши, нѣкогда свободенъ быти отъ печали, а барзѣ своего здоровья певенъ, поки зъ сердца своего бунтовничого духу не выблюнешъ, которій, такъ разумѣю, не такъ зъ уломности натуральной, яко зъ подустити женской, въ себѣ имѣешъ; и если жъ, зъ Божкого презрѣнія, теды и всему дому твоему зготовалася якая пагуба, то не на кого иного нарѣкати и плакати, тилко на свою и женскую проклятую пиху, гордость и високоуміе имѣешъ“⁴⁾. Але мабуть не менший вплив мали прихильники Самойловича, що з ними в Кочубея були близькі стосунки. Родич Михайла Самойловича, кол. полковника Гадяцького, „крутовила“⁵⁾ й „головного врага и непріятеля“⁶⁾ Мазепа, старий Полуботок був Кочубеві кум⁷⁾. Врешті старі дорошенківці (приміром, генеральний суддя Вуяхевич) не могли визнати за правдиву політику нового уряду що-до анти-турецької коаліції й участі України в тій коаліції⁸⁾.

Перша нагода пошкодити Мазепі з'явилася підчас повалення Голіцина, але гетьман вчасно й вдало зорієнтувався в московських подіях і здобувся на ласку нового уряду⁹⁾. Тоді родина Самойловичів, що мала безперечні зв'язки з московською знаттю, зокрема з Шереметєвими¹⁰⁾, розпочинає нові інтриги проти Мазепа. Відома справа ченця Соломона Гродського й утворилася в тих колах¹¹⁾. Чи не в зв'язку з цією справою московський уряд починає стежити за гетьманом; дору-чаючи р. 1691 саме Кочубеві доглядати за гетьманом, мабуть добре були

¹⁾ Костомаров, 397.

²⁾ Соловйов, III, 1113.

³⁾ Див. Костомаров, 603.

⁴⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 131—132.

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 680 зв.

⁶⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малороссійскія“, 1693, № 99.

⁷⁾ Див. Величко, II, 550—551. Пор. Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. 35. на пош. ак. Д. І. Вагалия, ст. 727; Устряловъ, Історія царствованія Петра Великаго, т. II (СПБ, 1858), ст. 370.

⁸⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка, 727—728.

⁹⁾ Костомаров, 403—407. Цікаві міркування Даровського (ст. 200—203; див. нижче).

¹⁰⁾ Див. Модзалевський, Родословникъ, IV (Київ, 1914), ст. 479.

¹¹⁾ Костомаров, 418—422. Про справу Гродського — див. цікаву працю: А. Dąrowski, „Intryga Salomonka“ (Szkice historyczne, seria pierwsza, wyd. drugie, Warszawa, 1901, str. 191—237).

поінформовані на українських справах. Зрозуміло, що гетьман довідався про це. В листі до мітрополіта Варлама Ясинського в червні р. 1692, в критичний момент Петрикової справи, Кочубей згадував про це: „у Ясневел-можного стало о мнѣ такое порозумѣне, ижъ будто я зъ другимъ особою, зъ Москви наставленій и наученій естемъ смотрѣти его рей-ментарскихъ поступковъ, и о всемъ на Москву давати знаты, зъ якихъ мѣръ будто я зъ нѣкоторими московскими особами спису-юся, и нѣякоесь чести его милости наношу умаленіе“¹⁾. Окрім того, на Кочубея казали, що він спочував пашквілеві на гетьмана, що його знай-дено було р. 1691 у Києві, в Флорівському монастирі²⁾. Врешті перека-зували, що й „дѣло злоственное чернца Соломона... не безъ... (Кочубеево) дѣялося вѣдомости“³⁾. До справжніх фактів мабуть додавали „приятелі“ Кочубеєві ще багато вигадок і спліток. Мазепа був добре поінформований або принаймні певен, що „безъ указа великихъ государей и безъ приказа боярина Льва Кирилловича Нарышкина, приказалъ думный (= дьяк) Емель-янъ Игнатъевичъ Украинцевъ накрѣпко Василью Кочубею смотрѣть надъ всѣмъ поведеніемъ гетманскимъ; отъ того приказанія учинилось Кочу-беево многое лукавственное коварство; а гетманъ о семъ приказѣ не вѣ-далъ; отъ того ни во что его ставятъ“⁴⁾. Відносини, очевидно, були такі напружені, що московський уряд визнав за потрібне (у серпні р. 1691) рекомендувати генеральній старшині й полковникам пошану й слухня-ність до гетьмана⁵⁾. За таких умов розпочалася акція Петрика.

Серед паперів Кочубея, що їх взято було в нього підчас арешту р. 1708 й прилучено до слідчих матеріалів, знайдено було дуже цікавого документа. Це копія (приблизно з кінця XVII ст.) листа гетьмана до переволоченського дозорці Рутковського від 13 серпня р. 1691⁶⁾. По суті це коротенька записка, наказ суто-господарчого (ще й приватного) змісту. Але „в семъ вишей писаномъ листѣ, зегнѣ товою панскою (= гетьман-

¹⁾ Величко, III, 122. До речі, чи не помилка в друкованому виданні Величка дата листа Кочубея до В. Ясинського: „мѣсяца іюня“. Може тут треба: „іюля“?

²⁾ Ibid. Див. Костомаров, 424—425.

³⁾ Величко, III, 122.

⁴⁾ Костомаров, 420; Соловйов, III, 112; Устрялов, II, 200—201, 370.

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, опис. Гетьман „за обявление указа, чтоб во всякомъ послушаніи генеральная старшина и полковники были, бьет челомъ“ (ibid.).

⁶⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Мал.“, 1708, № 19. „Взятыя писма от писаря Глу-ховца“. На маргінесі: „Таково-ж власное писмо писано выше сего“. Як відомо, писар Григорій Глуховець був один з двох писарів, що їх Кочубей взяв з собою до Витебська Костомаров, 592; див. Чтенія Моск., 1859, I, 96, 120—121). Що правда, в слідчій справі Кочубея (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малорос.“, 1708 р., № 19) є лиш логочасна копія, яку зробив, очевидно, московський писар. Самий документ перебуває в збірці „Малороссійскіе подлинные акты“ того-ж-таки архіву (Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1691 р., № 790 (775)). Проте немає жадного сумніву, що саме з цього документу зроблено було копію р. 1708; отже він мабуть взятий був серед інших паперів Кочубея й пізніше виділений потрапив до збірки „подл. актовъ“. Документ цей зберігся досить зле. (кінець його зогнилий), й тому копія 1708 року має велику вагу. Текст документу (з списку кінця XVII ст.) опубліковано в „Источникахъ“ Яворницького (I, 323—325), на жаль, з великими помилками й (в кінці) прогалинами.

ською) печаттю запечатанимъ и рукою панскою подписанимъ, подана інформація к ему пану Рутковському“. Тая „інформація“—це текст листа, що його, на підставі буцім-то інформації з Запоріжжя, Рутковський мав надіслати гетьманові, й що безперечно компромітував Кочубея, Жученка та надавав акції Петриковій яскравого соціального забарвлення. Це як-раз ті цікаві відомості про те, що Петрик мав надію на допомогу „голоколінків“ і взагалі числив на соціальне зрушення в боротьбі з українським урядом тогочасним; згадано було за те, що дід Петрика (полтавський полковник Жученко), якого скинули тоді з полковництва, „не буде спати за свою зневагу“; що коло гетьмана є „добріє люди“ (безперечний натяк на Кочубея); що гетьман мусить „од своїхъ близькихъ нѣкоторихъ“ мати осторогу, то-що. „Такою — писав буцім-то гетьман Рутковському — надобно вамъ своєю рукою до насъ цедулу написати, еще и другую“, що її текст також був наведений і знов-таки кидав велику підозру на Кочубея. „Прочитавши и переписавши сіє цедули, присылай назадъ до насъ черезъ сего-жъ посланца, в листъ свой запечатавши“¹⁾. Окрім того, скопійовано було „цедулу з Сѣчи, презъ пана Сидора Горбаченка донесеную“²⁾. Це був лист до Петрика від якоїсь особи з Батурина. З огляду на великий інтерес цього листа, наводимо його тут. „Що в листѣ реиментарскомъ писано до Войска, упоминаючися, жебы видано вашей милости Запорожца сюда, то тое для публики вчинено, жебы тамошніє увѣривши, же то есть отселя гнѣвъ на вашу милость, лѣпшую у вашей милости мѣли поуѣалость и не в чомъ в. м. не стереглися, а прето жъ в. м. того не поставъ собѣ за досаду, завязности трвай статечне таковими и в секретахъ ознайменями, заслугуючись собѣ на ласку панскую. А отецъ вашъ с початку былъ вязеннямъ пострашенъ, однакъ теперь жадного того не терпить, так и жона в дѣму знайдуется. И овшемъ для прислуги такой вашей, зъ якою ся показуете и еще показовати офѣруетеся, будутъ они окрити респектомъ паньскимъ“³⁾. В оригіналі внизу є ще загадкова приписка: „Тотъ писалъ, хто читавъ, а гдѣ скрито, мало хто вѣдѣть“⁴⁾. Цей текст безперечно компромітує й гетьмана й того, хто це писав до Петрика (чи не Кочубей), а може й фальсифікатора.

¹⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1691 р., № 790 (775), й „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19; Яворницький, *Источники*, I, 323—325.

²⁾ Ibid. У вересні р. 1691 гетьман писав до Москви „о возвращеніи із Запорожья Сидора Горбаченка“ й надіслав був „записку“ Горбаченка „о бытности ево на Запорожье і о неистовых словах на гетмана“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 64, опис, вересень). Тоді-таки Мазепа надіслав до Москви й відповідні листи Рутковського, що могли компромітувати Кочубея (ibid.).

³⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19.

⁴⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Малор. подл. акты“, 1691 р., № 790 (775). Цю приписку зроблено окремо, унизу аркуша. В копії р. 1708 її немає.

Цей документ безперечно дуже цікавий. Чи це є копія з оригіналу, чи це фальсифікат. Щоб зрозуміти його походження, треба коротко сказати за стан Кочубея й ставлення до нього в урядових колах батуринських в 1691—1692 рр. „Про участь Кочубеєву в справі Петрика переказували широко й на Запоріжжі (і в Криму) й на Гетьманщині. Инколи це стверджував сам Петрик“¹⁾. В листі до Ясинського в червні р. 1692 Кочубей писав „И въ той того Петрика утѣчѣ различіе причины клеветники лжею своею на мене наносятъ“²⁾. Серед тих „клеветників“ Кочубей називав кол. генерального писаря Захара Шийкевича, полтавського полковника Павла Герцика та інших³⁾. В паперах Кочубея, що їх взято було в нього підчас арешту, знайшли давнього концепту, де рукою Кочубея було записано такий прикрий для нього епізод. „Іюля въ 12 день ввечеру призвавши (челядника Кочубеєвого — О.) допытывался о пунктахъ Петриковыхъ, чи не вѣдаеть онъ, бо то Петриково дѣло — увесь стил писаревъ, особливе слово соболѣзную — есть его власное. И еще не могъ бы і писарь сам такихъ пунктовъ зложить, може есть ихъ до того з восьми человека; але маешъ ти знати, тылко не покрывай, признай правду; бо якъ утайшъ, то тобѣ алѣ будетъ; а до писаря конечно уже примутся. Потомъ мовил: писарь чи не журится, и чи не тревожится, и чи не хочет утѣкати, и в дому жена его якъ остаеть, добро свое чи переховали, чи куды по-вывозили. Конечно признай, бо якъ не признаешъ мнѣ, то мает тебѣ панъ гетман взяти в двор свой и пытати правды с пыткою тяжкою. А потомъ іюля 20 дня, призвавши того-жъ, говорилъ тое жъ“⁴⁾. Коли слідча комісія зажадала від Кочубея пояснінь з приводу цього запису⁵⁾, він сказав (29/IV р. 1708): „О письмѣ, которое ево рукою написано о Петрикѣ, что онъ то писалъ еще лѣтъ назадъ съ семнадцатъ, записывая себѣ для памяти, потому что зазвалъ ево челядника писарь гетмана Брюховецкаго Захарій Шийкевичъ... и спра-

¹⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юбіл. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, ст. 725.

²⁾ Величко, III, 122—123.

³⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 132, 148—149; Величко, III, 123.

⁴⁾ Арх. Мін. Зак. Справ, „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19, арк. 133—134. Неясно, які „пункты Петриковы“ мав тут на оці Шийкевич. Можливо, що це був якраз український (від України) примірник трактату 1692 року (нам відомий лиш текст татарського примірника). Слово „соболезную“ знаходимо в „роті присяги Петра Івановича, писаря Войска Запорожского на покой вѣчной отъ Войска Запорожского панству Крымскому выкована р. 1692 апрѣля 11 дня“: „соболезную чия утрапленія и остатной згубы“ (Яворницький, Источники, I, 436—437). Обидва документи кошовий отаман Гусак 4/VII р. 1692 передав гетьманові через посланця гетьманського Сидора Горбаченки; 6/VII Горбаченко був у Червоночні й „на всю ночь поспѣшилъ до боку гетманского в Батуринъ“, але знайшов гетьмана близько Гадяча, на полі Сватковському (ibid., 387, 389, 435); 10/VII гетьман надіслав з тим-же Горбаченком тії папери до Москви, а 20/VII їх було там одержано (ibid., 383, 387, 390, 397). Шийкевич міг їх знати до 12/VII, хоча, здається (це неясно), розмови Шийкевича з Кочубеєвим челядником були в Батурині. А втім це могли бути інші документи.

⁵⁾ На маргінесі занотовано: „спросить Кочубѣя“ (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Мал.“, 1708 р., № 19, арк. 133).

шиваль одного: „Что-то, не онъ ли, Кочубей, выправилъ того Петрика на Запорожье и въ Крымъ“, и о прочемъ противъ письма ево руки Кочубеевой. А когда, де, челядникъ его въ домъ къ нему пришелъ, тогда онъ спрашивалъ: „Для чего зазывалъ его вышепомянутый Шійкевичъ“, и онъ ему сказалъ, что выспрашивалъ о немъ Кочубей, какъ выше сего написано; и онъ, Кочубей, для того записалъ на память себѣ, для того что онъ, Шійкевичъ, былъ ему непріятель, а послѣ ему онъ, Кочубей, спустя года съ два, для улики и читалъ ту записку, что челядникъ ему сказалъ, и потомъ съ нимъ въ ссорѣ простились, который умре тому нынѣ года съ четьре“¹⁾. Немає сумніву, що Шійкевич чинив так з відому й наказу гетьмана з метою, чи то здобути якихось доводів проти Кочубея, чи то, скорше, його налякати. Тоді-ж-таки підчас слідства Кочубей писав про Герцика, що „безъ жадное отъ мене (= Кочубея) причины, чинилъ панъ Павелъ Герцикъ много зла, подъ часъ Петрика... Прелестно оставши онъ полковникомъ Полтавскимъ по пану отцу моемъ, чигавъ на пагубу мою головную, натягаючи измѣны поречение, же будто я того Петрика въ той побѣгъ выправилъ. Есть и теперь въ живыхъ человекъ певный, который былъ сотникомъ, якій з одного поученія писалъ до него листъ о мнѣ губительный, а онъ прислалъ той листъ до пана гетмана, доносячи, же будто той сотникъ самъ собою о моемъ измѣнничемъ дѣлѣ извѣстившись, тимъ письмомъ своимъ чинить ему увѣдомленіе, который то бывшій сотникъ и теперь лукавое его Герциково поученіе скажетъ“²⁾. Були чутки про те, що Кочубея за це вже заарештовано³⁾ й т. ин.

Кочубей знав про це, бачив це й чув, іноді мав дуже гострі сутички з гетьманом (інцидент у Глухові). Треба було захищатися, але робити це дуже обережно й тактовно. Кочубей вдається до мітрополіта Варлама Ясинського, мабуть шукає порозуміння з гетьманом, може застерегає Пет-

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 132.   ²⁾ Ibid., 148—149.

³⁾ Арх. Мін. Юст., стовпці Мал. Пр., № 6030/219, арк. 330. Цікава справа ченця (з полтавських козаків) Петра Порваницького, що казав у Москві попові С. Пекалицькому, „будто он Петрушко по приказу гетманскому для всякого случая на заставе был і будучи на той заставе писма перенял, каковы будто писалъ Василей Кочубѣй к вору и ізмѣннику Петрушке, в которых будто написано, чтоб он Петрушка при томъ стоял твердо і то дѣло, для чего он послан, в совершенство приводил, і с тѣми перенятыми писмами приѣхалъ онъ к гетману, а гетман ево с тѣми ж... писмами прислалъ к Москве... і будто Кучубѣй взятъ в замокъ за караулъ і окованъ... да с нимъ же Кочубѣемъ будто держат за карауломъ іс Чернигова сотника Николая Грембецкого и ѣйкогого, кромѣ гетманского дворецкого и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, і иныхъ многих, которые были в совѣте вмѣсте с Кочубѣемъ“. Це справило велике вражіння на українську колонію в Москві й дійшло до гетьмана. Підчас слідства в Москві на тортурах Порваницький сказав, що в Москві він „прихаживалъ на Малоросійской двор, к гетманскимъ посланцомъ и к запорожцомъ, которые к Москве бывали в приѣзде... у которыхъ слыхалъ онъ Петрушка, что будто канцеляриста Петрушку послалъ в Сѣчу, а из Сѣчи в Крым... Кучубѣй і будто писалъ к нему Петрушке“, але сам він якихось листів не бачив (ibid., арк. 330, 335, 345—346, 353—358, 360, 361, 363).

рика, про людське око тримається цілком лояльно й врешті від Петрика відмежовується й ретельно бореться з ворогами гетьмана. Але поруч із тим він збирає різні матеріали, занотовує розмови, проти нього скеровані, шукає свідків, що могли-б довести тут провокацію або наклеп з боку його особистих і фамільних ворогів, з боку урядової групи, врешті гетьмана. Це безперечно потрібно було для самооборони. Адже-ж Кочубей не міг знати, що далі чинитиме проти нього гетьман, і мусів запобігти можливій небезпеці. Кочубевві інтересно було зібрати матеріали, що компромітували гетьмана й могли-б стати Кочубевві у великій пригоді. За певних обставин це був-би як-найкращий спосіб оборони. Але-ж Кочубей добре знав, що йому доведеться не тільки обвинувачувати, а й виправдуватися в своїх учинках. За часів повстання Петрика Кочубевві на думці було одне — з тієї небезпечної справи виплутатися. Ці матеріали Кочубей використав лиш у 1708 році, коли гру було вже програно.

Проблема відносин Мазепи й Петрика мимоволі перетворюється на проблему взаємин Мазепи й Кочубея. В залежності від певних обставин колишні спілльники закидають один одному інтриги, фальшування й провокації. Кочубеїха, за її словами, якось казала гетьманові: „ты де и съ насъ головы рвешъ: будто, де, они съ мужемъ переписывались въ Крымъ“. Коли-ж гетьман запитав її: „почему, де, вы вѣдаете, что я о томъ за вами вѣдаю?“, Кочубевва відповіла: „писарь... гетманской, который у... гетмана писалъ всякіе письма, при смерти своей далъ мужу... (= Кочубевві) письмо своей руки, каково нынѣ у нее, что... гетманъ на нихъ затѣвалъ, ево, Кочубеевымъ, именемъ писалъ въ Крымъ“. Гетьман на це зауважив: „Вольно, де, вамъ на мертвого ево писаря лгать, и письму, де, ево онъ (= гетьман) не вѣритъ“¹⁾. Мабуть це мав на увазі Кочубей, коли писав, що Мазепа „свое злоковарное ухищрение... на мя (= Кочубея) опроверже“²⁾. Те-ж повторив Величко. За Величком, Мазепа „себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливалъ тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невинную душу... Кочубея, пана моего доброго, мудрого и побожного чело-вѣка“³⁾. Отже Кочубей, його родина й близькі йому люди закидали гетьманові, що він фабрикавав од імени Кочубея листи до Криму. Це, звичайно, цілком можливо. В боротьбі різних старшинських угруповань за часів Мазепи обидві сторони залюбки вдавалися до таких „виналізков“⁴⁾. Писали-ж вороги Мазепині (через Соломона) від його ймення компромітуючі листи до короля польського⁴⁾. Надсилав і Мазепа з фаль-

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 65—66. („Распросныя рѣчи Сѣвскаго монастыря іеромонаха Никанора“ в Преображенському Приказі р. 1707).

²⁾ Ibid., 125. ³⁾ Величко, III, 121. Проф. Д. І. Яворницький (Исторія, III, 133—134) гадає, що Мазепа хотів скористатися з Петрикової справи, щоб знищити Кочубея. Соловйов (Исторія, III, 1495) гадав, що Кочубей невинний був у справі Петрика. Але з цим погодитися неможливо.

⁴⁾ Костомаров, 418—419; Dağowski, op. cit., 213 і далі. Устрялов (op. cit., II, 196 і далі) визнавав їх за автентичні.

шовані листи, щоб скомпромітувати своїх ворогів або здобутися на безперечні докази їхньої нелояльності (приміром, справа стародубівського полковника Миклашевського, що справді мав таємні зносини з Литвою, р. 1703)¹⁾. Отже можна припустити, що Мазепа, якщо й справді йменням Кочубеевим не писав до Криму, то принаймні міг інспірувати Рутковського, або написати листа від Кочубея до Петрика. Врешті за листи Кочубееві казали дуже багато. Сам Кочубей в листі до В. Ясинського згадував про це: „Протопопенко Полтавскій, будучи въ Казикерменѣ, до-неслъ тое Ясневелможному, же чулъ онъ тамъ, будто я писарь по два чили по трикrotnie листи свои посилавъ до хана Кримского, затыгаючи его зъ Ордою на войну противъ христіанства“. Що правда, Кочубей зазначав, що „всѣ пагубніи на мою голову наноси чинилися и чинятся тихимъ и заочнимъ составомъ, безъ доводовъ и безъ жаднихъ подобенствъ, а не очне, никто того мнѣ не казалъ и не кажутъ“²⁾. З другого боку, те-ж саме фальшування листів закидав Кочубееві Мазепа. Якось у Глухові р. 1693 на обіді в стародубівського полковника Миклашевського гетьман посварився з Кочубеем, бив його по щоках, ногами топтав, кричав, закидаючи йому, що той разом з Петриком писав од імени гетьмана листи. Кочубей заперечував цьому, хоча припускав, що Петрик міг узяти якісь старі листи з Військової Канцелярії³⁾. Отже обидві сторони закидали одна одній фальшування листів. Тим-то документ, що його копію знайдено в Кочубеевих паперах, міг бути складений з доручення гетьмана (хоч на підставі справжніх інформацій його агентів), щоб скомпромітувати Кочубея й довести його провину; але міг його скласти й Кочубей, щоб виправдатися з отих обвинувачень. Нарешті могло бути й так, що Кочубей використав якусь справжню інформацію Рутковського, щиро або навмисне звязавши її походження з інспіраціями гетьмана. Остаточню розв'язати це питання мабуть неможливо⁴⁾, хоч треба зауважити, що зміст цієї „інформації“ дуже ймовірний, і факти й настрої її не суперечать іншим поданням Рутковського та й усім тогочасним документам⁵⁾. Отже припустити можна, що автентичного

¹⁾ Про це — див. нашу статтю „До історії української політичної думки на початку XVIII в.“ (Записки Історично-Філологічного Відділу В. У. А. Н., XIX, 231—241).

²⁾ Величко, III, 123.

³⁾ Соловйов, III, 1134. Дуже характерно, що гетьман з поради московського стольника й полковника Батурина незабаром помирився з Кочубеем (ibid.). Цей інцидент чи не був у зв'язку з справою Г. Волковського (див. вище).

⁴⁾ Звичайно, тут є ще багато труднощів. Оригіналу цього листа не маємо. Коли-б оригінал дістався до рук Кочубеевих, то він мабуть зберіг-би його й в слушний час використав: адже-ж копія жадної правової сили не мала. Ми не знайшли також цього листа від Рутковського. Складніше й цікавіше питання за „педулу“ Горбаченка.

⁵⁾ Подробиці „інформації“ взагалі досить-точні. Приміром, Жученка скинуто було з полковництва не пізніше од початку липня р. 1691 (між травнем і липнем), бо 11 липня гетьман писав до Москви, що „отставленъ есть от уряду полковнического Федор Жученко“ і обрано на раді Герцака (Арх. Мін. Зак. Спр., „Мал. подл. акты“

листа Рутковського, що за нього якось довідався Кочубей, був він витлумачив, як інспірування гетьманове. У вересні р. 1691 гетьман надіслав був до Москви „писма Рутковского о... и Петрушка запорожцовъ наговаривает, чтоб итти войною на Русь с татары, а в том бы им помочествовал бывшей полтавской полковникъ, а гетман тотчасъ уйдетъ к Москве, толко ему уйти не дадутъ, да и преж сего немного не учинилась ему смерть от тѣх людей, которые при немъ, і говорит онъ Петрушка, естли б онъ Петрушка не обереженъ іными людьми и не послан сюды, подлинно б голова ево на немъ не была, да с нимъ болшому и не одному тожъ бы было“¹⁾. Рутковський боявся, що про зміст його листів довідається опозиція, й закидав (не пізніш серпня) гетьманові, „бутто онъ гетманъ даєть нѣкоторым людямъ ево писма честь“²⁾. Немає жадного сумніву, що Рутковський справді мав рацію боятися або необережності й довірливості гетьмана, або контр-розвідки Кочубея й опозиції. Це все так, але перебування зазначеного документу (ще й копія!) в архіві Кочубея, ще й в паперах, що їх він узяв, їдучи до Витебська³⁾, може свідчити про його непевність.

Всі наведені дані все-ж кидають певну підозру на гетьмана. Отже, аналізуючи їх, припускаємо можливу участь Мазепи в справі Петрика. Давні спільники, старі дорошенківці, гетьман і генеральний писар, Мазепа й Кочубей розпочали цю важливу й таємну справу спільно. На меті було скласти угоду з Кримом і за кримською допомогою вибитися з-під московської зверхности, вийти з антитурецької коаліції, добитися кращих умов за-для українського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну Українську Державу⁴⁾. За одного з довірених людей був канцеляриста Петро Іваненко, родич Кочубєєві, добре відомий гетьманові, що прихильно до нього ставився. Його й послано було через Гадяч і Полтаву до Запо-

№ 766 (781)). „Писмо Данила Войтѣха... бутто гетманъ вывозилъ всѣ денги в Польшу к сестрѣ своей, а ево Петрушку на Запороже проводилъ ис Полтавы полтавского полковника и Кучубѣевъ свойственниковъ Марко“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 62, опис, квітень). У липні гетьман надіслав до Москви „писма Рутковского... что запорожцы... немного ево Созонта не убили за листы, которые онъ писалъ к гетману, а о томъ ему объявлено из Батурина“ (Арх. Мал. Пр., кн. № 62, опис, липень).

¹⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. № 64, опис. А втім Рутковський і раніш (до червня) писав про те, що на Запоріжжі „похваляются ити войною на тѣхъ, которые имѣютъ маетности, и добиваются гетмана с своей руки, а то все чинятца по наговору Петрушкину, і чаєть Петрушка, что онъ гетманъ побѣжитъ в Польшу или к Москве“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. № 62, опис, червень). Пор. лист Дм. Глуховця й Ю. Харевича про перебування на Запоріжжі (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, стовпець № 6020/209, арк. 312). „Петрушка велми вмѣщаетъ плевосѣятельные слова, что гетман всю казну вывозилъ в Польшу к сестрѣ своей, и Москвѣ радѣет, а Сѣчю обижаєть“ (ibid.).

²⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. № 62, опис, серпень.

³⁾ До речі, Кочубей, їдучи до Витебська, безперечно не знав, що справа його програна (див. Костомаров, 591—592).

⁴⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка, — Юб. Зб. У. А. Н. на пош. акад. Д. І. Багалія, ст. 727 і далі.

ріжжя й Криму¹). Але великої довіри між співниками мабуть бракувало. Тимчасом виявилось, що старшинська опозиція піднесла голову, що Кочубей мав близькі зв'язки з тою опозицією, що він має особисті заміри, що врешті він з доручення московського уряду стежить за поведінкою гетьмана. З другого боку, в Москві звернули пильну увагу на справу Петрика. Гетьман міг боятися провокації й зради з боку Кочубея. Далі справа заогнилася, загрожуючи загальною соціальною пожежею. Треба було запобігти можливій небезпеці. Величко досить імовірно пояснює цю зміну в поведінці Мазепиній. „Мазепа либо и виправилъ его Петрика въ тую дорогу, однакъ потимъ зтѣмившися и розсмотрѣвшися, же его замисли не могутъ чрезъ Петрика помислне совершитися, запобѣглъ писмами своими Запорожцовъ, аби ни въ чомъ Петриковой намови не слухали и къ нему не приставали“²). Кочубей був цілком у руках гетьмана, разом з усією опозицією³). Мазепа скинув провину на Кочубея, ізолював його від Петрика, але репресії супроти Петрикових родичів і Федора Жученка — Кочубея не торкнулися⁴). Кочубей править і надалі важливий уряд генерального писаря, іноді навіть маніфестує свою лояльність, „отъ злокозненныхъ наступствъ и губителныхъ на себе виналѣзковъ Мазепинихъ, а зъвѣща старшого своего, не могучи що чинити, и якъ би оправдитись“⁵). Наступати він безперечно не міг. Тимчасом Петрик був вже на далеких шляхах соціальної акції. „Неминучість соціального зрушення неминуче перекидала опозиційну старшину на бік уряду. З свого боку, урядові кола теж прагнули згоди“⁶). Ліквідація Петрикової

¹) Посилка царського жалування до полковників, що їх під той час не було в Батурині, робилася з відома гетьмана, звичайно через військових канцеляристів, яких рекомендував генеральний писар. Московський уряд доручав гетьманові посилати царське жалування від гетьмана „с кѣмъ пристойно по своему разсмотрѣнію“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 64, арк. 421 зв.). Підчас посольства стольника Тараканова у жовтні р. 1692 царське жалування для відсутніх полковників московський посланець оддав генеральному писареві Кочубеєві „по росписи“ (ibid., арк. 857 зв.). На початку р. 1691 було так: „А которой генеральной старшины и полковниковъ при гетмане в то время не было, и на тѣх великихъ государей жаловане столнѣкъ і полковнѣкъ отдалъ гетману по росписи ж; и говорилъ, чтобъ он гетман то ихъ великихъ государей жалованье к нимъ розослалъ“. „И гетманъ сказалъ, что он то ихъ государское жалованье к нимъ розослет“ (Арх. Мін. Юст., кн. Мал. Пр., № 62, арк. 631).

²) Величко, III, 105.

³) Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, ст. 730—731.

⁴) В кожному разі ці репресії були легші за репресії проти інших представників старшинської опозиції — М. Самойловича й Полуботків (Костомаров, 421—422; Соловйов, III, 1122—1123, 1124). Можливо, що Кочубеєві допоміг В. Ясинський (див. Величко, III, 555).

⁵) Величко, III, 121. Петрик казав на початку р. 1692: „все такъ то мнѣ шпынь Кочубѣй учинилъ, что мнѣ нельзя итти на Русь, толко разве в Казыкерьмень пойду жить, и тамъ живучи, не буду никого боятца“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. 64, арк. 824).

⁶) Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. на пош. акад. Д. І. Багалія, 731—732.

справи (й Карловицький мир р. 1699) на деякий час відновила добрі стосунки. „Мене же — писав Кочубей цареві р. 1708 — видя неповиннаго и уже изнемогшаго: „уязвенъ бѣхъ, яко трава, и исше сердце мое, яко забыхъ снѣсти хлѣбъ мой“, прилагаяся притворною ко мнѣ любовію лесною, хотя якобы печаль мою обрадовати, дщерь мою за своего сестренца (= ніженського полковника І. Обидовського) во супружество сочета, не ради добраго дружества и свойства, но дабы мя возмогъ льстивне уловити; обаче Богъ избавилъ душу мою отъ устенъ неправедныхъ и отъ языка льстива, пресѣче бо Богъ животъ Обидовскому, зятю моему, на службѣ в. ц. в. Тогда сѣтъ его сокрушися“¹⁾. Р. 1696 на полтавського полковника, замість П. Герцика, було призначено швагра Кочубеевого й зятя Ф. Жученка — І. Іскру²⁾. Родичі Петрикові особливих утисків мабуть не зазнали. Р. 1700 Кочубей здобував високий уряд генерального судді³⁾. Романтична пригода з Кочубеєвною велику прірву утворила між родиною Кочубея й Мазепою, а проте й надалі — і не лиш про людське око — не перервалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, щирі розмови Мазепині. Не раз після того Кочубей пильнує обов'язків наказного гетьмана⁴⁾. Занадто багато спільних поглядів, інтересів, справ, врешті спільних таємниць і гріхів звязували цих двох людей. Після ліквідації повстання Петрика Мазепі треба було ладити з Кочубеем, що знав багато, занадто багато. Й Кочубееві треба було, хоч вже й по-за тою небезпекою, жити з гетьманом, що не тільки багато знав, але й багато міг чинити. Десь у глибині, в інтимному оточенні Кочубея зростала ворожнеча й ненависть до гетьмана, накопичувалися всякі матеріали, чутки, сплітки, необачні слова гетьмана, що перед Кочубеем міг іноді не критися, хоч до таємних своїх акцій вже й не припускав. Кочубей врешті тримав Мазепу в руках Москвою, й тому здійснення українсько-шведської або українсько-польської угоди могло створити для Кочубея безперечну небезпеку, й тії проєкти мусіли стати йому в пригоді до отвертого виступу проти гетьмана й колишнього спільника (безперечно в звязку з іншою старши-

¹⁾ Чтенія Моск., 1859, I, 125. Цей шлюб стався р. 1698 (Модзалевський, III, 695). 10/IV р. 1694 гетьман писав у своєму універсалі: „респектующи мы рейментаръ на значные и правовитые въ войску ихъ царского пресвѣтлого величества запорожкомъ заслуги и въ дѣлахъ писарскихъ уставичные труды пана Василя Кочубея... надаемо ему... мѣйсцѣ въ уезде Новгородскомъ, на рѣчце Улицѣ... на заняте хутора“ (Модзалевський, II, 526).

²⁾ Оглоблін, Договір Петра Іваненка. — Юб. Зб. на пош. ак. Д. І. Багалія, 732, пр. 2. В церкві с. Жуків був дзвін, що його надав Ф. Жученко. „Року Божія 1694 мѣсяца октоврія 20 дня отлить сей звонъ коштомъ и накладомъ Феодора Жученка до храму святого великомученика Георгія въ село Жуки“ (Арандаренко, op. cit., III, 87). Чи не звязано це з примиренням гетьмана й Кочубеевих родичів?

³⁾ Величко, III, 553—555; Модзалевський, II, 525; ibid., IV, 433. Кочубееві надано було уряд першого (старшого) генерального судді, хоч перед тим за генерального суддю (одного) був попередник Кочубея на уряді генерального писарства — Сава Прокопович (Величко, III, 554).

⁴⁾ Костомаров, 586—587.

ною). Кочубей не викрив, не сказав нічого за себе, за свої старі „гріхи“, але сказав усе, що знав про Мазепу. Гетьман був дуже збентежений. „Видѣлемъ его Мазепу великою боязнію одержимаго“ — згадував за ті часи пізніше Орлик у листі до Стефана Яворського ¹⁾. Та в Москві багато чого знали й за Кочубеем. А втім все це було неслучайно і пізно. Кочубей та Іскра наклали головою. Скоро з світу пішов старий Жученко ²⁾. На чужині спіткала смерть Мазепу. Непомітно з кону історії зникає Петрик ³⁾. Події Петрикового повстання поволи відступали в минуле, вкривалися історією й легендою. Десь у Диканці уламок Мазепинських часів — сліпий Самійло Величко складав проти померлого гетьмана акт обвинувачення. Свідки — інші сучасники (приміром, Апостол), — хоч і знали правду, та воліли мовчати.

Р. 1928.

ДОДАТОК I.

Лист Петра Іваненка до військового канцеляристи
Самійла Полверинського ⁴⁾

Гѣне Пулверинский,

Дошол меня листъ, от Вѣей Мѣти писанный, чрез который Вѣа Мѣтъ обличаешь меня о отходѣ моемъ изъ Батурина в Сечю і хулиш мнѣ тотъ поступокъ, который я, забывъ страхъ Бжій, мѣтъ Монаршескую и любовь Региментарскую, пошелъ сюды непотребно; и иные в томъ же листѣ своемъ многие, бутто увѣщаваая, написалъ Вѣа Мѣтъ такие рѣчи, которые я, вычитавъ і добрѣ вырази́въ, ничего не нашелъ полѣзного, толко все баснямъ ложнымъ (какие вамъ, мудрымъ людемъ, нетрудно) подобно писалъ Вѣа Мѣтъ. Тутъ тогда отвѣтствую і спрашиваю Вѣей Мѣти, всѣ ль тѣ противъ Бѣа, монарховъ і региментаревъ поступали, которые изъ Малой Росіи сюда на Кошъ в Воиско Низовое Запорожское уходили и ѣне ѣдутъ, і всехъ ли тѣхъ жены и дѣти и сродичи озлоблены вязаниемъ, которымъ ѣне, какъ Вѣа Мѣтъ пишешъ в листѣ своемъ, отецъ мой, жена и сродники озлоблены вязаніемъ, о чемъ я прошу Вѣей Мѣти о заступленіи до вышнихъ тамошнихъ чиновъ, чтобъ отецъ мой, жена и родственники отъ того озлобленія были волны; когда жъ хто ихъ будетъ в вязание дати, то пусть на себя и на родственниковъ своихъ такой же чести чае́тъ; ибо вѣдаешъ Вѣа Мѣтъ, что слово Бжіе не мимо идѣтъ: какою мѣрою мѣрите, возмерится вамъ. О измѣне мнѣ кому причатати трудно, и хто вперед из васъ что непристойное на меня говорити и писати будетъ, то пуцай знае́тъ, что не буду стыдиться также отказывать и писати буду, какъ и ѣне

¹⁾ Основа, 1862, листопад (октябрь), „Истор. акты“, ст. 20.

²⁾ Мабуть близько 1709 року (див. Модзалевський, II, 63).

³⁾ Див. нашу статтю „До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“ („Зап. Істор.-Філол. Відд. В. У. А. Н.“, XIX, 226—230).

⁴⁾ Лист цей маємо у тогочасному московському перекладі.

хотѣлъ такъ отписал к Вѣей Мѣти, что не только кому показати, но и самому Вѣей Мѣти читати было бы в стыд, но с темъ удержался есмь, не хотя Вѣей Мѣти, яко старому члвку и добре себѣ желателнаго, скорбети і безчестити, понеже вѣмъ, какъ служилося тамъ постоянно и хороше, такъ хвала Гду Бгу и сюда без нарушения хртіанские совѣсти помощію Бжїею зашелъ в цѣлости; і хто из разумныхъ и Бга боящихся людей, разве какій безпутный і безбожный то скажетъ, чтоб я, своимъ изъ Батурина сюда на Кошъ отходомъ, учинилъ зло; вѣдаю, что я никого не убилъ и никому ни в чем не проступилъ, и не только чюжего чего не занеслъ, но и своего, что по мѣти Бжїи чрез труды свои нажил, не взялъ с собою. А что Вѣа Мѣть в листѣ своемъ пишешъ, будто я Вѣи канцелярские забралъ дѣги і будто ис казны канцелярской унесъ, которые рѣчи того Вѣей Мѣти говорити и писати стыдился б, понеже старику, а наипаче постанному, лгати негодитца; когда вѣдаешъ совершенно, что еще перед симъ временемъ, какъ ты по мѣти Бжїи учинился в Канцеляріи старшимъ, уже другій год тому ідетъ, какъ я всѣ в Канцеляріи будущіе войсковые дѣла с своего дозору отдалъ в дозоръ Антонцу, о чем і самъ Его Мѣть Гдїнъ Писарь Генералный Войсковый знаетъ совершенно; а денегъ канцелярскихъ я не бралъ, но оставилъ ихъ в дому с реестрами, і гдѣ они обретаются — о томъ я писалъ явственно до Его Мѣти Гдїна Писаря Генералного і вину отходу своего из Батурина сюда на Кошъ подробну изобразил есмь. А что Вѣа Мѣть пишешъ в своемъ писмѣ, что, естли я тут в Войску Запорожскомъ чинити буду противъ Региментарского начальства какие козни, то самъ Бгъ того не потерпитъ, тогда в той мѣре совесть свою отяжчаешъ и не знаешъ, что чинишъ; гдѣ я Вашей Мѣти отворю очи, дабы зналъ Войска Низового Запорожского поведення, что какие от исконного своего на Днепрѣ бытія імѣют тутъ порядки, тѣхъ і тепер держатца, и не только я, обышный члвкъ, хотя бы і иные высокие генералные особы, или самъ Его Мѣть Гднъ Гетманъ, і хотя бы какой і монархъ сюды приѣхалъ, тогда оныхъ порядковъ войсковыхъ превращати і новые уставляти, такожде і никакихъ противныхъ способовъ строити не можетъ. Здѣсь же на Кошѣ поданъ мнѣ листъ от Его Мѣти Гдна Гетмана к обозному Лубенскому і к Харевичю, в посылке с казною монаршескою здѣсь обретающихся, писанной, которой я прочетъ, зѣло удивился неразсудительному вашему поступку; естли по высокому разуму посылали вы с шалности или безума, что прежде сего вы называли меня добрымъ и желательнымъ, а ѣне безъ всякие вины учинили измѣнникомъ и злого отца сыномъ; зачемъ, естли вы от великой науки разуму лишились, понеже неправду во высоту глаголете; а я вамъ, простой, ростолкую, что есть измѣнникъ и злодѣй. Измѣнникъ — кто измѣняетъ своему господину, или убьетъ, или покрадетъ, или убытокъ какой своему господину учинит и отчинѣ своей, и х которому постороннему монарху отѣдет; а злодѣй — хто крадетъ и чюжимъ добромъ корыстуетца; а на меня того отнюдь ничего не доведете. И я вамъ совѣтую по истиннѣ, чтоб вы тамъ для стыду то на меня говорити и писати перестали, понеже

и здѣсь люди мѣтию Бжїею имѣють разумъ, разумѣють, что есть ложь, і что истинна. Прошу тогда повторяя і многократно Вашей Мѣти, дабы предлагалъ тамъ в Батуринѣ, кому належитъ, чтоб отецъ мой и родственники и жена волны были от заключения. Ибо естли я и проступилъ кому что, то отецъ мой за то невиненъ; и сами знаете, да правды чинити не хотите; какъ стоитъ в праве, что отецъ за сына, сынъ за отца, а родственники никакова на себѣ проступку не должны терпѣти; а естли я кому что виненъ, то пушай приѣдетъ сюда в Войско, гдѣ перед Его Мѣтию Господиномъ Кошевымъ и перед судомъ войсковымъ без трудности и бес проторей и никакихъ даровъ, истинную сѣтую одержитъ справедливость. А отца моего, і родственниковъ, і жены заключениемъ мучити не належитъ; станетъ убо жена вмѣсто заключения, пускай толко посидитъ с русской мѣцъ и научитца господаровати, понеже лехко меня, своего мужа, почитала, и не толко почитати, но и постоянно со мною, какъ належитъ супружеская должность, не хотѣла жить; жалѣю для того зѣло, что без моего в Сѣче бытия были с казною монаршескою от Его Мѣти Гдна Гетмана посланные, перед которыми я б во всемъ очевидно справился; но такъ разумѣю, что тому неукончина будетъ, за какимъ дѣломъ еще кто тут батуринский, с которымъ мочно будетъ о своей невинности справиться; при томъ отдаюся обылко (sic!) Вашей Мѣти и приятству и пребываю желательный приятель і слуга готовой. С Коша апрѣля 27 дня лѣта 1691.

(Древлехранилище РСФРР, Архив Міністерства Юстиціі, стовпці „Малороссійскаго Приказа“, № 6020/209, арк. 164—171).

ДОДАТОК II.

Р. 199 (=1691) мая въ 11 день. Великие Государи, Цари и Великие Князи Иоаннъ Алексѣевичъ, Петръ Алексѣевичъ, всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцы, указали дяку Алексѣю Никитину, объявля о ихъ Великихъ Государехъ дѣлѣхъ по большому наказу, говорить Войска Запорожскаго обоихъ сторонъ Днѣпра Гетману Ивану Степановичю Мазепе наедине тайно:

1

В нынешнемъ во 199-мъ году апрѣля в 6 день к Великимъ Государемъ, къ Ихъ Царскому Величеству писалъ онъ, Гетманъ Иванъ Степановичъ, о посылке съ Ихъ Царского Величества жалованьемъ к городовымъ полковникамъ к Гадіцкому, к Полтавскому канцеляриста Петрушки Иванова, которой, онымъ полковникамъ Ихъ Царского Величества жалованье отдавъ и забывъ страхъ Божій, изменнически збежалъ на Запорожье, а жена ево и съ сыномъ осталась во дворе ево в Батурине; и писалъ онъ, Петрушко, изъ Запорожья к войсковому генеральному писарю к Василью Кочюбѣю и к жене своей, будто онъ то бѣгство учинилъ на Запорожье для неистовства жены своей; и те ево Петрушкины листы прислалъ к нимъ, Великимъ Государемъ.

І Великимъ Государемъ, Ихъ Царскому Величеству по тому ево Гетманскому доношению известно. І Великие Государи, Ихъ Царское Величество указали ему, Гетману Ивану Степановичю, к себѣ, Великимъ Государемъ, писать: тотъ канцеляристъ Петрушко совершенно ль бегство учинилъ на Запорожьѣ для неистовства жены своей, или для иного какова дѣла, и не по совету ль и не по отпуску ль чьему, и не унес ли съ собою какихъ Ихъ Великихъ Государей грамотъ и тайныхъ писемъ; а в выше помянутомъ ево Гетманскомъ листу, что онъ писалъ об немъ, Петрушке, имянно о томъ не написано; и буде тотъ Петрушка для розыску такова дела надобенъ, и он бы, Гетманъ Иванъ Степановичъ, по веренной своей к Нимъ, Великимъ Гдѣремъ, къ Ихъ Царскому Величеству службѣ писалъ или приказывалъ отъ себя с кемъ на Запорожьѣ, х кошевому атаману и к старшинѣ о выдаче ево Петрушкине себе изъ Запорожья, обещая имъ за такую от себя дачю, или инымъ какимъ способом по своему разсмотрению, со осторожностию, и о томъ по выше писанному или то дело отложить, не распрострягая ево в большое розголошеніе, учинил бы онъ, Гетманъ Иванъ Степановичъ, помысля накрепко, какъ ево Господь Богъ наставить, чтобъ темъ запросомъ того Петрушки ихъ Запорожцовъ не въздорожить и не привести в сумнение къ упорству, какъ было напередъ сего в прежнемъ воре самозванце и в ыныхъ дѣлѣхъ.

2

Великие Государи, Ихъ Царское Величество указали ему, Гетману, свой Государской указъ і извольніе объявить, чтобъ онъ, Гетманъ Иванъ Степановичъ, Канцелярію из Болшаго Города перенеслъ в Замокъ, где самъ живѣтъ, для того что в ней многие есть Ихъ Царского Величества Гдѣрственныя дела ко охранению Войска Запорожского и народу Малоросійского, а вѣдали от него, Гетмана, сытия быть имъ непристойно, и от пожару и от всякого иного приключющаго злого случая опасно.

3

Да в той же Канцеляріи учинить особыя светлицы, где ему, Гетману, времянемъ и самому с старшиною и с полковниками, буде доведетца, сидеть и о Ихъ Царского Величества дѣлѣхъ говорить и мыслить.

4

А для вящего укрепленья и осторожности устроить в той Канцеляріи, сторожей за верою и за поруками людей добрыхъ и верныхъ, какъ обычай есть в царствующемъ граде Москве, в Государственномъ Посолскомъ Приказе и в ыныхъ приказахъ; и приказать имъ быть въ той Канцеляріи по два человека, переменяясь по неделно; а писма всякие в сундукахъ и в шафахъ и въ ящикахъ велѣтъ держать генералному писарю или старымъ канцеляристамъ за замкомъ и за своими печатми перстневыми, и те бѣ печати на перемѣнахъ неделныхъ отдавали сторожи другъ

другу, осматривая имянно в целости, и по той крепости и осмотрение при помощи Божіи дела и указы Ихъ Царского Величества будутъ въ целости.

5

Печать войсковую держать ему, Гетману Ивану Степановичю, при себѣ или въ Канцеляріи въ ящикѣ, за своею перстневою печатью, в крепкой казенке, для того чтобъ хто такой же воръ, какъ чернецъ Соломонко, не написалъ какихъ воровскихъ писемъ имянемъ ево Гетманскимъ и генеральной старшины в народъ или куды во иную страну, и выкравъ ту печать и запечатавъ тою подлинною войсковою печатью, не учинил бы такова ж зла, какъ и Соломонка чернецъ, и темъ ево Гетманской верной службы не повредилъ.

6

А для совершенной крепости и осторожности той Канцеляріи и бережения Ихъ Царского Величества грамотъ и указовъ и всякихъ писменныхъ дѣлъ и печати войсковой приставить к той Канцеляріи в сеняхъ или у дверей сенныхъ, которые сени имѣютъ быть перед тобою (sic!) Канцеляриею, караул стрелецкой.

7

О канцеляристах учинить ему, Ивану Степановичу, рассмотрение, чтобъ были в Канцеляріи канцеляристы люди добрые и въ Ихъ Царского Величества дѣлѣхъ верные ко свидетелствованью.

8

А то ему, Гетману Ивану Степановичю, Великие Гдѣри, Ихъ Царское Величество указали по милости своей Гдѣрской сказать, естли что ис техъ вышепомянутыхъ статей по ево разсуждению покажется впредъ войсковымъ людемъ и народу Малороссійскому за необычное и за новое, и он бы о томъ учинил по своему рассмотрению, от чего б была впредъ крепость и войску и народу Малороссійскому ко утвержению; а буде что противно, и о том бы онъ, Гетманъ, писал к Нимъ, Великимъ Гдѣремъ, с ним же, Алексѣемъ.

А объявляя о техъ о всехъ дѣлѣхъ по вышеписаннымъ статьямъ, говорить Гетману Ивану Степановичу, чтобъ онъ о техъ вышеписанныхъ дѣлѣхъ, которые онъ, Алексѣй, по Ихъ Великихъ Гдѣрей указу ему объявил, помысля, писалъ о томъ к Нимъ, Великимъ Гдѣремъ, къ Ихъ Царскому Величеству, с ним же, Алексѣемъ.

(Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, збірка Судієнка, № 97, т. V, ст. 213—220. Див. Дрєвлєхранилище РСФРР, Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малороссійскаго Приказа“, стовпець № 6020/209, арк. 240—247).

Проф. Олександр Оглоблін.

Археографічна подорож до Москви у травні 1928 р.

(Звідомлення).

Моя подорож до Москви, що відбулася у травні 1928 року (23—29), як і попередня, мала за свою мету розшуки рукописів українського походження й взагалі матеріалів до культурної та літературної історії, що стосуються до українознавства. Як і передше, я працював в Історичному Музеї, де, не вважаючи на короткий час, що був у моєму розпорядженні, все-ж-таки встиг переглянути багато рукописів та зробити низку спостережень завдяки шановному академікові М. Н. Сперанському, завіда-телеві Відділу рукописів.

§ 1. Підчас моєї попередньої подорожі я переглянув Щукінову колекцію аж до ч. 775 включно. Тепер я закінчив оглядати цю дуже багату на рукописи колекцію й занотував потрібні мені відомості в рукописах чч. 780, 784, 795, 779, 806, 832, 847, 890, 903, 910, 917, 920, 924, 1046, 1048, 1052, 1054, 1071, 1073, 1079, 1080, 1082, 1088, 1129, 1135, 1151, 1168, 1171, 1173, 1175, 1178, керуючись рукописним описом цієї колекції. Не всі зазначені рукописи походять з України, або написані рукою писарів-українців, здебільша аж ніяк не стосуються до українського письменства, не мають навіть жадної рисочки, щоб вона свідчила про це. Але дещо, менша частина — звертає на себе українознавцеву увагу. Отаких рукописів я знайшов, зупинімось трохи на них.

Щук. № 890 — сливе найцікавіший — Апостол апракос, уривок — на 11 аркушах, у 4-ку (25 × 19,5 сант.), писаний українською рукою в 2 стовпці. Почерк — устав кінця XIII в. Ініціали — тератологічного стилю на червоному тлі. Орфографічні особливості тексту, що свідчать за писаря-українця отакі: часто-густо подибуємо „нове ѣ“ — во ѡбитѣлницю 3, со вса-кымъ дързновѣниємъ 3 зв., в нѣмъ же 4 зв., в сѣмъ мірѣ ib., ѡ вѣскрѣшѣ-ниа 5 (bis), избавлѣниа 5, искоушѣниѣ 5, камѣниємъ 5, камѣниѣ драгоѣ 9, избавлѣниа 5 зв., въ явлѣниа 7, искушенѣа 6, зв. поношениѣ 7, оучѣниѣ; оутѣшѣниѣ ib., мѣчь ib., въсловеси сѣмъ 7 зв., ако оревѣниа въ васъ соутъ ib., прекрашѣниа 10 зв., избавлѣниѣ 10 зв., въ свершѣниѣ 11, лишѣниѣ 11 зв., ѡ ѣдѣ нашѣмъ ib.; о сѣмъ 8, ѡброучѣниѣ 8, просвѣ-щѣнию 8 зв., в тѣлѣ нашѣмъ ib., то-що. Поруч з цим — заперечення нѣ: нѣ 3 зв., нѣ имѣще 6 (bis), нѣ створить 7 зв., нѣ имамъ 10 зв., а нѣ ѡставлѣми 8 зв. Зазначимо і на місці давнього бо: — за свѣдатель-ство 3, свѣдательми 4 в., свѣдѣтельа 8; подибуємо й такі форми, як

скербѣще 5, въ скербехъ 6 зв., скербѣ ib., 8, скербью 8 (ter), да не скербите ib., що характерні для рукописів південного походження.

Шук. № 910. Слова Дмитра Тупталенка, мітр. Ростовського в 4-ку, 17 аркушів, писаних українським скорописом, — „на нед. к̃ по святом Дусѣ и память св. великомуч. Дмитрия окт. к̃с. На березі: „аї 1701 в' Превображенском“, мова — ц.-слов'янська. Початок: „В сію рѣдовѣю по чинѣ церковномъ двадесѣтую“. Почерк дуже близький до мого рукопису Q. № 18, навіть спосіб датування — той самий.

Шук. № 924. „Бесѣда Милости со Истиною“ Андрія Білободського; московський скоропис, копія з друку.

Шук. № 1048. Літописець Дмитра Тупталенка, XVIII в. без поч. й кінця, f°. Те-ж саме — № 1054, у 4-ку, к. XVIII в. Рукописний збірник Шук. 1151, XVIII в., що його зазначено в каталозі „м. б. южнорусская отчасти“ — нічого українського в собі не має.

§ 2. Поміж нечисленних рукописів Донського монастиря є досить цікавий рукопис № 8 — Золотоуст XVII — XVIII в., f°; починаючи з картки 304 йде український скорописний почерк з характерними літерами, як $\sigma = \theta$. і т. п. Тут ми знаходимо: к. 304 — Житие и подвизи преп. Евпраксии (ц.-слов.); к. 325 зв. — Житие преп. Онуфрия вел., написане Пафнотием мнихом. (ц.-сл., де-не-де трапляються фонетичні українізми: йты); к. 340 — „Слово наказательное от нѣкоего вѣрного“, поч. „повѣда намъ от вѣрныхъ человекъ...“ — з фонетичними укр.; к. 348 — „Отвѣты правильныя Тимофея святѣйшаго архиеп. Александрійскаго“, ц.-сл., та ще декілька статтів ц.-слов'янською мовою, але українським почерком.

§ 3. З Синодальних рукописів я ближче обізнався з №№ 217, 238, 367, 394, 459, 558, 790, 818, 937. Моя мета полягала насамперед у тому, щоб точно визначити їхню мову й таким чином — приналежність до українського чи до білоруського літературного репертуару.

Син. № 217. „Палинодия или книга обороны каеволической церкви и сѣтыхъ Патріарховъ, и ѿ Греховъ и ѿ Россохъ Хрїтіанехъ в ѡбѣ Бжѣй. За Бѣвеніємъ Старшѣмъ преѣ Архимандрита Захарію Копистенскаго написана. Й з ревизією учителей видана, а пѣ розсѣдокъ пѣдана Сѣтыхъ восточныхъ Патріарховъ. Рокъ от рождества Бга Слова Ігъ Хѣ аѣха-го Мѣа Ноемврѣа к̃с“ (циноброю). На цій титульній картці — приписано українським скорописом рукою власника книги: „Ѣ книгъ Іеромонаха Димитріа Савича (себ-то — Тупталенка) недостѣнаго ѣхимандрита Елецкого Чернѣговского“. З філіграни видно, що цього рукописа переписано (укр. скороп. різних рук) більше-менше 1693—1695 рр.: знак „рожок“, що його занотовано в Каманіна, ч. 826, дозволяє на це.

Мова — книжна українська XVII сторіччя; наводжу зразки: к. 87: „Нехай не мовит же инший: апостолове везвани сут в час печалованія, а сам Петръ в зуполност владзы, нехай не мовить, же я сам единъ сам единъ голова, а всѣ иншіи епископове ноги, наша зас(ь)голова тѣла Церкве Христос; якъ тая которая животворить свое тѣло, ростѣтъ и завжды его в цѣлости и зуполности захѣвуетъ, может речи ногамъ своим, же до ряду

и справованія всѣмъ тѣломъ не сут ей потребны“... Або: „Што мовят отступникове, ижъ овцы христовы трвати будуть аж до сконченія свѣта, слухне мовят: А што мовят, же овецъ тыхъ христовых досконченія свѣта трвати маючи на мѣстцѣ христовомъ, Петръ ст. есть намѣстникомъ, а по нем его сукцессорове, бискупове римскіи, неслухне мовятъ, што ся южъ широче и доводне за ласкою божією на передѣ показало. Мы абовѣмъ православныи призвавши то, ведлугъ збавенной евангелской науки, ижъ овцы христовы ажъ до сконченія свѣта трвати будуть и ижъ овчарня Христова есть одна, з той жъ збавенной евангелской науки признаваемо заразъ и то, ижъ той овчарнѣ удѣльнымъ и единовладнымъ пастыремъ есть самъ Господь и богъ нашъ Ісѣ Христъ, который о собѣ самомъ мовитъ: и будетъ едино стадо и одинъ пастырь“...

Син. № 238. Збірник тлумачень, ф°, кк. 1—406 1720 pp., кк. 407—708 з початку XVII та з середини XVI віку. В останній частині рукопису сила українізмів: мовить 516, през інших 462 зв. та інші; кк. 787—1278 знов 1720 років. Почерк — півуставний. На к. 403 зв. приписка неначе-б 7072 р. (= 1564) — рукою XVIII в.

Син. № 394. Збірник статтів, у 4-ку, півуст. XVII в., 81 кк., почерк український. Починається рукопис „Сказаниемъ св. Епифанія еромонаха обители Каллистратови о житіи и воспитаніи... Богородици“; мова — ц.-слов'янська; к. 4 — цитата з „Евродитіяна (себ-то Афродигіяна) Персянына“, далі свідоцтва різних осіб, богослужбових книгъ, Синописиса — все про Богородицю; „Сказаніе о св. горѣ Афонской“; кінчиться рукопис відомостями про Іверський монастир на озері Валдайськѣм, про чудо Якова Боровицького і т. п. статтями, що не стосуються до основної теми збирача. Можливо, що збірника складено у зазначеному передше Валдайському монастирі, що його збудував патр. Нікон для українських ченців.

Син. № 459. Збірник XVII в., почерк — український півустав, але мова — ц.-слов'янська.

Син. № 790. Збірник XVII в., що містить у собі тлумачення Ів. Золотоустого на „Отче наш“ ц.-слов. мовою і низку літописних та хронологічних заміток — мовою українською; скрізь — український скоропис.

Син. № 818. Збірник у 4-ку, писаний півуставом та скорописом XVI та XVII вв. Перший зшиток містить у собі статті українською мовою (півуст. XVI в.). Наводимо цілком першу з українських статтів.

К. 1. „Наука всѣкомъ хрестіянѣмъ потребна естъ: Братіе вси православныи хрестіяне, прошеу васъ абысте прихиливши оуши и срѣца ваши послоухали наѣки бжествѣное, которая есть намъ коу пожиткоу дшѣи и телѣу нашѣму [ѡ] тайноу гдѣрьскоу добро ховати а блгвѣнный ѡчитель который сѣлово бжїе проповѣдаеть и тыи блгвѣнныи которые слова бжїа слухають и слышаѣши таѣ чинѣтъ (1 зв.) [ѡ] пастыремъ и оучителемъ поѡбаеть слово бжїе достаточно а истиѣно а не ложно проповѣдати со всѣкимъ досветченіемъ книжнымъ ѣкъ ѣтъи аѣлъ Павелъ

пишет ко евреѣмъ¹⁾ ко добрымъ пастыремъ повиноватисѧ, мовить такъ. [Б]ратіе повинуйтесѧ настав'никомъ вашимъ и покоритесѧ. тые бо молѧтсѧ ѡ душѧхъ вашихъ и слово воздати мають ѡ васъ. Евѣлистъ Марко пишет на таковыхъ которыхъ слово бжїе слышать а не чинѧтъ. Съ томъ такъ ясно поведаетъ: не сыпѣте бисирь пре^д свиньѧми да не потоп'чють его ногами. бисирь сѧ розумеетъ слово бжїе. А свѣе есть люди злые а не ве (к. 2) рныи, которыхъ слышать слово бжїе а не чинѧтъ такъ и изнаѣки бжїей складают'сѧ и топчють е ѧко свѣе неразумни^і. [Б]о мовить Лѣка иевѣлистъ [Б]лжнїи слышаще слово бжїе и творѧщие. [Т]ого дела намъ братіе православнымъ хрестіаномъ подобаетъ слово бжїе с пи^инностью слоухати коли оучители ваши поведаютъ вамъ видѧчи дорогоу снїи^и нашего, слышачи слово бжїе истїное, то есть правдивое. в' тотъ чѧ годѧтсѧ намъ верѧ имети и правымъ ср^дцемъ поклонѧтисѧ стѣой трїци ѡцоу и сѣоу и стѣмѧ дхѣоу. а хто верить прав^две а не ѡменьне але блоч^не ѡ правдивого ср^дца своѣ во ітѣю живона[ча]льноую троицѧ то^г живота вѣнѣ наследить. [Ш]ирей тоутъ оуслышимъ ѡ нашемъ снїии дшѣвномъ. [м]сны^і мѧтивый нѣный превысокий и неѡгарнены' и всеможный великий неисказанъный неисписанный неѡзаемый (sic) бгѣ, который сотворилъ нѣо и землю и все што есть на ней. Тот сотворилъ в'се к'воли сѣтой (2 зв.) своей бо ѡ нарадилъ нѧ в себе нераздел^но ѧко ѡцъ и снѣ и стѣй дхѣ а гдѣ дхѣ тамъ ѡцъ и снѣ, также веримо и также ѡповедаймо, ижъ то ѡно есть бжѣтво а такъ мѧтивый бгѣ сотворилъ члѣвка на ѡбра^з ѡбличѣи стѣго своего ѧко его іто' мѧти вола бы'ла которому далъ заповедь первому члѣвкоу Адамоу в рай которѣ Евва жона его прельстила порадою горького змиѧ врага дѣвола старого неприѧтелѧ дшного тоутъ ѡ початкѣ свѣта ѡпеваеть ажъ до рожества хѣва по прѣрочеству ѡ хѣ почавши ѡ Моисѣѧ и до всехъ прѣроковъ ѧко ѡ хѣ прѣроковали дхѣмъ стѣмъ. Жоною сталъ сѧ великий оупадокъ на вѣ свѣтъ, грѣхъ первый оуродил'сѧ прабабою нашою Еввою ижъ за тотъ грѣхъ вси люди родимые на семь свѣте были ѧ неволи а такъ тамъ неволя див'но сѧ розоумее^т, а хто хочеть тоую неволю ведати слѣхѧ иже стѣго пис'ма пил'но и познаешъ ѧко ѡповедаеть пис'мо стѣое тоую неволю нашоу. [Т]акъ есть длѧ грѣха пер'вого (К. 3) ѡнъ хто мелъ оумерети с того свѣта дшѧ в пекло несѣѧ просто. Было того мнѣ лѣт ажъ до ржѣтва хѣва. [Б]гѣ пакъ во троици едї рачилъ то оу високомъ своемъ прѣтоле нѣномъ нѧ сотворенье свое ѡбдарити ижъ стѣмъ своимъ милѣрдѣемъ воспо[м]а^иноулъ на свое сотворѣе ижъ самъ члѣвка сотворилъ к'воли собѣ на ѡбразъ свой оудивить рачилъ ижъ дшїи в пекло идоутъ — не выборомъ але вси пос'полоу, Иѡѧ креститель и инѣшие сѣтые прѣв'чнии ѡцѣи Аавраамъ Исакъ Иѧковъ и Данилъ прѣркъ и ѧнѣшие пророцы а то все длѧ грѣха первѣ. А такъ была вола нѣного цѣра в томъ и мѧтъ во послѣдний вѣкъ ѡкрытисѧ рачило по пророчествѣоу валаамлю. Бо мови^т воси^иаетъ звез'а ѡ Иѧкова и востанеть члѣвкъ ѡ [И]зѣѧл, и Данилъ пророкъ пишетъ ѧко придетъ сѣпнѣкъ но не вемы кто есть, мы творимъ ѧко безъ

¹⁾ На березі: „за тлѣ“.

[illegible]

Рекъ еси на сѣмъ крѣщеніи ѿрекаюся сотоны и всиѣ дѣла его а ѿрекши зась волю его чынишь. Рекъ еси верую бѣгу быти во троици единомъ, то тое веры неполнишь, а што есть вера чти послѣ Иваново акъ вѣрити маемо в' бѣга и чынити заповѣди его, которыежь заповѣди тоестъ приказаныа его. Чомоу не приказалъ бѣтъ большей членковъ намъ дѣржати ѿнодесять а то для того ижь роу члѣкъый немощный а не твердый и до науки. Того дѣла бѣтъ повелель десѣть словъ дѣржати а и такъ невѣмы хто бы иѣ мелъ зоупочна выдѣржати межи (5 зв.) нами хрѣтианы на семъ свѣте. —

Далі йде „Наука кождому христ. члѣкови з десѣтера бѣжего приказана“; з неї збереглася одна тільки сторінка. Початок її: „Потребно вѣдати ижь прежде закона“... Можна припустити, що оці статті збірника написано десь на півночі, можливо — на Чернігівщині. За це свідчать прикмети давніх північно-українських рукописів і між ними — ~~е~~ замість давнього ѱ, поруч з характерними особливостями української, не білоруської мови.

Син. № 937. Збірник у 8-ку, писаний півуставом к. XVI в.; описали його Горський та Невоструєв (ч. 332) де зазначено, що книга „куплена в Литві в столице в Вилне“ в монастирі Св. Духа; купив дяк Плакидин, за якого згадується у справах посольського приказу р. 1654. Горський та Невоструєв докладно описали цього рукописа, тому не зупиняємося на ньому. До однієї з 18 статтів учені описувачі додають увагу „нарѣчіе бѣлорусское“ (с. 775); але такі форми, як, наприклад, „занюж“ (= занеже) 27, 29 і далі, оутикають 27, шати бѣлие 30, питаеть (= пытает) 31 зв., свідчать за те, що писав — хоч і у Вильні — писар-українець. До історії українського письменства цікаві: к. 1. „Наука хотящим вѣдати лѣнное теченіе“, що її написано р. 1595, поч. „Вѣдай читателю ѿ лоунномъ теченіи“... Наводимо зразки мови: „двѣ личбѣ, которой години на день албо в ночь, а личба чорнымъ писмомъ ночь значитъ а червонымъ днь...; такъ теды маешъ вѣдати ѿ лоунномъ теченіи“... і т. и., 1 зв.; к. 20 зв. „Початок вопросоу смыслоу разума“ питання-відповіді типу загадок, з численними українізмами: чого 24 зв., абы ів.; протоса разумѣет, не маючи 25 зв.; тогды, вдари жезлоу у море 26 зв.; занюж, оутикають, кождую рѣ. 27; кождый, ведлугъ, немощныма очима 28; выймаючи иѣ мукъ вѣчныѣ, не слухают, занюж 29, і т. и. аж до к. 30;

к. 30. Молитвы до Гѣ н. Игѣ: „ту просимо игѣ хѣ бѣ нашего, абы за причиною и молитвою гѣтыѣ змиловался наѣ нами“; взываемо, кгда, свѣдечество, бѣлие которое мѣли, шати бѣлие потлумляемо..

к. 31. зв. Изложеніе ѿ православнѣ вѣрѣ: короткыѣ пытаніемъ и ѿповѣданіемъ для латвѣйшого вырозумленѣ хрѣтианскиѣ дѣтеѣ. Странѣ пи-таеть зловѣрѣный, а правдивѣй благовѣрѣный ѿповѣдаеть.

Зазначимо ще статтю, к. 142, ѿ преѣнеѣ бытии хѣвѣ и ѿ божествѣ и ѿ воплощенѣй. Поч.: „Много бо кратъ и разѣличными виды мѣтивый сотворитеѣ наѣ ваѣ кѣ себе навращаючи наѣчаеѣ“ — це трактат проти лютеранів („пѣнове лютри“ 151 зв., „братіе лютри“ 157 зв. а разом — проти всіх

узагалі протестантів, які припускали різні сумніви що-до другої іпостаси Трійці. Як свідчить *ы* зам. *і* — не можна твердити, що „нарѣчіе“ пам'ятки — „бѣлорусское“.

Звертаємось до рукописів справді білоруських. Таких у Синодальній бібліотеці — два:

Син 367 (= Гор. і Нев. ч. 203) Збірник білоруського письма, півустав XV в., писаний коло 1478 р. Тут знаходимо: на к. 222 — невеличку генеалогію литовських князів: „В лѣтѣ .ѣ. ѿ. п. оумре кнѧ велики. ѡлгерд литовьскыи, кедимінович. ѡ седе по немѣ гнѣ его [на березі: троиденѣ. витеѣ] ѡкайло. на кнѣженіе на литовскомѣ. сии ѡлгердѣ не едины снѣ ѿ ѡца своего быѣ. но инѣи мнози братѣи его бѣгахоу снѣве. кедимінови. наримонѣ ѡлгердѣ. ѡвноутеи. кестѣтен. кориадѣ. любортѣ мѣтивитѣ во всеи же братѣи своем ѡлгердѣ превъзыде властію своею и саномѣ. понеже пива и меду и вина не пѣаше имѣаше же ѡлгердѣ. вѣ. снѣвъ ѿ перьвыѣ жены пѣтѣ. а ѿ другиѣи ѿ тверпѣнѣи седмѣ. бѣгахоу же снѣве ѡлгердовы. андрѣи. дмиѣреи. костѣнтинѣ. володимерѣ. фѣдорѣ. корибоуѣ. скиригайло. ѡкайло. свитригайло. коригайло. лоугвеніи. а оумираѣи приказалѣ старѣйшиньство снѣоу своему ѡкайлоу. емоуже кнѣіе великое поручи. и быѣ ѡкайло ѡбладаѣи всею землею литовьскою“.

К. 354. „ѡ оумученіи пана нашѣ ѡсѣ Криста“ — видав цю статтю Тупіков, у „Памятникахъ древней письменности“ Мова білоруська.

К. 435 зв. Без заголовку — оповідання про трьох волхвів, що приходили поклонитися Христові; видав я у „Пам. древней письменности“. Мова білоруська.

К. 493. Списание Сиеѡ Антиоха... о звѣрѣх нарицаемыхъ Стефанѣи [и] Ихнилата — з численними поправками — м. б. перекладача? Мова — слов'янська.

Син. 558. Збірник аналогічно складений, але неоднотимово написаний: XVI в. (кк. 1—8), XV в. (останньої чверти XV в. кк. 8—37, трохи раніш кк. 38—98; 1460—70 рр. — к. 94—165 зв.), білор. півустав. Зазначимо статті:

к. 38. Тлумачення на „Пѣснь пѣсней“ — з білорусизмами та українізмами (до менѣ 41, але онѣ сѣ уже был оухилилѣ 42, накрапшаѣ 42, ѡдныѣ възгладненіемѣ 41 відв., межы крыны 42 відв. і т. и.);

к. 50 зв., „Будиж вѣдомо мако рече аплѣ без бжѣа любви снѣти не може“ (заховується 53);

к. 55 зв. Кѣ сѣ мша четѣ римскиѣ ѡбычаемѣ маѣце бжѣей (капланѣ 55 зв., жѣ 58) — до к. 59, а далі потаємна молитва капланська латинською мовою, але літерами слов'янськими, з перекладом на слов'янську мову;

к. 63. Житіє Алексѣя челѡв. божѣа; мова ц.-слов. з рисами народньої мови: ходѣчи, ис короблѣ, въ скарбѣ, клѣтицю, перетерѣплю.

к. 99. Слово о трехъ короляхъ перскихъ — видав я, „Пам. др. писѣм.“.

к. 166 — чини висвячення на єпископа і т. и. Цікаві дописки: 1) 62 — „лиха поперѣ да не помочи еи ничиѣ“, але це обвинувачення неслухне: папір гарний добре, вигладжений з останньої третини XV в.

2) к. 181 зв. „И Исиѣ бжѣю мѣтью еѣскпѣ смолѣнскѣй се пишоу рѣкою своею“ — це наочно свідчить про те, що рукопис західньо-руського походження.

§ 4. Наприкінці моїх нотаток з подорожи наведу ще один запис з поч. XVI в., що я списав з Євангелії колишнього Гуслицького монастиря № 8, in f°. На форзаці — „Сіє Євангеліє написано в 7035 году, по 1772 год ему 337 годов. Игумен Парєєній“. На останній картці читаємо таке:

„В лѣтѣ 337 индиѣ еї мѣца марта 31 при | дрѣжавє велико короля Жи-
кгимонта. списана | бѣ сїя книгѣ глємое еѣлиє тєтро. замышлє | нїє и пра-
зою и роукою много грѣшнѣ | раба бжїа врѣлѣ Игнатїа попа прѣчтнѣ | скаго
оу волковыскѣ. кѣ црѣкви чтнѣ | храма стїго великомѣнка и побѣдонѣца |
славнѣ Георгїѣ а настоятелю и сослу | жителю ѿцѣ Рачѣноу во Мстїбо-
гове. | бгѣ дай емѣ многа лѣта а по смрти его вѣчєваа памѣтѣ. | Слава
свершителю | бгѣ дающемѣ на | чало и конецъ | всѣкому дѣ | лу бгѣ и | же
ѿ немѣ начинаему. |

Таким чином Євангелія Гусл. ман. № 8 — є пам'ятка білоруського письма, а написано її р. 1527.

Безперечно, між рукописами Син. бібл. є ще такі, що походять з України або Білоруси, але за браком часу я не зміг їх розшукати та переглянути. До цих пам'яток давньої української культури я повернуся ще згодом.

Акад. Володимир Перетц.

До пояснення „Енеїди“ Котляревського, ч. IV, строфа 50.

У цій строфі, що нею кінчиться рація старшого з посольства Енея до Латина, між иншим, згадується про Пендосів:

А це сап'янці — самоходи,
Що в них ходив іще Адам:
В старивнії пошиті годи,
Не знаю, як достались нам;
Либонь достались од Пендосів,
Що в Трої нам утерли носів, —
Про то Еней зна молодець...

Що таке „пендоси“? Академик Єфремов у своїх примітках до цього уступу дав таке пояснення, проте ставлячи до нього знак запитання: „пендоси — кирпаті люди (?)“¹⁾ Та насправжки це не так. Пендосами тубільці Криму називають місцевих греків. Назва ця походить від грецького слова *пέντε*, по ново-грецькому *пéнде*, що визначає п'ять, і має характер зневажливого прізвиська як, от кацап поруч з великорус або

¹⁾ Твори Ів. Котляревського. За редакц., з передн. словом та примітками акад. Сергія Єфремова. Д. В. У. Бібліотека укр. класиків. 1926, стор. 356.

хохол поруч з українець. Пояснити це можна ось чим. Греки за найобразливіший рух, як українці „дулю“ чи великоруси „шиш“ („кукиш“), уважають, коли хто-небудь проведе п'ятірнею згори донизу по грековому обличчю, себ-то, мовляли бурсаки, завдасть т. зв. „вселенську смазь“. Щоб зганьбити грека, досить здійснити цей рух не реально, а тільки символічно, показати, наприклад, грекові п'ятірню, навіть тільки вимовити слівце: *πένδε!* Маючи на увазі такий вплив на греків згаданого руху чи слова, тубільці Кримські й називають, певніше сказати: дражнять місцевих греків, звучи їх пендосами. Котляревський, очевидно, добре це знав і в відповідному уступі використав термін, який так добре пасує до пародійного стилю його поеми.

П. Кудрявцев.

Ще дві слові про Ор. М. Новицького.

В XIII—XIV кн. „Записок Істор.-Філол. Відділу У.А.Н.“ на стор. 174—184 я надрукував два невидані уривки з автобіографічної записки Ор. М. Новицького. Як додаток до даних у примітці першій до стор. 175-ої бібліографічних показників друкованої літератури про Новицького, я повинен зазначити ще повідомлення проф. Е. А. Боброва, надруковане ще 1907 року в 3-ій книзі тому XII „Извѣстій Отдѣленія русск. яз. и словесн. Рос. Ак. Наукъ“, як XVIII-ий розділ повідомлень проф. Боброва, що їх видрукувано в цьому виданні під спільним заголовком: „Изъ исторіи русской литературы XVIII и XIX столѣтій“. Центральний зміст невеличкого (стор. 239—243) розділу, що має заголовок: „Благодарность цензору“, становить лист до Новицького від 9 березня 1856 р. українського етнографа Миколи Андрійовича Маркевича (1804—1860 р.р.), в якому останній складає подяку Новицькому, що цензурував Маркевичеву книжку „О народонаселеніи Полтавск. губ.“ (Київ, 1855), за те, що, завдяки освіченій доброзичливості цензорів, книжка „явилась въ свѣтъ не обезображенною, не изуродованною“, а зберегла свою первісну „чистоту“.

У цьому-ж-таки повідомленні проф. Бобров 1) нагадує про те, що історію переходу Новицького з академії до університету він розповів у своїй книжці про Посельта, та 2) висловлює жаль, що автобіографічну записку Новицького було надруковано свого часу з скороченнями. Мені приємно відзначити, що на мою долю припало відновити головні з цих скорочень.

У згаданій примітці я намагався зазначити літературу, яка подавала-б відомості про життя, особу та діяльність Ор. М. Новицького. Тепер мені хотілося-б зробити до зазначеного показника додатки, навести літературу про його філософські твори й світогляд.

Не скажу, щоб з Новицького був природжений філософ. Юнацькими роками він мріяв про медичну кар'єру. Маючи міцний та ясний розум, со-

лідні наукові ресурси, не аби-який дар слова та вмючи працювати регулярно й методично, він обіймав філософську катедру, йому доручену, не тільки з честю, але блискуче. В ті часи (30—40 р.р.) професори друкували не так багато, як потім, але проф. Новицький, окрім актової промови „объ упрекахъ, дѣлаемыхъ философіи въ теоретическомъ и практическомъ отношеніи, ихъ силѣ, и важности“ (Київ, 1838), за час своєї професорської діяльності в Київському університеті (183—1850 р.р.) надрукував два підручники, — один з психології (К. 1840), другий — з логіки (1841), що, правда, являють собою переробку підручників базельського професора Фридриха Фішера. Скасування самостійних філософських кафедр в університетах, з наказу петербурзького уряду, наляканого повіддю революційних рухів у Західній Європі року 1848, примусило, як ми вже знаємо, проф. Новицького залишити університетську катедру в повному розквіті своїх сил року 1850-го (йому було тоді 44 роки). На щастя для науки, він і після того, як залишив катедру, не покинув наукової праці. Рр. 1860—1861 він випустив у світ у чотирьох частинах свою працю з історії стародавньої філософії під заголовком: „Постепенное развитие древнихъ философскихъ ученій въ связи съ развитіемъ языческихъ вѣрованій“. В передмові автор застерігає читачів, що, складаючи свою працю, він користувався творами західньо-європейських учених, переважно Целлера, але, „пользуясь, какъ этимъ, такъ и другими источниками“, він, „всегда слѣдоваль собственному плану, а иногда признавалъ необходимымъ въ изложеніи самыхъ ученій не придерживаться никого“. Проте розумна, путяща, змістовна книжка дуже не поширилася, що-ж до преси, то зробила в ній хіба тільки той вплив, що викликала велике проти себе обурення рецензента з „Современника“ Чернишевського, який у 6-му числі цього журналу за 1860 р. умістив сувору й гостру рецензію на 1-шу частину книги Новицького¹⁾. Тут, безумовно, виявилось розходження між автором і критиком що-до основних їхніх поглядів.

Після смерті Новицького, що сталася 4 червня за с.с. 1884 р., його головний філософський праці, як і взагалі його філософії, доля припала щасливіша. Я. І. Колубовський, що дав перший повний і закінчений, хоч і короткий, нарис історії російської філософії, як додаток до російського перекладу „Исторіи новой философіи“ Ібервега-Гайнце (1-ше вид. 1890 р., 2-ге 1898—1899 рр.), приділяє в цьому нарисі відповідне місце й Ор. М. Новицькому, підкреслюючи вплив на нього Фіхте, тимчасом як насправді вплив Фіхте позначився на Новицькому не дужче за вплив Гегеля. А втім і Олександр Ів. Введенський у своєму трактаті „О судьбахъ философіи въ Россіи“ („Филос. очерки“. Вип. I СПб. 1901) — можливо слідом за Колубовським — каже про те, що Новицький був під впливом Фіхте. Року 1914-го вийшла між люди книжка проф. Флоренського „Столпъ и утверждение истины“. Автор говорить про Новицького тоном великої до нього пошани. На стор. 614—615, бажаючи

¹⁾ В № 1-му „Русск. Слова“ за 1861 р. вміщено рецензію П. Лаврова на книгу Новицького.

підкреслити онтологізм, як основну рису російської філософії, він ставить Новицького поруч з такими мислителями, як Сковорода, Іннокентій Борисов, Гогоцький, Юркевич, а на стор. 645 каже про „славную Киевскую школу историковъ мысли, примыкавшую къ платонизму и къ нѣмецкому идеализму“, до якої насамперед треба зачислити Іннокентія Борисова, що був у 30 роках минулого століття за ректора Київської духовної академії, а потім „друзей его“, — насамперед „О. М. Новицкого“, далі Карпова, Гогоцького, Скворцова, Міхневича, Авсенева, Амфітеатрова (звичайно Якова Кузьмича). „Изъ болѣе позднихъ представителей той же школы нужно въ особенности упомянуть П. Д. Юркевича и, близкаго къ Новицкому по духу, хотя и не Киевлянина, М. А. Остроумова“. Всіх їх об'єднує те, що в основу пізнання вони кладуть „актъ внутренняго объединенія познающаго съ познаваемымъ“.

Наступного року вийшла в Дорпаті „Русская библиографія по исторіи древней философіи“ А. Яценка, де автор не тільки докладно переказує зміст чотирьох частин головної праці Новицького („Постепенное развитіе дрвн. филос. ученій“), але й додає до цього переказу таку рекомендацію: „Это обширное (свыше 1½ тыс. страницъ), четырехтомное изслѣдованіе проф. Новицкаго есть наиболѣе полный, содержательный и оригинальный русскій курсъ общей исторіи древней философіи, интересно и блестяще написанный. Весь его проникаетъ возвышенное и цѣльное синтетическое философское міровоззрѣніе. Это одинъ изъ лучшихъ русскихъ общихъ обзоровъ древней философіи. Произведеніе капитальное. Особенно разработаны отдѣлы пифагорейской и неоплатонической философіи“. Наприкінці А. Яценко дивується, „почему нѣтъ второго изданія, такъ какъ первое давно стало библиографическою рѣдкостью. Этимъ объясняется, вѣроятно, сравнительно малая извѣстность этого выдающагося для своего времени сочиненія“.

Року 1922 з'явилася перша частина „Очерка развития русской философии“ Густава Шпета, де подано не так історію російської думки, як памфлет на російську філософію, блискуче, між иншим, написаний — з величезною ерудицією, справжньою дотепністю думки й слова. Тут Новицькому присвячено до 10 сторінок, пропорційно чимало, причому на цих сторінках надзвичайно дотепне, гостре перо Шпетове не то що затупилося, але якомсь зм'якло, й з-під нього виступає образ професора філософії, який володів „істинно философским вкусом, чутьем и сочувственным пониманием задач философии, как в своем роде единственного и незаменимого вида культурного творчества“ (стор. 198). Це поки-що найповніший та найдокладніший нарис про філософські погляди Новицького.

Нарешті 1927-го року в Москві вийшла велика обсягом (550 стор.) і багата змістом книжка А. Ф. Лосева „Античный космос и современная наука“. Автор, оскільки я знаю, вперше заявив про себе в пресі розвідкою „Эросъ у Платона“ в „сборникѣ статей по философии и психологии“ учасників семінарів проф. Челпанова, виданому в рік двадцятип'ятилітньої педагогічної діяльності свого професора,

а позаторік відразу випустив чотири великі книжки, — окрім вище згаданої: „Философия имени“, „Диалектика художественной формы“ і „Музыка как предмет логики“. Всі книги об'єднує прагнення дати „смысловое объяснение“ тим відтинкам дійсності, які автор обрав для пояснення, а через те що „смысловое объяснение“ дав тільки діалектика, і кожна з книжок дав діалектичне доведення тих категорій, що ними даний відтинок дійсності пояснюється. А як — далі — діалектика не є авторів ринахід, бо її основи закладено ще в стародавній філософії, то автор заглиблюється у вивчення перводжерел давньогрецької діалектики. Зокрема в книжці про античний космос він хоче простежити, „какие диалектические категории приходилось пускать в ход греческим астрономам и философам, чтобы осуществить конструкцию созерцаемой ими вселенной“. З давньогрецьких текстів, що стосуються до цього завдання, автор найбільш захоплюється вивченням текстів Платона, Плотіна та Прокла, так само Аристотеля, причому до своїх попередників, що вивчали цих філософів, як до росіян, так і до чужоземців, автор ставиться не завсіди прихильно, але викладом Новицького та матеріялами, що він зібрав, Лосев широко користується, викладаючи давньогрецькі мітологічні погляди, що їх використали стародавні пітагорейці; великі уривки з так зв. „священного слова“ пітагорейців він наводить у перекладі Новицького (див. стор. 22—26), а виклад та критику Аристотеля в Новицького дуже вихвалює: Новицький „на редкость отчетливо представляет себе основной недостаток системы Аристотеля“, гадаючи, „что надлежало оба эти начала, материю и форму, не только предположить, но и вывести, надлежало показать, что выявление есть самая же идея, что сама форма производит материю, при чем он не хочет видеть у Аристотеля только одно отождествление формы и материи, как то обычно видят, но вскрывает наличие тут и тождества и различия, не находя тут синтеза, а находя, подобно нам“, тоб-то Лосеву, „только описание (что, в конце концов, конечно, не может не вести к дуализму)“ (стор. 492 ¹⁾).

Як бачимо, Ор. М. Новицького, мало не забутого наприкінці його життя, тепер, за 44 роки після його смерті, не можна вже вважати за філософа забутого. Лишається побажати, щоб з'явилася, нарешті, спеціальна про нього монографія, що показала-б, між иншим, якою мірою має право на високу оцінку той автор, до якого свого часу поставився так суворо Чернишевський.

П. Кудрявцев.

---

¹⁾ В „Указателе упоминаемых“ у книзі Лосева „авторов“ помилково замість 492 сторінки зазначено 92-гу (на стор. 542-й).

3 Ялтинської доби в житті Ст. Руданського.

(На підставі неопублікованого листа С. Руданського 1863 та інших джерел).

Збирати матеріяли до біографії якогось письменника стає тим важче, що більше часу минає по його смерті. Не легке це завдання і для біографії Ст. Руданського. Від дня його смерті розділяє нас віддаль понад 50 років, на які припадає до того і період громадянської війни, особливо фатальний загибіллю різних архівних сховищ. Знищені, наприклад, архіви Кам'янецької Духовної Консисторії та Кам'янецької Духовної Семінарії своїми цінними матеріялами чимало могли-б прислужитися освітленню життя цього поета, яке, за висловом акад. С. Єфремова, „є для нас один суцільний люк, що зіє чорною дірою в історії нашого письменства“¹⁾. Тим-то аж надто цінний є кожний новий документ, що кидає хоч яке світло на невідому й незвідану постать оцього „Самотнього співця“. А що вже казати за який власноручний лист С. Руданського, що в ньому він сам за своє життя промовляє, іноді одним словом спростовуючи сумнівні припущення про щось в його біографії!

Одного такого листа поетового²⁾, що його ласкаво передала Вінницькій філії Всенародньої Бібліотеки України при В.У.А.Н. племінниця поетова Марія Григорівна Руданська, за чоловіком Кмита, ми тут і подаємо.

З цього листа видно, що влітку 1863 р. в Степана Руданського в Ялті гостював його наймолодший брат Олександр, який вчителював тоді в Приворотській Духовній школі. Окрім бажання побачитися з братом, Олександра потягла до Криму і його хвороба — фатальні в роді Руданських сухоти³⁾. Не знати, якою мірою використав Олександр, гостюючи в брата,

¹⁾ Див. ак. С. Єфремов, *Самотній співець* — в вид. „Знадоба для життєпису Ст. Руданського“, К. 1926.

²⁾ Лист цей зберігається у вінницькому Будинку-Музеї ім. М. Коцюбинського, куди з Він. філії його передано.

³⁾ Про цю Олександрову хворобу згадує в нижчеподаному листі Степан („Пише, що він харкає кривлею“), але докладніше описує стан Олександрового здоров'я оце медичне свідоцтво, що ним мабуть запасає Олександр на-весні 1863 р. їдучи до Криму:

Свидѣтельство.

Свидѣтельствую, что Г. учитель Приворотскаго Духовнаго Училища Александръ Руданскій имѣющій отъ роду 23 года, слабаго тѣлосложенія, страдаетъ кровохарканіемъ, сопровождаемымъ кашлемъ, болями въ груди, затрудненнымъ дыханіемъ, ускореннымъ пульсомъ. Грудь Г. Руданскаго узка съ нѣсколькими выдающимися ключицами; при выслушиваніи груди спереди, въ верхнихъ ея частяхъ слышатся мелкопузырчатые хрипы и примѣтно услышанное выдыханіе, тонъ слегка притупленъ, особенно нѣсколько ниже правой ключицы. Мокрота красноватаго цвѣта. Изъ описаннаго видно, что Руданскій дѣйствительно боленъ и требуетъ медицинскаго леченія при совершенномъ спокойствіи и свободѣ отъ занятій; по этому необходимо ему по моему совѣту отправиться на южный берегъ Крыма, котораго теплый климатъ при другихъ медицинскихъ средствахъ можетъ поправить разстроенное здоровье Г. Руданскаго. г. Винница 20 Апрѣля 1863 года.

Город. врачъ Щавинскій.

південне кримське сонце: чи поправив він своє розхитане здоров'я? бо, за Степановим листом, потрапив він туди в не дуже-то добрий час, коли сам Степан „тяжко слабий був“ і „гриз на чім світ нещасного Олександра“, мабуть нервуючи й вередуючи підчас своєї хорости. Коли від'їжджав Олександр додому, то мабуть помилково захопив, замість свого, Степанового сурдута. За порадою старшого брата Григора він збирається, коли виявилася помилка, переслати Степанові його сурдута. Отож Степан прохав передати, щоб він не робив цього, залишивши вбрання собі. Олександрового сурдута він уже переробив на себе в скрутний час, це саме радить зробити й Олександрові з його сурдутом.

Як обминути низку дрібних, нехай і цікавих для життєпису Ст. Руданського, згадуваних у листі фактів, як от: „харкання кривлею“ братів Олександра та Юхима, згадка про якихось акцизних Чернявських — Степанових приятелів ще по Петербургу, та згадки про свою особисту тяжку хорість, то-що, то найцінніша частина цього листа є місце, де він каже про своє матеріяльне становище у Ялті.

Дотеперішня біографічна література, не маючи достатніх даних, якось невиразно й неоднаково освітлює матеріяльне становище Ст. Руданського в Ялті. Одесит-Комар у „Зорі“ 1886 р. подає відомості, що Руданський в Ялті „не знав ні розкоші й багатства, ні бідности“, що „невеличка квартира його зовсім не скидалася на панську. Обставлена вона була дуже вбого.“ Заверне до прихильного Степана Васильовича декілька чоловіка, — і сісти ніде“, що „Із їжі Руданський не вередував: борщ на обід та шматок м'яса, галушки на снідання або на вечерю, — інших вигадок не було і в помині“ („Знадоба“ — 26-27 стор.). Але згодом ці відомості В. Герасименко за свідченням Софії Хомични наче корегує, намагаючись матеріяльне становище поетове змалювати кращими, ніж в Одесита, рисами. В „Записках“ кн. V, стор. 30, 1925 р., він подає: „З боку матеріяльного в Ялті йому (тоб-то Руданському. М. Х.) жилося добре“, а в другім місці: „Степан, як каже С. Х., не хотів обзаводитися нерухомою власністю не через брак грошей у нього, а просто тому, що його серце не лежало до того...; тут треба внести поправку, що С. Руданський жив не в братовому будинку, як це записано у Якимовича, а він жив на дачі Мордвинова, де займав 6—7 гарно умебльованих кімнат“¹⁾).

Тепер же на підставі цього листа треба припустити, що Одесит був не перебільшеної думки про слабенькі матеріяльні достатки поетові в Ялті, бо-ж тільки добившись економії Воронцова, себ-то верха свого добробуту, Ст. Руданський може що-дня „свій обід мати“, а про вечерю ще й не мріє. Після цього якось неясним стає свідчення в цій справі Софії Хомични. Її зауваження, що наче в Руданського не бракувало грошей, згадка про гарно вмебльовану в 6—7 кімнат квартиру, мов-би суперечать, поки нема інших даних, дотеперішній уяві про матеріяльне становище поетове в Криму.

¹⁾ Підкреслення наше.

Правда, опублікований 1926 р. в VII—VIII кн. „Записок“ лист Ст. Руданського з 22/VIII—1867 р. вносить уже в питання про життєві умови поетові в Ялті більше ясности, з'ясовуючи, що поет і тоді ще, на 6 році своєї служби, не міг перебути без допомоги від матери й брата Грицька; та проте лист з 17/IX 1863 р. освітлює життя поетове в Ялті з матеріального боку багато докладніше. З цього листа довідуємося, що до своєї служби у Воронцовській економії Руданський одержував по Ялтинській лікарні основного утримання тільки-но 200 карб. і, певна річ, без допомоги з дому прожити в Ялті аж ніяк не міг. Поліпшивши значно (на 300 крб.) посадою в графській економії свій матеріальний стан, поет наче вдруге на світ народився; миліше став, за його власним висловом, на людей дивитися, коли з'явилася в нього перспектива що-дня „свій обід мати“. Тепер на підставі листа самого поета нам став відомо, що не тільки шкільними роками, як це вже здавна в біографічно-критичній про Руданського літературі встановлено, поет страшенно бідував, а й перші роки Ялтинського його життя з матеріального боку були дуже важкі й незабезпечені. Аж поки добився отої Воронцовської економії, поет мав у Криму нужденне життя й голодував у справжньому розумінні цього слова.

На жаль, більше документів про перші роки перебування в Ялті Ст. Руданського поки-що немає. Дещо з цієї доби поетового життя в Криму можна поповнити спогадами Марії Григорівни, небоги Ст. Руданського.

М. Гр. подає, що Ст. Руданський напервах свого перебування в Ялті жив з Явдохю в землянці. Землянку тую він збудував на клапті землі виноградника, якого подарувала дядькові княгиня Воронцова ¹⁾ в подяку за те, що він гарно її лікував. Коли-ж батько М. Г., Григор Вас., побував у Ялті й побачив, що дядько Степан живе в убогій землянці, то почав його намовляти, щоб він збудував хату. А що грошей у Степана не було, то їх запропонував Гр. Вас. Довго Степан на це не приставав, відмовляючись від братових грошей, але потім погодивсь узяти гроші, видавши братові розписку ²⁾, що хата збудована на його землі, належить його братові ³⁾. Після всього, що ми вже знаємо з життя поетового в Ялті, усе це дуже ймовірно та й наче правдивіше за ті відомості про купівлю землі, які подає 1886 р. в „Зорі“ Одесит, зауважуючи: „Переїхавши в Ялту, перш усього задумав він купити собі невеличкий кусок землі та збудувати хатину, щоб не треба було що місяця переїздити з одної квартири на другу з жінкою і дітьми... Сяк

¹⁾ Порівн. звістку, що Воронцов подарував Руданському невеличкий ґрунт на Кутузівській вулиці — в П. Горнянського, Біля могили Степана Руданського, „Записки“ кн. VII—VIII, стор. 406.

²⁾ Розписка ця, з слів М. Гр., повинна й досі збергатися серед інших документів в Олександра Григоровича, небожа Руданського на Далекому сході.

³⁾ Віра Юхимівна, друга небога поетова, розповідає, що начеб-то Степан узяв у Грицька 1½ тисячі карб., а векселя йому видав на 3 тисячі.

так спромігся¹⁾ вкінці на невеличке місце, хоч і не довелося вистроїти своєї хати“ („Знадоби“ стор. 26). І справді, тільки-но в подарунок, а не купівлею за власні гроші, міг лікар-поет, що на п'ятому році лікарської служби прохає прислати з Хомутинець полотна на сорочки (В. Герасименко — Новознайдений лист Руданського 1867 р. — „Записки“ кн. VII—VIII), дістати шматок землі в Ялті.

Чом-же поет так бідував в Ялті?

Повідомляючи брата про те, що його матеріяльне становище поліпшилося, Ст. Руданський наприкінці листа пояснює між иншим, чом він, одержуючи 500 карб. на рік, не може мати, крім обіду, ще й вечері: „оттаякая то проклятая Ялта! Ні, не проклята, хороша вона псяюха, та дорого жити“. Та не сама дорожнеча, на нашу думку, спричинялася до нужденного життя поетового в Ялті. Багато тут важили й непрактичність поетова, невміння орієнтуватися в житті, розрахувати свої кошти.

За словами Марії Григорівни, коли в дядька випадково була яка, вільна копійка, то він її витрачав на покупку різних старовинних речей та предметів, кримських кустарних виробів, на книжки²⁾, брав участь в експедиціях для розкопів, допомагав українським гурткам, то-що. А особливо тут багато важила безмежна добрість Руданського. Незаможних пацієнтів він лікував не тільки дурно, ба навіть частенько допомагав, віддаючи їм свою останню копійку. „Бувало й так — зауважує Одесит („Знадоби“ стор. 26) — що бідному чоловікові нема де жити, щоб лічитися, — і Руданський дає свою хату, лічить. Годує, чим Бог послав, і не жде ніякої заплати“. Про таку-ж безмежну некорисливість Руданського маємо й пізніше свідчення поетового сучасника Ф'єрфора, що його 1925 р. записав П. Горянський в таких словах: „З бідних за допомогу ніколи грошей не брав, — навпаки, на свої гроші купував для них ліки, часом і їжу. З людей заможних брав не більш, як карбованця. Коли давали йому якусь більшу суму, напр., три карбованці, Р. лишав собі одного, а два повертав назад; коли-ж не мав у кешені решти, то повертав гроші цілком, прохаючи заплатити иншим разом“³⁾.

Як анекдоту, поширену свого часу в Ялті про добрість дядька Степана, в родині М. Гр. переказували такий випадок. Якось прийшов до дядька Степана лікуватися один вбогий студент. Дізнавшись, з розмови, що він нічого, окрім подертого сурдута, не має, дядько миттю розібравсь, та й віддав йому своє вбрання, чоботи, ще й грошей, скільки мав. Після цього Степан сидів півдня в Явдошиній спідниці, поки Явдоха діставала десь у місті потрібний йому одяг.

Кінець листа з 17/IX—1863 р., як і в листі з 22/VIII 1867 р., присвячено інформації про перебування царів в Ялті. Приписка за царів у листі

¹⁾ Підкреслення скрізь наше.

²⁾ З слів Віри Юхимівни, Комарницькі по смерті Ст. Руданського дістали були між иншою спадщиною колекцію скійок і чимало книжок.

³⁾ П. Горянський, Віля могили Степана Руданського, „Записки“, кн. VII—VIII, стор. 406.

1867 р. (див. Новознайдений лист Руданського, „Записки“ кн. VII—VIII) деякими своїми висловами („наш цар“, „бідний цар“) дає підставу для В. Герасименка закинути поетові політичну неграмотність, несвідомість у тодішніх соціально-політичних питаннях. На нашу думку, цей закид Ст. Руданському трохи чи не покваний та необґрунтований: у цих бо рядках поетового листа можна вбачати швидше підроблювання поета під тон адресатів листа, отих обивателів з сільського духовництва, серед яких обертався Гриць, аніж шире виявлення поетового ставлення до царату. Нарешті тут може мати місце й умисне підкреслення своєї лояльності або й потрібна на той час обережність: невідомо бо ще, як і через кого пересилав поет цього листа. У листі наведеному далі є місце, на підставі якого можна припустити, що Ст. Руданський, пересилаючи листи, користувався із okazji, писав через якихось ченців, і що листи його взагалі не безпосередньо потрапляли до рук адресатові.

А втім, коли (зворушливі) вислови „бідний цар“, „наш цар“ справді неприємно вражають у листі Ст. Руданського 1867 р., то виразно іншого характеру набирає вже поетова інформація про царів у листі, що ми оце подаємо тут. Зовсім бо не в шанобливому тоні трактує тут він царських осіб, коли пише: „Тепер у нас царів, царів, видимо, не видимо“ та виразнісінько іронізує отим „звісно“, повідомляючи про велику радість з приводу перебування в Ялті царської родини.

Узагалі усенький цей уривок поетового листа отими: „найстарший цар“ „тішимося“, „звісно“ і т. н. відгонить стилем революційних поезій Шевченкових. До речі, Кобзаря, як свідчить Одесит („Знадоби“ стор 27), Руданський знав на пам'ять. З братом Шевченковим — Варфоломієм тоді саме листувався у справі впорядження Тарасової могили (лист Руданського до В. Ковальова — „Знадоби“ стор. 31).

На поданому далі листі до брата є дата, поставлена рукою самого поета: „17 сент.“, а рік, як уважно придивитися, то помітно, що стертий. Зате іншою вже рукою — не Степановою — зверху, у самій горі листа, написано атраментом: „30 сент. 1863 г.“ Цей-же 1863 рік помічений на листі ще двічі вже звичайним олівцем знову іншою — вже третьою рукою: раз поруч неповної дати Степанової та вдруге навскіс з лівого боку листа. Отже треба гадати, що Степан написав листа 17 вересня 1863 р., а брат Грицько, чи хто інший з його родини помітив уже дату, коли одержано цього листа — 30 вересня того-ж 1863 р.

Листа написано на поштовому папері розміром 18 × 11 сант. Письмо дуже дрібне, але добре розбірне. Правопис — суміш ярижки й кулішівки, переважає перша.

Листа тут подано, додержуючись правопису, великих та малих літер, пунктуації та абзаців оригіналу.

Лист Ст. Руданського до брата Грицька.

(1863).

30 сент. 1863 г.

Ялта 17 сент. ¹⁾.

Братику Грицьку ²⁾. Письмо твоє до Олександра в Ялту я одібрав по виїзді Олександра иоставив у себе. Письмо ж Олександра до мене я одібрав два дні тому назад и сь первою почтою спішу одписати тільки не на его, а на твоє ім'я, бо его адресу я и не чув и не знаю. Пише він що він іще на два роки хоче остаться учителювати, бо акцизної праці боїться — нехай и так. Видно учительська праця легша за акцизну.

Пише іще що обміняв мій сюртук и що ти порадив йому переслати до мене. Чорт знає що ти порадив нехай там візьме та пришые білі гузики — и годі бо я вже его сюртук переробив на себе. Кинувся з загарачу, а треба було тяжко (инспектор бач прїхав) я и переробив и вже пересылать его не буду. Тай на чорта пересылать по почті? Велика цяцка сюртук обміняв так обміняв. Скажи ему нехай не посилає ³⁾.

Треба ему свідѣтельство мати отъ ему и свідѣтельство за підписом и повітового дохтора и моїм. Перешли ему куды там знаєш, бо я ще раз скажу що его адресу не знаю, а через монахів писати не буду.

Пише що він харкає кривлею и Юхим теж ⁴⁾, но що я имь пораджу — бог найлучшій дохтор.

У Юхима дочка — так нехай здорова росте собі ⁵⁾. Діти то потіха.

Хомутинецькі здорові и кланяються — поцілуй їх од мене, сь празником поздоров.

А ти Грицьку як там поживаєш? Як твоє здоровля та як твоя служба та кешеня? Недавно через Віницю проїжджали мої Петербургскі чернявські — теперешні твої сослуживці по акцизу и хтілы бачиться сь тобою, та тебе не могли діждатись — шкода! а добрі люди ті чернявські, — жаль що ты не знакомій зь ними вони в Немирові ⁶⁾.

Олександр як їхав так заїздив до них не пише він до мене чи подобались вони ему, а вони до мене писали и дуже раді що его побачили. Так ему и скажи.

¹⁾ Цю дату поставлено не рукою С. Руданського.

²⁾ Грицько — старший брат поетів — народився 1831 року. Як свідчить його дочка Марія Григорівна, він скінчив Под. Дух. Семінарію, служив довгий час в акцизі за бухгалтера. За турецької кампанії його покликало на військову службу, але через поганий стан здоров'я (він увесь час хорував и дуже кашляв — мав туберкульозу) служив не в дійовій армії, а за „смотрятеля“ військового шпиталю в Балті. Тут він и вмер від плямистого тифу 1879 року, переживши всіх своїх братів. (Примітка М. Хр.).

³⁾ Кінчається 1. стор.

⁴⁾ Молодший брат поетів Юхим умер од сухіт на початку 1869 року, як свідчить його дочка Віра Юхимівна.

⁵⁾ Дочка Юхима Віра Юхимівна Руданська, за чоловіком Томасевич, що народилася 1868 р. и тепер мешкає у Вінниці (Бузький спуск), свідчить (так чула вона від своєї мами), що ця сестра її народившия дуже скоро вмерла.

⁶⁾ Кінчається 2 стор.

Теперь щобъ тобі про себе сказати. А то що я отсе недавно тільки поправився одъ своєї тяжкої болізни, а то тяжко слабій бувъ такъ слабій що и світъ мені бувъ опротивівъ и я не мавши на чимъ збувати свою муку, гризъ на чімъ світъ нещасного Олександра, въ которого доволі було и своєї муки. Теперъ запевне мені ажъ дивно самому якъ я мігъ злитися на тихъ що мене такъ щиро доглядали за мої слабості — а тогді підыжъ — якъ проженешъ кого або полаешъ то ажъ легше стане. Нехай вибачає що попавъ підъ такее время.

Теперъ я дуже якось ставъ мило дивыться на людей — бо й мені якось зробилось лучше. Кінчилось уже (незнаю тільки чи на довго) ¹⁾ мое тридцятилітнє голодування. Добився я таки економії Воронцова и окрімъ свого жалуваня (200) маю іще въ рікъ 300 карбованцівъ и того 500 и я вже зможу каждый день свій обідъ мати. И тільки то що обідъ — а вечери іще за сії гроші мати не зможу — оттая то проклятая Ялта, Ні, не проклята, хороша вона псяюха та дорого жити.

Теперъ у насъ царівъ царівъ выдымо не видимо. Найстаршого ждемо и тишымось різними вогнями, стрільбою та музыкою. Звісно великая радість. Будь здоровъ твій братъ Степанъ.

Подав Микола Хращевський.

Нові матеріяли про перебування Ст. В. Руданського в Ялті з рр. 1866—1869.

У цінному, невичерпному архіві акад. А. Е. Кримського ми маємо скількись документів, що освітлюють ялтинське перебування Ст. Руданського в другій половині 1860-х рр. і обмальовують нам Руданського не тільки в приватних відносинах з людьми, ба й як громадського діяча.

Попереду подам тут документи характеру суто-приватного.

I.

Лист з Ялти від Степана Руданського до його шваґра
о. Ст. Комарницького 1867 року, в с. Хомутинци.

(1867).

Про адресата, подільського священика Степана Васильовича Комарницького, ми знаходимо потрібні для нас звістки, приміром, у листі о. Миколи Сіماشкевича до проф. А. Е. Кримського 1906 року. Микола Сіماشкевич сповіщає проф. Кримського, що в кінці 1870-х рр. його дядько Митрофан їздив був до Хомутинець, сподіваючися там, на батьківщині Степана Руданського, розпитати дещо про поета. — „Але — додає Сіماشкевич — тогді там на приході були вже не батьки Рудан-

---

¹⁾ Кінець 3 стор.

ського, а їх зять, о. Степан Комарницький. Він, після смерті старого Руданського, заняв параквію в Хомутинцях, а через скільки років перейшов в с. Кутищі, де живе і до сеї пори [М. Л.: тоб-то 1906 року]“. Того-ж самого 1906 р. ще й о. Василь Боржковський з Мізякова писав до проф. Кримського, сповіщаючи його, що незабаром має він поїхати (тоді-ж таки 1906 р.) з м. Мізякова в село Малі Кутища до священника Комарницького, одруженого з рідною сестрою Ст. Руданського.

Як видно з того листу, що ми подаємо, Ст. Руданський листувався із своїм швагром постійно. Ясно, що цей лист 1867 р. — то тільки одна з ланок їхнього листування.

Дорогий братіку Степане Василевиче!

Четверо було у Васъ и Вы четверо поховали, — тяжко воно було родити тяжко и ховати, но не Вамъ приходится сее первымъ и не Вамъ посліднімъ. Такъ уже заведено въ чоловічимъ быттю, що въ кожнімъ царстві повинно померти стільки-то чоловіка и меньше не може бути (се все відомо намъ изъ Статистики); — и отъ на Вашу долю прийшлося одбутъ здоровля чужихъ дітей; — Ваші діти, — то жертва викупная. Вы їхъ оддали, — все одно що крепакъ оддає дітей своїхъ у військо и теперь можна бути и Вамъ скільки небудь спокійними, бо Вы вже чужую общую біду окупили своєю бідою.

Не знаю одъ чого тії діти Ваші померли, знаю тільки, що Нионила померла съ конвульсіями. У мене дві сестры Люба и Надя померли тожъ-само въ конвульсіяхъ: одна здається годъ чи 7 місяцівъ а другая іще раньше (близнята були); вони тожъ само викупляли смертність другихъ собою, — викупляли просто тимъ що въ селахъ нема ніякої помочі дітямъ и болящая дитина, та тільки може жити, що сама собою безъ усякої помочі пересилить свою смерть. — А помічъ-то дітямъ пуста и проста (хочъ правда можуть діти и при такімъ помочі вмирати, а все жъ таки їхъ буде меньше якъ безъ неї). Всі діти кожний разъ (а більше усього колы ріжуться зуби) біdkують або головою, або грудьми, або животомъ — огульне лікарство въ такихъ разкахъ Гуффеландовий дытячий порошокъ, по чайній ложечці на тощака. Его дають въ аптекахъ безъ рецепта напишіть тільки Pulveris puerorum Huffelandin на 25 коп. то-й-дадутъ.

Коли у дитини голова горяча и воно дуже кричить, жахається и кидається у сні, — то значиться приливъ крові до голови (и уже близько до конвульсій а може и до смерты) тогді удвоить ему дытячий порошокъ себъ-то давать дитині поки у ёго сее не пройде по дві чайныхъ ложки на тощака зъ молокомъ. Дуже хороше при тимъ ставить на-нічъ ноги дитині въ горщокъ, де на 2 кватры хороше теплої води розмішано по півкватры солі, золи и гірчиці (гірчиці, а не перчиці) ставитъ такъ на минутъ 5 — 10 и такъ робить (коли дитя не дуже слабе) каждый день, поки воно не перестане очей підкочувать підъ лобъ, — або тяжко горіть головою. —

Коли дитину крепко слабыть, воно худіє и трудно її вдержать, — купать її въ теплыхъ вываркахъ зъ висівокъ и різної мяты, два разы въ неділю, класти ноги въ той горщокъ, що я сказавъ, кожний вечіръ и робить тепліи сухии припарки до живота; а якъ се не помагає и дитина крепко уже извелася, то зарізати вівцю, розрізати живіть и заразъ мижє кишки положить дитину на 10 минутъ; потому выиняти и положить її спаты. — Такую штуку можно ще разъ зробити — черезъ неділю, и третій разъ зробити черезъ неділю...

Рідко діти вмирають, коли батьки за них дбають и самі депо знають. Не мамки а батьки та матері каждую минуту повинні дивитися за дітьми.

Коли дитина крепко захрипить—разомъ ні съ сѣго ні съ того,—дайте її вярвать (Рвотне майте у себе дома на всякій случай; спитайте въ аптеці рвотне для дітей и якъ его давать—то вони й скажуть). Коли вона хрипить уже и капляе неділями;—тогді давайте рыбацій жиръ по чайній ложці ранкомъ; втирайте разъ-два въ день рвотную мазь (Ungu. Tartari emetici) въ передню часть груди поки не выйдуть прищі и попросите въ аптекъ поровну: Vini Ipecacuanhae, Vini Slibiati ana uncias semis,—и давайте ребенку черезъ 2—3 часа по 3—4—5 капель.—

Но простіть мене; я заговорився. Дай Боже дитину, а корова буде!

VIII
18—²²/₂₂ 67

Вашъ рідній Степанъ Руданскій.

Р. S. Одъ золотушного высицу на голові або и на всімъ тілі у дітей,—коли воно сухими струпами, то мастить струпи рыбаціймъ жиромъ (Ol. Jecoris asseli) себъ-то трономъ (Thran); а коли мокрыми ранами—присиपाєте їх сіркою (Flores sulphuris—Сѣрный цвѣтъ) вимивайте підчасъ лугомъ, дьогтарнымъ мыломъ (въ аптеці: Sapo nigrum, S. piceum), а коли заструплятся, мастить рыбаціймъ жиромъ,—поки не очистятся.

Счасти Вамъ Боже! и Божая Маты новую хату на новее щастя будуваты. —

II.

Чорновик прохання Ст. Руданського до Головної Управи кримських маєтків кн. Воронцова.

(1866).

Другого документа написав Ст. Руданський рік перед тим (ще 1866). Це—чорновик власноручного прохання „врача“ Ст. Руданського до Управи Воронцовських маєтків, щоб йому трохи прибільшили аж надто недостатню платню. Документ у певній мірі пояснює нам декотрі причини перманентно-скрутного матеріального стану Ст. Руданського в Ялті, а разом з тим обмальовує деякі побутові боки його ялтинського життя: йому на службі у кн. Воронцових не можна було сидіти на місці в Ялті, а доводилося звідти разів п'яدهсять на рік їздити з лікарськими візитами то в Масандру, то в Алупку, вбиваючи на поїздку до Алупки цілу робочу днину.

Чи подав Руданський оте своє прохання „Главному Управленію Крымскихъ имѣній“, чи через відому поетову скромність воно в нього так і залишилось у чорновикі, нікуди не подане—цього я ще не вияснив.

Въ Главное Управление Крымскихъ Имѣній Его свѣтлости Князя Воронцова.

Состоя три года экономическимъ врачомъ Крымскихъ имѣній Его свѣтлости и по словесному договору получая 300 рублей въ годъ съ тѣмъ, чтобы я для леченія экономическихъ больныхъ ѣздилъ въ Алупку, Массандру, и Айдаңиль на свой собственный счетъ,—я въ продолженіи трехлѣтней моей службы положительно убѣдился, что условіе это не можетъ вознаградить врача ни за его трудъ ни за поте-

рянное время. Въ теченіи трехъ лѣтъ мнѣ приходилось ежегодно проѣзжать не менѣе 50 разъ въ Алупку и не менѣе 50 разъ въ Массандру (съ Айданилемъ). Изъ Ялты въ Массандру и обратно 8 верстъ, изъ Ялты въ Алупку и обратно 32 версты. Поѣздка въ Массандру требуетъ не менѣе двухъ часовъ времени, поѣздка въ Алупку не менѣе 8. Каждый визитъ среднимъ числомъ требуетъ проѣзду 20 верстъ и траты времени 5 часовъ. Полагая самую невзыскательную плату за проѣздъ 20 верстъ и потерю времени 5 часовъ 3 р., все таки 100 поѣздовъ или же проѣздъ 2000 верстъ и потеря времени 500 часовъ будетъ стоить 300 р. Это плата за трудъ и потерянное время; теперь посмотримъ стоимость поѣздовъ. Считая проѣздъ на почтовыхъ лошадяхъ какъ самый дешевый и удобный съ платою ямщикамъ туда и обратно мы получимъ слѣдующія цифры:

а) Поѣздка въ одинъ разъ:

	Перекладв.	Ямщикъ	Итого	Обратно	Всего
1. Въ Массандру до Айданиля	67 к.	8 к.	75 к.	75 к.	1 р. 50 к.
2. Въ Алупку до Мисхора	72 к.	10 к.	82 к.	82 к.	1 р. 64 к.
Отъ Мисхора до Алупки	87 к.	6 к.	93 к.	93 к.	1 р. 86 к.
Итого въ Алупку	1 р. 59 к.	16 к.	1 р. 75 к.	1 р. 75 к.	3 р. 50 к.

б) поѣздки во весь годъ:

1. — 50 поѣздовъ въ Массандру . . . 1 р. 50 к. $\times$ 50 = 75 руб.
2. — 50 поѣздовъ въ Алупку . . . . 3 р. 50 к. $\times$ 50 = 175 руб.

Итого на поѣздки во весь годъ 250 руб.

Выходитъ, что на одни проѣзды, если бы ихъ постоянно производилъ врачъ на свой счетъ, онъ долженъ потерять въ годъ 250 р. слѣдовательно если врачъ получаетъ только 300 р. въ годъ и на свой счетъ совершаетъ поѣздки, то ему ежегодно остается только чистаго доходу 50 р. за 100 поѣздовъ; или другими словами: за проѣздъ 20 верстъ и потерю времени 5 часовъ — 50 коп.; за проѣздъ 2000 верстъ въ теченіи года и потерю 500 часовъ — 50 р.; за проѣздъ 6000 верстъ въ теченіи 3-хъ лѣтъ и потерю 1500 час. — 150 р. Плата болѣе, чѣмъ не утѣшительная. Правда условіе падать врачу на его собственный счетъ не всегда сохранялось свято и ненарушимо. Благодаря снисхожденію ихъ свѣтлостей и г. Управляющаго изъ Ялты въ Массандру и изъ Алупки на Мисхорскую станцію я большею частію проѣзжалъ на экономическихъ лошадяхъ, и мнѣ изъ прогонныхъ денегъ изъ Ялты въ Массандру (75 руб.) оставалось по крайней мѣрѣ около 40 р. въ годъ, а изъ прогонныхъ денегъ изъ Ялты въ Алупку (175 р.) по крайней мѣрѣ около 10 р. и такимъ образомъ вмѣсто 50 рублей мнѣ приходилось чистыхъ денегъ 100 р. за 100 поѣздовъ; — но очень понятно, что и 100 р. за поѣздку 2000 верстъ въ теченіи года и потерю времени 500 часовъ, ниже самой невзыскательной платы.

Таковой результатъ условія заключеннаго мною три года тому назадъ, конечно упущенъ былъ изъ виду и Управленіемъ и мною; въ на-

стоящее же время обративъ на него вниманіе и выяснивъ его для себя честь имѣю представить все это на благоусмотрѣніе Главнаго Управленія Крымскихъ Имѣній Его свѣтлости кн. Воронцова.

Ялта

1-е августа 1866 г.

III.

Промова Ст. Руданського 1869, мабуть, в Городському
Упрощеному Управлінні м. Ялти.

(1869).

Третій документ (1869 р.), який ми подаємо — про збудування нового базару в Ялті, одразу-таки свідчить своїм зовнішнім недбалим виглядом, що це лиш чорнетка. Багато речень — геть поперекреслювані, позамінювані іншими, а ті знов бувають попереоблювані. Загальний тон показує, що це мав бути не „папір“, не листовне подання, а усна промова, звернена до слухачів. Де-ж її мав виголосити Руданський? А мабуть у засіданні „Упрощеного Городского Управленія“, що до його складу Руданський, як „городовий“ врач“, очевидячки повинен був увіходити. Експертизу в справі будування базару доручив одначе Руданському Таврійський губернатор, а не Ялтинське „Упрощ. Гор. Управленіє“: це Руданський сам зазначає в перших-таки рядках, і це видно й з того іронічного тону, з якого він балакає про давній проєкт, уже поданий до Городського Управління.

Базар, що про нього трактує промова — це безперечно той самий, який ми тепер знаємо в Ялті коло устя річки Салгира, недалеко морського молу.

„Г. Начальникъ губерніи въ бытность свою въ Ялтѣ 8 сего марта поручилъ мнѣ составить уставъ компаніи акціонеровъ на постройку въ городѣ Ялтѣ на руслѣ рѣчки новаго базара по проєкту имъ самимъ предложенному.

Справившись въ Упрощеномъ Городскомъ Управленіи я нашель, что таковой уставъ уже составленъ и при томъ такъ ясно и подробно, — что составленіе другаго устава совершенно излишне.

Но позвольте г. граждане спросить Васъ: кто составлялъ для Васъ этотъ уставъ?

Мнѣ никакъ не вѣрится, чтобы гражданинъ г. Ялты, гражданинъ которому Ялта даетъ пріютъ, даетъ занятіе и хлѣбъ[,] гражданинъ, благосостояніе котораго и не мыслимо безъ благосостоянія всего городского хозяйства, могъ поднять руку на городъ и самую живую самую доходную отрасль городского хозяйства — предложить продать спекулянтамъ на цѣлыхъ 15 лѣтъ за ежегодную и то сомнительную плату 500 р. — Нѣтъ, мнѣ никакъ не вѣрится, что бы это былъ Ялтинскій гражданинъ. Обращаюсь къ вамъ истиннымъ гражданамъ города Ялты. Знаете ли вы граждане что такое ваша общественная доходная статья? Обсудите что такое есть ваша общественная доходная статья. Каждая ваша общественная доходная статья — это есть громоводъ отъ вашего имущества отъ вашихъ домовъ, какъ только ваша общественно доходная статья усиливается и приращается, такъ тотчасъ же налогъ на ваше имущество уменьшается,

но какъ только ваша доходная статья уменьшается и изсякаетъ, такъ тотъ часъ налогъ возрастаетъ и на васъ и на дома ваши. Значитъ всякій кто только имѣетъ домъ или жительствоуетъ въ Ялтѣ онъ долженъ всѣми усиліями стараться каждую общественную статью дохода поддерживать и развивать, — потому что иначе онъ станетъ налагать налогъ и на себя и на другихъ. Но что же сдѣлали составители устава? А вотъ что: У насъ, такъ написали составители устава[.] можетъ набраться денегъ тысячъ 5. Деньги эти мы собрали здѣсь же въ городѣ у ялтинскихъ гражданъ и вотъ какую выгоду сдѣлаемъ для города: на эти 5 тысячъ мы выстроимъ великолѣпный базаръ на руслѣ рѣчки и цѣлыхъ 15 лѣтъ будемъ эти лавки отдавать въ наемъ по такой цѣнѣ, по какой сами захотимъ[.] а чтобы намъ можно брать такую цѣну какую сами захотимъ такъ вы ужъ граждане пожалуйста того... дайте намъ подписку на 15 лѣтъ, что вы ужъ нигдѣ и никому не позволите торговать, кромѣ нашихъ лавочекъ. А мы ужъ за это и васъ не забудемъ[.] мы вамъ за это цѣлыхъ три года будемъ платить по 500 рублей, а тамъ ужъ тоже по 500 и даже менѣе, смотря по тому какъ мнѣ заблагоразсудится, а по истеченіи же 15 лѣтъ когда зданіе захочетъ упасть мы отъ себя не станемъ отдавать его подъ наемъ мы не хотимъ быть виновниками скоропостижной смерти лавочниковъ, Богъ съ ними, мы всѣ лавки передали городу, пускай ихъ какъ знаютъ такъ и дѣлаютъ. А съ насъ довольно. —

Правда хорошо? Вы граждане быть можетъ не вѣрите ушамъ Вашимъ, что бы предлагали такую сдѣлку? — прочитайте уставъ и вы все это увидите на первыхъ двухъ страницахъ.

Знаю граждане что вы думаете[:] какъ тутъ быть и что дѣлать. Вѣдь наша теперешняя базарная площадь ни къ чему не годится, что базаръ на рѣкѣ все таки надо строить, что коли другіе берутся его строить значитъ тутъ есть выгода, — отъ чего бы[.] думаете[.] самому городу не устроить ее, коли это выгода, — да вотъ бѣда гдѣ денегъ взять? и это одно „гдѣ денегъ взять?“ такъ васъ смущаетъ, что вы снова готовы согласиться съ составителемъ устава.

Но позвольте граждане. Отдавши акціонерамъ базаръ на 15 лѣтъ вы на цѣлыхъ 15 лѣтъ лишаетесь возможности усилить самую живую Вашу доходную статью, а тѣмъ самымъ цѣлыхъ 15 лѣтъ вы должны будете безвозвратно приплачиваться налогами на ваше имущество. Не лучше ли Вамъ г. Граждане поступить такъ какъ предлагаютъ вамъ г. старосты ваши: а они вотъ что предлагаютъ:

„Устройство базара по проекту предложенному г. Начальникомъ губерніи принять на счетъ города и такъ какъ городъ для сего предмета собственныхъ своихъ средствъ не имѣетъ, то просить ходатайства г. Начальника губерніи о займѣ городу потребной для сего суммы 5,000 рублей изъ Херсонскаго Земскаго Банка, или откуда возможно въ виду того, что капиталъ съ процентами можетъ быть пополненъ въ теченіи 7 лѣтъ слѣдующимъ порядкомъ: Ожидаемаго дохода отъ найма лавочекъ (20 лавоч. по 50 кажд.) примѣрно полагать 1.000 р. но по расчетамъ ежегодно увеличивающейся торговли в г. Ялтѣ вѣрно можно надѣяться на полученіе ежегоднаго дохода до 1500 р. Изъ этой суммы дохода отчисляя на городскія надобности по 500 р. а 1000 р. употребляя на погашеніе капитала и процентовъ, въ теченіи 7 лѣтъ уплатится процентовъ 1654 р. и капиталу 5.000 всего 6654 р. Затѣмъ по истеченіи 7 лѣтъ городу остается окупленное зданіе новаго базара и чистый отъ онаго доходъ. —

Къ этому честному предложенію г. старость я съ своей стороны могу прибавить только то, что для города было бы еще выгоды, если бы городъ могъ еще ранѣе 7-ми лѣтъ выплатить заемную сумму, а если бы онъ принялъ и на себя небольшой налогъ а для этого слѣдуетъ только городу

принять хоть на одинъ или на два процента [болѣе] въ теченіи двухъ трехъ лѣтъ — и зданіе новаго базара будетъ окуплено не въ 7 а въ 3-4 года.

Подумайте граждане что для васъ лучше[:] приплачиваться ли дѣ-
льных 15 лѣтъ и въ награду получить одни развалины базара, или при-
плачиваться только 2—3 года и черезъ 3—4 года имѣть собственное
крѣпкое зданіе приносящее для города чистаго годоваго доходу не менѣ
полторы тысячи рублей? Ялта 1869 года 16 марта.

IV.

„Высочайшая награда“

(1869)

Четвертый документ, теж 1869 року, по суті й не потребував-би коментарів. Він свідчить тільки, що й Ст. Руданський, як і кожен російський „чиновникъ“, після декількох лѣт „безпорочною“ служби був „представленъ къ ордену“. Як відомо, надача орденів становила в царській Росії не незначну статтю державного прибутку, бо за орден вираховувалася з „награжденных“ порядна сума грошей. Отже перехід Руданського в „кавалеры Императорскаго и Царскаго ордена св. Станислава третьей степени“ повинен був лиш погіршити матеріальне становище дуже незаможного „Нашего титулярнаго совѣтника, ялтинскаго городского врача, почетнаго мирового судьи“.

„Божією милостію Мы, Александръ Второй, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій, Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій, и прочая, и прочая, и прочая. Нашему Титулярному Совѣтнику, Ялтинскому Городовому врачу, Почетному Мировому Судьѣ, Степану Руданскому. Въ воздаяніе отлично-усердной и ревностной службы вапей Начальствомъ засвидѣтельствованной, Всемиловитѣйше пожаловали Мы васъ Указомъ, въ 7 день Октября 1869 года Капитулу даннымъ, Кавалеромъ Императорскаго и Царскаго Ордена Нашего Святаго Станислава третьей степени. Грамоту сію во свидѣтельство подписать, Орденскою печатью укрѣпить и знаки Орденскіе препроводить къ вамъ Повелѣли Мы Капитулу Россійскихъ Императорскихъ и Царскихъ Орденовъ.

Дана въ Санктпетербургѣ въ 3 день Ноября 1869 года. Члены (два підписи). Присутствующій Церемоніймейстеръ (графъ Гендриковъ) № 7209.

Тут цікавий життєписний факт: Руданський був почесний мировий суддя м. Ялти.

Подав Микола Левченко.

М. М. Коцюбинський та М. Ф. Комаров¹⁾.

М. Ф. Комаров, один з видатніших культурних діячів на українським полі другої половини ХІХ в., що постійним місцем його перебування та праці з 80-их рр. стала Одеса, чимало заважив у розвиткові української культури, починаючи з 70-их та кінчаючи 1900-ми роками.

¹⁾ Висловлюю свою щирю подяку Богданові Михайловичу Комарову за дозвіл користати з матеріалів архіву.

Бувши людиною енергійною, він разом працював у багатьох ділянках культурної роботи, на полі етнографії, історії літератури, критики, української бібліографії та лінгвістики. Виступав також як популяризатор та перекладач. Його праці, друковані переважно в Галичині, не втратили своїєї наукової вартости й досі, хоч деякі поробилися бібліографічними раритетами. Ще більшого значіння на сьогоднішній день набуває архів М. Ф. Комара, що лишився у сина небіжчика Михайла Федоровича, Богдана Михайловича, де маємо листування Комара мало не з усіма сучасними йому українськими видатними діячами. Вивчення цієї спадщини, зокрема листування, допоможе встановити головну лінію розвитку українського письменства, спотворювану цензурними нагінками від царського уряду, з якими він так багато воював та які перший почав вивчати, написавши „Дещо з історії українського письменства“¹⁾.

Поколінню 1890-их, 1900 та 1910 рр. Комаров видавався вже старим українцем²⁾. Що-до переконань був з його тільки ширший демократ. Як висловивсь один з дослідників, подаючи оцінку його діяльності: „Маркс, Ласаль і лад їх ідей були для старого Комаря очевидно чимсь з українством зовсім непримиримим“³⁾.

Проте, й це молодше покоління визнавало для себе велике виховальне значіння Михайла Федоровича Комарова. Документи, що висвітлюють цей вплив на молодше покоління, ті вузли, що в'язали Михайла Федоровича з ним, набувають не аби-якого інтересу, бо знов-же багато важать у встановленні поправної лінії українського культурного й зокрема літературного руху.

До таких документів належать листи М. М. Коцюбинського до М. Ф. Комара (позначені I, II, III... XI) та листи цього останнього до М. М. Коцюбинського (позначені XII, XIII... XVII), що я їх далі подаю⁴⁾.

Михайло Федорович Комаров, тоді вже заслужений рецензент і критик, та М. М. Коцюбинський, молодий письменник, вперше зустрілися на сторінках галицької „Правди“ та „Дѣла“. Коцюбинський, що перед тим зав'язав такі-сякі особисті зносини з діячами Галичини побувавши там 1890 року, шукав знайомств і на Україні Наддніпрянській, пробуючи вийти за межі своїх вінницьких приятелювань та знайомостей. За безпосередню причину до листовної знайомости його з Комаровим став такий випадок. Десь у другій половині 1891 року редактор „Дзвінка“ В. Шухевич, гадаючи, що Коцюбинський живе близько О. Пчілки, прохав Михайла Михайловича бути посередником між ним та Пчілкою в літературній справі. Коцюбинський вважав певне за незручне відмовляти Шухевичеві. Але не будиши сусідом Олени Пчілки, звернувся в цій справі до Комарова, до-

¹⁾ „Дѣло“ 1885 р. (Чч. 15—17, 20—29, 34, 35, 37).

²⁾ В. Дорошенко, „Михайло Комар (Комаров) Л.Н.В. 1913 р., кн. X, стор. 129.

³⁾ Ibid., стор. 130.

⁴⁾ Листи М. Коцюбинського зберігаються в архіві Комарова в Одесі, а листи М. Комарова до Коцюбинського в Чернігівському Державному музеї (I відділ ім. В. В. Тарновського). Висловлюю свою щирю подяку Богданові Михайловичеві Комарову за дозвіл користати з матеріалів архіву.

даючи й від себе запитання про одеські справи та висловивши цікавість до роботи, що над нею працював тоді Михайло Федорович. Той відповів з властивою йому прихильністю молодому діячеві на літературній ниві. Так почалося листування, що з деякими перервами тривало аж до початку дев'ятсотих років.

З листів Комарова до Коцюбинського ми бачимо, як часто протягом 90-их років Михайло Федорович, цей енергійний організатор літературних збірників, звертався по дозвіл до цензури, яка так само уперто нічого не пропускала. Не вдіяло тут нічого й викидання з творів дражливих епізодів, надія здобути санкцію від „Одес. Слав. Общва Кирилла и Меодія“, як і одхилення того матеріялу, на який ще потрібна була санкція від духовної цензури (л. XIII та XIV).

Праця цензури коло збірників Комарова вельми затримала популярність Коцюбинського на Україні Наддніпрянській, для якої він передусім писав, бо не дивлячись на те, що „П'ятизлотника“ Комаров оцінив у рік написання (весна 1892 р.), умістивши його на першому місці в збірникові „Запомога“, цей твір, через заборону „Запомоги“ лишився до цей бік Збруча для ширшої публіки, що не читала „Зорі“, невідомим. Тільки р. 1895 надрукував „П'ятизлотника“ в Чернігові Грінченко, що в недр. листі до Коцюбинського [1895. 17.III (29)] писав, що для того, щоб краще пішло популярне видання треба, „щоб кращі наші письменники — от як автор „П'ятизлотника“ пособляли цьому виданню“. А до Панаса Мирного, що взагалі галицьких часописів не читав, ранні твори Коцюбинського й зокрема „П'ятизлотник“, що їх вельми шанував письменник-полтавець, дійшли аж 1898 року ¹⁾.

Шукаючи тоді авторитетного порадника на Україні Наддніпрянській, Коцюбинський знайшов його в Комарові.

Уже в відповіді на першого листа Коцюбинського Комаров заохочує молодого письменника до літературної праці, до друкування в Галичині. „Добре робите, Добродію, що запмагаєте Дзвінку“, пише він (л. XII). Це надає сміливості Коцюбинському й він і собі в 2 листі перед Комаровим ставить питання в літературній справі, бо редактор „Дзвінка“ Шухевич, заохочуючи ще поперед Коцюбинського писати до дитячого журналу, певно посіяв був деякі сумніви своїми пропозиціями. Він, напр., ще року 1890 висловлює побажання: „Найрадше б я хотів якісь описи цікавих подорожей, котрі би дались коротшими уступами містити“ ²⁾. Наслідком цієї поради була „Шевченкова могила“ ³⁾ Коцюбинського. А на початку року 1892 Шухевич, стверджуючи практику Коцюбинського на полі розповідного мистецтва, що протягом 1891 року надрукував „Нюренберзьке яйце“, „Харитю“ та „Ялинку“, уже дає таку раду:

¹⁾ Науковий збірник за рік 1924. Під редак. акад. Михайла Грушевського. Том XIX. Листи Панаса Мирного до М. Коцюбинського. Стор. 179. (Подав А. Лебідь).

²⁾ Архів Коцюбинського. Недр. лист (без дати) В. Шухевича до М. Коцюбинського.

³⁾ Дата: 23. IX. 1890, Вінниця.

„подавайте описа Под[ілля] в формі оповідань, краще приймаються до дітей“¹⁾). Що така порада початкуючому письменникові була надто неконкретна, це відчував певно сам Шухевич, бо далі продовжував у листівці:

„Вибачайте за сі короткі слова. У мене звалилось все лихо на отсю пору. Здорові будьте. З новим роком“.

Прохання пораяти матеріяли до опису подорожей Коцюбинський усталив уже в другий лист (який разом з першим до нас не дійшов). Комаров, відповідаючи, поки-що не дав ніяких порад, маючи замір „побалакати де з ким“. Цікаво, що Коцюбинський, дякуючи за обіцянку прислати ці матеріяли (л. I), називав їх „географічні матеріяли, потрібні для описі подорожей“. На жаль, дальші листи Комарова та Коцюбинського знов не збереглися в архівах. Ми не знаємо тому, які саме матеріяли порекомендував Комаров та чи й рекомендував ще він. Коцюбинський сам без сторонньої ради доміркувався, що найкраще самому поїздити по невідомій для нього країні, Басарабії, маючи таку нагоду, як служба в Одеській філоксерній комісії, що безпосередня знайомість з країною далеко більше дасть матеріялу до описів подорожей, як студіювання географічних матеріялів. До того-ж бажання Коцюбинському їхати в Басарабію на службу з'явилося якось раптом. (Перше пропозицію їхати на філоксеру Комаров подавав для Боржковського через Коцюбинського — л. XIV). Навіть і просився туди спочатку Коцюбинський, як зрозумів його Михайло Федорович, тільки на 3 місяці (л. XV). Можливо так само, що оті матеріяли, що Коцюбинський студіював року 1893 та 1894 про Басарабію²⁾, як-раз і є той матеріял, що його порекомендував Михайло Федорович.

Як на ті часи у великій пригоді Коцюбинському ставали книжки, що їх надсилав дбайливий Михайло Федорович молодому письменникові. Вже в другому своєму листі (л. XIII) Комаров сповіщав, що на гостинець він посилав дві одеські книжки, хоч, як видно із згадки Коцюбинського в відповіді, можливо, що адресат їх і не одержав (л. I), через місяць Комаров посилав „Колоски“ і „Серед крижаного моря“³⁾ (л. XIV), що сам і видав в Одесі р. 1891. З свого боку Михайло Михайлович, як тільки було вийде з друку його оповідання, зараз-таки надсилав його Михайлові Федоровичеві, про що він сповіщав Комарова в листах (л. VI прс „Для загального добра“, л. VII про „Пе-коптьор“, л. XI про „Дорогою ціною“). Ми можемо навіть указати, яке значіння в практичній роботі письменника мали деякі з книжок, що їх надіслав Комаров. Так у бібліотеці М. Коцюбинського, що переховується в Чернігівському Дер-

¹⁾ Недр. листівка В. Шухевича до Коцюбинського. (На листівці поштовий штампель січень 1892 року).

²⁾ В архіві М. Коцюбинського є 3 поштові листки (4 стор. кожен) з виписками з друкованих праць, що їх студіював письменник. На одному з них стоїть дата 21. IX р. [18]93 С. Ішаовець.

³⁾ Автор цієї останньої книжечки В. Чайченко, тоб-то Борис Грінченко.

жавному музеї, в „Нова збірка“ М. Комарова 1890 року ¹⁾, що з неї Коцюбинський не раз користав у своїй творчості ²⁾. Там-же ми маємо „Чумацькі народні пісні“ І. Я. Рудченка ³⁾, примірник, що належав Михайлові Федоровичеві; потім певно десь року 1894—1895 був подарований Коцюбинському ⁴⁾.

Згодом Коцюбинський намагається використати Михайла Федоровича й для свого близького товариша Бремівва, що написав комедію „Шляхта“. 30 серпня 1896 року письменник удається до Комарова з проханням, щоб той, скориставшись з приїзду Кропивницького до Одеси, дав йому пієсу на перегляд. Треба було вирішити, наскільки вона придатна до сцени. Коцюбинському тут менше пощастило, бо хоч Михайло Федорович уважив його прохання — сам розглянув і дав на розгляд Саксаганському та Карпенкові Карому (л. XVII), але це зробив Комаров, не делячись на часте нагадування в листах Коцюбинського (лл. VII, VIII та IX), аж по 3 роках. Сталося це вже перед кінцем листування. По тому Коцюбинський написав ще 2 листи. Один (л. X) подяка за атестацію „Шляхти“ та як заманіфестування, що він не гнівається на Михайла Федоровича, а другий (л. XI) прохання влаштувати на продаж „Дорогою ціною“, що Коцюбинський перед тим видав.

Мовчанка Михайла Федоровича на запитання Коцюбинського, чи перекласти „На віру“ на російську мову, зважаючи на прохання „Кіевской Стар.“ (л. I), певно, підказала Коцюбинському відкласти цю роботу на деякий час, бо переклав він цей твір десь аж по тому, як надрукував його в „Правді“ (серпень, вересень та жовтень 1892 р.), що видно з примітки до „На віру“ в рукописі російською мовою ⁵⁾, а до друкування російською мовою в „Кіевской Старині“ так-таки автор ніколи й не давав.

Нарешті, перша збірка творів Коцюбинського на Україні Наддніпрянській (М. Коцюбинський. Оповідання. Томъ першій. Къивъ 1903)

¹⁾ Точна назва така: „Нова збірка народнихъ малоруськихъ прыказокъ, прислів'ївъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь. Впорядкувавъ М. Комаровъ. Одесса 1890“. Цю книжку М. Коцюбинський придбав ще до початку листування з Комаровим. Указав на неї Коцюбинському, треба гадати, хтось з Вінницьких етнографів, чи Боржковський, чи Цеслав Нейман, з яким Михайло Федорович тоді листувався (л. XII).

²⁾ „Нова збірка“ М. Комарова, можливо, дала Коцюбинському назву для одного з перших великих творів — „На віру“, бо в цій книзі на стор. 83 Коцюбинський підкреслив номер 1050, що має в собі прислів: „На віру жити. (Без церковного шлюбу). Гал.“. Чимало можна запримітити запозичень і для „Fata morgana“.

³⁾ Точна назва така „Чумацкія народныя пѣсни. И. Я. Рудченка. Цѣна 1 р. 30 к. Кіевъ 1874“.

⁴⁾ На примірникові „Чумацькихъ народнихъ пісень“, що зберегається в архіві Коцюбинського рукою Михайла Федоровича написано „Мих. Комаров“.

Ця книжка дуже придалася Коцюбинському, кола він писав „На крилах піснi“. Його рукою відзначено такі чумацькі пісні з цієї книжки: на стор. 87—V., стор. 88—VI. А., стор. 96—VIII., стор. 102—IX, стор. 111—XIII, стор. 120—XIX, стор. 124—XXI, стор. 129—XXIV., стор. 130—XXV, стор. 133—XXVI, стор. 135—XXVII, стор. 151—XXXII, стор. 153—Б, стор. 213 LV., стор. 214—Б. і стор. 227—LXI.

⁵⁾ Див. додаток до моєї статті „Ранній Коцюбинський“ („Записки Істор.-Філол. Відділу У.А.Н., кн. XV, стор. 128).

з'явилася великою мірою внаслідок заохочування Михайла Федоровича, бо Комаров в останньому листі з тих, що збереглися (л. XVII), писав Коцюбинському, що його твори з Галичини сливе не доходять та що в нього, крім „На віру“ та інших нецензурних вистарчило-б на чималу збірку та й цензура стала трохи ласкавіша; й додає: „Нашим авторам треба саме дбати про те, щоб випустити збірки своїх творів, а то оті маленькі книжечки там десь розгублюються і не звертають на себе уваги“. А Коцюбинський йому відповідав (л. X): „Я цілком поділяю Вашу думку, що слід би дбати про показніщі видання українські у нас, ніж тоненькі брошюрки, які тепер здебільшого виходять на Україні. Отож я лагоджу і незабаром подам до цензури збірку моїх оповідань. Повинен би — коли цензура не з'їсть, — вийти чималий томик“.

Чимало допомагав Комаров Коцюбинському шукати заробітку. Часи листування Мих. Мих. з Мих. Фед. — 90 роки — для першого це постійні намагання мати таку працю, яка-б не перечекала перекусанням письменника, давала достатній заробіток, оскільки Мих. Мих. доводилося утримувати чималу родину, що складалася з матери, двох сестер та двох братів. Разом із тим йому потрібне було культурне оточення та час на працю літературну. Цим пояснюються оті кидання Коцюбинського, про які ми вперше довідуємось здебільшого тільки з цього листування. 1891 року 29 жовтня Мих. Мих. складав іспит на звання вчителя народнього, бувши одночасно за репетитора в Лопатинцях ¹⁾, у червні 1892 року з рекомендації Михайла Федоровича від'їздить до Басарабії, щоб працювати в філоксерній комісії ²⁾. Та, попрацювавши двоє літ на філоксерії, Коцюбинський в-осени 1893 р. звертається до Комарова, щоб цей улаштував його на постійну працю в Одесі. В двох останніх пунктах своєї програми Коцюбинський бере лінію, що її накреслив був Комаров перше для Боржковського, що він мусів за пропозицією Михайла Федоровича літо служити в Басарабії на філоксері, щоб на осінь перейти до Одеси, обійнявши посаду діловода при лікарні (л. XIV). Та Коцюбинський бажав здобути в Одесі не посаду діловода, а бухгалтера. Ця посада, на його думку, мала дати ті плюси, що їх вимагав Михайло Михайлович од служби. Хоч посади цієї він не здобув, проте характерний сам спосіб її здобувати. Коцюбинський, що ще з вінницької доби мав доволі випадків, де, здобуваючи приватні лекції, треба було користуватися з допомоги приятелів, тепер у листі з Басарабії прохає Михайла Федоровича, щоб той удався до В. Симиренка. І Комаров справді одержав од Симиренка обіцянку, що він при нагоді зробить дещо для Коцюбинського. Так від-

¹⁾ Див. мою статтю „Ранній Коцюбинський“ (Записки Істор.-Філол. Відділу У.А.Н. кн. XII, ст. 137).

²⁾ Див. лист М. Коцюбинського до П. Погибки 2 червня 1892 р. в додатку до моєї статті „Ранній Коцюбинський“ („Записки Історично-Філолог. Відділу“ У.А.Н. кн. XV, стор. 130). І пізніше М. Комаров цікавивсь особами, що він їх рекомендував до філоксерної комісії, і зокрема М. Коцюбинським, як бачимо з листа Комарова (без дати), проте без сумніву писаного в квітні 1893 року до експерта комісії П. Погибки, де він запитує: „Як там Боровик, Боржковський і Коцюбинський?“

повідуючи, В. Симиренко разом з тим запитував у Комарова, наскільки розуміється на бухгалтерії Коцюбинський, щоб довідатися, чи він може бути за бухгалтера, чи тільки за помічника бухгалтера. Коцюбинський відповідав на це: „Прощу відписати д. Семеренкові, що бухгалтерия звісна міні настільки, що я можу самостійно вести счетоводство“ (л. II). І далі в тому самому листі прохає Комарова політично натякнути в листі до В. Симиренка, „що він може рекомендовать мене й на місце з більшою платньою, ніж я маю (я беру 50 карб. на місяць)“. Гадати треба, що, даючи таку відповідь, Коцюбинський прибільшував свої знання з бухгалтерії, бо, скільки нам відомо, досі він практично не робив такої роботи¹⁾. Ба Коцюбинський під той час певно відчував нехоть до вивчення ще одного фаху, бо до того часу він уже в двох напрямках кваліфікувався: на народного вчителя 1891 року та розслідувача-філоксериста 1892 та 1893 р., студіюючи природничі книжки. Та тепер доводилося кидати обидва й студіювати нову галузь — бухгалтерію, та ще питання, чи-ж буде тая обіцяна посада. Опріч того, Коцюбинський перед самим від'їздом з Басарабії почав студіювати Басарабію. Отже, треба гадати, й протягом місяця з 24 листопада 1893 р. до січня 1894 р. Коцюбинський ще не бравсь до бухгалтерії. Допіру одержавши листа від Комарова з 29 грудня 1893 року, Коцюбинський серйозно замисливсь був над своїм новим фахом і вирішив скористатися з випадку, що з ним трапився, чи може навіть вигадавши, що, коли він проходив вулицею, сани з дровами пішли в за-току, побили йому ноги, не пошкодивши проте кістки. Прохаючи через Комарова зачекати його, Коцюбинського, з посадою в Одесі зо 2 тижні (л. III), Мих. Мих. хотів певно ці два тижні вивчати бухгалтерію.

Чому все-ж Коцюбинський не здобув посади в „Дитятківській торгівлі паперових виробів?“²⁾ Я гадаю, що лихо прийшло з того боку, з якого наш письменник і не сподівався. Не те, що Коцюбинський від-клав був свій приїзд до Одеси на два тижні, тут заважило, бо-ж Мих. Мих. писав Мих. Федоровичеві (л. III): „Коли б місце помішника треба було занять зараз, то звістить мене, прошу, і я, не вважаючи на слабі ноги, якось зважуся приїхати“. Не наробив лиха й Комаров що запізнивсь із відповіддю, хоч її, як це видно з листа IV не було ще й за 17 день (17 січня). Справу тут зіпсувала, треба гадати, відповідь на питання Товариства, що її Коцюбинський вмістив у заяві й надіслав до Одеси разом з листом 1 січня 1894 р. (л. III), хай письменник і сподівався, що вона вдовольнить наймачів. Ми не знаємо ні питань Товариства, ні відпо-віди Коцюбинського, але знов-же найпевніш буде припустити, що з від-повіді Т-во визнало Коцюбинському брак кваліфікації.

Що-до поїздки Коцюбинського до Києва, щоб улаштуватися, то певно він сам до того не ставивсь серйозно. Це був мабуть своєрідний маневр,

¹⁾ Можливо, що М. Коцюбинський, будучи „гласним“ міської думи в Вінниці (Див. мою ст. „Ранній Коцюбинський“ у „Зап. Істор.-Філол. Від. У.А.Н.“, кн. XII, стор. 135—136), мав якусь статистичну роботу в думі, але робота статистика, розуміється, не те, що робота бухгалтера.

²⁾ Торговля була в Одесі, а сама фабрика у Радомаськім повіті на Київщині.

щоб підважити Михайла Федоровича на швидшу відповідь. Так Коцюбинський, не здобувши посади, по весні примушений був відряджатися знов на філоксеру, дарма що йому й не хотілося „туди їхати, як вмірати“ (л. IV)¹⁾.

Нарешті, Коцюбинський перейшов року 1895 до Криму на службу в філоксерному комітеті знов-же за допомогою Комарова, бо прибув туди Мих. Мих. з рекомендацією від Мих. Фед. до експерта-розпорядчика Г. С. Імшенецького (л. V).

Беручи на увагу те, що зробив Мих. Фед. для Коцюбинського, ми мусимо констатувати, що й цей останній, Мих. Мих., відчуваючи важке тодішнє становище українського діяча з морального погляду, хоч-би й такого заслуженого, як Комаров, і собі намагався розріджувати атмосферу для Комарова, висловлюючи подяку що-разу та підкреслюючи свій пієтет перед працівником на українській ниві. Таке свідоме підбадьорювання, напр., кинеться в вічі, коли ми порівняємо відзиви Мих. Мих. дружині та Комарову про одне й те-ж число „Зорі“²⁾, де надруковано біографію та подано портрета Мих. Фед. У недрукованому листі до дружини Мих. Мих., схарактеризувавши число як „мало цікаве“ та висловивши: „На превеликий жаль нема ані Щурата, ані Масляка, то ж не маю чим душу одвести“, серед інших речей він згадує й „огляд літературної діяльності Комаря (з патретом)“, що його написав А. Кримський³⁾. Через 17 день, пишучи листа до Комарова (л. VII), Коцюбинський вже в іншому дусі каже про статтю з цього числа „Зорі“: „Дуже і дуже приємно міні було побачити патрета Вашого у „Зорі“ та прочитати хоч коротеньку біографію Вашу, написану Кримським. Читачі „Зорі“, знайомі з попередніми працями Вашими (між ними і я), давно вже бажали побачити поличчя Ваше поміж кращих та найбільш заслужених працівників на полі української літератури. Отож — дай Вам, Боже, — ще довгих, щасливих і користних для України літ життя!“.

Ясно, що при таких взаєминах між двома діячами, обопільній шанобі, ми не знайдемо в подаваних листах якихось фактів, що свідчили-б про розходження в поглядах на соціальні та національні питання, хоч, як ми бачили, Комаров і Коцюбинський належали до різних поколінь. Проте навіть на таке розходження ми можемо запримітити, дарма що архіви донесли нам і не всі листи.

У Коцюбинського, як ми можемо бачити з усіх даних про його життя, 90-ми роками був потяг до практичної громадської роботи. У квітні

¹⁾ Заходи, щоб улаштуватися, Коцюбинський в-осени того року робив не тільки перед Комаровим, а й перед іншими одеськими громадянами. Але йому пропонувано таку посаду (посаду економа в одному з дитячих притулків м. Одеси), що Коцюбинський на неї не погоджувався. Див. додаток до моєї статті „Ранній Коцюбинський“, відповідь М. Коцюбинського П. Погибці 17. XII. 1893. „Записки Істор.-Філол. Відділу У.А.Н.“, кн. XV, стор. 130 та 131).

²⁾ „Зоря“, 1896 р., ч. 18.

³⁾ Недрукований лист до дружини 26. IX. 1896.

року 1896 Коцюбинський разом з Кониським, живучи в Алупці, склали план подорожі по українських містах, беручи такі кінці: Катеринодар—Харків—Київ—Кам'янець—Одесу ¹⁾. В цю подорож мусіли поїхати В. Г. Боровик та М. М. Коцюбинський, маючи в себе переїзну бібліотеку ²⁾. Коли Т. Мальований повідомив про це гурток одеський, то Комаров не тільки поставивсь байдуже до цього плану, а й сказав, „що не йме віри, щоб з сього що вийшло... бо були, мовляв, уже такі заходи, але діло скінчилось ні на чому“ ³⁾.

Згодом, коли Коцюбинський став на шлях модернізму, почав виступати в ролі організатора альманаху, що мав „задовольнити з одного боку потреби сучасного інтелігентного читача, а з другого викликати серед українських письменників більший інтерес до тем філософічних, соціальних, психологічних та інших, Комаров, уже зовсім не міг поділяти заходів Коцюбинського, бо, як писав М. Чернявський до Мих. Коцюбинського: „Боже, як нападав на Вас Комар! Найголовніше за провктуємий нами новий альманах“ ⁴⁾

На закінчення треба сказати, що Комарову та Коцюбинському листування було не єдиний засіб духового єднання. Роками 1892—1896, працюючи на філоксері спочатку в Басарабії, а далі в Криму, Коцюбинський часто відвідує Одесу, як пригадує В. Г. Боровик, зупиняючись у нього, Боровика, не то в Комарова. Там, розуміється, розв'язувано не мало питань при особистому побаченні. В-останнє треба гадати Мих. Мих. бачився з Мих. Фед. на початку листопада 1896 року, коли перший вертав з Куру-Узенья до Вінниці (л. VII). Цікаво, що коли кореспонденти перестали бачитися, тоді якось зник і ґрунт для листування. Не дурно-ж в останньому листі Коцюбинський скажиться: „Як же Ваше здоров'я і над чим тепер працюєте? Ми так рідко бачимося — що я не відаю сливе нічого про Вас“ (л. XI).

Розглянуті відносини Комарова з Коцюбинським можна вважати за типовий спосіб впливу одеського діяча на окремих представників молодшого покоління. Справді тут є всі можливі моменти для цього: орієнтація в національній та політичній ситуації, піклування про особисту долю письменника, поради в літературних справах та справах друкування, прислужування книжками. Для об'єкта цього впливу зносини припиняються ⁵⁾ — дуже характерно — тоді, коли Коцюбинський увійшов до Чер-

¹⁾ Недр. листи О. Кониського до М. Коцюбинського 20. VI. 1896. (Архів Коцюбинського).

²⁾ Недрук. лист О. Кониського до М. Коцюбинського. 16 травня 1896 р.

³⁾ Недрук. лист О. Кониського до М. Коцюбинського 20 червня 1896 року.

Проте ця подорож таки здійснилась. Її відбув сам Боровик дець наприкінці 1896 р., по тому як закінчив свій літній філоксерний сезон у Криму.

⁴⁾ Лист М. Чернявського до Мих. Коцюбинського 1. V. 1903.

⁵⁾ Виявляється становить поодинокий факт. Року 1905 М. Комаров надіслав М. Коцюбинському збірку поезій своєї дочки Галини Комарової („Почынокъ, І. Писни, думы та мрії. Галины Комаровой (1900—1904)“ Одеса 1905) в супроводі такого власноручного напису: „Вельми Шановному М. М. Коцюбинському від видавця М. Комарова“.

нігівського гуртка, тісніш повднався з київськими громадянами. Отже не випадково Коцюбинський в одному з останніх листів питається про Чикаленкову адресу (л. X).

Подajući далі листи, зберегаю правопис оригіналу. У квадратних дужках подаю свої реконструкції тексту, у круглих — закреслені літери.

Сергій Козуб.

ЛИСТ I.

Вельмишановний Добродію!

С. Лопатинці.

3 Марта 1892 р.

Оце третій день, як я підвівсь з постелі і ледве-ледве плентаюсь по хаті, так змучила мене слабість.

Дуже міні бажалося відгукнутись на Ваші ласкаві запросини — прислати що до збірника, бо ще не очунявши гаразд, взявся я до роботи і скінчив оповідання, котре я спеціально написав для „Запомоги“. Боюсь тільки, що опізнився, і що всі мої заходи ні на що не здадуться. Посилаю Вам (посилкою) „На віру“ і оповідання „Пятізлотник“¹⁾. Не знаю, чи будуть Вам до сподоби, але я дуже дякував би Вам, коли б Ви були ласкаві справили, що можна та написали міні свою думку що до моїх праць. „Кіевская Старина“ просить мене перекласти „На віру“ на московську мову. Як на Вашу думку — варт це зробити, чи залишити?

Сердечне спасибі Вам, Ласкавий Добродію, за Вашу обіцянку на-раяти міні географічні матеріали, потрібні для описі подорожей. Нетерпляче чекаю Вашої поради в цій справі.

Не менш дякую Вам і за надію, яку Ви подали п. Боржковському²⁾. Він послав де-що Вам, та не знає (sic!), чи дійшло воно до Вас, бо посилка була не під Вашою адресою.

Посилкі (sic!) (Одеські книжки) я не одібрав, може вона де загинула на пошті, або що инше сталось з нею, але я не знаю, як і дякувати Вам, що Ви не забуваєте мене. Ще одно сердечне, щире спасибі!

Будьте ласкаві напишіть міні, як стоїть справа з „Запомогою“, коли вона має вийти та чи багато надіслали Вам матеріалів. Це мене дуже інтересує і тому нетерпляче очікуватиму листа од Вас.

Будьте здорові!

з великою повагою до Вас | ширій Мих. Коцюб³⁾.

Шановній сімї Вашій мої сердечні вітання.

Ст. Рахны-Лѣсовые. | Лопат. сах. зав.

¹⁾ В оригіналі стоїть „Пятозлотник“.

²⁾ Валеріян Боржковський (1864—1919) — український етнограф, археолог і статистик, товариш М. Коцюбинського ще з часів перебування в Шайгородській бурсі.

³⁾ Таким скороченим „Коцюб“ — у Коцюбинського підписано ще дві статті того часу: „Шевченкова могила“ („Дзвінок“ 1891 р. ч. 5, стор. 40—42) та „Вироби селянок з Поділля на виставі в Чикаго“ („Буковина“, 1892 р. ч. 48 (27 листопаду); передруковано в „Ділі“ 1892 р. ч. 272 (2 грудня)).

ЛИСТ II.

24/XI, р.[18]93:
Виниця.Вельми Шановний
Михайле Федоровичу!

Не знайду слів, щоб скласти Вам ту щиросердечну подяку, яка по вік зостанеться в серці моему за Вашу прихильність (sic!) до мене, прихильність, на яку я справді не заслуговую.

Лист Ваш втішив мене вже тим, що д. Семеренко ¹⁾, порушений Вами, обіцяє при нагоді де-що зробити для мене.

Прошу відписати д. Семеренкові, що бухгалтерія звісна міні настільки, що я можу самостійно вести счетоводство. Окрім того мушу поділитись з Вами де-якими своїми міркуваннями. Я думаю, що для д. Семеренка однаковісенько — на яке місце рекомендувати мене — чи на місце помішника бухгалтера — чи на місце бухгалтера. Для мене ж це має велику вагу. Правду сказати, міні вже так обридло бідувати, що я хотів би, скоро з'являється можливість, трохи краще обставити життя своє. Одже — чи не могли б Ви, Шановний Михайле Федоровичу, в листі до Семеренка політично натякнути, що він може рекомендувати мене й на місце з більшою платньою, ніж я маю (я беру 50 карб. на місяць ²⁾). Для нього — це однаково, для мене, ще раз замічу, має величезну вагу.

Сподіватимусь, що надії мої не розійдуться димом, і що за це я знов дякуватиму Вам.

Бувайте здорові!

З високим поважанням | щирий М. Коцюбинський.

Вп. Родині Вашій з низеньким уклоном засилаю сердечне привітання.

ЛИСТ III.

1 Січня р. [18]94.
Виниця.Вельми Шановний Михайле
Федоровичу!

Од щирого серця вітаю Вас з новим роком, бажаючи Вам як найдовшого, найщасливішого (sic!) життя на користь (sic!) людям і Україні!

З великою вдячністю згожуюсь зайняти місце помішника бухгалтера в Дитятківській торгівлі паперових (ми) виробів в надії, що на далі моя пильність та працьовитість допоможуть міні здобути краще місце в тому самому Товаристві.

Тому то, несказанно вдячний Вам за турботи для мене, поспішаюся з відповіддю на питання Товариства. Відповідь ту помістив я в заявленні, котре посилаю з листом цим і сподіваюся, що вона вдовольнить їх.

¹⁾ Василь Федорович Самиренко (помер р. 1915), відомий прихильник українського руху, що допомагав грошми „Кіевскую Старину“, „Раду“, Українische Rundschau і ин.

²⁾ Платня старшого розвідувача, що її одержував М. Коцюбинський літніми місяцями в Басарабії.

Сими днями стала ся міні дуже прикра пригода. Сани з дровами, коли проходив я по вулиці, пішли в затоки і, наскочивши на мене, побили міні ноги. Доктор заспокоїв, що нічого поважного немає, бо кість не вточена дуже, але мушу лежати ще зо 2 тижні. Коли б місце помішника треба було занять зараз, то звістіть мене, прошу, і я, не вважаючи на слабкі ноги, якось зважуся приїхати. Але зробили б міні велику ласку, колиб попрохали зачекати мене зо 2 тижні, аж поки я зовсім не одужаю. В кожному разі прошу Вас як мога швидче звістити мене, як стоїть, справа, а буду по вік вдячним.

Вп. Родині Вашій складаю з новим роком бажання всього найкращого

З високим поважанням | щирий *М. Коцюб.*

ЛИСТ IV.

17 Січня, р[18]94.

Вінниця.

Вельми Шановний

Михайле Теодоровичу!

Одповідаючи на Ваш останній лист з 29 Студня¹⁾, прохав я оповістити мене, чи згоджуєть ся „Дитят. Товар. Писчб. фабр.“ дати міні посаду помішника бухгалтера в Одеській торгівлі і, як що згоджуєть ся, то коли приїздити міні в Одесу.

Тим часом так нетерпляче очікувана відповідь не надходить, і я не знаю, чи маю надіяти ся на обіцяне місце, а чи шукати иншого.

Я вже зовсім одужав, тож мушу рушати ся, мушу шукати собі якого місця, бо на фільоксеру так не хочеть ся їхати, як вмірати. Не тому з'явилась у мене нехоть до фільоксери, що там багато важкої праці. Я не бою ся найважчої праці, навпаки, я шукаю справжньої роботи. Але в мене єсть свої, окремі причини тої нехоті, котрих я не можу в листі виявити Вам. Однак приневоленим буду їхати на Басарабію, скоро до весни не трапиться жадного місця.

За кілька день гадаю поїхати до Кіива (sic!), може там, з помічью добрих людей, вдасть ся що зробити. Зачекаю однак на відповідь Вашу, може міні й не треба буде їздити до Кіива (sic!).

Будьте-ж ласкаві, Шановний Михайле Теодоровичу, напишіть міні, як стоїть справа з місцем в „Дит. Тов.“, щоб я знав, як собою покерувати на далі.

З високим поважанням | щирий *М. Коцюбинський.*

ЛИСТ V.

28 травня, р[18]95.

Сімеіз.

Вельми шановний

Михайле Федоровичу!

Крим зробив на мене таке сильне вражіння (краса природи не тільки вразила мене, а й пригнітила), що я ходив тут як у ві сні—і тільки тепер, через 3 тижні, оговтавшись трохи та звикнувши, зміг взятись

¹⁾ Лист цей в архіві М. Коцюбинського не зберігся.

за перо, щоб написати Вам кілька слів та заслати обіцяні д. Волошинови¹⁾ колядки.

Дякуючи Вам, д. Імшенецький²⁾ прийняв мене дуже тепло. Я теж вельми угодобав собі цю добру, делікатну та симпатичну людину.

Назначено мене в Сімеїз, 18 верстов од Ялти, де я й роблю з менонітами-москалями³⁾. Несподівано стрів я в Сімеїзі Німцевича⁴⁾, що служить тут виноробом — і оселив ся в нього. Німцевич засилає Вам уклін.

Робота тут — особливе в порівнанні з гарячковою діяльністю в Басарабії — видалась міні дуже легкою. Маю чимало вільного часу і поклав покористуватись дозвіллям.

Вибачте, шановний Михайле Федоровичу, що не звертаю Вам тепер довжка: за цей місяць мав таку силу видатків, що зовсім ніз (sic) чого було увірвати; тож у Червні вже — з подякою зверну той довг.

Виписую для д. Волошина ті колядки, що знайшов у себе; не знаю тільки, чи стануть вони йому в пригоді.

Бувайте здорові та не забувайте щире поважаючого Вас *М. Коцюбинського*. Вп. родині Вашій засилаю уклін. Адреса: Алупка. Таврич. губ. Старшому Разслідователю Крымскаго Филлоксерн. Комитета.

ЛИСТ VI.

30 Серпня, [18]96
Алупта.

Високоповажаний

Михайле Федоровичу!

Посилаючи разом з сим комедию д. Єремівва п. з. „Шляхта“⁵⁾, мушу сказати Вам кілька слів про самого автора комедії, а потому зверну ся з великим проханням. „Шляхта“ — це перший твір молодого ще автора,

¹⁾ Олександр Федорович Волошин, упорядчик „Збірничка українських пісень. Упорядкував Олександр Хведорович. Одесса, 1896“. Коцюбинський надіслав йому тоді колядку „Ой видать Бог, видать Творець“, яку Волошин і вмістив у своєму „Збірничку“ під № 97.

²⁾ Г. С. Імшенецький, закінчивши Одеський університет починав свою кар'єру службою в Одеській філоксерній комісії, як і Коцюбинський. 1886—87 року він був за старшого розслідувача, а з 1888 року вже експерт філоксерної комісії. Десять років 1891 Імшенецький перейшов служити до Кримського філоксерного комітету, де й був за експерта-розпорядчика. Про нього Коцюбинський у недр. листі до дружини (2. X. 1896) писав: „Треба пакуватися, а тут, як на лихо, приїхав Імшенецький, такий самий начинений філоксерою та з філоксерною підливкою ще, як і завжди. Заважає“.

³⁾ Меноніти-москалі — сектарі-меноніти; вони не визнавали військової служби і тому їм було дозволено від уряду відбувати службу на державних роботах за зменшену плату.

⁴⁾ Урсин-Німцевич — близький приятель Коцюбинського, що з ним він познайомився ще влітку 1892 р. на філоксері в Басарабії. Пізніше Урсин-Німцевич з пропозиції й за допомогою свого тестя зробився орендарем на Харківщині, брав участь в українському рухові. Після 1905 р. був за члена ради Харківського сільсько-господарського товариства. Разом з иншими заснував харківський часопис „Хлібороб“, коли в-осени 1910 р. скінчився термін орендування, він купив землі в Акмолінській області (Омський пов.).

⁵⁾ Цікаво, що з „Шляхтою“ Єремівва Коцюбинський, як і з своїм „На віру“ перше звернувся до В. Лукича, редактора „Зорі“, а вже аж тоді до Комарова. Ось що відповів В. Лукич: „Поки відповім на Ваше запитання, то вважаю потрібним передовсім заявити, що я повідомив вже Виділ Наук. Т-ва ім. Шевченка, на котрого кошт виходить „Зоря“, що з кінцем с. р. невідмінно складаю редакцію, котру я вів більше як 6 літ.“

непевного у власних силах, поставленого в тяжкі для писання умови: Д. Єремів офіцер, загнаний аж у Володимирську губерню.

Від долі першої літературної дитини його — „Шляхти“ — залежить, може, вся прийшла літературна діяльність його.

Тому то, бажаючи підбадьорити автора, я й послав його комедію на суд гурточка письменників наших ¹⁾, які й признали д. Єреміву талант, але не зважились сказати, не будучи спеціалістами, наскільки песа придатна для сцени. Без певности ж, що песа піде на кін, не варт посылати її до драматичної цензури.

Отут то й місце для моєї уклінної прозьби до Вас, Шановний Михайле Федоровичу!

Саме тепер прочув я, що д. Кропівницький збірається з початком Вересня до Адесу і певне, Ви побачитесь з ним.

Чи не були б Ви ласкаві попрохати д. Кропівницького переглянути „Шляхту“ й сказати — чи годяща вона для сцени та чи варто посылати її до драматичної цензури. Я певен, що д. Кропівницький зробить це для Вас, і таким робом Ви вчините початкуючому авторови велику ласку.

Коли б д. Кропівницький не приїхав до Адесу або чому небудь не зміг перечитати „Шляхту“, то чи не можна б послати її на перегляд д. Карпенкові-Карому?

Будьте ласкові — зробіть що дасться, для д. Єреміва, а то справа з комедією його так затягла ся (з різних причин), що автор вже й руки опустил, гадаючи що тій справі й кінця не буде.

До 1-го Падолиста (значить 2 місяці ще) пробуду в Криму, тож прошу ласкаве писати міні до Алушти ²⁾ (филлоксерный отрядъ).

З того вже, добродію, легко вгадаєте, яка буде моя відповідь що до „Шляхти“ д. Єреміва. Сього року годі її надрукувати, бо вже лишається тільки 5 №-рів, до котрих призначена Карпенкова драма „Сербин“ (я вже значно давніше обіцяв її надрукувати). А що зробить слідуючий по мені редактор — сього не можу знати. Я, очевидно, за Вашою згодою готов єї редакторіві — хто ним буде, досі ще не знати — передати, але резолюція залежить від нього. Звертаю одначе Вашу увагу і на сю обставину, що в портфелю редакції є дві преміювані драми Грінченка „Нахмарило“ і „Ясні Зорі“, тож дуже легко може статись, що новий редактор схоче передовсім надрукувати твори вже звісного нашого письменника.

Що до передавання „Рускій Бесіди“, то раджу здержать — а зробити так: В грудні с. р. чи в січні сл. р., має бути скликаний сойм галицький, котрий знов певне призначить 750 злр. на 4 драмат. премії. Може би отже виждати на дотичний конкурс Виділу краевого і там „Шляхту“ передати. Дуже легко може статись, що на сім конкурсі може „Шляхта“ одержати хоч четверту премію, — а в таким злучаю була-б певна користь. На „Бесіду“ тяжко спускатись: вона має невеликий бюджет на преміювання а зглядно купування творів: коли-б утвір прийнято, можна-б рахувати від „Бесіди“ яких 30—40 злр. (недр. лист 7 н. ст. жовтня 1896).

¹⁾ Гурточок письменників, що їм посилав Коцюбинський „Шляхту“ на суд, це чотири чернівські письменники. Туди входили Б. Д. Грінченко та В. І. Самійленко (недр. лист Б. Грінченка до Коцюбинського 1895 року 30 січня).

²⁾ В Алушті М. Коцюбинський прожив тільки до 5 жовтня. Решту жовтня йому довелося жити й працювати в Куру-Узені, 25 верстов від Алушти, куди пошта приходила раз на тиждень.

Нетерпляче чекатиму на відповідь, аби подати д. Єремівву якусь звісточку про його працю.

Живеться нам в Алушті добре. Наймаємо окрему дачку, купаємося в морі. Людий тільки обмаль, так і рвешся у свій край.

Недавно послав я Вам своє оповідання „Для загального добра“. Не знаю, чи одібрали Ви його? Що нового чути у Вас? Як „Словарь?“¹⁾.

Жінка моя засилає уклін Ви пані Вашій і Вам. Од мене теж сердечне привітання цілій родині Вашій.

З високим поважанням *М. Коцюбинський*.

ЛИСТ VII.

13 жовтня, р. [18]96.

Куру-Узень

(почта — Алушта, Тавр. губ.)

Вельми шановний

Михайле Федоровичу!

Так довго не дістаю від Вас одповіді на мій останній лист, що вже гадаю, чи не пропала часом посилка („Шляхта“, комедия), а разом з нею й лист. А тим часом я, а ще більше автор комедії — Єремівв, нетерпляче чекаємо на Вашу ласкаву відповідь й поміч в в (sic!) звісній Вам справі.

Коли Ваша ласка, звістить мене незабаром, що сталося з „Шляхтою“, чи є надія, що вона попаде на сцену та чи варто посилати її до цензури. Міні вже хотілось би так чи сяк заспокоїти зрозумілу цікавість авторову.

Дуже і дуже приємно міні було побачити патрета Вашого у „Зорі“²⁾, та прочитати хоч коротеньку біографію Вашу, написану Кримським. Читачі „Зорі“, знайомі з попередніми працями Вашими (між ними і я), давно вже бажали побачити поличчя Ваше поміж кращих та найбільш заслужених працівників на полі української літератури. Отож — дай Вам, Боже, — ще довгих, щасливих і користних для України літ життя!

З новин — може для Вас і не новини вже — маю межі инчими ось які: Лукич писав міні, що безповоротно одмовляється од редагування „Зорі“ з початком р. 97. Варто-б вплинути в справі виборів нового редактора в такий спосіб, щоб ним (редактором) була людина близько стояча до нас, українців, а то як виберуть якого „запеклого“ галичанина, а він як схоче „чистити“ мову українських письменників, то до „Зорі“ рідко хто й писатиме звідси, через що вона багато втратить.

Тимченкові цензура дозволила друкувати „Словницю“ — і перший том (А — О) друкується вже³⁾. — В Києві вийшла повість Левіцького „Не той став“, що саме тепер друкується в „Зорі“.

Чи читаєте „Життя і Слово“⁴⁾? Я дістаю уже 3 книжки; цікаві.

Живу тепер за 25 верстов од Алушти, в глухому татарському селі — і бідую. Жінка — от уже місяць минає — подалася до дому. 1-го або 2 па-

¹⁾ М. Ф. Комаров працював тоді над словником, що вийшов у Львові під такою назвою: „Уманець М. і Спілка, Російсько-український словарь. 4 томи. Львів, 1895—1900“.

²⁾ „Зоря“ 1896 р. ч. 18, стор. 358.

³⁾ „Тимченко, Е. Русско-малороссійскій словарь 2 т. Київ, 1898—99. Ц. 3 р. 50 к.“.

⁴⁾ „Життя і Слово“ львівський журнал, що виходив рр. 1894—1897 за ред. І. Франка,

долиста вирушу й я до дому через Адес — тоді побачимо ся, а поки що все ж прохаю Вас написати міні в справі комедії Єремїєва.

Що у Вас нового й цікавого чувати? Як здоров'є Ваше?

Родині Вашій засилаю сердешне привітання.

З високим поважаннем | щирий *М. Коцюбинський*.

ЛИСТ VIII.

24 Січня, [18]97.

Вінниця.

Вельми шановний Добродію

Михайле!

Пишу до Вас лежучи в ліжку: застуда вже третій місяць не пускає мене звідти. Отак змарновав ся мій вільний час, моя хіть зробити щось за зиму. Ще як на лихо відняло було міні праву руку — і хоч плач, ані стрічки надряпати! Та от уже тижнів за три поправилась трохи рука і за цей час написав я лиш оповіданнячко для „Житя і Слова“ т. з. „Посол від чорного царя“. Але яке там писання в ліжку!..

Згадав я собі, що Ви обіцяли написати до мене про долю комедії Єремїєва „Шляхта“. Дуже мене цікавить, а ще більше автора, що сказав про комедію Карпенко, а Ви, як памятаю, обіцяли віддати йому на суд працю Єремїєва.

Будьте ж ласкаві звістїть мене про результати Карпенкової критики, бо автор наполягає на мене.

Посилаю Вам рекомендованою бандеролью своє оповідання „Пе-коптьор“. Повиправляйте тільки собі друкарські помилки, бо їх там як за грїш маку.

Жінка й дитина, хвала Богові, здорові, вибрикують.

Разом з жінкою засилаємо Вам і цілій родині Вашій найсердечніші привітання.

Ваш щирий *Михайло Коцюбинський*.

ЛИСТ IX¹⁾.

28/X, [18]99.

Високоповажаний

Михайле Федоровичу!

Роки три або й чотири минуло, як я передав Вам комедію д. Єремїєва п. з. „Шляхта“. Кілька раз потому я прохав Вас звернути її міні, але Ви певно були заняті і не мали часу прислати міні комедію.

Тепер д. Єремїєв доповідаєть ся, щоб я вернув йому його рукопись і то конче зараз.

Сподіваю ся, що Ви збагнете прикрїсть мого становища перед автором „Шляхти“ і не гаючись вишлете міні рукопись д. Єремїєва.

Чекаю посилки.

З високим поважаннем *М. Коцюбинський*.

Моя адреса: г. Чернигов, Сѣверянская, № 3, собств. домъ.

Михайлу Михайловичу Коцюбинському.

¹⁾ Писано на поштовому аркушику з поличчям Шевченка.

ЛИСТ Х.

14. III. 900. Чернігів
Съверянская, № 3, собств. дом.

Високоповажаний

Михайле Федоровичу!

Листа Вашого і посилку, спасибі Вам, дістав. Я дуже зрадів, що комедія Бремівва знайшла ся, бо міні було ніяково перед автором „Шляхти“ — та й Вам я мусів докучати листами. Але все гаразд, що добре кінчасть ся — і тепер усі ми задоволені.

З приємністю дізнав ся, що IV і останній том Вашого дуже цінного Словаря уже вийшов. Я маю тільки з томи — і конче випишу собі четвертий, от тільки не знаю — чи ласкава до нього наша цензура. Як би було добре, коли б у слід за цим словарем випустили Ви другий — українсько-російський! Це може-б не така вже була велика й трудна робота, але не менч користна і потрібна.

Згадуєте про мої писання. Я цілком поділяю Вашу думку, що слід би дбати про показніщі видання українські у нас, ніж тоненькі брошюрки, які тепер здебільшого виходять на Україні. Отож я лагоджу і незабаром подам до цензури збірку моїх оповідань. Повинен би — коли цензура не з'їсть, — вийти чималий томик.

Саме тепер видаю окремою книжечкою своє опов. „Для загального добра“, яко одбитку з альманаху „Хвиля за хвилею“¹⁾, дозволеною цензурою в кінці 1899 р. Цей альманах друкуєть ся у нас в Чернігові і складається з праць українських і галицьких авторів. Книжка вийде чимала, сторін коло 400, а проте дешева, не більш 75 коп. за примірник. Вийде мабуть по великодних святах.

Що ж нового у Вас? Ви нічого, на жаль, не пишете, а ні про себе й свої роботи, а ні про одеські новинки, хоч би літературні, а про те Адес займає не останнє місце між українськими городами.

Чи не могли б Ви подати міні адреси д. Чикаленка²⁾?

Засилаючи Вам і Вп. Дружині Вашій од себе й од жінки сердечні привітання, прошу не забувати поважаючого Вас М. Коцюбин.

ЛИСТ ХІ³⁾.

17 III 902, Чернігів.

Високоповажаний

Михайле Федоровичу.

Посилаю Вам разом з сим бандеролью своє оповідання „Дорогою ціною“. Прийміть його на знак щирого поважання й вдячності.

Оповідання того на свій превеликий клопіт видав я власним коштом 500 примірників, а тепер не знаю, як би його збути. Частину взяла книгарня „Кієв. Стар.“, а решта лежить у мене.

¹⁾ „Хвиля за хвилею“. Чернігів 1900 р.

²⁾ Євгена Харламповича Чикаленка.

³⁾ Писано на поштовому аркушику з поличчям Шевченка, з підписом: „Гарасъ Грыгоровычъ Шевченко“.

Коли б Вам не було трудно допомогти міні пристроїти хоч невелику частину видання в Одесі, я був би Вам дуже вдячний. Ціна книжечки 40 коп. на готові гроші я ладен зробити уступку до 40⁰%, а на комісію лише 25⁰%.

Коли Ви будете уважати, що можна пристроїти книжечку в Одесі, напишіть з ласки своєї коли, кому і скільки примірників можна вислати. Дуже дякуватиму. В останні часи я щось розписав ся, за пів року написав цілий томик.

Вчора послав я до цензури великий том своїх оповідань (14), вибравши, які догодять цензурі. Том матиме більше 400 сторін¹⁾.

Як же Ваше здоров'я і над чим тепер працюєте? Ми так рідко бачимо ся—що я не відаю сливе нічого про Вас.

Моє й моєї жінки привітання Вашій родині.

Чекатиму ласкавої відповіді.

З високим поважаннем *М. Коцюбинський.*

ЛИСТ XII ²⁾.

[1891 р., друга половина]³⁾.

Шановний Добродію!

Лист Ваш одібрав і зараз же написав Пчільці. Вона певне від того не відповідала Шухевичу, що тепер саме має багато клопоту, переїзжаючи з сям'єю з хутора в Луцьке, а до того ще недавно тільки вернулася з Криму, де була з недужою дочкою своєю. Певне, що незабаром вона дасть про себе звістку. На запитання Ваше про тутешні справи—нічого цікавого не маю одповісти. Складався і навіть склався було чималий збірник, то цензура нічого не пустила і вся праця марне загинула. Тепер пишу де-що (критичні замітки) для Зорі, та нужуся над словарем, котрому, здається, і кінця не буде—все прибавляється матеріалу. Сподіваюся проте, що може хоч 1-й в. від А до З матиму змогу сей раз подати в цензуру, хоч і мало маю надії на ласку цензури. Добре робите, Добродію, що допомагаєте Дзвінку. Тепер так погано стоїть діло на Україні, що треба всі сили повертати на працю в Галичині—колись воно все те

¹⁾ Цей том року 1903 вийшов коштом видавництва „Вік“ під такою назвою: М. Коцюбинський. Оповідання. Томъ першый. Кийвъ 1903". У ньому сторін 431 і такі оповідання: „На камені“, „Посол від чорного царя“, „Лялечка“, „По людському“, „Пекотьор“, „Дорогою ціною“, „Поединок“, „На віру“, „В путах шайтана“, „Для загального добра“, „Помстився“, „П'ятизлотник“ і „На крвлях пісні“.

²⁾ У цьому й дальших листах дотримано транскрипції М. Комарова.

³⁾ Підстава для такого датування: В. Шухевич написав М. Коцюбинському листа в другій половині 1891 р., прохаючи його звернутися до О. Пчілки. Коцюбинський листом звернувся до Комарова, що й собі не загаявся з відповіддю.

повернеться на Україну. Будьте ласкаві напишіть міні — чи Нейман ¹⁾ в Винниці, чи може куди завіявся, бо я от тричі писав до його, та не маю і чулки.

З великою повагою до Вас
повік щирий *М. Комаров*.

ЛИСТ XIII.

[1892 р. лютий] ²⁾.

Вельми Шановний Добродію!

Допіро що налагодився писати до Вас, як одібрав Вашого листа, то ж зараз і відповідаю на його та разом і про своє пишу. Діло, бачите, таке, що маємо видати в Одесі українській літерат. збірник „Запомога“, призначений на користь голодаючим. Думка така, що такий збірник легше пройде через цензуру, а тим більше, що єсть надія перевести його через Одес. Слав. Общво Кирила Мефодія. Збірник має складатись з української белетристики і науково-популярних статей, писаних по російськи, але дотикаючих України. Бажалося би, щоб збірник вийшов якомога більше розмаїтий і кращий. Тож обертаюся до всіх наших письменників і учених з прозьбою допомогти в сій справі і з тим же удаюся до Вас, Шановний Добродію, щоб Ви були такі ласкаві і прислали до збірника повість чи оповідання і де-кілька Ваших віршів, та разом при сій okazji попросить від мене і п. Боржковського, може і він пришле хоч невеличку статтю або хоч замітку з української етнографії. Бажалося би видати збірник якомога швидче, щоб до Великодня можна почати друкування.

Тож прошу Вас, коли Ваша ласка, вислати що маєте підходящого до збірника, не гаючись. Українські статті треба переписувати обовязковою правописью. Що до Вашої повісті „На віру“ — то Ви не дивуйтесь, одповіді впорядчика Зорі. Тож в Галичині справді публіка переважно попівська і вона надто вже пильнує за тією моральністю, то сама тема здаватиметься їм не моральною, а впорядчику більш або менше треба рахуватись з поглядами і смаком публіки, особливо при виданні Зорі, призначеної для семі. Інакше стоїть діло з правдою(sic!), там зовсім инша публіка і там не дуже то вважають на ті кумедні погляди на моральність і з великою охотою надрукують. Тим то я Вам раджу написати до редактора Зорі нехай він ту Вашу повість перешле в Правду, а тим

¹⁾ Цеслав Гермогенович Нейман — автор праць з української історії та етнографії, друкованих у „Кіев. Стар.“ і в польських виданнях.

²⁾ Дату виводжу так: 17 нов. ст. січня 1892 р. В. Лукич написав Коцюбинському листа, де писав, що не може в „Зорі“ вмістити „На віру“. Тоді Коцюбинський звернувся з листом до Комарова й прохав поради, що робити з „На віру“. Даний лист Комарова, виходить, був писаний десь у лютому, бо 3 березня 1892 р. Коцюбинський уже написав і відповідь.

часом, коли у Вас єсть чорняк, то Ви будьте ласкаві, перепишіть гарненько обовязковим правописом і пришліть міні до збірника, нехай вона буде і в Правді і у нас. Коли ж часом у Вас єсть що инше для збірника, то теж прошу прислати. Про матеріали до опису цікавих подорожей побалакаю де з ким і тоді напишу Вам. Дуже бажав би вволити Вашу волю що до Вашого знайомого, котрий шукає місця управителя, та не знаю — чи матиму змогу, бо у нас поміщиків дуже мало і міні навіть не траплялося, щоб хто питався за управителя, коли ж часом що трапиться, то напишу Вам. За Боржковського побалакаю з земляками і тут маю надію, що може що не забаром буде, то тоді і напишу Вам. Дуже бажалось би, щоб такий чоловік, як п. Боржковський, оселився в Одесі, де єсть і ґрунт і змога для його праці.

Спасибі за привітання і Вас щиро вітаю і бажаю Вам всього найкращого в світі, а на гостинець посилаю дві одеські книжки. Сім'я моя низенько кланяється Вам.

Сподіваюсь незабаром і відповіді і посилку від Вас, застаюсь з щирою повагою до Вас

М. Комаров.

ЛИСТ XIV.

[Березень 1892 року]

Вельми шановний Михайло Михайлович!

Посилку Вашу одібрав і дуже дякую — прийшло саме в час. „П'ятизлотник“ дуже міні уподобався і піде на першому місті. Шкода тільки, що треба буде трохи урізати, тоб то викинути сцену стягання податків, бо боюсь, щоб цензура не причепилася та не понівечила всього збірника. Як на те прислано міні и друге оповідання з сучасної голодівки (sic), де теж така самісінька сцена. Там вже без неї ніяк не можна було обійтись, бо на ній все збудовано, то я вже там переробив в такий спосіб, що староста стягає не податки, а жидівську позичку. Переробляти так саме і Ваше оповідання не приходиться, бо й так вже ми часом багато звертаємо на жидів, та й ніяково якось, що в обох однаковісінька сцена — вийшло б вже надто тенденційно. Тож, коли ласка Ваша, дозвольте помістити Ваше оповідання без сцени стягання податків. Міні дуже шкода сієї сцени, та щож маєте робити? Одже я втішаюсь тим, що й без неї провідна думка оповідання цілком ясна і добре мотивована, а друге те, що по виході збірника можна буде надрукувати оповідання в Зорі цілком. Повість „На віру“ перечитав з великим інтересом, але боюсь, щоб по самому змісту вона не здалась цензурі надто гострою, ніби якоюсь пропагандою безшлюбного життя. В Збірнику ж треба бути особливо обережним, бо тут цензура дивиться так, що через одну пієсу то може весь збірник понівечити. Одже дуже цікаво було б видати Вашу повість тут на Україні коли не в збірнику, то хоч особливою книжкою. Тож прошу Вас дозволити міні: П'ятизлотник помістити в збірнику без сцени стягання податків, а потім одіслати в Зорю або Буковину для надрукування цілком

а „На віру“ подати в цензуру особо і коли дозволять — надрукувати особливою книжкою. Буду сподіватися Вашої відповіді. З присланого від Боржковського піде в збірник замітка „Про Кармелюка“, а молитві — ні, бо прийшлося би мати діло з духовною цензурою. Перекажіть йому мою щиру подяку, а разом і те, щоб він подав міні коротеньке curriculum (sic!) vitae — де вчився і служив. Тоді легше можна буде знайти підходяще місце. Чи не згодився б він на літо поїхати в Бессарабію на жалованья від 30—40 р. в місяць? — можна було-б пристроїти його до філоксерної комісії, в котрій у мене чимало знайомих. А з осені тут відкривається нова больниця, де вже міні обіцяно для його місце письмоводителя з жалованьем 30 р. в мідь і кватира там же при больниці. Чи підходяще се місце? Дуже міні хотілось би, щоб такий роботящий чоловік, знаючий при тім і народ і народню мову, був тут, бо тут все найбільше давні городяне, що давно одбилися від села. Я певен, що й земляки допоможуть, а поки що можна взяти місце при больниці. Одібравши звістку від Вас або від Боржковського, тоді перебалакаю де — з ким і напишу — куди і як подати прошеніє, а тоді вже разом поклопочемо. Посилаю Вам видані торік в осені книжки: Колоски і Серед крижаного моря. Маю надію що году видавати де-кільки, аби тільки цензура пустила. Торік я було одіслав в цензури ще три книжки: Про В. Кулика з збірником його пісень і листів, збірник віршів жарко і навіть Зінківського¹⁾, та всі три заборонені, хоч там а нічогоісінько такого немає дочого б можна чіплятися. На збірник єсть надія, що пустять. Ось Вам зміст його: Оповідання: Пятизлотник, Як я добував науки О. Кирпатого, Дід Евмен О. Коніського, Поєзія в прозі — О. Романової і Панас Музика — Д. Марковича. Поеми: Беатриче Ченчи — В. Чайченка, Під Івана Купала — Щоголева, Золота бандура — Щоголева. Драматичні: Не зрозуміли, ком. в 4 д. Д. Марковича і Артист-крепак, 1-й акт драми К. Карого. Інші речі: Додаток до збірки припарі (sic!) М. К., Життя і пісні С. Руданського — М. К. (Тут же 40 нових (sic!) піес Руданського), Малорус. Сватьба, как религиозно-бытовая драма Х. Ящуржинского, Семья в поэзии Т. Шевченко, К. Шрама, Кармелюк — Боржковського. Вірші: Бобенка, Щоголева, О. Л., О. Романової, В. Чайченка, Я. Жарко і другіх. Як бачите, збірник вийде чималий і цікавий, аби тільки йому пощастило. Будемо сподіватись, а поки що будьте здорові та не забувайте прихильного до Вас

М. Комарова.

ЛИСТ XV²⁾

Вельми Шановний Добродію!

Одібравши Ваш лист, я зараз же написав до земляка, але він як на те, виїхав в друге місце, а оце вчора тільки приїхав в Одессу, де я й балакав з ним за Вас. Земляк сей — експерт Филоксерної комісії.

¹⁾ Трохим Зінківський (1861—1891) видатний публіцист як на 80-ті роки.

²⁾ Це відповідь на листа М. Коцюбинського, що не зберігся в архіві М. Комарова.

Панас Иван. Погибка ¹⁾). Він з великою охотою приймає Вас на роботу — розпорядчиком при робочих Умови такі: на перший місяць плата 30 руб. котра з другого місяця може бути побільшана на 35 або й на 40 руб. в місяць, окрім того квартира дається безплатно, теж саме вертаються всі розходи на переїзди з одного місця роботи на друге. Коли ви зможетесь, то можете зараз же ²⁾ їхати на місто і удатися просто до Погибки. Їхати треба по залізниці на Кишинев, з відтіля по залізниці одну станцію до Страшени, а відти на конях до села чи містечка Телешов, де пробував філоксерна комісія. За підводу від Страшени до Телишова платиться всього 1 р. 50 к. Приїхавши в Телешов, спитайтесь філоксерну комісію, там кожний покаже, і удайтесь просто до Погибки — він завжди там, хіба коли не коли виїде на день в Одесу або Кішинев. Листа Вашого я зрозумів так, що Ви хочете мати роботу в Бессарабії тільки на літо, так я й казав Панасу Ивановичу і він сказав, що робота ся буде на три місяці. Краще буде, щоб Ви їхали зараз же, не відкладаючи, хоч погибка сказав, що у всякім разі се місце за Вами і він сподіватиметься Вас. Коли ж часом захочете спочатку розпитатися у Погибки листовно, то от Вам його адрес: г. Оргеївъ Бессараб. губ. оттуда в містечко Телешовъ — Члену експерту філоксерной комісії Афанасію Ивановичу Погибкѣ.

Про збірник й досі немає чутки з Пбурга. Послано туди ще 2-го мая. Тут в цензурі кажуть, що се добра признака, значить — роздивляються, а в принципі нічого не мають против, бо инакше давно вже вернули-б, не читавши. Бувайте здорові, а приїхавши на Бесарабію — пишіть зараз. Прихильний повік *М. Комаров*.

22 травня [1892 р.]

ЛИСТ XVI.

[Кінець травня 1892 р.]

Любий земляче,
Михайло Михайлович!

Недавно я писав про роботу у Філоксерній комісії в Бесарабії, а оце вчора знову бачився з Погибкою і він просив написати Вам, щоб ви їхали швидче, бо вже там почались роботи. Їхати на Кішинев, відтіля одна станція до Страшени, а там на конях в м. Телешов за 1½ руб. підвода. Коли часом не застанете Погибку в Телешові, то спитайтесь Урсіна-Німцевича, він у його за помішника; и теж земляк і мій приятель, то поки що він Вам все розкаже і покаже. Погибка каже, що роботу сю можете мати і на літо і на осінь, як захочете, а як подобається, то може й зовсім пристанете. Німцевич став до роботи торік і тепер має плату 65 р. в мѣ. Погибка, читавши де-що Ваше, дуже интересується мати Вас за помішника. Коли часом загубився перший лист, а Ви б може хотіли спершу написати до Погибки, то ось знову його адрес: в г. Оргеївъ Бессараб. губ.

¹⁾ П. І. Погибка, один з організаторів боротьби з філоксерою в Бесарабії, почав свою службу в Одеській Філоксерній Комісії ще року 1883.

²⁾ Підкреслення Комарова.

оттуда в м. Телешов Члену експерту филоксерной комісії Афанасію Івановичу Погибкѣ. Але якщо Ви рішили їхати, то краще Вам їхати просто до міста (Страшени — Телешов) не відкладаючи, бо се діло певне і тепер саме починається робота. Коли ж часом Ви передумали, то напишіть мерщій до Погибки, а то він сподіватиметься Вас. Німцевич молодий чоловік, щирий хлопець, теж буде радий Вам. Бажаю Вам всього найкращого. Повік прихильний *М. Комаров*.

ЛИСТ XVII ¹⁾

Вельми Шановний Михайло Михайлович!

Не знаю — як би я й дивився на Вас, як би довелось де зустрітись — певне пришлося би позичать очей у сірка, бо справді я так багато винен перед Вами, що вже не знаю — з якого кінця й почати. Прошу Вас — простіть мене і не подумайте нічого лихого до Вас. Єдина причина — мов недбальство і неуміння порядкувати своїм часом. Через се не раз доводиться міні бути, як би здавалось, свинякуватим до до (sic!) добрих людей, но хто знав, як я заклопотаний службовою і иншою працею та семейними ділами, а до того ще мов безладдя, то добрі люди, спасибі їм, поки ще вибачають міні, то й Ви, Шановний Добродію, сподіваюсь вибачите міні. Найгірше всього, як не зробиш чого у свій час, а потім того почнеться той відклад, котрий ніколи не йде в лад, а як затягнеться діло, то ще й гірше того. Тут же на лихо ще й таке трапилось, що рукопис Д. Бремєва десь загубився у мене, то я вже й на листи Ваші не одписував ²⁾, сподіваючись конче розшукати рукопис, то тоді вже разом і одгукнутись до Вас. Отож, не дивно, перебравшись на другу квартиру і перебіраючи та улаштовуючи рукописи та всяке шпаргалля, надібав я і Ваш рукопис, котрому невимовно зрадив, бо раз те, що була б велика шкода, коли б справді загубився рукопис, а друге, що й перед Вами маю тепер змогу очиститись. Отож посилаю Вам той рукопис особливою посылкою і знов прошу — простіть міні за такий не звичайний учинок.

Піеса Бремєва міні дуже сподобалась; і зміст її, і розвиток події, навіть характеристика дієвих людей і взагалі шляхти — усе ясно свідчить, що автор здатний до справжньої комедії. Давав я читати піесу Тобілевичу (Карпенку-Карому) і Саксаганському і їм теж піеса дуже сподобалась, хоч з боку сценічності їм здається бракує жвавішої рухливости. Ну та артисти най більше з свого боку дивляться і з таким поглядом далеко не завше можна згожуватись, бо дбаючи про ту сценічність легко й переборшити. З одним я тільки згоджуюсь з ними, се то що в піесі надто густо пересипано польськими фразами; словами, котрі треба ли-

¹⁾ Цей лист то відповідь на листа Коцюбинського до Комарова з 28. X. 1899 (л. IX).

²⁾ М. Ф. Комаров після побачення з Коцюбинським на початку листопада 1896 року не відписав на листи з 24 січня 1897 року та з 28. X. 1899 (листи VIII та IX) Мях. Фед. аж по 4 місяцях (29 лютого 1900 р.) зібрався відповідати на цього останнього листа.

шити хіба де не де, як от напр. в комедії Тобілевича „Мартин Боруля“, аби лиш для характеристики. Окрім того, треба б на самій пісці написати, що діється на Волині чи на Подолі, бо такої шляхти по інших сторонах України не має. Поправки синім карандашем не знаю чиї вони, а були вони вже й тоді, як Ви передали міні рукопис, я лиш в де-яких місцях зробив поправки чорним карандашем, най більше ставив знаки запитання над тими словами, що міні здається, авторові слід би замінити їх якими іншими. Як же Вам живеться і що поробляєте? Читав про нові Ваші оповідання і дуже радію за успіх їх в Галичині. Але чому ж Ви не дбаєте про те, щоб і на Україні випустити збірку Ваших творів? Те, що в Галичині, дуже рідко доходить сюди, навіть і я, хоч добуваюсь всякими способами, досі не маю останньої Вашої галицької збірки, а тільки читав про неї в Л. Н. Вістнику (кн. 3), а у Вас, навіть окрім „На віру“ та інших не цензурних, вистачило б на чималу збірку, а тепер же й цензура стала трохи ласкавішою, то можна сподіватися, що збірка Ваших творів побачила б світ. Нашим авторам треба саме дбати про те, щоб випустити збірки своїх творів, а то оті маленькі книжечки там десь розгублюються і не звертають на себе уваги. Що поробляє тепер Грінченко, чи довелося йому як небудь устроїться? Про себе поки що не пишу Вам, сподіваючись Вашого листу, котрий буде міні доказом, що Ви не сердитесь на мене. Вашій Вельми Шановній дружині прошу переказати від мене і від жінки наше найщиріше привітання.

Дуже винуватий перед Вами, але як завше щироповажуючий Вас
М. Комаров.

29 лютого [1900 р.].

Подав Сергій Козуб.

З листування В. П. Горленка.

У мене збереглося з десятків листів В. П. Горленка до мене, які він писав найчастіше з приводу різних літературних або взагалі книжкових питань. Листування його зо мною було невеличке і тривало недовго, бо й познайомилися ми допіру 1887 р., до всього-ж різні справи, що нас обох цікавили, ми часто-густо розв'язували підчас особистих зустрічей у Києві або й у його-таки в Ярошівці, де він так гостинно та привітно вітав заїжджих гостей. Треба ще сказати, що до того питання, яке трошки зв'язало нас, а саме так званого „славянського вопроса“, небіжчик В. П. ч підійшов і зацікавивсь ним вже досить пізно, наприкінці свого невеселого й нещасливого життя. Так в одному з своїх пізніших листів, здається 1904 р. (року в листі не позначено, надписано тільки „16 ноября. Спб. Улица Жуковского д. 31 кв. 1“), він пише: „Я очень склонился на славянскую сторону, но, разумеется, не въ духѣ „слиянія ручьевъ въ русскомъ морѣ“, а въ духѣ свободного союза“. Такої самої думки був і я, і через те з приводу „славянської сторони“ наша розмова взагалі, а надто одного вечора в Ярошівці, була досить спокійна, бо не викликала жадних суперечок. Пам'ятаю, що в „славянському вопросі“ найбільше нас непокоїли болгаросербські стосунки й позалаштункова роля в них „німецьких“

держав — Австрії та Німеччини, що нацьковували болгар і сербів одне на одного. Та кінець-кінцем нас заспокоїла якась мрійна надія на „здравый разумъ народовъ“, і ми розійшлися у більше-менше „благодушнім“ настрої. Іншим разом я вмовляв В. П-ча надрукувати деякі свої „слов'янські“ статті в виданні „Ежегодникъ Коллегіи Павла Галагана“, що виходив 13 років за мою редакцію, і обіцяв йому дати потрібне число одбиток. Та з цього нічого не вийшло, бо небіжчик одмовлявся великою „недосужностью“. Так само нічого не вийшло і з його думки видати свої статті про мандрівки по слов'янщині окремою книгою... Зміст листів, що ми друкуємо, окремих пояснень не потрібує. Що-до осіб, про яких у листах мова, то „Щегловъ“ — це досить відомий свого часу письменник белетрист Іван Щеглов (Леонтьєвъ), великий Гоголів шанібник і столичний приятель В. П-ча. Його книжка, що про нього В. П. пише, — це непоганий збірник різних більше-менше видатних і цінних думок та афоризмів Гоголя, художніх описів з його творів, то-що. Взагалі книжку було складено по-путяшому, вона могла бути корисна для громадянства й варті була прихильної оцінки. Таку оцінку я й дав в одному з київських видань. Про цього письменника Щеглова, свого „великаго пріятеля“, В. П-ч каже і в листі до Панаса Мирного 9.V.1897 (Див. книгу Є. Рудинської „Листи В. П. Горленка до Панаса Мирного“, ст. 39).

„Софья Николаевна Егунова“ (дружина К. М. Щербини) — це родичка Олексі Олександровича Андрієвського, відомого київського педагога й діяча комісії „народныхъ чтеній“ у Києві. Гадаємо, що ті знайдені листи В. П-ча, які ми тут друкуємо, хоч і невеличкі, але досить характерні для його особи й додають деяких нових рис до його духовного образу. З одного з них між инш. довідуємося про ще один псевдонім Горленка — „Черкасовъ“, — цього не знав О. Тулуб, складач статті: Матеріали до „Словника псевдонімів українських письменників“ (див. „Записки, Іст.-Філ. В. Укр. Ак. Н.“ кн. XVI, ст. 223—254). Листи Г-ка передали ми до Нац. бібліотеки.

1.

Многоуважаемый

15 мая 87 г.

Андроникъ Іоаникієвичъ!

Прилагаемая книга вышла въ Петербургѣ надняхъ. Составлена она молодымъ писателемъ Щегловымъ, авторомъ рассказовъ „Идиллія“ (Вѣстн. Евр.) „Неулави́йся герой“ (Отеч. зап.) „Первое сраженіе“, романа „Гордіевъ узелъ“ (Новъ) и друг., человекомъ очень даровитымъ и страстнымъ гоголянцемъ. Будьте добры, милостиво принявъ экземпляръ книжки, написать о ней отзывъ или въ „Кіевлянинѣ“ или в „Кіевск. словѣ“ и тотъ номерокъ, гдѣ будетъ отзывъ, дать Софѣѣ Николаевнѣ Егуновой. Хвала книгу, Вы будете хвалить Гоголя, а потому конечно эта похвала не будетъ противна Вашему вкусу. Надо ли прибавлять что Щегловъ мой близкій пріятель и что во всемъ этомъ, кромѣ дѣйствительнаго интереса и новизны сборничка, мною руководить и искреннее желаніе сдѣлать трудъ его болѣе извѣстнымъ.

Истинно Васъ уважающій В. Горленко.

16 ноября СПБ. 1904?
Улица Жуковского д. 31 кв. 1.

II.

**Многоуважаемый
Андроникъ Іоаникіевичъ!**

Письмо Ваше получилъ по приїздѣ въ Петерб., куда прибылъ 1 ноября. Простите, что, за множествомъ дѣлъ и нездоровьемъ, до сихъ поръ не писалъ Вамъ. Книжки „Ежегодника“ въ редакціи найдти уже невозможно. Она погибла въ миріадѣ печатнаго матерьяла ежедневно поступающаго, Вышлите на мое имя по прилагаемому адресу. Я напишу нѣсколько словъ о ней, хотя, хвала Творцу, уже не пишу болѣе рецензій.

Замѣтки мои о поѣздкѣ въ Славянск. земли пришлось разбросать въ разныя мѣста. Кое что (6 или 7 писемъ лѣтомъ) напечат. въ Нов. Вр. съ подписью Черкасовъ. Другія въ журнальцѣ „Бесѣда“ и одной провинціальной газетѣ. Нѣсколько статей пропало въ редакціи Нов. Вр. за выbytіемъ лѣтомъ настоящаго редактора и по небрежности замѣстителя. Конечно воедино не было и не будетъ собрано. Я очень склонился на славянскую сторону, но разумѣется не въ духѣ „сліянiя ручьевъ въ русскомъ морѣ“, а въ духѣ свободнаго союза. Отъ гнусныхъ Флоринскихъ, и господъ этого типа, слава Богу, отплевываются теперь славяне... Какъ Вы поживаете? Какъ не грѣхъ не заѣхать ко мнѣ, бывши лѣтомъ въ Прилуцк. уѣздѣ!

Преданный Вамъ *В. Горленко.*

Подав проф. А. Степович.

Ще про українські впливи на Л. Каравелова

В Записках Академії, 1928, я мав нагоду конкретизувати Шевченкові впливи на вірші Л. Каравелова. Перечитуючи його оповідання, завважуємо, що й там є відгуки Шевченкової поезії. Особливо виразний вплив українського поета на оповіданні Каравелова „Мъченик“, тут є ідеї й ситуації, що навіяв Шевченко. Один із болгарських революціонерів, борців за народне визволення, засланий у Діарбекир, так висловлює свою тугу за волею й одчай засланця: „Не дай Боже, да умреме въ неволя, не дай Боже, да погинеме въ тоя чужди край“. Це-ж Шевченкові слова. Поет, бувши на засланні в Сибіру, писав: „О, Господи, не дай мені загинути оттут на чужині“, або: „не дай, Господи, нікому, як мені тепер старому, умірати у неволі“.

У тому-же оповіданні сирота, що зазнала багато муки в турецькій неволі, каже: „Защо тя (мати) не ма е задушила, защо не ма е хвърлила... Не е знаяла сирота, че тя е мене само за мъки и неволи родила“. Це один з улюблених Шевченкових мотивів: „На що нас мати привела... Бодай ті діти не росли“, або: „Проклятий час-годинонька, що ти народилась. Як-би знала, до схід сонця-б утопила“ (Катерина). Той-же герой

розповідає про свої нещастя, що почались: „когда аз в онова време и мамо да кажа не можех“. У Шевченка: „А воно таке маленьке... і коли то воно буде гратись і промовлять слово „мамо“ (мене...)“. Ця-ж сама дійова особа висловлює теплі почуття до матери, „а за баща си не мола, — прокли-нам го“. Ця ситуація добре відома в Шевченковій творчості: у поета розпутний батько не визнає своєї рідної дитини. Одна така дитина виховується в ворожих почуттях до батька: „Тільки мамо вимовляти, а тато не вчила (Княжна; пор. теж: „іди, мій сину, нас кленучи“... в „Ой люлі“).

В тому-ж оповіданні дівчина Драганка співає пісні: „Черни очи, бяло лице, за що сте родени“. Тут Л. Каравелов переспівує Шевченкове: „На що мені чорні брови“.

Але це все дрібниці. Принциповішого значіння той факт, що і в загальній композиції тем Каравелова є досить характерні подібності до Шевченка, які можна пояснити тільки безпосереднім впливом нашого поета на Каравелова. Зазначене попереду оповідання К.: „Мъченик“ як зовнішні рамці має зустріч двох засланців, що один одному розповідають про свою долю. Таких самих рамок уживає і Шевченко, що в нього в декількох поемах розповідається, як в'язні або засланці, зустрічаючись на чужині, розказують один одному перипетії свого життя.

Дуже часто трапляються у Шевченка оповідання про долю двох нещасливих закоханих, що їх переслідує пан. Дівчину пан силоміць бере до свого двору й безчестить, а сирота-парубок пристає до розбійників та й знищує панське кубло. Героїня найчастіше божеволів (Марина, Із-за гори сонце сходить, Варнак, Найкращая і т. ин.). Ця тема — одна з найхарактерніших у Шевченка. В ній виливається з невимовною силою та експресією його протест проти соціальної неправди й гіркий жаль за знедолених.

Отже ті самі теми, той-же протест, ту-ж методу висловлювати недовдоволення маємо і в Л. Каравелова. Відміна тільки в тому, що російського пана замінено на турка-насилника. В оповіданні „Мъченик“ Драганка проти своєї волі опиняється в харемі, де божеволів від туги та жалю. Її коханий робиться розбійником, помщається за кривду та й винищує турків.

В оповіданні „Стойчо“ турецький паша безчестить Радугу. Вона занедажує й помирає, а її коханий робиться „хайдутиним“.

Цей-же мотив про дівчину, силоміць узятую до харему, і про її коханого, що помщається на турках за безчестя, маємо і в драмі Л. Каравелова „Хаджи Димитр“.

В оповіданні Каравелова „Стана“ розповідається про те, як розпутний парубок безчестить дівчину, сміється з неї й занапащає її. Це варіація тієї теми, що розробив Шевченко в „Титарівні“.

Взагалі треба зауважити, що в деталях оповідань Каравелова є небагато рис, де-б можна було запідозрити безпосередній Шевченків вплив. Спільні риси частіше можна зауважити в загальних творчих концепціях. Але щоб конкретизувати характер відношень Каравелова до Шевченка з цього боку, треба зупинитися на питанні про впливи на Каравелова творів Марка Вовчка.

Річ у тім, що і Шевченко і Марко Вовчок впливали на Каравелова в аналогічних напрямках і иноді важенько відрізнити в прозаїчних творах Каравелова запозичання з М. Вовчка від Шевченкових впливів. Обидва українські письменники однаково малювали народне життя, а це саме той бік їхньої творчості, що його Каравелов найбільше наслідує. Огляньмо коротенько елементи творчості М. Вовчка у Л. Каравелова. Як усім відомо, Каравелов переклав на болгарську мову й надрукував у своїх часописах „Свобода“ і „Знання“ між 1871 і 1875 р. п'ятеро оповідань М. Вовчка: „Двоє синів“, „Невільниця“, „Кармелюк“, „Данило Гурч“ і „Горпина“. У примітці до першого перекладу (Свобода, 1871, 11 січня) читаємо: „М. Вовчок один от найдаровитите съвременни малоруски (украински) поети“.

У Софійській Народній Бібліотеці є перший том творів М. Вовчка, вид. 1870 р. з власноручним написом „Л. Каравелов“. Цим виданням, отож, К. у кожному разі був покористувався. Та, порівнюючи переклади з цим російським виданням, ми виявили, що в деяких місцях один текст не збігається з іншим. Так, українські пісні в опов. „Кармелюк“ передано у К. іншим правописом, ніж у російському виданні. З цього виходить, що спочатку переклад зроблено не з російського тексту, а з якого-небудь переднішого українського видання (на жаль, не маючи в Софії всіх українських видань, я не міг дослідити питання до краю). Можливо, що К. почав свої переклади з М. Вовчка ще в Москві одночасно з перекладами з Шевченка.

Перечитуючи деякі оповідання Л. К. з народнього болгарського побуту, не можна не зауважити, що їхній стиль часто буває дуже подібний до стилю М. В.

Чимало оповідань К. вкладено в уста жінок, переважно у формі їхнього оповідання про долю й долю жінки. Цей спосіб формувати рамці оповідань у М. В. природний, бо вона, як жінка, справді могла свої ідеї й настрої найкраще переказати саме жіночими устами. Навпаки, у Каравелова цей спосіб можна пояснити тільки чужим впливом, а саме М. В.

Належні сюди оповідання К. починаються, як і у М. В., малюнком селянських родинних обставин: батько, мати, брат, сестра, діти — це обов'язкові елементи, що з них починаються оповідання обох письменників. Батько добрий, мати роботяща, добра й гарна, діти трудящі, слухняні й уродливі — це основні рамці ідилії в обох письменників, ідилії, що порушується впливом лихих зовнішніх сил, що руйнують щастя й перетворюють ідилію в трагедію.

Парубок і дівчина — герої оповідань, завіси мають усі можливі зовнішні й внутрішні вартості: надзвичайно гарні на обличчя (надто дівчата), вони роблять не менше приємне враження і своїм характером. Герой завіси дуже добрий, а героїня весела й привітна.

І у М. В. і у Каравелова за зовнішню прикмету душевного перелому править похмурість, замисленість героїв, засмученість, що її люди довго не можуть зрозуміти.

Незалежно від змісту і від окремих мотивів, що К. запроваджує в свої оповідання на зразок М. В., дуже виразно відчувається вплив М. В. на характер викладу Кар. В стилі К. в власному значінню речення, в манірі розповідати, в висловах, у синтаксі є так багато елементів М. В., що, як абстрагуватися від змісту, присвяченого болгарському життю то деякі оповідання К. можна поставити поруч оповіданнів М. В., і вам важко буде знайти одміну, щоб сказати, що це твори не одного автора. М. В. оповідає устами селянки, або рідше селянина, силкуючись як-найточніше передати стиль і дух народньої мови. Автор ховається і примушує просту селянську душу розповідати про свої радощі й горе так, як вона сама вмів це робити. Коротенькі фрази, брак будь-якого резонерства про народній побут, що його так знати в авторів-інтелігентів, коли вони розповідають про народнє життя, малювання всіх обставин з погляду селянських інтересів і селянської ідеології, а найголовніше особливий тон безпосередности й епічної народньої простоти в оповіданні — характеризують українські оповідання М. В. Ті-ж риси знаходимо і у Каравелова. Обидва письменники люблять починати оповідання з того, що були бацько й мати, батько був добрий, але рано помер, покинувши сиріт. Вдова й сироти — лаятмотив у М. В., та сама риса повторюється в більшості відповідних оповідань Каравелова. У М. В. часто селянка розповідає про своїх сусідів. Те-ж у Каравелова; в нього від селянки довідуємося про долю її сусідів. Скрізь нештучна мова, коротенькі й прості речення. Скрізь-тільки констатування фактів — той був гарний, та була працювита, той зробив те, цей инше. Ця простота стилю у Кар. тим цікавіша, що в інших його творах, де він не залежить од М. В., його мова має цілком инший характер: довгі періоди, міркування, довгі реторичні відступи на найрізніші теми, вживання всіх реторичних засобів, щоб справити більше вражіння, полеміка — це все різко одмежовує оповідання К. з народнього побуту од його творів з сатиричними або суспільно-політичними тенденціями.

Окрім загального наслідування у К. в деталі просто перекладені з М. В. Порівняймо хоча-б початок оповідання „Стана“ з оповіданням „Пройдисвіт“ Марка Вовчка:

М. В. (я цитую за російським примірником, що належав Каравелову).

Ужъ нигдѣ нѣту такой широкой степи, веселаго краю, какъ у насъ.

Таки нѣтъ, нѣтъ.

Гдѣ такіе величавые, стройные люди, гдѣ дѣвчата съ такими бровями.

(Далі змальовано хутір, де одбуваються події).

Лучшая хуторская хата стояла ближе всѣхъ къ лѣсу. Хорошая была хата. Около нея славный садъ и отличный огородъ.

Каравелов.

Аз мога секиму да дрънна в очите, че като нашите места няма на сичкият свят.

Нашите момци приличат на дърво, а нашите моми сѣ, като лале в градина.

(Змальовано місто Свіщово, де розвиваються події оповідань)

На най хубавото място в града ни стои кѣщата на Петр Луцекѣт. Хубава и живописна е тая кѣщаца. Около неї цвѣтят миризливи цвѣта и растат плодови дървета,

А подъ горою тихая рѣчка и такая чистая и прозрачная, что хоть щеголихамъ въ нее смотрѣться.

А под самите прозорци тече бели Дунав, в когото обичат да се огледват чернооките българки. (Дунай завсѣди каламутний і тече так швидко, що дивитися в нього як у дзеркало жадним способом не можна).

Або ось інші літеральні запозичення:

М. В. „Сестра“.

Добрый былъ у насъ батюшка. Любилъ и жалѣлъ насъ обоихъ.

Жили мы въ достаткѣ, всего было вволю.

(батько завсѣди купував подарунки.
М. В. „Сон“)

Царство небесное моему батюшкѣ.

Погуляла я въ дѣвушкахъ года три. Стали за меня свататься.

Вотъ и послалъ мнѣ Господь друга по сердцу и по праву.

Боже мой, какой былъ красавецъ. Чернобровый, статный... Только и въ мысляхъ что Павло...

Привезъ меня мужъ на свой дворъ, и Боже мой, какъ мы хорошо, дружно жили.

Такой онъ былъ ко мнѣ ласковый. Бывало къ намъ въ хату заглянуть весело.

(Пізніше) легли спать, а я всю ночь и глазъ не закрыла. Мысли да думы съ ума не идуть.

Герой і героїня у М. В. виливають і горе і радість у пісні. У Каравелова герой і героїня розчулившись співають пісень.

Для стилю М. В. характерно, що вона в своїх народніх оповіданнях, котрі що-до змісту торкаються минулого й провадяться в формі минулого часу, раз-у-раз вставляє *praesens*: цим способом М. В. досягає більшої інтимности й натуральности в передачі народньої мови. Цю самісіньку характерну рису мазмо і у Л. К. („Работеше той от утрянъта до вечеръта, ту копае, ту дърва сече... „На чужд гроб“ і т. и.).

Каравелов „Стоян“

Баща беше твърде добар човек. Той ни обичаше.

Живеехме ние богато и весело, защото баща ни имаше голямо имане.

(Те-ж у Каравелова в опов. „Стоян“).

Нека му е лека прѣстѣта, под която той лежи.

Проживях аз с брата цели две години и нарядвах са на моминството си. Но ето че захванаха да дохаждат в къщата ни и сватове.

Прати ми Господь мъж какъвто иска сърдцето си и какъвто желъеше душата ми.

Хубавец, песнопоец, добар и честен човек беше мой Павле.

Заведе ма мой Павле в своята къщица и захванахме ние да живеем, като два гълъба, като две ластавици.

Никога аз не съм се загрижила. Щом престана да се смея, то мой Павле запее.. Засмея се, развесела се.

Върнах се аз и цяла нощ не можах да затворя очите си.

М. В. полюбляє вислови: „дав їм Господь, виростили сина сокола“, або „От і послав їм Господь милость — родилась у них дитина“. Те саме у К.: „Дал му Господь хубава и гиздава женица“ („На чужд гроб“) і т. и.

Запозичення формального характеру йдуть поруч з запозиченням змісту. Так, оповідання „Стоян“ починається зовсім за планом „Сестра“ М. В.: Дівчина оповідає про свою долю. Її батько був гарна, добряща людина й любив дуже її і брата, але він рано вмер. Дівчина вийшла заміж і була щаслива, аж поки чоловік несподівано вмер. Брат одруживсь і взяв лиху жінку, що з нею сестра не могла ладнати. Вона вже не ходить до брата. Дальший зміст оповідання відхиляється від схеми, які знаходимо у М. В., але кінець знову за М. В.: чоловік забив жінку, його судять, але виправдують. Та все-ж він не має вже щастя: „Стоян не беше вече човек“. Душевні муки підірвали його сили, він занедужує і вмирає. Такий фінал має оповідання М. В. „Павло Чорнокрил“. З елементів запозичених у М. В. складається й оповідання К. „Стана“.

Петр Луцекът рано помер, залишивши жінку вдовою з дітьми-сиротами. Одна з них — це гарна Стана (порівн. початок „Данила Гурча“). „Ех хубаво, гиздаво и обично беше това момиченце... Ае нейната веселость. Такава невинна веселость имат само ластавици“. „А песни, песни. Сичкият ден пее, като чучулига“). Порівн. відповідну характеристику Горпини в оповіданні під цим заголовком). Відразу Стана дуже засмутилася, стала мовчазна, невесела, бліда: вона полюбила Гарасима (порівн. яка смутна, мовчазна, невесела й бліда закохана Катря в „Три долі“). Як Катря в „Три долі“, так в'яне Стана у Каравелова, бо її коханий її не любить. В обох випадках парубок не вартий кохання дівчини. Гарасим безчестить Стану і знущається потім з неї (порівн. „Титарівна“ Шевченка). Далі події розгортаються за схемою оп. „Сестра“ М. В.: сестра живе у братів, але живеться їй зле, вона поневіряється, її зневажають. Вона наважується втекти від них, найнятися на чужині у найми. Вона виконує цей план проти волі братів. Добрі люди дають їй притулок. Серед прихильних до сестри осіб маємо і у М. В. і у К. одного панотця, що їй допомагає й захищає її. Її дитина залишається проте у братів і гине без догляду. Стана повертається з заробітків, щоб побачити дитину. Довідавшись, що тая вмерла, Стана божеволіє й усе ходить на її могилу. Цей момент порівн. з „Горпиною“ М. В., де героїня, втративши дитину (бо за нею не було кому доглядати), божеволіє й усе сидить на могилі дитини й уквітчує її квітами.

„Кармелюк“ вплинув на оповідання К. „Горчива съдба“. Герой — син вдови, дуже добрий, роботящий і гарний. Та раптом йому щось сталося: він чогось зажурився, засмутився, зустрічається з якимись чужинцями. Він засумував, бачучи тяжку долю народу: „Не е добро за нас да живеем на тоя свят, тежко е на българете, де живеят. Ние сме робове, ние сме скотове и повече нищо“. Як Кармелюк, він знайомиться в чужих місцях з іншими хлопцями, що поділяли його думки про неправду життя. Вони організують чоту „хайдути“, щоб боротися за визволення. Кінець-кін-

цем повстанців переловлено й знищено. Мати героя-повстанця мала ще одного сина, та й той, довший час не будши вдома, повернувся хорий і вмер незабаром. „А аз, розповідає мати, аз останах като кукувица да кукувам“ (цей фінал скроєно за аналогією з оповіданням М. В. „Два сини“, де у вдови було двоє синів, що з них один загинув на чужині, а другий повернувся додому слабкий, щоб зараз умерти й залишити матір одну-однісіньку).

Підо впливом „Кармелюка“ написано оповідання „Богатия Сиромах“, де один з героїв, як Кармелюк, раптом зробився смутний і невеселий, зрозумівши нещасливу долю народу, зав'язав стосунки з „хайдуги“ і заснував товариство, щоб боротися за волю й щастя народу.

Оповідання „Войвода“ має аналогії в поемах Шевченка („Варнак“, „Із-за чого“, „Найкращая“): Продан хоче одружитися з своєю любкою, але Гасан Ага теж на неї задивляється. Він каже Проданові, щоб той покинув свій намір одружитися з коханою. Та той не послухавсь. Гасан Ага організує тоді напад і силою відбиває дівчину. Справа закінчується вбивством. Порівняти з цією темою можна й оповідання М. В. „Отець Андрій“, хоч про генетичні зв'язки тут не може бути й мови.

Елементи творчості М. В. можна завважити і в деяких частинах оповідання К. „Слава“. Красу й убрання Слави схарактеризовано так само, як у відповідних частинах оповідання М. В. „Три долі“ (Катря). Слава й слухати не хоче про одружіння, бо потайки кохає парубка. Та побратися з ним їй не судилося (як Олесі в М. В. „Козачка“). Закінчується оповідання вбивством і арештом нещасливого — за схемою фіналу „Три долі“.

Підбиваючи підсумки впливам Шевченка й М. Вовчка на Каравелова, зупинімося на питанні про причини цього впливу. Справді, Каравелов проживав у Москві і то саме-іменно в той період розквіту російської літератури, коли не тільки Пушкін, але й Тургенєв, і Достоевський, і Толстой почали вже свій переможний похід на літературному полі. І коли Каравелов, взагалі дуже чуткий на чужі впливи, опинився під найбільшим вражінням українських письменників, що один з них (М. В.) аж ніяк не належав до найвидатніших тодішніх літературних постатів, то, щоб пояснити цей факт, необхідні спеціальні мотиви.

Ці спеціальні мотиви зрозуміємо, переглянувши й обрахувавши характер самих впливів. Мені здається, що їх треба шукати в спеціальному розумінні народности, яке ми бачимо у М. В. й Шевченка, а так само в спеціальному їхньому способі захищати інтереси народу.

Справді, хоча „народництво“ і було вже тоді в російській літературі, але ніде і ні в кого поняття „народність“ не висловлено так як у наших письменників. Цей спеціальний відтінок „народности“ у М. В. і Шевченка як-найкраще можна схарактеризувати висловом: „класово-соціальне розуміння“.

Тодішня російська література мала суто-інтелігентський характер. Народ у ній є, його малюють, але його зівсіди причепурюють, прикрашають, він переломлюється в інтелігентському світогляді. Він ніде не

виступає як самоцінність, інтереси його скрізь залежать від інтелігентських понять і поглядів, від інтересів і предилекцій інтелігентного автора й читача. Спочуття до народу було, було й бажання йому допомогти, але ціле уявління про народ було хибне.

Усі російські видатні письменники, не виключаючи Тургенева, Толстого й Достоевського, шукають у народніх надрах спільнолюдських рис, елементів мистецького значіння й малюють його нещастя в естетичному світлі, як наслідок загальнолюдської трагедії, непереможних умов природи, долі.

До цього хору примирливих естетичних розуміннів Шевченко й Марко Вовчок внесли нову, що виразно вирізнявалася, ноту. Вони відхиляють усі естетичні загальні передпосылки, вони забувають свою індивідуальність і затуляють очі естетичної критики, щоб винести перед читачем справжню народність, народність без прикрашування, з невеличкою кількістю духовних і навіть матеріяльних інтересів, з убогим духовним життям, але з незмірно глибокими стражданнями. Нарешті, маємо вбогу й одноманітну картину, що по-при все те глибоко цікава: тут ми бачимо справжнє неприкрашене сільське життя, простих людей з їх нехитрими інтересами, але з справжньою душею і з справжніми непідробленими фарбами й відмінами. Але окрім того — кожен окремий факт, кожен окремий випадок народнього страждання малюється тут так, що разом і складається питання і робляться висновки про причини нещастя. Тут немає примирливих нот про призначену долю, що так часто трапляються в тих, хто, живучи в розкоші, резонує про чуже нещастя. Всякому лихові товаришує питання про причини й про боротьбу з ними. А причини були ясні: невільництво, економічний визиск, дідичі.

Через те і Шевченко і Марко Вовчок, беручи за героя своєї творчости простий народ, не інтелігенцію, не урядову класу, не матеріяльно краще поставлені верстви, раз-у-раз протиставляють його владущим класам, підкреслюють поневолення й кличуть до боротьби та помсти.

Це спеціальне розуміння народности з усіма його суспільно-соціяльними наслідками знаходить у Шевченка матеріял для вислову в його власних почуттях, у його власному житті, поневоленні, засланні. Кожного разу, коли він починає розповідати про народне життя, бачимо, як здригається душа його від болю, він не говорить уже: чути зойк жаху й струна одчаю дзвенить у його віршах.

Марко Вовчок инакшим способом розв'язує завдання змалювати народне життя з народнього погляду, з його ідеологією й почуттями: вона примушує своїх героїв, селянок і селян, самих розповідати про свою долю.

Не може бути сумніву, що саме це особливе зрозуміння народности у М. Вовчка і Шевченка, — все з погляду народніх інтересів і все оцінене в масштабі народньої ідеології, — привабило Каравелова й примусило його наслідувати цих українців.

Причини цьому зрозуміливі. Як патріот Л. Каравелов шукав для своїх творів таких схем, форм і змісту, щоб найкращий, найяскравіший

дали вислів для інтересів тодішнього болгарського народу. Не маючи інтелігенції, будши пригнобленим, убогим і голодним, цей народ, природня річ, не міг-би дати Каравелову тем з життя буржуазних верстов, інтелігенції, клас з вищою культурою, клас, що життя й інтереси їхні описано в творах видатних російських письменників. З другого боку, страждання болгар були такі великі, що письменник, змальовуючи їх, не міг утриматися на рівні мистецької безсторонності й естетичного об'єктивізму. В цих умовах способи виявляти народне життя, соціально-політичне розуміння народности давали Каравелову не тільки вдовільну формулу, щоб порозв'язувати мистецько-політичні його завдання, але й були йому за єдино можливий спосіб змальовувати болгарське народне життя та страждання, не ігноруючи фактів і не перекручуючи дійсности.

Пересадити класову Т. Шевченка й М. Вовчка концепцію народности на болгарський ґрунт було неважко. Треба було тільки позамінювати російське кріпацтво на турецьку неволю, російських поміщиків на пашів та українські ймення на болгарські, а решта могла залишитися і, справді, залишилася без особливих змін.

Треба завважити, що Л. Каравелов був добре підготований, щоб переймати літературно-соціальні поняття українських письменників. Обертаючись у російських революційних осередках Москви, Каравелов набравсь од них революційної ідеології, засвоїв політично-соціальну програму, що споріднювала його з Шевченковою ідеологією.

Чорбаджії (багатії, куркулі) відграють у Каравелова дуже негативну роль. В оповіданні „Мъченик“ чорбаджія зраджує болгар, що повстали проти турків. Один з ідеальних його героїв в оповіданні „Горчива съдба“ каже: „Не мога да търпя и да гледам, как старият потъпка младият, как силният угнетава слабият“. Він бореться проти тих, що „угнетават своите родни брате“, і сподівається, що настане день помсти, „когато и чорбаджия и владика и турчин ще висат на една трепетлика“; він мріє „на сиромасите да се помага, братете си да избавим“. В оповіданні „Богатия сиромах“ герої готують боротьбу за волю з такою програмою, що близько нагадує революційну програму московської поступової інтелігенції 60-х років, що лежала в основі ідеології самого Шевченка: „Цельта на нашето дружество е да помагаме на сиромасите и да защищаваме народът си от турските злодейци и от нашите еднородни кръвонийци, които се наричат чорбаджие“. І далі: „Свободолюбие и народолюбие сж най нравствените начала в нашия живот“. У зв'язку з цим цікаві негативні погляди Каравелова на російські офіційні плани про визволення Болгарії: „Московците казват, че ние им сме брате, а пращат в нашите краеве хайдутти, да ни убиват и безчестят, чегато и без черкезите в нашата земя има малко кръвопийци и изедници“ („Горчива съдба“); або ще: „Българете още не знаеха, че ония хора, от които те очакваха помощ, приличат на римските сенатори, които горделиво и безсъвестно си играеха с народът и управляваха своите роби и робини с помощта на камшикът и на въжето; българете още не знаеха, че руският народ в вре-

мената на Меншикова търпеше по тежко и по гнусаво робство нежели българският. Българете още не знаеха, че русите се продаваха като говеда на пазарът“. Каравелов не вдовольняється й офіційною російською наукою і школою, де професори брешуть, кажучи, буцім з Тита й Августа були славетні, люди й лають вільнолюбців Брута, Катона, Кассія (вірш до брата Я. К-с-р-в-а). Він не одрізняє побожного тирана од лихого: всі вони однакові гнобителі і всі одним миром мазані.

Цікаво, що й духівництву перепадає від його. У російському виданні оповідання „Турски паша“ проминено через цензурні умови пасаж проти попів, але в болгарському Каравелов висловився докладно й виразно: „Дебелите архиереи, тлъстите владици, меднообразните калугери, животоподобните патриархи, папи и пастори проповедват на народът, че неговата награда ще да бъде на небето и за това той трябва да им дава повече земни жълтици за спасение на душата си“, то-що.

Цілком аналогічні погляди бачимо і в примітках до перекладу Шевченкових „Неофітів“. Ці примітки характеризують дуже гарно те, як Каравелов і його приятелі в Москві розуміли Шевченкові твори і чого вони в них шукали. Шевченко був для них насамперед борець за народню волю й правду супроти як політичної, так і соціальної тиранії владущих верстов.

Отож Каравелов здобув у Москві соціально-політичну підготову, що допомогла йому прийняти Шевченкову ідеологію й підпасти під вплив його творів.

Що саме-іменно те, як Шевченко й М. Вовчок розуміли народність, і їхні соціально-політичні тенденції привернули до себе Каравелова, це найкраще можна побачити, переглядаючи мотиви в його творчості, де вони без ніякого сумніву з'явилися під впливом зазначених українських письменників. Саме там, де Каравелов змальовує народ, висловлює його почуття та погляди й описує вдачу, впливи Шевченка та М. Вовчка робляться найпомітніші. Можна навіть сказати, що Каравелов узяв від українців не тільки спеціальне класово-соціальне розуміння народности, але й їхню методику змальовувати народність.

Народне життя вбоге й одноманітне, через те й мотиви, що цікавлять народ, не дуже численні. Але вони характерні й легко відрізняються від усього, що належить до інтелігентських понять. Усе обертається навколо кохання та родинного життя і як у народніх піснях, так і в Шевченка та М. В. жіночий елемент бере верх.

В народніх піснях дуже часто трапляється мотив скарг на долю, що переслідуює героя й не дає йому щастя. Ці поетичні скарги Шевченко бере за тему своїх численних пісень, змальовуючи молоду та гарну дівчину або й парубка, що, хоч які вродливі, не мають щастя-долі. Ці пісні у Шевченка становлять лаятмотив його лірики, де він переливає як власну тугу на своє безрадісне життя, так безперечно й своє спочуття до народнього страждання.

Отже цей самий мотив трапляється і в Каравелова, до того-ж не один раз. Молода дівчина скаржитися на долю й на те, що її молодість та врода марніють без кохання й радощів:

Черни очи, бяло лице, защо сте родени,
Кой ще вази да цалуне,
Кой ще да ви милва?...

Чи то буде турок иншої віри, чи невірний грек, чи черствий і скупий болгарин?... Ми бачимо тут, як інтимний, емоціональний мотив грубіє в руках наслідувача, що не має справжнього поетичного почуття, і набуває прозаїчного тенденційного кольориту сатири проти турків, греків і болгарських скнар-чорбаджіїв.

Той самий мотив повторюється ще скількись разів у Каравелова:

Тънки вежди, черни очи	Мислех и аз на този свят
Защо сте родени,	Юнак да пригърна.
Кога не ще мойто сърдце	Излъгах се...
Либе да добие.	Гръцките владици подкосиха животът ми,
	А турчин жалостъ няма...

Знов політично-суспільна сатира, що порушує інтимну виразність Шевченкового мотиву.

Або ще:

Не раждай ме, мамо, бяла черноока,
Не давай ми снага тънка и висока,
Че ще мене, мамо, турчин да залюби...
Мойта тънка снага старец ще прегърне...

Або:

Не спат черни вежди...
Душа търси чиста любовъ..
А алени уста шепнат тихо и печално:..
Мене мама на грък даде...

Скрізь у Каравелова один і той самий ефект: сум кохання, скарги на лиху долю він уживає як рамці для сатири на турків, греків, то-що.

Поруч із дівчиною, що залишилася без кохання й щастя з неменшою художньою силою Шевченко малює нам і хлопця без долі й кохання, що гине на чужині, дарма що молодий і дужий. Цього мотиву вживає й Каравелов з тим тільки наслідком, що сила й трагічний колорит Шевченка втрачається. Молодий хлопець іде на чужину шукати щастя-долі й мріє про кохання та заручини („Тамо горе над скалите“).

Як гадає народ, єдина надія й підпора старої матери та батька — це діти і їхня праця. Коли немає дітей на старість, це визначає надзвичайне лихо.

Шевченко частенько зупиняється на цьому моменті і в образі старої матери, що втратила своїх дітей, малює глибоко захопливу картину людського горя. Стара сирота-мати вмирає голодна, в злиднях, бо не-доля одібрала їй діти. Цей мотив править у Каравелова неначе за символ загальної народної неволі.

Цей-же мотив знаходимо і у Каравелова: мати Стефана Караджі плаче над сином:

Дете мое, ох мой синко,
Що съм те родила,
Защо съм те със юнашко мляко отдоила.
Сега съм остаряла, — мислех, ще ма храниш,
А ти искаш така рано мене да оставиш...

В иншому вірші Каравелов передає той самий мотив і до того-ж достоту Шевченковими словами:

Седнала е мойта майка на къщният праг, па
проклина съдбата си... Съдбо моя, проговаря,...
ти пропъди децата ми в далечна страна,
ти остави мене сама...

Шевченко виводить на сцену матір, що повиває свою дитину й висловлює свої думки та надії в зв'язку з дитиною. У Каравелова бачимо аналогічну ситуацію:

Родила е мене мойта мила майка
В хубав ден пролетен, в зелена градинка...
Радвала се сладко и е говорила:
— Да бех знала азе, мое мило чедо,
Че ти ще пораснеш син на България,
То би те повила с миризлово цвете... і т. д.

Питання про заручини має не аби-яку вагу в народньому житті, і Шевченко, як народній поет, скількись разів торкається його й радить, як козак має його розв'язати.

Той самий мотив, ті самі поради й ті самісінькі вислови і у Каравелова:

Я не земай, момиченце, дебел чорбаджия...
Я не земай, момиченце, гръцки капсамуния...
Земи си ти българченце тънко и високо.

Або:

Не земайте, момиченца, гръцките светие,
У тях няма добро за нас, с тях не можем ние.
(Пор. у Шевченка: Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями).

Коли додамо до сказаного згадані попереду тематичні елементи, що Каравелов запозичив у Шевченка й М. В. (а саме: тему про дівчину, що збездичив багатій-насильник з варіацією про заручену дівчину, що після того, як поміщик її збездичив, божеволіє, а коханий її робиться розбійником-месником, знов-же й тему про вбогу, що вмирає з голоду через гнобителство багатіїв і соціальні несправди, а так само про родину), то ми матимемо більше-менше повний список елементів, які Каравелов узяв од Шевченка й М. В., змальовуючи народ і висловлюючи, теж від них запозичене, поняття народности.

Українські елементи в творах Каравелова не вичерпуються впливами Шевченка та М. В. Окрім впливу цих українців у писаннях Каравелова

знати відгуки творів ще одного українця що писав по-російському, а саме Гоголя, здебільша з його оповіданнів з українського побуту.

Найбільший вплив на Каравелова мало оповідання „Какъ поссорился И. И. съ И. Н.“. Під впливом цього Гоголевого твору стоїть оповідання Каравелова „Българе от старо време“ і деякі подробиці в оповіданнях „Богатия Сиромах“ і „Маминото детенце“.

Заголовок „Българе от старо време“ є очевидячки відгук заголовка „Старосвѣтскіе помѣщики“. Проте зміст „Българе от старо време“, як і стиль, відбивають найбільше „Какъ поссорился И. И. съ И. Н.“.

Хаджі Генчо й дядо Лібен — великі приятелі. Вони раз-у-раз'ходять один до одного гостювати. Завсіди провадять чудернацькі розмови, що показують відмінність їхніх вдач. Так вони приятелюють, аж поки один випадок призводить до гострішого діалогу, що закінчується розривом. Приятелі стають ворогами. Кінець инакший як у Гоголя. Але наслідкування Гоголя виявляється не тільки в цій коротенькій і простій темі: весь характер оповідання є імітація Гоголевої маніри розповідати, як от у „Какъ поссорился И. И. съ И. Н.“.

Як у Гоголя, Каравелов попереду характеризує героїв.

Ця характеристика дається цілком у Гоголевому стилі, а саме в формі перелічування різних рис і відмітних прикмет героїв не звязаних одна з одною й гумористичного характеру. До всього поруч з аналогіями стилю є аналогії й змісту.

Хаджі Генчо ходить регулярно до церкви й співає на криласі.

Хаджі Генчо дуже гарно співає „така сладко и умилно, щото секи верующи опули очи, разиве уста и слуша с благоговение“.

Хаджі Генчо має славнозвісні штани.

„Хаджи Генчовите шалваре сѣ били ушити първи път преди московците.“

„Хаджи Генчо е добрейше същество“.

„Когато Хаджи Генчо се намира в своята градинка, то той заборава за хорските слабости и без церемония вика и мъжете и жените да влезат в градината му; ако летната горещина и да му не позволява да облече шарени шалваре“.

„Диня — това е неговото студено летно мезенце“.

Х. Г. любив ховати різні непотрібні речі. Так він загорнув у папірець котячого хвоста заховав його в коморі, над-

Іван Іванович робить те-ж саме.

Иванъ Ивановичъ имѣетъ необыкновенный даръ говорить чрезвычайно приятно. Слушаешь, слушаешь — и голову повѣсишь. Приятно, чрезвычайно приятно.

І. І. має бекешу.

„Онъ спилъ ее тогда еще, когда Агаѣя Федосѣевна не ѣздила въ Кіевъ“.

„Прекрасный человекъ И. И.“.

Іван Ничипорович любить у спеку лежати без усякої одежі, не вважаючи на те, чи є гості, чи нема. У його були теж славнозвісні „шаровары“.

„Онъ очень любилъ дыни. Это его любимое кушанье“.

І. І. ховав так насіння дині і робив написи: „Сія диня съѣдена такого-то числа“ і т. и.

писавши: На свети Харалампия през денет
в 1841 г. аз отрезах опашката на моят
котурак... Аз Хаджи Генчо“...

Дім дядо Лібена був у середині города,
а навкруги садок.

Те-ж у І. І.

Хаджі Генчо і дядо Лібен починають розмовляти про рушницю дядо Лібена. Розмовляючи починають споритися, нарешті лаються. Один другого називає „охмак“ (йолоп), той страшенно кривдиться і приятелі розходяться ворогами, — це все за схемою Гоголевою. Другого дня дядо Лібен, узявши ціпка, пішов до Хаджі Генчо. Але в останній момент роздумав та й вернувся додому: „Не ща аз да влазям, срамотно ми е да влезе...“ Хаджі Генчо й собі шкодував, що полаявся з приятелем, і ладен був помиритися (як у Гоголя).

Дорогу до Хаджі Генчо знає навіть сліпий, що, як запитати його, де живе Х. Г., відповість: „Иди там през Герджиковият мост, в бялата къщица, с дългите стрехи и с стъклените прозорци, там ще и да го намериш“. Це ремінісценція з Гоголя, а саме з передмови до „Вечорів“, де говориться, як добре знають усі, навіть діти, дорогу до пасічника.

У Хаджі Генчо, як у Пульхерії Іванівни, кімнату було заставлено всякими шкатулами, скриньками, коробочками з різними сушеними, вареними й инакше наготованими овочами, конфітурами, то-що.

Дядо Лібен любить пожартувати над дружиною, лякаючи її тим, буцім хоче її покинути. Так Афанасій Іванович лякав П. І. тим, що хоче піти на війну, покинувши її саму.

Жіноча половина Копрівщиці поширює чутки, неначе-б Хаджі Генчо водиться з нечистою силою, підриває його авторитет та становище й шкодить його планам та намірам.

Цей момент у Каравелова приточено досить незграбно до останнього оповідання; щоб пояснити його, треба пригадати: 1) чутки, буцім у Ів. Ничип. був хвіст іззаду і 2) що в „Мертвих душах“ балакучі свахи поширюють про Чікіова різні поголоски, примушуючи його тікати з міста.

Без ніякого сумніву на карб Гоголевих впливів треба взяти і ліричні уступи (в „Хаджи Генчо“ — „Обичам та, мое мило отечество“ і т. д., або в „Богатия Сиромах“ — „Щастлив е онаи човек, у когото е чиста и неукаляна съвесть“ і т. д. Останній ліричний уступ навіть зовнішньо нагадує Гоголя: „Счастливь путникъ, который послѣ длинной и скучной дороги“ і т. д.).

Та це все дрібниці. Куди більше ваги має факт, що Каравелов силкується наслідувати Гоголів стиль і там, де він вкладає власний зміст. Ці зусилля надають деяким місцям оповідання „Хаджі Генчо“ характер мало не травестії, де болгарські обставини й умови змальовано фарбами, стилем, манірою взятими від Гоголя.

В інших Каравелова оповіданнях Гоголеві елементи трапляються лиш спорадично, окремими дрібними рисами і не накладають специфічного гоголівського характеру на цілі твори.

В „Богатия Сиромах“ від Гоголя маємо на початку оповідання характеристику героїв Георги Пиперков і Спиро Трантарът.

„Георги Пиперков и Спиро Трантарът сѣ такава приятели, каквито и светът още не е създавал“. Далі схарактеризовано обох приятелів гоголівським стилем.

Змалювавши зовнішні прикмети приятелів, Каравелов порівнює їхні вдачі: „Да кажа сега няколко думи и за нравственните достоинства на тие две личности“.

„Они (Ів. Ів. і Ів. Ніч.) такіе между собою приятели, какихъ свѣтъ не производилъ“.

„Лучше всего можно узнать характеры ихъ изъ сравненія“.

І Гоголь і Каравелов характеризують за методом порівняння: кожному рису одного героя тут-же порівнюють або протиставляють аналогічний рисі іншого героя.

Гоголівський деталь як Ів. Ів. і Ів. Н. припрошують понюхати табаки, Каравелов пародує так: „Ако кихне Георги, то Спиро почти сякога му говори: — Нека Ви е на здраве, — а ако кихне Спиро, то Георги му казва само: „На здраве““.

У Каравелова, які в Гоголя, приятелі день-у-день заходять один до одного, і там і тут є „широки панталони“. Постаті обох приятелів, як і в Гоголя, контрастні: один — височенький, довготелесий, поважний, другий низький, кривий, присадкуватий, скидається на свиню, з низьким чолом, випнутою щелепою. Речення „суртук от черно сукно с синеват дим“ теж від Гоголя запозичено (пор. у „Мертвыхъ душахъ“ — „сукно наваринскаго пламени съ дымомъ“). Та схарактеризувавши героїв, Каравелов одривається від Гоголя — сами події оповідання з Гоголем не мають нічого спільного.

Ще впливи „Какъ поссорился И. И. съ Ив. Никиф.“ можна завважити у Каравелова в декотрих пасажах „Маминото детенце“. Оповідання починається в гоголівському стилі похвалою Кюстендільській горілці:

„А каква е твоята бистрота, каква е твоята белота! Сребро, брильянт, сълза, хрустал...“

„Что это за объядение! описать нельзя: „бархатъ, серебро, огонь!“ Або передмова до „Вечорів“: „чистъ какъ слеза или хрусталъ дорогой...“

Пияк, п'ючи горілку, зазнає такої втіхи, як той, кому чухають п'яти перед сном. Це порівняння запозичено теж від Гоголя („Мертвыя души“).

Герой оповідання скидався на двох зліплених кавунів, одного маленького й другого великого, продовгастого — порівняння йде від Гоголя (голола — редька).

У тому-ж оповіданні Каравелов збочує од свого завдання як письменник кажучи:

„Добре, че хартията е станала евтина, а мастило си варат вече и дечата“. Це ремінісценція Гоголевої передмови до „Вечеровъ“: „Еще мало народу вымарало пальцы въ чернилахъ! Право, печатной бумаги развелось столько“.

Ця ремінісценція і на початку оповідання „Крива ли је судбина“: „Погледайте, в нас кой не хаби пера и хартия и не скубе гъските“. — „Слава Богу, еще мало ободрали гусей на перья и извели тряпья на бумагу“ і т. д.

Є в Каравелова і деякі відгуки „Тараса Бульби“. В оповіданні „Дончо“ воевода, гинучи під ударами ворогів, так прощається з товаришами: „Прощайте, момчета, помнете Дончо Войвода и отмъстете за неговата кръв...“ Це ремінісценція з Тараса Бульби: „Прощайте, товарищи, кричалъ онъ имъ сверху, вспоминайте меня и будущей же весной прибывайте сюда вновь, да хорошенько погуляйте“.

Другий деталь, що походить з Тараса Бульби, є в оповіданні „Войвода“. Одного з повстанців спіймавши карають на горло. Його товариш, бачучи, як катують приятеля, вигукує: „Умри, Първане, но аз ща отмъста“ и побегнах, след мене пуснаха се сейменете. Но аз бех вече далече“.

Згодом герой зорганізовує повстання. Це є не що инше, як наслідування сцени, де Тарас Бульба одгукнувся перед мільйоном народу на синів зойк і втік, щоб зорганізувати повстання.

В оповіданні „Дената не приличат на бащите си“ є відгук з „Ревізора“: один з навчителів мав звичай так палко розповідати про Олександра Македонського і грецьких філософів, що забуваючись так дуже вдаряв у вікно, аж усі шибки розбивалися на друзки.

Висновки: Українські впливи на Л. Каравелова зачепили чимало його оповідань, а саме найкращих и найважливіших його творів. Українські впливи допомогли йому, дали змогу зробитися національним письменником і стати на чолі нової болгарської літератури.

Національна народня течія Шевченка та Марка Вовчка і Гоголів гумор це ті елементи, що завдяки їм Каравелову пощастило підвестися над тодішнім низьким рівнем болгарської літератури й заснувати нову національну літературну школу, яку згодом слідом за Каравеловим запровадив Вазов.

Софія.

Д. Шелудько.

Життя і літературна спадщина Лодовіка Гвіччїардіні ¹⁾.

IV.

Бібліографічний покажчик видань творів Л. Гвіччїардіні та їх перекладів.

Мета цього розділу — позводити відомості про всі видання творів Л. Гвіччїардіні та їх перекладів. В усіх випадках, коли видання було для нас приступне, ми подаємо його опис *de visu*, передруковуючи текст титульного аркушу з поділом на рядки ²⁾, вказуючи формат і число сто-

¹⁾ Див. „Записки“, кн. XII, XV, XVIII, та XIX.

²⁾ Текст віддаємо буквально з отакими відхиленнями що-до графіки: 1) через те, що в використаній для цього переліку літературі слова з *и* та *у* віддаються згідно з тепер

рінок. Через те, що в центрі нашої роботи стоїть, як збірник суто-літературного характеру, „L'Hore di recreation“, ми наводимо дані про склад книжки та про його послідовні при перевидаванні зміни. Що-ж до „Detti et Fatti“, історичної хроніки: „Commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa“, та географічного „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“, то вони не були за об'єкта спеціальних наших дослідів. Тому дані про них взагалі і про склад та особливості видань „Опису Нідерландів“ зокрема, взяли ми здебільша з нарису Boele van Hensbroek: „Lodovico Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi-Bassi. De oudste beschrijving der Nederlanden, in hare verschillende uitgaven en vertalingen beschouwd. Bibliografische studie“. Він використав для цього етюду найавторитетніші бібліографічні покажчики на зразок Graesse¹⁾ та Brunet²⁾, поповнив їх на підставі своїх дослідів і подає, як ми переконалися, мало не вичерпливий і пильно виконаний бібліографічний огляд видань „Descrittione“. Як могли, ми його доповнили на підставі наших розшуків по книгозбірнях та обізнання з спеціальною літературою питання. У тих випадках, коли описуваного видання ми не бачили, відзначаємо, звідки беремо дані про нього. Коли за джерело наше був Boele van Hensbroek, і він покривав собою Graesse та Brunet, то, щоб не накопичувати іменнів, покликаємося тільки на нього одного. Де можна, ми занотовуємо і інші спеціально даному виданню присвячені статті. Коли-ж якесь видання залишилося невідоме Boele van Hensbroek, то ми одзначаємо, яко мога докладніш, де трапляються відомості про нього. Ті видання, що ми особисто не бачили, відзначено у нас зірочкою. Видання, що про них говорять сумнівні з бібліографічного погляду джерела (загальні словники, покажчики, де взагалі чимало помилок, дослідники, недбалі до бібліографії, як от van Even), беремо в дужки.

L'Hore di recreatione.

[1560. — L'Hore di recreatione. Firenze.]

Larousse, Grand dictionnaire universel du XIX s. T. VIII-e. Paris, s. a., p. 1612.

*1565. — Те-ж. Venetia, Niccolini. In 8°.

Перед текстом присвята Gabriel'еві Strozzi від імення Fr. Sansovino та передмова „Al Lettore“ Л. Гвіччйардіні.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

прийнятими нормами, й ми дотримуємося цих самих норм, щоб не було перістости; 2) розкриваємо лігатури, що визначають *et, que*; 3) готичкий приф́т у нас замінено на латинський.

¹⁾ Graesse, Trésor de livres rares et précieux ou nouveaux dictionnaire bibliographique. Dresde 1862, т. III, стор. 178.

²⁾ Brunet, Manuel du libraire et de l'amateur de livres Paris 1861, т. II, стовц. 1803—1806.

1568. — L'hore di | recreatione | di M. Lodovico | Guicciardini | Patritio
Fioren- | tino. | Scruta ‡¹⁾ mini. | In Anversa, | Apresso di Guglielmo Silvio |
stampatore Regio. | MDLXVIII.

In 16°; 337 нум. + 38 ненум. стор.

Присвята „Al Duca di Seminara“ за підписом Л. Гвіччярдіні; передмова
„Al lettore“; кількість статтів — 514²⁾.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. полиграф., 18.73.8.6.

1572. — L'Hore di | recreatione | di M. Lodovico | Guiciardini | Patricio
Fiorentino. | Novamente stampato, et com somma | diligenza coretto. | ‡ |
In Venetia, | Appresso Christoforo Zanetti, 1572.

In 16°; 381 нум. + 34 ненум. стор.

Не зважаючи на друковане в заголовку: „com somma diligenza coretto“,
видання повторює „L'Hore“ 1568 р. тільки з такими відміними:

1. Проминено три статті: „Quando dover essere confusione massima fra
gli huomini“, „Quanto i frutti di Venere sieno dolci, et suavi insino alle persone
contingenza et castità profitenti“, „Quei che sono di sano intelletto, et veramente savi
commendar' molto il matrimonio“³⁾.

2. У двох випадках змінено заголовки статтів: „Tenacità de alcuni
extraordinaria“ замість „Tenacità de frati extraordinaria“ та „L'adulatione esser
estremamente dalli huominini magnanimi abhorrita“ замість „I padri dovere sti-
mare i figliuoli secondo i meriti loro non altrimenti“, але в змісті за останньою
статтею збережено давніший заголовок⁴⁾.

3. У змісті проминено заголовки двох статтів: „Il vino doversi bere mo-
deratamente“ і „La gelosia partorire cattivi effetti“⁵⁾.

4. Де-не-де змінено мову: palagio, nido, amalata замість palaio, nidio
malata і т. ин.

І тільки в рядки змодифіковано зміст, прим. в анекдоті: „Tenacità de
frati extraordinaria“⁶⁾.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов., 6, 17, 11, 88.

*1580. — Те-ж. Venetia. In 16°.

Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république
des lettres. Avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages (Par Niceron) T. XVII.
Paris 1732, стор. 123; Marchand, Dictionnaire historique ou mémoires critiques
et littéraires, concernant la vie et les ouvrages de divers personnages distingués,
particulièrement dans la république des lettres. T. I. A la Haye 1758, стор. 296
(цей останній подає ймення типографа — Farri).

¹⁾ Значком ‡ позначено віньетку.

²⁾ Через те, що присвята „Al Duca di Seminara“ від імення Гвіччярдіні та й його-ж
передмова до читача передруковуються по всіх наступних виданнях „L'Hore“, ми не
одзначатимемо наявності їх у кожному окремому випадкові.

³⁾ L'Hore, Anv. 1568, стор. 42, 190, 246.

⁴⁾ Ib., стор. 75 — L'Hore, 1572 р., стор. 83; L'Hore, 1568 р. стор. 273 — L'Hore, 1572 р.,
стор. 306.

⁵⁾ L'Hore, 1572, стор. 187, 132.

⁶⁾ Див. попереду розділ II.

1583. — L'hore di ricreatione rivedute di nuovo, ammendate assai e ripartite in tre libri. Anversa. P. Bellerio. 1583. Мал. in 8°.

Не вважаючи на заголовок — точнісінько, без будь-яких амін повторює, венецьке видання 1572 року, зберігаючи навіть коректорські недогляди, прим. проминені у змісті заголовки двох статтів (див. попереду).

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 9. 213¹⁾,

1592. — L'Hore di | ricreatione | di M. Lodovico | Guicciardini | Patricio Fiorentino. | Novamente stampate, e con somma | diligenza corrette. | ‡ | In Venetia | Presso Gio. Battista Bonfadino. | MDXCII.

In 12°; 264 нум. + 34 ненум. стор.

Цілком збігається з венецьким виданням 1572 р. та антверпенським 1583 р. У бібліографії, наскільки знаємо, не відзначене.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 11. 118.

1600. — L'Hore | di | ricreatione | di M. Lodovico | Guicciardini Patritio | Fiorentino. | Nuovamente ristampate, e con somma | diligenza ricorrette. | Con licenza della | S. Inquisitione. | ‡ | In Venetia, | Appresso Lucio Spineda. | M.D.C.

In 12°; 255 нум. + 32 ненум. стор.

Тип видання 1572 р. з отакими відмінами:

1. Відновлено в змісті заголовок статті: „La gelosia partorire cattivi effetti“.

2. Проминено отакі три статті: „Chi non fa quando ei puo, non poter far quando ei vuole“, „Le persone etiamdio di minor fortuna, trovar talhor modo di vendicarsi contra i grandi“, L'huomo maneggiando la Donna, svegliar facilmente la concupiscenza“²⁾.

3. Статтю: „L'audacia fare stare a segno la Fortuna“ проминено за виїнятком прислів'я, що закінчує її: „Audaces fortuna iuvat“; так само проминено статтю: „Che cosa sia la Fortuna, et come ella giri la sua ruota“ за виїнятком віршів Данте, що преднані до попередньої статті: „Vita comparata alla militia“³⁾.

4. Заголовок: „La Fortuna per lo assiduo giramento di sua ruota non permettere che niuno nel sommo grado stabilito risegga“ замінено в змісті через „Lo assiduo giramento delle cose non permettere, che niuno nel sommo grado stabilito riseggia“, а перед текстом через: „Non è stabilità nelle cose mondane“⁴⁾.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 10. 307.

¹⁾ Примірником цього видання ми користувалися в Публічн. Б-ці в червні 1917 року, вивчаючи, як змінювався текст у послідовних перевиданнях. Коли за скільких днів ми наново зажадали цю книжку, щоб докладно бібліографічно її описати, то розшукати її не пощастило. В-осени 1926 року, на наш запит про це видання, бібліотека відповіла, що його немає, а під зазначеним шифром (6. 17. 9. 213) зберігається інакший твір. Нарешті, ще раз поспитавшись у грудні 1926 р. виписати цю книжку до читальної залі в бібліотеці, ми здобули записку, що її виписано для студіювання до Соціалістичної Академії.

²⁾ L'Hore, 1572 р., стор. 131, 145, 211.

³⁾ L'Hore, 1572 р., стор. 314 і 327 — L'Hore, 1600 р., стор. 210 і 219.

⁴⁾ L'Hore, 1572 р., стор. 57 — вид. 1600 р., стор. 41.

*1600 — Теж. Firenze. In 12°.

Biographie universelle, ancienne et moderne par Michaud. T. XIX. Paris 1817, стор. 73; Biographie universelle ou dictionnaire de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits... par une Société des gens de lettres. Bruxelles 1845. T. IX. стор. 108.

1607. — L'Hore | di | ricreatione | di M. Lodovico | Guicciardini Patritio | Fiorentino. | Nuovamente ristampate, e | con somma diligenza | ricorrette. | ‡ | In Venetia, Appresso i Farri. | MD.CVII.

In 12°, 255 нум. + 32 ненум. стор.

Буквальний передрук венец. вид. 1600 р.

Вказівок на це видання ми не зустрічали.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 11. 185.

1630. — L'Hore | di | recreatione | di M. Lodovico | Guicciardini | Patritio Fiorentino. | Nuovamente ristampate, e con somma | diligenza ricorrette. | ‡ | In Venetia, M.DCXXX. | Appresso Ghirardo Imberti.

In 12°, 255 нум. + 31 ненум. стор.

Що-до складу — той самий тип, що й венецьке видання „L'Hore 1600 р.

Вказівок на це видання ми не зустрічали.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 11. 76.

Всен. Бібл. Укр., Унів. від У. V. XI. 319.

1645. — L'Hore | Di Recreatione | Di M. Lodovico | Guicciardini | Patritio Fiorentino. | Nuovamente ristampate, et con | somma diligenza ricorrette. | ‡ | In Venetia, | MDCXXXV. | Presso Francesco Miloco. | Con Licenza de'Superiori.

In 12°, 252 нум. + 34 ненум. стор.

У порівнянні з виданнями 1600, 1607 та 1630 pp.:

1. Проминено прислів'я: „Audaces fortuna iuvat“, що ще зацілило в попередніх виданнях із виключеної в них статті: „L'audacia fare stare a segno la Fortuna“¹⁾.

2. Змінено заголовки отаких статтів: „Prudenza d'animo, et di lingua esser propria de valent' huomini“²⁾ замість „Pronteza d'animo...“, „Non essere cosa si horribile che la consuetudine non faccia parer bene“³⁾ замість „...non faccia parer'lieve“.

3. Змінені в групі видань 1600, 1607 та 1630 pp. перед текстом заголовки перенесено тепер і до змісту. Дав. статті: „Non è stabilità nelle cose mondane“, „L'adulatione esser estremamente dalli huomini magnanimi abhorrita“⁴⁾.

4. В змісті проминено заголовка статті: „Le sententie, et proverbi principali, et piu piacevoli del prefatto Piovano al mio giudicio sono i seguenti“⁵⁾.

Вказівки на це видання нам не траплялися.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 10. 246.

1655. — L'Hore | di | recreatione | di M. Lodovico | Guicciardini | Patritio Fiorentino. | Nuovamente ristampate, et con | somma diligenza ricorrette. |

¹⁾ L'Hore, 1600 р., стор. 210.

²⁾ L'Hore, 1645 р., стор. 117 — L'Hore, 1600 р., стор. 115.

³⁾ L'Hore, 1645 р., стор. 226 — L'Hore, 1600 р., стор., 227.

⁴⁾ L'Hore, 1645 р., стор. 41, 205.

⁵⁾ Ibid, 113.

‡ | In Venetia, M.D.C.LV. | Appresso Francesco Cinami. | Con Licenza de' Superiori.

In 12°; 252 нум. + 34 ненум. стор.

Передрук видання 1645 року з пропуском тільки отаких статтів: „Li huomini forti, et veramente Christiani morir con incredibil'constanza per la fide“, „Far'mestieri non commettere alcun fallo, poi che per vie inescogitabili a luce vengono“, „Un'audace avvedimento trarre altrui di gran'periglio“¹⁾.

Вказівки на це видання нам не траплялося.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6.17.9.290.

Detti et Fatti.

*1566—Detti et fatti piacevoli e gravi di diversi principi, filosofi et cortegiani. Venetia. A. de Vian. 1566. Мал. in 8°.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

1569.—Detti et Fatti | piacevoli | et gravi | Di diversi Principi, filosofi, | et cortigiani, | raccolti dal Guicciardini, | et ridotti à moralità. | ‡ | In Venetia, appresso Domenico, et Gio B²⁾ Guerra, fratelli. M.D.LXIX.

Мал. in 8°; 30 ненум. + 238 нум. стор.

Присвята Gabr. Strozzi від Sansovino; передмова Гвіччйардіні до читача. Всенар. Бібл. Укр., Університ. Від. 1881—1105.

*1569.—Теж. Venetia, Giunti. Мал. in 8°.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

*1571.—Detti, et fatti | piacevoli, | et gravi, | di diversi principi, | filosofi, et | cortigiani. | Raccolti dal Guicciardini, | et ridotti a moralità. | ‡ | In Vinecia. | Appresso Christoforo de'Zanetti. MDLXXI.

Мал. in 8°; 16 ненум. + 240 нум. стор.

Присвята G. Strozzi від Sansovino; передмова Гвіччйардіні³⁾.

1581.—Detti, et Fatti | piacevoli, | et gravi, | di diversi principi, | filosofi, et cortigiani. | Raccolti dal Guicciardini, | et ridotti à moralità. | ‡ | In Venetia, Appresso Domenico Farri. | MDLXXXI.

Мал. in 8°; 38 ненум. + 239 нум. стор.

Присвята G. Strozzi від Sansovino; передмова Гвіччйардіні.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6.17.9.213.

[1582.—Теж.]

Van Even, Lodovico Guicciardini — Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique. XXXIV. 3-me série, T. III. Anvers 1876, стор. 318.

¹⁾ L'Hore 1645 p., стор. 48, 79, 80.

²⁾ Дали папір попсовано, повинно бути Batt. (Graesse, op. cit., стор. 178).

³⁾ Відомості ці, в відповідь на наше запитання, ласкаво надіслав д-р Leskin на підставі примірника, що належить Ляйпцігський Міський Бібліотеці.

1583. — Detti | et fatti | piacevoli, | et gravi, | di diversi principi, | filosofi, et cortigiani. | Raccolti dal Guicciardini, | et ridotti à moralità. | ‡ | In Venetia, | Appresso Marc' Antonio Zaltieri. | MDLXXXIII.

Мал. in 8°; 38 нум. + 239 ненум. стор.

Присвята G. Strozzi від Sansovino; передмова Гвіччйардіні.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 9. 200.

1596. — Detti, | et fatti | piacevoli, et | gravi, | di diversi principi, | Filosofi, et Cortigiani. | Raccolti dal Guicciardini, | et ridotti à moralità. | ‡ | In Venetia, MDXCVI. | Appresso Michele Bonibelli.

Мал. in 8°; 38 ненум. + 239 нум. стор.

Од виданнів 1569, 1571, 1581 та 1583 pp. відрізняється тим, що не має присвяти Gabr. Strozzi від імення Sansovino.

Всенар. Бібл. Укр., Університ. Від., Jabl. 954; Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. иностр. слов. 6. 17. 10. 788.

*1598 — Теж. Venetia. In 12°.

Boele van Hensbroek і Graesse не зазначають друкарні, але Marchand дає імення Giovan. Alberti¹⁾.

*1830. — Favole e motti di Lud. Guicciardini. Venezia, Alvisopoli. 1830. In 8°²⁾.

Видав M. Gamb але в кількості всього 62 примірників.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

Переклади „L'Hore di ricreatione“.

Французькою мовою.

1571. — Les | Heures | de recrea- | tion et apres- | disnées de Louys Guic- | ciardin Citoyen et gen- | tilhomme Florentin. | Traduit d'Italien en François | par François de Belle-Forêt | Comingeois. Avec privilege. | A Paris, | par Jan Ruelle | rue S. Jaques, à | l'ens. S. Jerosme | 1571.

In 16°; 196 нум. + 19 ненум. арк.

Всенар. Бібл. Укр., Універс. Від., Jabl. 955.

*1573. — Теж. Paris. In 16°³⁾.

*1576. — Теж. Paris. In 16°.

*1578. — Теж. Lion, Ben. Rigaud. In 16°.

*1594. — Теж. Anversa, Janssens. In 12°.

¹⁾ Marchand, Dictionnaire historique, ou mémoires critiques et littéraires... T. I. A—I. A La Haye 1758. стор. 296.

²⁾ Favole e motti... являють собою витяги з збірників Л. Гвіччйардіні.

³⁾ Graesse у „Trésor de livres“... зазначає 1573 p., але у „Lehrbuch der allgemeinen Literaturgeschichte“. B. III, Abt. I, стор. 435—1574 p. при тому-ж форматі і місці видавця. Вci перелчені далі франц. видання відомі Graesse, Brunet і Boele van Hensbroek.

*1602. — Теж. Anversa. In 16°.

*1605. — Теж. Anversa. In 16° ¹⁾.

*S. an. — Теж. Rouen, Martin Le Megissier. In 16°.

*1609. — Heures de recreation ou les fleurs des apophthegmes ou des dits et faits notables, recueillies par L. Guichardin et traduit de l'italien en françois par M. P. B. P. Paris. N. Bonfons. 1609. In. 16° ²⁾.

*1610. — Heures de recreation en italien et en françois. Paris. Martin Guillemot. 1610. In 12°.

1624. — L'hore | di ricreatione, | di M. Lodovico | Guicciardini. | Patritio Fiorentino. | Les heures de | recreation, de M. | Loys Guicciardin, | Gentilhomme Florentin. | Faictes Italiennes et Françoises | pour l'utilité de ceux qui desi- | rent apprendre les deux | langues. | A Paris. | Chez la veufue Matthieu | Guillemot, au Palais en | la gallerie des Prisonniers. | MDCXXIII.

In 12°; 1 венум. + 412 нум. арк. + венум. арк., що їх кількість не можна визначити, бо єдиний приступний нам примірник дефектний: уривається він на 48 нумерованому аркуші, на змісті статтів, уміщених на 374 аркуші.

Всесоюз. Ак. Наук., Отд. иностр. кн. $\frac{XIV.CC}{LXXIXa.}$

*1636. — Теж. Paris, Guillemot. 1636. In 12°.

*1688. — Contes et historiettes divertissantes, tirées de Sieur Guichardin et autres, avec plusieurs dialogues en italien et en françois par le sieur Pompe. Paris. La Caille. 1688. In 12°.

*1693. — Historiettes divertissantes. II éd. revue et augmentée en italien et en français. Paris, Gabriel Huart, 1693. In 12°.

Німецькою мовою.

*1574 — Ludovici Guicciardini Erquickstunden. Von allerley kurzweiligen Historien, philosophischen und poetischen Sprachen, lehrreichen Fabeln etc. beschrieben aus italienischen Sprachen verteutschet durch Daniel Federmann von Memmingen. Basel. 1574. In. 8°.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 14.

*1609. — L'hore di recreatione di Messer Ludovico Guicciardini, Patricio Fiorentino, Verdeutscht durch Gaspar Ens. Cöln, bey Mattheis Schmidt. 1609. In 8°.

Manuel du libraire et de l'amateur de livres. Supplément par M. M. P. Deschamps et G. Brunet. T. I A-M. Paris 1878, стор. 578.

*1622. — Теж. Cöln. In 8°.

Німецький текст з французьким і італійським en regard.

Marchand, Dictionnaire historique, ou mémoires critiques et littéraires... T. I. A-I. A la Haye. 1758, стор. 295.

¹⁾ Van Even, op. cit., стор. 318 зазначає 1605 р., але на стор. 268—1604 р.; Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 14—1605 р.

²⁾ В Marchand, Dictionnaire historique ou mémoires critiques et littéraires... T. I. A-I. A La Haye. 1758, стор. 296 дата 1709 — очевидна друкарська помилка замість 1609.

*1623. — Теж. Cöln. In 12°.

За Graesse (Trésor de livres rares... т. III, стор. 178) німецький текст з французьким en regard, за Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 14) паралельно з німецьким — італійський й французький тексти.

*1624. — Теж. Кельн, вид. Мат. Шміта.

Зазначено, як оригінал, у російському тексті „L'Hore di ricreatione“ ¹⁾.

Датувати приступний нам примірник кельнського видання, що належить Державній Публічній Б-ці в Ленінграді (Отд. иностр. слов., 6, 39, 11.64) не можна, бо на місці дати папір дуже витерто. Подаємо його заголовок:

L'Hore di | ricreatione | di M. Lodovico Guicciar- | dini Patritio Florentino. | Erquickstunden H. Ludwigs | Guicciardini, Bürgers und Edel- | mans von Florentz, etc. | Denen so beyde Sprachen zu lehren | begehren, zu nutz und Lieb also bey und ne- | ben ein ander getrückt. | Durch Casparum Ens Verteutsch. | †† | Zu Cöln, | Bey Mattheysz Schmidts, under | der Nachtpforten... ²⁾.

In 12°; 6 нум. + 632 нум. стор. (На остан. стор. помилково: 622) ³⁾.

Commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa.

1565. — Commentarii | di Lodovico | Guicciardini | Delle cose più memorabili seguite in Europa: | specialmente in questi paesi-bassi; dalla pace di | Cambrai, del M.D.XXIX. insino | à tutto l'Anno M.D.LX. | Libri tre. | Al Gran duca di Firenze | et di Siena. | †† | In Venetia. | Apresso Nicolò Bevilacqua. | MDLXV.

In 4°; 156 нум. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Истор. отд. 12. XIV. 6. 4.

1565. — Comentarrii | di Lodovico | Guic- | ciardini delle cose piu | memorabili seguite in Europa | specialmente in questi paesi | bassi, dalla pace di Cambrai: del M.D. | XXIX. insino à tutto L'anno | M.D.LX. | Libri tre. | Al gran' Duca di Fiorenza et di Siena. | Scruta††mini. | In Anversa. | Appresso di Guglielmo Silvio Stampatore Regio. | L'anno MD.LXV. | Con privilegio.

In 8°; 246 нум. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Отд. полигр. 32. I. 2. 56.

*1566. — Guicciardini, L., commentarii delle cose più memorabili seguite in Europa, specialmente in questi Paesi Bassi dalla pace di Cambrai del 1529 insino a tutto l'anno 1560. Libri tre in 1 vol. Con Vign. 4. Vinegia, D. Farri, 1560.

Thesaurus Scriptorum Catholicorum. Katalog 578. 1927, Oktober. Karl W. Hiersemann. Leipzig, стор. 153, № 932 — Очевидна друкарська помилка 1560 замість 1566.

¹⁾ Див. попереду розділ III.

²⁾ Дата.

³⁾ Переклад на російську літературну мову не був ніколи надрукований й зберігся в трьох рукописах XVIII в. (див. розділ III-й); переклад на еспанську мову одзначив van Even (op. cit., стор. 268) без ніяких подробиць: „Vincent de Milles le traduisit en espanyol“; теж повторює Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 14).

*1566. — Теж. Venetia, Domenico Farri. In 4°.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

[1567. — Теж. Venetia.]

Van Even, op. cit., стор. 271.

[1582. — Теж. Francofurti.]

Van Even, op. cit., стор. 271.

Переклади „Commentarii“.

Латинською мовою.

1566. — Commentariorum | Ludovici | Guicciardini de re- | bus memorabilibus, quae | in Europa, maxime ve- | ro in Belgio, ab undetricesimo us- | que in annum M. D. LX. | evenerint. | Libri tres. | P. P. Kerckhovio, Actiophanensi | interprete. | Scruta ‡ mini. | Antverpiae | Ex officina Gulielmi Silvij, Typographi | Regij M.D.LXVI. | Cum privilegio ad annos VI.

Ін. 8°, 451 нумер. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Левінгр., Іст. отд. 14, XXXI. 8. 19; Бібл. Всесоман.

Ак. Н., Отд. иностр. кн. $\frac{XFC}{VII}$.

1580. — Annales, sive historiae rerum Belgicarum, a diversis auctoribus (versa pagina nominatis) ad haec nostra usque tempora conscriptae deductaeque et in duos tomos distinctae. Quibus omnium illarum provinciarum, Brabantiae, Flandriae, Hannoniae, Hollandiae, Selandiae, Geldriae, Frisiae, aliarumque vicinarum Regionum res memorabiles comprehenduntur. Lectu propter miras rerum vicissitudines, mutationesque, cum utilissimae, tum iucundissimae: praesertim hoc nostro seculo. Cum Indice accurato et locupletissimo. Francofurti ad Moenum, expensis Sigismundi Feyerabendij, civis Francofurtensis. MD.LXXX.

У томі II, на стор. 97—178:

Commentariorum | Ludovici Guicciardini | de rebus memorabilibus, quae in | Europa, maxime vero in Belgio, ab unde- | tricesimo usque in annum MD.LX. evenerint, Libri tres. P. P. Kerckhovio Actiophanensi interprete.

Всенар. Бібл. Укр., Від. стародруків.

Німецькою мовою.

*1566. — Die grosvichtigsten und manhaftigisten Hendel, oder Geschichten, so wie in Europa, und namlich in Nederlandt, vom neun und zwentzigsten an biss auffs sechtzigiste verflossen jar durch auf zugetragen haben, durch den E. H. Lud. Guizardin in drey buchern verfast. Antorff, W. Silvius. 1566. In 8° ¹⁾.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

¹⁾ Van-Even (op. cit., стор. 318) подає перекладачеве ймення: „verdolmetscht durch M. P. Kirchhoffner“.

Descrittione di tutti i Paesi-Bassi ¹⁾.

1567. — Descrittione | di M. Lodovico | Guicciardini patritio | Fiorentino, di tutti i | Paesi Bassi, altrimenti | detti Germania Inferiore. | Con più carte di Geographia del paese, et col | ritratto naturale di più terre | principali. | Al Gran' Re Cattolico | Filippo d'Austria. | Con amplissimo Indice di tutte le cose più | memorabili. | Scruta ‡ mini. | In Anversa MDLXYII. | Apresso Guglielmo Silvio, Stampatore Regio. | Con privilegio.

In fol.; 16 нєнум. + 296 нум. + 19 нєнум. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 12. XIX. 2. 16. i 12. XXXV. 1. 10²⁾.

*1581. — Descrittione | di M. Lodovico | Guicciardini patri- | tio Fiorentino, | di tutti i Paesi Bassi, | altrimenti detti | Germania inferiore. | Con tutte le carte di Geographia del paese, et col | ritratto naturale di molte terre principali; | Riveduta di nuovo, et ampliata per tutto piu | che la meta dal medesimo autore. | Al Gran Re cattolico | Filippo d'Austria. | Con amplissimo Indice di tutte le | cose piu memorabili. | In Anversa, | Apresso Christofano Plantino, Stampatore Regio. | M.D.LXXXI.

In fol.; 14 нєнум. + 558 нум. + 18 нєнум. стор.³⁾.

*1588. — Descrittione | di M. Lodovico | Guicciardini, gentil- | huomo Fiorentino, | di tutti i Paesi Bassi, | altrimenti detti | Germania inferiore. | Con tutte le carte di Geographia del paese, et col | ritratto al naturale di molte terre principali; | Riveduta di nuovo, et ampliata per tutto la | terza volta dal medesimo autore. | Al Gran Re Cattolico | Don Filippo d'Austria. | Con amplissimo Indice di tutte | le cose piu memorabile. | In Anversa, | Apresso Christofano Plantino, Stampatore Regio. | M.D.LXXXVIII.

In fol.; 18 нєнум. + 432 нум. + 18 нєнум. стор.⁴⁾.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 36—39.

Переклади „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“.**Французькою мовою.**

*1567 — Description | de | tout le Païs-Bas | autrement dict | la Germanie inferieure, | ou | Basse-Allemagne. | par | Messire Lodovico Guicciardini Patritio Florentino. | Avec diverses Cartes Geographiques dudit païs.

¹⁾ Спеціально виданням „Descrittione“ окрім бібліографічного етюдy Boele van Hensbroek присвячено статтю A. Pinchart: Archives des Arts, des Sciences et des lettres — Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique, Anv. 1855, стор. 155—165.

²⁾ Про це видання A. Pinchart (op. cit., стор. 155) каже, що воно надзвичайно рідке.

³⁾ Boele von Hensbroek (op. cit., стор. 26—33) i van-Even (op. cit., стор. 320) зазначають, що вийшло воно з друкарні Chr. Plantin; A. Pinchart (op. cit., стор. 162 i дл.) дає ім'я G. Silvio.

⁴⁾ Marchand, Dictionnaire historique, ou mémoire, critiques et littéraires.. T. I. A. La Haye 1758, стор. 295 вказує цілком помилково, ніби в цьому виданні було надруковано італійський текст en regard з французьким і латинським.

Aussi | le pourtraict d'aucunes Villes principales selon leur | vray naturel, pour entendre plus facilement la- | dicte description. | Grandement utile à toutes sortes de gens, soyent lettrez ou Gen- | tils hommes, marchants, ou aultres, pour la bonne instru- | ction contenue en cest oeuvre, concernant le fait de la iu- | stice, police, loix, coustumes, et autres qualitez dudit pais | universel, et de chacune province en particulier. | Avec ung ample discours sur le faict de la negotiation et | traficque des marchandises qui se fait audit pays. | Plus une table ou indice des choses plus memorables contenues | en ladicte oeuvre. | Scruta $\ddagger$ mini. | En Anvers, | Par Guillaume Silvius, imprimeur du Roy. | M.D.LXVII, | Avec privilege du Roy.

In fol.; 20 нєнум. + 389 нум. + 24 нєнум. стор.

Boele van Hensbroeck, op. cit., стор. 18—20¹).

*1568. — Теж. Anvers.

Це — видання 1567 р., але з додрукованим новим титульним аркушем, з новою датою. Що-до гравюр, то за Boele van Hensbroeck (op. cit., стор. 20) поміж примірниками датованими 1567 і 1568 рр. немає жадної відміннї, але A. Pinchart (op. cit., стор. 158) зазначає, що в виданні 1568 р. одну гравюру промінено.

*1582 — Description | de tous les | Païs-Bas, | autrement appellés | la Germanie inferieure, | ou | Basse-Allemagne; | par Messire Louis | Guicciardin Gentil- | homme Florentin: | Maintenant revue, et augmentée plus que de | la moictié par le mesme Autheur. | Avec toutes les Cartes Geographiques desdicts | Pais, et plusieurs pourtraicts de villes | tirés au naturel. | Avec Indice tresample des choses | les plus memorables. | A Anvers, | De l'Imprimerie de Christophle Plantin, | M.D.LXXXII.

In fol.; 14 нєнум. + 475 нум. + 21 нєнум. стор.

Переклав Fr. Belleforest.

Boele van Hensbroeck, op. cit., стор. 33—36.

*[1584. — Теж. Anvers.]

Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la republique des lettres. Avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages. (Par R. P. Nicéron) T. XVII, Paris 1732, стор. 118—123. Видання це невідоме ні A. Pinchart, ні Ed. van Even, ні Boele van Hensbroeck.

*1609. — Description | de tous les | Pays-Bas, | autrement appelez | la Germanie inferieure, | ou | Basse Allemagne; | par | Messire Loys Guicciardin | Gentilhomme | Florentin: | Maintenant reveuë, et augmentée plus que de | la moitié par le mesme Autheur; | Avec toutes les Cartes Géographiques

¹) Див. в I-му розділі за давню гадку про належність цього перекладу самому Гвіччіардіні, і недавно висловлений погляд Picot про авторство Flory de Lille; Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la republique des lettres (Par R. P. Nicéron) T. XVII, Paris 1732, стор. 122, і Graesse у Lehrbuch der allgemeinen Literaturgeschichte. B. III, Abt. I, стор. 1161 цілком безпідставно приписують цей переклад Belleforest.

desdicts | Pays, et plusieurs pourtraicts de Villes | tirez au naturel. | Derechef illustrée de plusieurs histoires et | narrations remarquables. | Avec Indice tresample des choses | les plus memorables.

На прикінці A Amsterdam, | Chez Corneille Nicolas, Marchand Libraire, | demeurant au Livre à escrire. | MDCIX.

In fol.; 8 нenum. + 483 нум. + 27 нenum. стор.

Boele van Hensbroek, op. cit., стр. 39—44.

*1609. — Description | de tous les | Pays-Bas, | autrement appelez | la Germanie inferieure, | ou | Basse-Allemagne; | par Messire Loys Guicciardin | Gentil-homme | Florentin: | Maintenant reveuë, et augmentée plus que de | la moitié par le mesme Autheur; | Avec toutes les Cartes Géographiques desdicts | Pays, et plusieurs pourtraicts de Villes | tirez au naturel. | Derechef illustrée de plusieurs histoires et | narrations remarquables. | Avec indice tresample des choses | les plus memorables. | A Calais, | Chez Abraham Maire, Marchand | Libraire. L'an 1609.

In fol.; 483 нум. стор.

Boele van Hensbroek, op. cit., стр. 44—45.

[1612. — Теж. In fol.]

Коли довіряти „Mémoires pour servir à l'histoire des-hommes illustres“... стор. 122, то є видання, що вийшло 1612 року в Амстердамі; у статті, присвяченій Гвіччярдіні в „Biographie universelle ancienne et moderne“ par Michaud (Paris 1851, т. т. XVIII, стор. 96) відзначається під цим самим роком паризьке видання, але дослідникам „Descrittione“: A Pinchart, Boele van Hensbroek ці видання зовсім не відомі.

1613. — Description | de tous les | Pays-Bas, | autrement appelez, | la Germanie inferieure, | ou | Basse Allemagne, par | Messire Loys Guicciardin | Gentil-homme Florentin: | Maintenant reveuë et augmentée plus que de la moitié | par le mesme Antheur. | Avec toutes les Cartes Géographiques desdicts Pays, et plusieurs pourtraicts de villes et autres basti- | mens en belle perspective tirez par M. Pierre Keere. | De rechef illustrée de plusieurs Additions remarquables, par Pierre du Mont, | Avec un Indice très-ample des choses les plus memorables. | ‡ | A Arnheim, | Chez Jean Jeansz. 1612.

In 4° obl.; 8 нenum. + 606 нум. + 36 нenum. стор. ¹⁾.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 12. X. 10. 53.

[1617. — Теж. Arnheim. In 4to obl].

Очевидна помилка Graesse (Trésor de livres... т. III, стор. 178), що її він допустивсь на підставі титульного аркуша французькою мовою в аренгеймському виданні 1617 р., голандського перекладу Descrittione. Van Even (op. cit., стор. 320) не тільки повторює помилку Graesse, але ще підсилює її, зазначаючи, як місце видання, Амстердам. Див. Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 57—59.

¹⁾ Van Even (op. cit., стор. 320) місцем цього видання помилково називає Амстердам.

[1619. — Теж. Amsterd., Corn. Nicolas. In fol.]

Зазначав van Even, але Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 83—84) сумнівається в його існуванні і гадає, що van Even запозичив свої відомості про це видання з якогось каталогу, де через друкарську помилку 1619 стояло замість 1609 р.

1625. — Description | de tous les | Pays-Bas, | Autrement appelez la | Germanie inferieure, | ou | Basse Allemagne; | par | Messire Loys Guicciardin | Gentil-Homme Florentin: | Maintenant reveue, et augmentée plus que | de la moitié par le mesme Autheur, | Avec toutes les Cartes Geographiques desdits | Pays, et plusieurs pourtraicts de Villes | tirez au naturel. | Derechef illustrée de plusieurs histoires et | narrations remarquables. | Avec Indice tres-ample des choses les | plus memorables. | Amstelodami | Apud Ioannem Ianssonium. 1625.

In fol.; 4 нenum. + 454 нум. + 10 нenum. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Истор. отд. 12. XIX. 2. 18.

1641. — Description | de tous les | Pays-Bas, | autrement appelez | la Germanie Inferieure. | ou | Basse-Allemagne. | par | Messire Loys Guicciardin | Gentil-homme Florentin: | Maintenant reveuë, et augmentée plus que de la moitié | par le mesme Autheur. | Avec toutes les Cartes Geographiques desdicts Pays et plusieurs pourtraicts de villes et autres | bastimens en belle perspective tirez par M. Pierre Keere. | Derechef illustrée de plusieurs Additions remarquables, par Pierre du Mont. | Avec un Indice, tres-ample des choses les plus memorables. | ‡ | Ré-imprimé à Campen chez Arnoud Benier, | Pour Henry Laurents Libraire demeurant | à Amsterdam sur l'eau. 1641.

In 4 to obl.; 5 нenum. + 606 нум. + 38 нenum. стор.

Держ. Публ. Бібл., в Ленінграді. Ист. отд. 14 $\frac{XLIA}{5}$ 4.

1643? Description | de tous les | Pays-Bas, | autrement appelez, | la Germanie Inferieure, | ou | Basse Allemagne: | par | Messire Loys Guicciardin | Gentil-homme Florentin: | Maintenant reveuë, et augmentée plus que de la moitié | par le mesme Autheur. | Avec toutes les Cartes Geographiques desdicts Pays, et plusieurs pourtraicts de villes et autres basti- | mens en belle perspective tirez par M. Pierre Keere. | Derechef illustrée de plusieurs Additions remarquables, par Pierre du Mont. | Avec un Indice tres-ample des choses les plus memorables. | ‡ | A Arnhem, | Chez Jean Ieansz. 164(?)

Останню цифру дати на титульному аркуші обрізано, отож важко з певністю на підставі збереженої горішньої її половини сказати, чи це було 3 чи 2. Але швидше мало бути 3, бо розмір цифри 2, як рівняти її до 1, був-би замалий, а рисунок цифри 3, як це видно з цифри в даті 1613 на кінці книжки, такий, що його горішня половина як-раз відповідає збереженій при обрізі частині.

Через те, що це видання залишилося невідоме Graesse, Brunet, van Even'ові і Boele van Hensbroek вважаємо за доцільне докладно його описати за примірником, що раніш належав Бібліотеці Київського Університету

Св. Володимира, а тепер увіходять до складу В. Б. У. (Унів. від. U. V. XVI, 678).

Зовнішнім своїм виглядом видання дуже близько повторює видання 1613 року.

Зв. тит. арк. гравіроване зображення гербів 17 нідерландських провінцій.

1 нenum. арк. — гравірована рамка: — праворуч Чеснота, ліворуч Слава, у горішній частині Бельгія в оточенні Мистецтва та Багатства, у долішній половині — представники окремих клас: дворянин, купець, сенатор, правитель, хлібороб та мореплавець. У рамці заголовок: *Description de tous les Pays-Bas, Par Messire Loys Guicciardin G. H. Florentin Avec toutes les Cartes Geographiques desdits Pays, et plusieurs pourtraits de villes nouvellement tirees en belle perspective, par M. Pierre du Keere: Derechef illustrée de plusieurs Additions remarquables, par Pierre du Mont. L'an CIOIOCXIII.* Нижче, в картумі: *Arnhem* apud Ioannem Ianszoni et Petrum Kaerium Amsterdamum.

Арк. 1 нenum. зв.: „Au lecteur“.

Арк. 2 нenum. — арк. 2 нenum. зв.: Присвята: „Aux Illustres, haults et puissants seigneurs“... за підписом *Pierre du Mont*.

Арк. 3 нenum.: вірші „Senno Poggini, a M. Lodovico Guicciardini“.

Арк. 3 нenum. зв. — арк. 4 нenum.: вірші „In Ludovici Guicciardini... Petrus Montanus Junior“.

Арк. 4 нenum. зв. — арк. 5 нenum.: „Lodovico Guicciardini au lecteur“.

Арк. 5 нenum. зв.: „Table des pages du livre...“ Стор. 1—606: текст *Description*.

Арк. 1 нenum.: „Fautes eschappées“.

Арк. 1 нenum. зв. — арк. 19 нenum. зв.: „Table des noms et choses...“

Таким чином видання 1643 року сторінка в сторінку відає видання 1613 р., чи навіть правильніш кажучи, механічно повторює його: отож, хоч і в тому і в тому виданні, є список мап, котрі мають бути у виданні, — насправжки-ж тих мап немає (принаймні в тих примірниках, котрі ми бачили); в обох виданнях залишено порожню сторінку для гравюри з виглядом Намюра, як це знати із напису *Namur* вверху сторінки; нарешті — і це ще характерніше — у виданні 1643 року передруковано буквально зазначку в кінці книжки: *A Arnhem chez Jean Jeansz. 1613*.

Незначні відміни одзначити можна тільки що-до ілюстрацій, які, як і в виданні 1613 відбиті в тексті, а не на окремих аркушах. Зводяться вони ось до чого:

1. Гравюра з малюнком антверпенської біржі (вид. 1613 р. стор. 141) немає в виданні 1643 р.

2. Гравюра з малюнком антверпенської ратуші видрукувана в виданні 1613 р. на стор. 105, — у виданні 1643 р. вміщена на стор. 141 (замість біржі).

3. Гравюра з малюнком ратуші *Vlissingh'a* (вид. 1613 р. стор. 405) двічі надрукована в вид. 1643 р.: один раз на своєму місці (стор. 405), а другий раз — на стор. 105 (замість антверпенської) з неправдивим написом: „t'Stadthuys van Antwerpen“.

4. Замість крайовиду міста Валансьєна у вид. 1643 р. помилково видрукувано кліше з крайовидом Люксембурга (стор. 527), а тоді поверх цього наліплено аркуш з необхідною ілюстрацією, спеціально для цього видрукований, бо як роздивлятися його на світло, то ясно видно, що на звороті його немає жадного тексту. У виданні 1613 р. такої помилки нема.

Оці відступлення що-до ілюстрацій з певністю доводять, що перед нас перевидання книжки в усьому її обсязі, а не випуск залежаних примірників з наново видрукованим тигульним аркушем, як про це можна було б здогадуватися на підставі загального враження та передрукованої навіть у кінці дати 1613.

Німецькою мовою.

1580. — Nederlands | Beschreibung | In welcher aller darinn begriffen | Landtschafften, Fürstenthumben, Graveschafften, Herr- | schafften, Bisthum-
ben, Abteyen, Stetten, Schlössern, Vestungen, | Flecken und namhaftigsten
Oertern, Ursprung und | Auffgang, eigentlich erklärt wirt: | Darneben | Von der
Einwohnern Natur und Eigenschafften, Sit- | ten, Gebreuchen, Policeyen,
Ständen, Satzungen, Statuten, Pri- | vilegien und Regiments Ordnungen, Ge-
werben und Handlungen etc. | Sonderlich aber von der Statt Antorff zu Meer
und Landt in alle Welt Handlierende. | Item von őrnehmsten Kriegen,
Schlachten, Thaten und Geschichten: Herkunfft der | Fůrtrefflichen Männern
und Geschlechtern: Newer Künstenerfindungen. | Von dem Merre, gefahrli-
chen Schiffarten und mehrer- | ley namhaftten Sachen. | Mit Geographischen
Tafeln Stetten und andern Figuren, neben | einem Register aller fůrnehmsten
Sachen geziert, vor in | Teutsch nie ausgegangen. | Erstlich | Durch den
Edlen und Hochgelehrten Herrn Ludwig Guicciardin von Florentz, | alles
mit fleisz erkundiget, und bisz auff das M.D.LXVI Jar, zusammen getragen;
Jetzund | aber ausz dem Italiänischen Original, gemeinem Vatterlandt zu
gutem, | auff das trewlichest verteutschet, | Durch | Danielen Federman von
Memmingen. | Mit Key. May. Gnad und Freyheit. | Getruckt zu Basel bey
Sebastian | Henricpetri.

In fol.; 20 нум. + 335 нум. стор. Дата на останній сторінці.

Держ. Публ. Бібл. в Левінграді, Ист. отд. 12. X. 2. 19; Бібл. Всесоюз.

Ак. Н. Отд. иностр. кн. $\frac{X.FC}{IX\ 1.}$

*1582. — Beschreibung | Desz Nederlands ur- | sprung, auffnemen und
herkommen. | In welcher beides der darinn begriffenen Landen, | Fürsten-
thumben, Herrschafften, Stätten, Schlössern, und | ander namhaftesten Oerter
Ankunfft, zunehmen, begriff und | Gelegenheiten: Dann auch derselben Einwoh-
nern, und Land- | volcks Natur, Sitten, Gebreuche, Policeyen, Privilegien, |
Statuten, Regimentsordnungen, Gewerb und Handtierun- | gen, etc. eigentlich
begriffen und erklärt werden. Sonderlich | aber von der Statt Antorff, sampt
den gewaltigen Kauff- | mannsschätzen und Händeln, so alda zu Wasser und
Land in | alle Welt getrieben werden: Von den fůrnemsten Kriegen, | Schla-
chten und andern denckwürdigen Geschichten; Der El- | testen Geschlechter
urkunfft, und löblichen Thaten: Vieler | neuer Kunst erfindungen: | Den
weiten gefährlichen Schiff- | fahrten: Sampt viel und mancherley andern |
namhaftten Sachen. | Erstlich durch den hochgelehrten Herrn Ludwig Guic-
ciar- | din, alles mit fleisz in Italiänischer Sprach beschrieben: jetzund |
aber von neuen durch einen liebhaber der Histori, auff's | treuwlichst und
verständlichst in unser Hoch | Teutsch transferiert. | Beneben einem volkom-
menen Register, aller | denckwürdigsten Sachen. | Gedruckt zu Franckfurt
am | Mayn, etc. | M.D.LXXXII.

In fol.; 219 нум. + 12 нум. стор.

Переклад Federman'a von Memming, що його видано було раніше, 1580 р.
під ~~іншим~~ заголовком.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 24—25.

Голандською мовою.

1612.—Beschryvinghe | von alle de | Neder-landen; | anderssins ghenoeit | Neder-Duytslandt, | Door | M. Lowijs Guicciardijn | Edelman van Floren-
cen: | Oversien ende vermeerdert meer dan van de helft by | den selven
Auteur: | Met alle de Landt-Caerten der voorseyde Landen, en de vele |
Contrefeytselen der steden natuerlijk ghetrocken. | Overgheset inde Neder-
duytsche spraecke, door | Cornelium Kilianum. | Nu wederom met verschey-
den Historien ende aenmerckingen | vermeerdert ende verciert door |
Petrum Montanum. | Met een seer wijtloopighe Tafel van de ghe- | denckwe-
erdichste dinghen. | ‡ | 'tAmsterdam, | Gedruckt by Willem Jansz. woonende
op het | Water, inde Vergulde, Sonnewyser, Anno 1612.

In fol.; 10 нenum. + 396 нум. + 26 нenum. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Истор. отд. 12. XXII. 1. 31.

[1612. — Теж. Антверпен.]

Вказано в Bodel Nijenhuis Bibliographie der plaatsbeschrijvingen
(Toevoegsel, № 7), але всі пошукування за цим виданням, які робив Boele
van Hensbroek не дали жадного наслідку (op. cit., стор. 79).

*1617.—Description de tous les | Pays-Bas, | Par Messire Loys Guicci-
ardin G. H. Florentin | Avec toutes les Cartes Geographiques desdits Pays,
et | plusieurs pourtraicts de villes nouvellement tirez en belle | perspective,
par M. Pierre du Keere: | Derechef illustrée de plusieurs Additions remar-
quables, par | Pierre du Mont. L'an CIOIOCXIII. | Arnheim | apud Joannem
Janssoni | 1617.

За титульним аркушем французькою мовою йде передмова Лод. Гвіч-
чїардіні до читача і низка віршів, присвячених „Описові Нідерланд“ та його
авторові, а тоді аркуш з заголовком голандською мовою:

Beschriivinghe der gantscher Nederlanden, andersins ghenoeit Nederduyts-
landt. Door M. Ludovicum Guicciardinum, Edelman van Florencen.

Далі — голандський текст¹⁾.

In 4to obl., 6 нenum. + 764 (-помилково надруковано 763) нум. + 13 не-
нум. стор.

Не вважаючи на змінений заголовок, це, — як і в наступних виданнях,
той самий переклад Cornel'я Kilan'a.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 57—59.

*1648.—Belgium | dat is: | Nederlandt, | ofte | Beschrijvinghe derselviger |
Provincien | ende | steden. | Eerst in't licht gegeven | Door den vermaarden |
M. Lowys Guicciardyn. | Ende nuweder | Met veel byvoegselen, schoone
Land- | Caerten, ende afbeeldinge der Ste- | den vermeerdert. | Amstelodami |
Apud Ioannem Ianssonium 1648.

In fol.; 6 нenum. + 337 нум. (фактично 1—359, 30+337) + 22 нenum. стор.
Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 65—66.

¹⁾ Титульний аркуш французькою мовою, як це ми відзначували вище, призвів до
помилки Graesse, а слідом за ним і van Even'a.

*1660. — Beschryvingh | der Neder-landen; | Soo uyt Louis Guicciardyn als | andere vermaerde Schrijvers kortelijk | voorgesteld, en met nieuwe Byson- | derheeden, 't zedert haeren tijdt voor- | gevallen, doorgaens verrijkt. | Hierbenevens zijn d'aenmerckelijkste | Steden met haere Aftekeningen | verciert. | 't Amsterdam, | Bij Jacob van Meurs, Boek-han- | delaer en Plaat-snijder, op de Cingel tegen | over d'Appel-markt in de Stadt | Meurs. Anno 1660.

In 12°; 2 част.; 1-а част.: 76 нenum. + 432 нум. + 12 нenum. стор.,
2-а част.: 433—1008 (помилково надруковано 10008) нум. + 16 нenum. стор.
Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 69—71.

*1662(?) — Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 72—73) дає опис примірника видання в 2-х частинах, причому титульний аркуш кожної має різні дати:

I) Beschryvingh | der | Neder-landen; | Soo uyt Louis Guicciardyn als | andere vermaerde Schrijvers kortelijk | voorgesteld, en met nieuwe Byson- | derheden, 't zedert haren tijdt | voorgevallen, doorgaens verrijkt. | Hier benevens zijn d'aenmerckelijkste | Steden met hare Aftekeningen | verciert. | Eerste deel. | ‡ | t'Amsterdam, | Bij Jacob van Meurs, Boeck | handelaar en Plaetsnijder, woonende | in de Nieuwestraet, in de Stadt | Meurs. Anno 1662.

II) Beschryving | der | Nederlanden; | Soo uyt Louis Guicciardyn als andere | vermaerde Schrijvers kortelijk voor- | gestelt, en met nieuwe Bysonderheden, t'zedert haren tijdt voor- | gevallen, doorgaens | verrijkt | Hier benevens zijn d'aenmerckelijkste | Steden met haere Aftekeningen | verciert. | Tweede deel. | ‡ | t'Amsterdam, | Bij Jacob van Meurs, Boeckhan- | delaer en Plaat-snijder, op de Cingel te- | gen over d'Appel-markt in de Stadt | Meurs. Anno 1660.

In 12°; 1-а част.: 67 нenum. + 432 нум. + 12 нenum. стор., 2-а част.: 578 нум. + 10 нenum. стор.

Хоча на титульному аркуші другої частини стоїть дата 1660 р., Boele van Hensbroek датує все видання 1662 роком, керуючись отакими міркуваннями.

Коли придивитися до нумерації другої частини того примірника, що був в його розпорядженні, то поруч із цифрою 188 можна виразно відрізнити стару, хоч і витерту 616. Це доводить, що для даного видання використано аркуші, що залишилися без ужитку при випуску видання 1660 року, тоб-то ця друга частина вийшла пізніше ніж воно, і таким чином 1660 р. на її заголовному аркуші пояснюється друкарським недоглядом.

Далі, зважаючи на те, що за другою частиною йде покажчик до обох частин, спеціально складений для даного видання, — ця друга частина повинна була друкуватися після першої, датованої 1662 роком, і через те і на ній має стояти саме оця дата, а не 1660 рік.

Міркування Boele van Hensbroek до певної міри переконливі, але вони не виключають й можливості й протилежного припущення: про друкарську помилку на титульному аркуші 1-ої частини і про віднесення всього видання до 1660 року. Адже, нічого неймовірного немає в тому, щоб протягом того самого 1660 року вийшло два видання; так, ми знаємо, що в 1609 р. повстала потреба на два видання французького тексту Descriptione. І через те, питання про датування цього видання не можна видати за остаточно вирішене.

[1672. — Теж. Amster. In fol.]

Вказали Graesse¹⁾ і van Abcoude en Arrenberg, але Boele van Hensbroeck (op. cit., стор. 79) вважає це за помилку і пояснює її тим, що той примірник, який був у van Abcoude en Arrenberg зберігся дуже погано і через те замість 1612 було прочитано 1672.

Латинською мовою.

Латинського переклада „Descrittione“, що друкувався багато разів протягом XVII в., зробив R. Vitellius. Окрім того, як передають Teissier, Swertius, Ghilini²⁾ та інші, був ще один переклад — сенатора міста Антверпена, сучасника Г'віччярдіні — Бранта (J. Branzius), але він залишився не надрукований, бо Брант його знищив, як каже Val. Andreas, „ab aliis praeventus“. Marchand, базуючись на тому, що у першому виданні 1613 р. переклад Vitellius'a зветься зробленим „recens“, гадає, що треба таким чином припустити існування ще одного латинського перекладу „Descrittione“, який ніби був надрукований з італійським та французьким текстом en regard, у вид. „Descrittione“, in fol., 1588 р.³⁾, але це останнє, як ми знаємо, дає виключно італійський оригінал „Опису“.

[1612. — Amst., in fol.]

Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. (Par Nicéron) T. XVII, 1732, стор. 121, але іншим це видання не відоме.

1613. — Omnium | Belgii, | sive | Inferioris Germaniae, | regionum descriptio: | Ludovico Guicciardino, | Nobili Florentino, | auctore. | Recens ex idiomate Italico, ad exemplar tertium ac postremum ab ipso Auctore recognitum, magnaque passim accessione locupletatum, in | Latinum sermonem conversa. | Regnero Vitellio Zirizeo interprete. | Insertis passim cum Regionis cujusque tum et Urbium quoque | praecipuarum tabulis Geographicis. | Adjectisque, supplendo et illustrando Guicciardino, | nonnullis additamentis. | †† | Amstelrodami, | Excudebat Guiljelmus Ianssonius, sub signo Solarij. | Anno СЮЮСХІІІ⁴⁾.

In fol.; 10 венум. + 315 нум. + 21 венум. стор.

Всенар. Бібл. Укр., Унів. від. 1855=896 (дефектн. без map), Берд. Кол. 1925;

Бібл. Всесоюзн. Ак. Н., Отд. иностр. кв. $\frac{\text{X. F. A.}}{\text{I. I.}}$; Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 12. VIII. 2. 16.

¹⁾ Graesse, Lehrbuch der allgemeinen Literaturgeschichte. B. III, Abt. 1, стор. 1161; A. J. van der Aa, Biographisch Woordenboek.. 1862, стор. 168.

²⁾ Teissier, Les éloges des hommes savans, tirez de l'histoire de M. de Thou... 4 me éd. Leyde 1715, стор. 44; Fr. Swertius, Athenae Belgicae. Antwerpiae 1617 стор. 520; Ghilini, Teatro d'huomini letterati. Venetia 1647, стор. 20.

³⁾ Marchand, Dictionnaire historique ou mémoires critiques et littéraires, concernant la vie et les ouvrages de divers personnages distingués. T. I. A.-I. A La Haye, 1758, стор. 295.

⁴⁾ Ed. van Even (op. cit., стор. 322) дає інакший заголовок: Inferior Germania, italico idiomate descripta a Ludovico Guicciardino, versa et annotationibus aucta per Regn. Vitellium. Amsterdam. Guil. Janssonius. 1613, in fol.

[1614. — Теж. Amst. Guil. Jans., in fol.]

Вказав van Even, але Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 84) вважає існування цього видання за непевне.

1616. — Omnium | Belgii, | sive | Inferioris Germaniae, | regionum descriptio Ludovico Guicciardino, nobili Florentino, Authore. | Recens ex idiomate Italico, ad exemplar tertium ac postremum ab ipso auctore recognitum, magnaque | passim accessione locupletatum, in Latinum sermonem conversa. | Regnero Vitellio Zirizaeo interprete. | Insertis passim cum Regionis cujusque, tum et Urbium quoque praecipuarum tabulis Geographicis. | Adjectisque, supplendo et illustrando Guicciardino, nonnullis additamentis | Nunc vero a novo Revisum, insertisque Urbium tabulis Geographicis, quae | in prima editione non repertae sunt. | ‡ | Arnhemii, | Ex officina Iohannis Janszonii. | Anno 1616.

In 4 to obl.; 6 нум. + 517 нум. + 11 нум. стор.

Бібл. Всесоюз. Ак. Н., Отд. иностр. кн. $\frac{X. F. d.}{1.}$; Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. $\frac{14. XLI. A}{5.3}$.

[1624. — Теж. Amst., Jans.]

Каталог van A. Bluff за грудень 1876 р., але Boel van Hensbroek (op. cit., стор. 50–51) вважає цю вказівку за сумнівну.

[1625. — Теж. Amst. In fol.]

Van Even (op. cit., стор. 323), але Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 84) вважає за сумнівне його існування.

1633. — Теж. Amst., Guil. Blaeu, CIOIOCXIII.

Вид., оскільки знаємо, не відоме бібліографам та дослідникам „Descriptione“. Ми бачили тільки II частину: Pars secunda | de | Belgica | Regi Hispaniarum, etc. | Subdita; Auctore | Ludovico Guicciardino | Nobili Florentino. | Additamentis passim insertis, et ad | haec tempora auctis. | ‡ | Amsterdami | Apud Guilielmum Blaeu. | CIOIOCXIII.

In. 12°; 294 нум. стор.

Всенар. бібл. Укр., Від. стародрук.; Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 12. XXII 7. 36.

1634. — Belgicae, | sive | Inferioris Germaniae, | descriptio: | Auctore Ludovico Guicciardino | Nobili Florentino. | Editio postrema, | Additamentis novis et Statu Politico | regionum et urbium aucta, | Earundemque iconismis illustrata. | ‡ | Amsterdami, | apud Guilielmum Blaeu. | CIOIOCXIV.

In 12°; 3 част. у 2-х том; I—88 нум. стор.; II—89—497 нум. стор., III—294 нум. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 12. XXX. 6. 34.

1635. — Belgicae; | sive | Inferioris Germaniae, | descriptio: | Auctore Ludovico Guicciardino | Nobili Florentino. | Editio postrema, | Additamentis novis

et Statu Politico | regionum et urbium aucta, | Earundemque iconismis illustrata. | ‡ | Amsterdami, | apud Guilelmum Blaeu. | CIOIOXXXV.

3 част. у 2-х томах in 12°.

Це по Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 63) — видання 1634 р. до котрого було видрукувано тільки два нові титульні аркуші для всієї книжки і для першої частини та додруковано 4 нумерован. сторінки¹⁾.

Перша частина — Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 14. XXIV 15. 120.

1646. — Lud. Guicciardini | Belgium universum. | seu | Omnium Inferioris Germaniae | Regionum accurata Descriptio, | Tabulis Geographicis | Tam Provinciarum quam Urbium | praecipuarum; nec non et Addita- | mentis nonnullis plurimum | aucta et illustrata. | Amstelodami | Apud Joannem Jansonium 1646.

In fol.; част. I—II—6 нум. + 231 нум. стор.; ч. III—111 нум. стор.

Бібл. Всесоюз. Акад. Н., Отд. иностр. кн. $\frac{X. Fd}{II. I.}$.

1652. — Lud. Guicciardini | Belgium. | . За шмуктитулом — перший титульн. аркуш: Totius | Belgii | Descriptio. | Auctore | Ludovico | Guicciardino | Amstelodami. | Apud Iohannem Ianssonium | Iuniorem. A° 1652. | За першим — другий титульний аркуш: Belgicae, | sive | Inferioris Germaniae, | descriptio: | Auctore | Ludovico Guicciardino | Nobili Florentino. | Editio postrema prioribus | auctior. | Additamentis novis et Statu Politico | regionum et urbium aucta, | Earundemque iconismis illustrata. | ‡ | Amstelodami | Apud Iohannem Ianssonium Iuniorem, | CIOIOCLII.

In 12°; 3 частини в 2-х том. I—II—4 нум. + 521 нум. стор., III—295 нум. стор.

Всенар. Бібл. Укр., Універс. від. R. VIII. f. 296a; Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 12. XXXIII. 7. 98.

[1656. — Теж. Amst. I. Ianssonius, in fol.]

Van Even, op. cit., стор. 323, але Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 84) скептично ставиться до існування цього видання.

1660. — Totius | Belgii | Descriptio | Auctore | Ludovico Guicciardino | Amstelodami | Apud Jacobum Meursium, | Chalcographum. Anno CIOIOCLX. | За шмуктитулом — титульний аркуш: Belgicae, | sive | Inferioris Germaniae | Descriptio. | Auctore | Ludovico Guicciardino | Nobili Florentino. | Editio postrema prioribus | auctior. | Additamentis novis et Statu Politico | regionum et urbium aucta, | Earundemque iconismis illustrata. | ‡ | Amstelodami, | Apud Jacobum Meursium, | Chalcographum, CIOIOCLX.

In 12°; 3 частини в двох томах; I—II част.—10 нум. + 521 нум. стор., III част. — шмуктитул, + 4 нум. стор. + тит. арк., + 295 нум. стор.

Всенар. Бібл. Укр., Універс. від. Jabl. 953; Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 12. XXXIX. 6; 5; Бібл. Всесоюз. А. Н., Отд. иностр. кн. $\frac{X. F. d}{I}$.

¹⁾ У бібл. Всесоюз. А. Н. (Отд. иностр. кн. $\frac{XF. a}{II. (2)}$) є примірник, що являє собою ніби окремий випуск частини цього видання, а саме: Hannoniae comitatus descriptio. Amst. 1635.

[1670. — Теж.]

Показано у Graesse, але більш ніде вказівок на нього ми не знайшли¹⁾.

Витяги і вкорочення з повного тексту „Descrittione“.

Англійською мовою.

*1795. — Guicciardini's account of the ancient Flemish school of painting²⁾, translated from his description of the Netherlands, published in Italian at Antwerp., 1567, with a preface by the translator. London, printed for I. Herbert, № 29. Great Russel street, Bloomsbury. 1795.

In 16°; XV + 36 нум. стор.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 75.

[1591. — Guicciardini's Description of the Low Countreys and of the Provinces thereof, gathered into an Epitome (by Tho Danett). London 1591 In 16°.]

Наводячи цей заголовок, Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 76) покликається на Lowndes, Bibl. manual, in voce, але зазначає, що всі покликування за цим виданням 1591 р. не мали жадного наслідку, а через те він гадає, що насправжні це було оце видання:

*1593. — The Description of the Low-Countreys and of the Provinces thereof, gathered into an Epitome out of the Historie of Lodovico Guicciardini. Imprinted at London by Peter Short for Thomas Chard. 1593.

In 16°; 122 стор.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 76.

Французькою мовою.

1596. — Sommaire | de la descri- | ption generale de | tous les Pays-Bas | de M. L. Guiciardin. | Par B. Rohault P. D. D. C. | A son Excellence. | ‡ | A Arras, | Chez Robert Maudhuy au Nom de Jesus. | MD.XCVI. | Avec Previlège du Roy.

In 8°; 85 ненум. + 17—248 нум. стор.

Держ. Публ. Бібл. в Ленінграді, Ист. отд. 14. XXIV. 4. 34.

*1647. — Description | generale de | tous les Pays-Bas | assavoir |
Arthois. Gueldres.
Brabant. Over-Issel.
Flandre. Frise.

¹⁾ Graesse, Lehrbuch der allgemeinen Literärgeschichte, B. III, Abt. I, стор. 1161.

²⁾ Гвіччїардіні був знавець фламандської школи в малярстві; van Even (op. cit., стор. 201) подає, що розділ про неї в „Descrittione“ користувався такою широкою популярністю, що коли 1568 р. G. Vasari перевидавав у Флоренції у Giunti свою працю про італійських художників, то він передрукував у ній з незначними тільки доповненнями параграф Гвіччїардіні, присвячений старим фламандським артистам.

Haynaut.	Hollande.
Luxembourg.	Utrecht.
Liege.	Zelande.

| Extraitte de Guichardin | et autres Autheurs. | Par B. Rohault P. D. D. C.
| || A Rouen, | Chez Jacques Besongne, dans | la Court du Palais.
M.DC.XLVII.

In 12°; 420 нум. + 24 нум. стор.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 78.

*1667. — Nouvelle | Description | des | Pays-Bas, | et | de toutes les villes |
des dix-sept provinces, | Leurs Scituation, Fortifications, | Rivières, Escluses,
et autres | choses rares et curieuses. | Avec l'estat present de chaque Place |
de Flandre, | A Paris, | Chez Jean Cochart, Au Palais, | dans la Gallerie des
Prisonniers, | au S. Esprit. | M.D.C.LXVII. | Avec Permission.

in 12°; 22 нум. + 310 нум. стор.

Boele van Hensbroek, op cit., стор. 78—79.

Латинською мовою.

*1630. — Lud Guicciardini, | Itali, | Hollandiae | Selandiaequae | descriptio. |
Ex tertia ac postrema Auctoris | recognitione Italica, Latinitate donata. |
Inserta sunt elegantissima | Casparis Barlaei | V. C. | Urbium praecipuarum
Encomia. | — Див. стор. 154—163 в „Respublica Hollandiae et Urbes Lugd.
Bat.. Ex officina Ioannis Maire | Elzevier. | 1630. | In 16°.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 73.

1630. — Lud. Guiciardini, | Itali, | Hollandiae | Selandiaequae | Descriptio. |
Ex tertia ac postrema Auctoris re- | cognitione Italica, Latini- | tate donata. |
Inserta sunt elegantissima | Casparis Barlaei | V. C. | Urbium praecipuarum
Encomia.

In 16°. Див. стор. 191—417 в „Respublica Hollandiae, et Urbes. Lugduni Bata-
vorum, Ex officina Ioannis Maire. Anno MDCCCXXX.

Всен. Бібл. Укр., Від. стародрук., кол. ельзевірів.

*1630. — Теж.

A. Willems, Les elzevier. Histoire et annales typographiques. Bruxelles,
Paris, La Haye 1880, стор. 85, № 326.

Голандською мовою ¹⁾.

*1854. — Beschrijving | van | Antwerpen | Mechelen, Lier en Turnhout, |
door | L. Guicciardini, | Edelman van Florentië, | in het Nederduitsch ver-

¹⁾ Есчанський переклад „Descrittione“ залишився ненадрукований і зберігається в рукописному вигляді. Van Euen (op. cit., стор. 301—302) покликаючись на M. Gachard (Le Bulletin de la Commission royale d'histoire. T 9., стор. 262) дає опис розкішного рукопису in fol, писаного прекрасним почерком XVII віку та прикрашеного мапою, малюнком і віньєтками, майстерно виконаними пером, але не подає заголовку його. Пропуск цей

taeld door | Kiliaen, | herdrukt volgens de uitgave van 1612 | in naem der | Rederykkamer de Olyftak. | ‡ | Antwerpen | bij J. E. Rysheuvelds, Drukker en uitgever, | hoek van Kipdorp en St. Jacobstraet. | 1854.

Вел. in 8°; XII + 244 нум. стор.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 74—75.

Сентенції Франческо Гвіччїардіні, що вибрав та видав Лод. Гвіччїардіні.

*1585 — I precetti et sententie più notabili in materia di stato di M. Francesco Guicciardini. Anv., C. Plantin. 1585. In 4to.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

*1587. — Praecepta, nec non sententiae insigniores quantum ad imperandi rationem M. Francisci Guicciardini. Joanne Bourgesio Houpliniensi interprete. Antw., C. Plantin. 1587. In 8°.

Boele van Hensbroek, op. cit., стор. 13.

О. Маслова.

R É S U M É.

Vie et heritage litteraire de Louis Guichardin. (Lodovico Guicciardini).

Le centre de cet ouvrage est 1) l'oeuvre littéraire de Louis Guichardin, 2) l'étude de l'histoire de son recueil „L'Hore di ricreatione“ dans la traduction russo-ukrainienne. Sa biographie n'était pas le sujet d'une étude spéciale c'est pourquoi le premier chapitre consacré à l'esquisse de sa vie ne nous donne rien de bien nouveau et nous jugeons inutile de le résumer.

Le chapitre II: „L'oeuvre littéraire de Louis Guichardin“ étudie la dimension et le caractère de son héritage littéraire, les sources dont il s'est servi et le cercle de ses lecteurs.

Parmi les oeuvres de Louis Guichardin deux recueils sont connus et ceux-ci d'un caractère purement littéraire: „L'Hore di ricreatione“, Ven. 1565 et „Detti et Fatti piacevoli et gravi“, Ven. 1566. La comparaison de ces deux recueils (quoique étudiés dans des éditions plus récentes que nous

заповнив Boele van Hensbroek (op. cit., стор. 12) на підставі праці Gachard'a про бібліотеки Мадрида та Ескуріяли (Gachard, Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial. Notices et extraits des mss. qui concernent l'histoire de Belgique. Brux. 1875, стор. 396). Читаться заголовок так: „Descripcion de la Tierra Baxa de Flándes“; перед текстом іде другий. „Descripcion de los Estados de Flándes, dichos Tierra Baja, ó Germania inferior, subjetos al gran Rey Catholico“. Окрім того в „Indice de manuscritos de la Biblioteca Nacional“, що помістив Gallardo в своєму „Ensayo de una biblioteca espagnola de libros raros et curiosos“ (T. II. Madrid, 1866, стор. 70 Apendice) є така вказівка на рукопис під шифром I. 130: „Luis Guichardini, Descripcion de todos los Países Bajos o Baja-Alemania, con los planos de los ciudades, traducida en castellano (segun se cree) por Felipe IV, y escrita per Pedro Diaz Morante“.

avons sous la main) nous montre que c'est en somme le même recueil, mais un peu revu, — de sentences, de fables, d'anecdotes, etc. (sur 514 articles de „L'Hore“ de l'année 1568 et sur 484 de „Detti et Fatti“ de 1569 — 446 sont à la lettre pareils, le caractère des autres étant le même). Les circonstances de leur apparition sont inconnues, mais en 1568, l'auteur, dans la nouvelle édition de „L'Hore“ revue et complétée, se plaignait d'un mauvais tour qu'on lui avait joué à Venise par l'édition de son recueil. Ainsi l'auteur ayant lui même mentionné le fait d'avoir revu et complété son ouvrage nous pouvons considérer „L'Hore“ de 1568 comme un texte répondant entièrement aux desseins de Guichardin, et nous en servir pour l'étudier et pour faire des comparaisons.

D'après l'aveu de Guichardin dans sa préface „Al lettore“, il a composé „L'Hore“ pour lui-même, prenant des notes de ce qu'il avait entendu et de ce qu'il avait lu; ces notes furent plus tard mises en ordre et éditées. Parmi les recueils nombreux du même type „L'Hore“ se caractérise par les particularités suivantes: 1) Un manque absolu de système et une répartition du matériel faite au hasard, ceci s'expliquait par une tendance à y apporter de la variété autant que possible et 2) un penchant exclusif pour la moralisation qui se traduit par ses titres-sentences, placés en avant de chaque article et souvent ayant même peu de rapport avec le contenu de ces derniers. Dans son avant-propos Guichardin se fait un grand mérite d'user de ce genre de titres.

Par son contenu „L'Hore“ est analogue à beaucoup d'autres recueils du XVIe siècle, il renferme des sentences d'un caractère religieux-philosophique et philosophique-moral, ainsi que des sentences de morale pratique de la vie quotidienne, ensuite des anecdotes expliquant les sentences, des fables, des anecdotes purement historiques (sérieuses et facétieuses), des anecdotes sur les mœurs et de courtes nouvelles se rapprochant par leur caractère de ces dernières, enfin, une série d'articles faisant groupe à part (par. ex.: l'explication du sens symbolique du laurier, des exemples d'idées saugrenues, de gloutonnerie, etc.) Ces petits morceaux finissent souvent par des citations appropriées tirées des poètes italiens contemporains.

Malgré les annonces des feuillets d'entête le texte de „L'Hore“ n'a souffert dans ses éditions suivantes de 1572 et 1583 presque aucune modification.

En établissant les sources de „L'Hore“ nous devons avant tout annoter que Guichardin transmet l'original d'une manière toute mécanique, c'est pourquoi l'on ne peut ajouter foi à ses indications chronologiques et topographiques, ni se baser sur ces données pour en extraire des légendes locales et populaires. Toutefois on peut supposer que, parlant des récits oraux qui font partie de son recueil Guichardin avait en vue des anecdotes qui se répétaient dans les milieux intellectuels sur les savants et surtout sur les écrivains de son temps (par. ex. sur Girolamo Padovano). Etablir les sources écrites qui servirent à Guichardin est chose aussi bien difficile, non seulement à cause de la grande popularité à l'époque de la Renaissance

de toutes espèces de sentences, de fables et d'anecdotes, mais aussi à cause de l'absence d'originalité chez divers auteurs relatant un même sujet. Le critérium pour discerner les sources utilisées par Guichardin des parallèles est d'un côté la similarité de texte et d'un autre, la quantité de fois qu'il a puisé dans la même oeuvre. On a pu de cette manière établir comme sources de „L'Hore“ Valérie Maxime et surtout les „Apophthegmes“ d'Erasmè de Rotterdam dans le domaine des anecdotes historiques; Poggio et partiellement Abstemius dans les facéties; Esope et Abstemius dans les fables; dans le domaine des nouvelles nous remarquons une série de coïncidences avec les „Cent nouvelles nouvelles“; enfin, quelques morceaux ne rentrant pas dans cette classification sont empruntés à „Officina“ de Textor.

Dans sa préface „Al lettore“ Guichardin appelle sa manière de se servir de ces sources — „traduction libre“. L'étude comparative confirme ses paroles. Quelques écarts du texte original sont dus à une certaine amplification du sujet, quelquefois à l'omission de détails de peu d'importance, et à l'emploi de noms propres italiens introduits par l'auteur. Mais la traduction n'est pas la même dans les genres différents: les sentences, ayant caractère de citation sont traduites littéralement, les anecdotes historiques d'une façon plus ou moins exacte, mais les anecdotes sur les moeurs sont une traduction libre et les nouvelles — une transposition simplifiée, presque un résumé, ce qui les rapproche de courtes anecdotes.

La passion générale qui se remarquait en Europe au XVI—XVII s. et même au XVIII s. pour toutes espèces de sentences et d'anecdotes, „L'Hore“ correspondait donc au goût universel. Ce recueil n'était pourtant pas destiné aux classes les plus hautes et les plus cultivées de la société car, d'après les indications de Guichardin dans „sa préface“, il est composé pour ceux qui ne possèdent pas les langues étrangères et auxquels les meilleurs écrivains antiques et modernes sont inaccessibles pour cette raison.

La popularité centenaire de „L'Hore“ a été créée justement par ce genre de lecteurs au niveau relativement peu élevé.

Le troisième chapitre: „L'Hore di ricreazione“ de L. Guichardin dans la traduction russo-ukrainienne du XVIII s., a pour but principal l'étude de l'histoire de cette traduction.

L'intérêt pour les menus genres que contiennent les recueils du type de „L'Hore“ s'éveilla bien avant que ces recueils apparussent en masse dans la littérature russo-ukrainienne. Il faut considérer que les précurseurs immédiats de ces recueils sont: „Les Apophthegmes“ et „Les Facéties“, traduites au XVII s. et très répandues en manuscrits, plus tard au XVIII s. „Les Apophthegmes“ furent plusieurs fois imprimées. Le développement de la vie mondaine en Russie à l'exemple de l'Europe Occidentale apporta avec lui un intérêt grandissant pour les sentences instructives et pour les anecdotes spirituelles. La seconde partie du XVIII s. (vers 1760) se caractérise, grâce à l'épanouissement littéraire général, par l'apparition d'une quantité innombrable de recueils qui sont le plus souvent traduits ou composés d'après des sources de l'Ouest de l'Europe. Comme preuve de cet engouement

nous avons rédigé une liste de ces recueils, imprimés jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Ces recueils n'étaient pas seulement imprimés, mais se propageaient aussi en copies; il y a même toute une série d'anecdotes et de sentences transmises d'une génération à l'autre sous forme de manuscrits exclusivement.

La reproduction de la traduction allemande de „L'Hore“ en langue russe nous est parvenue en trois manuscrits: 1) „Les heures de récréation de Lodovico Guicciardini“ — d'après le papier et le caractère de l'écriture appartient à peu près à l'années 1760—1770; si l'on juge d'après l'écriture et les particularités phonétiques il a été écrit par un ukrainien; le manuscrit est inachevé et contient la traduction de l'avant-propos de l'éditeur allemand Smith et les premiers 366 articles presque au complet; 2) „Extraits des heures de récréation de L. Guichardin“ — manuscrit des années 1760—1770, contenant le texte complet ou en raccourci de 32 anecdotes, rédigé par un ukrainien; 3) „Les heures de récréation“ sans nom d'auteur — extrait de 40 anecdotes, leurs titres étant omis, la langue quelque peu modernisée et le texte ou complet ou en raccourci; c'est un manuscrit écrit vers 1780 et aussi d'origine ukrainienne.

Ces trois manuscrits sont basés sur une seule et même traduction. L'époque de cette dernière peut être approximativement de l'année 1760, pour cette conclusion nous nous appuyons sur le caractère de la langue et aussi sur les dates des deux premiers manuscrits. On peut établir la nationalité du traducteur grâce aux nombreux „ukrainismes“ dans la langue russe littéraire de la traduction et aussi parceque tous les trois manuscrits furent écrits en Ukraine.

L'original des „Heures de récréation“ est la traduction allemande édition Smith de 1624. On ne sait pas au juste si la traduction russe a été finie, car dans le manuscrit le plus complet le texte s'interrompt au milieu du récit 366. Leur ordre successif n'est pas changé par le traducteur, si l'on ne compte pas l'omission inexplicable de 7 anecdotes et d'une partie d'un des articles. Le contenu des récits en prose (sauf deux exceptions) ont été transmis sans arrangements. Le traducteur possédait à la perfection l'allemand et le russe, les traductions non réussies font exception. Quelques modifications sont pour la plupart purement stylistiques et consistent dans les changements suivants: omission de détails superflus, deux synonymes se trouvant à côté l'un de l'autre sont remplacés par un seul mot, les détails qui ont de l'importance sont soulignés, les images sont rendues plus pittoresques et le langage direct remplace l'indirect. Dans la traduction des vers nous remarquons une certaine inhabilité. Les vers très courts sont les seuls relativement bien réussis. Ceux qui sont plus longs sont amplifiés et l'auteur donne même parfois des variations en termes banals du thème principal. L'auteur de cette traduction est absolument inconnu. Nous pouvons toutefois supposer que c'était un ecclésiastique car ce recueil a été indubitablement traduit par une personne connaissant le latin, et assez lettrée, connaissant quelque peu l'art de la versification, employant des archaïsmes

slavons; ensuite le fait même d'avoir choisi ce recueil à tendance moralisante et qui reflète les idées du moyen-âge sur la femme comme instrument du diable est une nouvelle preuve à l'appui de cette supposition.

Cette traduction n'a pas été imprimée car au XVIII s. l'imprimerie civile n'était pas encore développée en Ukraine. Transmis exclusivement par des copies, le recueil avait de nombreux concurrents — d'autres recueils lui ressemblant mais moins moralisants et plus amusants. Grâce à cela, comme nous le démontre l'étude des manuscrits des „Heures de récréation“ l'élément didactique des „Heures“ s'affaiblit avec le temps.

Au chapitre dernier: „Index bibliographique des éditions des oeuvres de Louis Guichardin et de leurs traductions“ est donnée une liste complète de toutes les éditions qui sont parvenues jusqu'à nous avec le nom de Guichardin. L'attention étant surtout concentrée sur l'oeuvre littéraire de Guichardin, „L'Hore“ a été étudié avec détails sous le rapport des changements que l'on y a introduits en le rééditant. En ce qui concerne les autres oeuvres de Guichardin on donne seulement l'énumération de toutes leurs éditions sauf la „Description“ de 1643 (?) décrite avec plus de détail car elle n'est pas mentionnée dans des bibliographies connues.

H. Maslova.

Тюрки, їхні мови та літератури.

I.

Всіх тюрків досі об'єднує мова. Нема тепер єдиного тюркського фізичного типу та єдиного тюркського побуту і культури. Іслам, як переважна національна віра у тюрків.

Скільки всіх тюрків на світі і в СРСР?

Тюрки (турко-татари)—сім'я народів, що говорять тюркською мовою. Мова тая, дарма що розпадається на чимало наріччів, ба навіть окремих мов, усе-ж становить собою незаперечиму єдину лінгвістичну цілість. Навпаки, з антропологічного погляду — між тюрками нема одности, це раса надзвичайно мішана, надто на периферіях.

Найчистіший тюркський тип, гадають, зацілів в осередку теперішнього тюркського розселення, у Середній Азії: у киргиз-казаків, у каракиргизів та узбеків. У цих, найменш змішаних, тюрків — зріст середній; голова округла; обличчя подовжено-овальне; очі, — не так як у монголів, — лежать на одній простій лінії, але горішнє повіко, загортаючися ближче до внутрішнього кута ока, робить очну щілину вузькою та й справляє тим деяке вражіння монголуватости; вилиці — широкі, тільки-ж менше випинаються, ніж у монголів; ніс простий; губи товсті; колір шкіри смуглявий; волосся чорне, просте; поросль — аж надто слабка на щоках, як і в монголів, але дужча на губах (вуси) і на підборідді (вузька клинцювата борідка).

Ідучи далі од центру, ми постерегаємо, що ці тюркські ознаки змінюються.

От, у якутів помітно чималу домішку типу тунгузького, а в деякої частини — то й типу російського; у сибірських татар на Єнісеї — мішанина з самоїдами¹⁾, а тюрків Алтая (ойратів) не дурно звуть „білі калмики“ (=монголи)²⁾. В тюрках зах. Монголії (урянхайцях та ин.) —

¹⁾ Кастрен, відомий лінгвіст уралоалтаїстики, сконстатував в початку 1850 рр., що старі люди коло Саянських гір (в південній частині Єнісейського басейну) ще пам'ятали самоїдську мову, а молодші — говорили лиш по татарськи. Пор. і в дисертації Н. Катанова (про урянхайську мову, Каз. 1903) його звістки про камасинців-качанців (ст. XVII—XVIII).

²⁾ Що історичні ойрати говорили мовою монгольською, тільки вищою говіркою, про те свідчить „Збірка літописів“ монгольського везіра Рашідеддіна поч. XIV в. Див. вид. Березина в VII т. „Трудовъ Вост. Отдѣл. Археол. Общ.“ (Спб. 1861): *Qowm-и Ойрат. Логет-и ишан, her-ченд могулі-ст, ба логет-и дігяр ервам-и Моголь ендек тефавоті даред. Меселян, ан-ки „кард“ра (=„ніж“) дігяран „qituda“ гуйенд, ве ішан „хидга“.* (ст. 101).

яскрава мішанина з монголами; у таранців є домішка китайська. Башкири та їх західні сусіди волзькі татари — одні скидаються на фіннів (а чуваші — аж через лад), инші, знов, схожі з слов'янами: багато поволзьких татарів мають тип цілком європейський. У Туркестані сарти — попросту потурчені перси. В туркменах сила антропологічних ознак іранських-перських; азербейджанці й собі аж надто скидаються на іранців (персів, курдів). У кримських татарів в середині півострова непогано зацілів щирий тюркський тип (рештки ногайців; вони-ж — острівці у Добруджі, на півн. Кавказі та в Астраханському краї); та татари кримського узбережжя — тюркська мішанина хазарів, греків, генуезців, і ин., навіть українців (через жінок-бранок, через помусульманених рабів), то-що. В османських турках Малої Азії та Європи, головних теперішніх носіях усетюркської ідеї, таку силу мають грецькі, слов'янські, албанські, черкеські та ин. домішки (на узграниччях північної Сирії та північної Месопотамії — домішки арабські), що од давнього чистого тюркського типу в османах, сказати-б, що й нічого не залишилося.

Це протяжне вікове змішування тюрків з різними чужими народами, у зв'язку із впливом неоднакових географічних та економічних умов довгого історичного життя тюркських племен, на величезному просторі од Льодового океану (якути) аж до теплого Середземного моря (османи), призвело до того, що тепер не існує так-само й єдиного національного тюркського побуту, єдиної тюркської культури, єдиної тюркської етнографії.

Можна, правда, притягаючи до діла і те, що каже історія, і те, що кажуть теперішні етнологічні постереження¹⁾, з певністю говорити, що одвічна ознака тюркського побуту — то було життя не мисливське, як у монголів, а кочове-номадське, з родовою громадською організацією, з кочовою державою-ордою, що розпадається на родові улуси. Кочовий побут у середньо-азійських степах ще й досі животів (хоч з кожним десятиріччям, не з своєї волі, скорочується), а котрі турки давно попереходили до осіло-хліборобського й осіло-міського життя, на їхньому побуті одбивається кочування в формі т. зв. культурних пережитків: звичаїв, обрядів. — За головне багатство для кочовика-турка правили, нехай які вони економічно важливі, не вівці й не велика рогата худоба, а табуни коней; їх маючи, турки, в своїй кочовій історії, могли раз-у-раз бути рухливими й легко пересуватися з місця на місце в своїх мандрюваннях; усякі громадські обгородки, міна, купівля-продаж, колективні наради — не так давно, за історичної пам'яті, навіть в османів одбувалися верхи, на кінських спинах, — як і тепер це робиться в кочових тюрків Середньої Азії. — Рухоме тюркське житло, сказати, старо-національного типу — кругла кибитка. Тюркський тип кибитки одрізняється од монгольського

¹⁾ Оснóвна рóбота — Н. Vambéry: Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erórtert, Ляйпц. 1879; йогó-ж таки: Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und étnographischen Beziehungen geschildert, Ляйпц. 1885.

тим, що верх у неї становить собою не конус, а округлу баню; тички, що творять собою дах кибитки, вигнуті. В осілих тюрків, які живуть у чотирикутніх хатах, а не в кибитках, весільні обряди та весільне хатнє прибрання ще й досі не раз показують, що вони виробилися були в житлі округлому. Та й групи хат у якомусь татарському селі, прим. на Поволжі, нерозставлені бувають не рівними вулицями, а кружлом, родовим гніздом, наче кибитки на кочовищі. — Харч у тюрків-номадів — почасти м'ясо (кінське теж), варене, не смажене, почасти — молочні вироби, що поміж ними сироватка й кисле молоко залишаються й до наших днів за улюблену їжу навіть в османів, дарма що вони давно вже кинули кочувати; а кумиз з кобилячого молока — то визнане спільно-тюркське національне питво. — Споконвічна обробна промисловість у тюрків — шкуряна та смушева справа; цей промысл і городяни досі полюбують, а що-до своєї техніки — то й до цього часу він у цілому тюркському світі однаковий. Дуже практичний у кочовому побуті, виробляється й посуд-начиння з шкури; оброблюють тюрки й ріг, легко приступний пастушачий матеріал. Національний тип одєжі, як знати з найдавніших статуй тих тюрків, яких китайці узивали тукю (з VI в. починаючи), залишається в багатьох тюрків, ще й досі, усе той самісінький стародавній: високо-верхі шапки в чоловіків, циліндричні високі убори в жінок; до цього — халати з довгими полами, пристосовані щоб їздити верхи. Скрізь у тюрків, хоч-би й городян, досі заціліла любов до м'якого вауття, без закаблуків та підшитих підметок, — що їх і не потребував кочовик-верхівець, не маючи багато ходити пішки.

Не важко і ще нашукати низку інших побутових особливостей, які можна вважати за всетюркські національні; тільки ж, загалом кажучи, важко вже тепер говорити про єдину тюркську етнографію та єдину тюркську культуру.

В релігії знайдеться тепер одности у тюрків куди-більше, ніж в иншій-якій царині. Геть-геть переважна маса тюркської людности визнає тепер іслам (замість давнього шаманства), ба ще й уважається за його підпору. Та єднання навіть і тут не абияк порушується через поділ тюрків на секти шіїтів та суннітів, які досі раз-у-раз фанатично ворогували між собою, тяжче ніж з иншими вірами, та й инакше не звали одні одних, як „прокляті“, „мель'ун“; проповідь панісламського об'єднання усіх тюрків лишається справою самісінької інтелігенції. А окрім того частина тюрків, що сидять у сусідстві з монголами, калмиками та китайцями, визнають буддизм. Є зреформовані шаманісти (напр. алтайці-ойрати). Частина алтайців — православні християни, так само як якути десь аж до Льодового океану, чуваші на Волзі, гагаузи в Басарабії, Добруджі та Болгарії.

Скільки всіх тюрків — того не встановлено як слід з належною статистичною точністю. Оснівна праця, що од неї узагалі доводиться виходити у питанні про тюркську народність, це Н. Аристов: „Замѣтки оъ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей и свѣдѣнія

объ ихъ численности“ 1896 ¹⁾; і отожд, як вираховував Н. Аристов, цифра усіх тюрків на світі була на 1896 рік менша ніж 26 мільйонів (25.843.266 душ, чоловіків та жінок). Всеросійський перепис 1897 року, що наслідки його опублікував Н. Троїцький (СПБ. 1905), показав, що принаймні для тих тюрків, котрі живуть у Росії, можна Аристова цифри трохи підбільшити. Французький тюрколог J. Deny у вступі до своєї *Grammaire de la langue turque* (Пар. 1921) і в розділі присвяченому тюркам у виданні A. Meillet et M. Cohen: „*Les langues du monde*“ (Пар. 1924) використав дані як Аристова, так і російського перепису 1897 року та й, у підсумку своїх статистичних вирахувань, вивів загальну цифру 30.331.960. При цьому, одначе, Дені зазначив ²⁾, що, вважаючи на той відсоток нормального зростання тюркської раси, який показано у виданні „*Азиатская Россия*“ (Спб. 1914), треба покласти, що на наші часи цифра тюрків зросла мабуть ще мільйонів на дев'ять, себ-то переходить за 39 мільйонів. Висновок Дені трохи чи не цілком збігається з вирахуваннями німецького орієнталіста Март. Гартмана в „*Mitteilungen*“ берлінської сходознавчої семінарії 1917 р. (ст. 98): „В османській державі за найвищим підрахуванням є 7 мільйонів тюрків; російсько-підданих — безперечно не більш, як 25 мільйонів; у Персії — їх що-найбільше 7 мільйонів; коли на тюрків, розпорошених по інших країнах, покласти 1 мільйон, то загальна цифра вийде — і то вже добре — 40 мільйонів“.

І француз Дені, і німець Гартман приймають цифру 39-40 мільйонів як максимальну. Турецькі письменники та публіцисти йдуть далі; напр. літератор Ахмед Мидхат у своїй статті, яку він умістив для російських читачів у „*Стамбульскихъ Новостяхъ*“ (1909, № 9), каже: „турковъ на земномъ шарѣ считается отъ 40 до 50 миллионовъ“ (ст. 6); а орган ліберальних османських богословів часопис „*Іслям меджмуа-сы*“ = „*Іслямський збірник*“ у статті, присвяченій пантюркізмові (1914, II, ст. 471-480), трактує питання, як „розбуркати почуття одности у мусулманської тюркської нації, що нараховує аж 100 мільйонів“ ³⁾.

Насправжки, навіть цифра 40 мільйонів викликає сумнів. А вже-ж будь-що-будь у межах колишньої Росії, теперішнього СРСР, важко налічити ті 25 мільйонів тюрків, що їх, правда з застереженням, ладен був визнати Гартман: російські офіційні дані хитаються між 15-17 мільйонами.

У „*Списке народностей С.С.С.Р.*“ І. Зарубина (Ленінгр. 1927), що його видала „Комиссия по изучению племенного состава населения С.С.С.Р.“

¹⁾ Праця Аристова (між иншим, повна бібліографічних вказівок) — у петербургській „*Живой Старинѣ*“ 1896, вип. 3 та 4-ий. Посутня на неї рецензія — В. Бартольда в „*Зап. Вост. Отдѣлення Русск. Археол. Общества*“ т. XI (1899), ст. 341-356. „*Указатель*“ власних іменнів, що склали Н. Бравин та Н. Беляев — у „*Запискахъ Русск. Геогр. Общ. по отдѣлу этнографіи*“, 1903, вип. 2.

²⁾ *Les langues du monde*, ст. 195-196.

³⁾ Саме-іменно проти цього запевнення часопису „*Іслям меджмуа-сы*“ М. Гартман і захтів зазначити в берлінських „*Mitteilungen*“, що більш як 40 мільйонів тюрків налічити ніяк не можна.

и сопредельных стран“ Усесоюзної Академії Наук, ми знайдемо для тюркського плім'я (погрупованого за системою А. Самойловича) такі дані:

А. Чуваші—1.062.005.

Б. Північно-західня тюркська група: алтайці-ойрати, кумандинці, теленгеті, телеути—43.157. Білоруські татари, ногайці, каратаївці, балкари, кумики—332.539. Башкири, тептярі—610.314. Татари Поволжя, мішари (мещеряки)—2.450.568. Тобольці, сибірські бухарці, барабинці, чулимці—64.852. Киргиз-казаки, кара-калпаки, кара-киргизи—4.740.075.

В. Південно-західня: басарабські гагаузи, південно-кримські татари¹⁾, азербейджанці, грузинські кара-папахи, османи—1.814.110.

Г. Південно-східня група: узбеки, кураминці, таранчі, кашгарці—3.916.197. Алтайські черневі татари, томсько-кузнецькі татари—14.506.

Д. Північно-східня група: шорці, лебединці, кизилці, абаканські татари (сагайці, качинці, бельтіри, койбали й камасинці); урянхай-сойоти, карагаси—50.668.

Е. Якути з долганами—221.007.

Усього—15.217.998.

Трохи більший підсумок можна вивести в заокруглених, себ-то не надто точних цифрах, з офіційно видаваних довідкових календарів С.Р.С.Р., напр. „Все республики и автономные области С.С.С.Р.“ (Москва 1928).

Згідно з їх даними, радянський Азербейджан має тюрків 1.396.000, Нахичеванська автономна країна у кол. Еріванській губ.—90.200, Нагірний Карабах у кол. Бакинській губ.—12.500 (9,6% серед 90% вірмен), у Вірменщині 79.200, у Грузії 187.700. На півн. Кавказі автономні республіки: Дагестан—157.800 тюрків, Чечня—3.000 (решта людности—чеченці), Кабардино-Балкарська країна—36.700 (решта кабардинці), Карачай—53.300. У північно-кавказькій калмицькій країні („Калмыцкой области“, на території кол. Ставропільської губ., Терської обл. та Астраханської губ.) живе серед калмиків 1400 тюрків. У Криму 178.000 (бл. 1/4 людности). Чувашія—690.000. Марійська країна—24.100; Вотська країна 37.900; республіка німців Поволжя—2.900. Татаристан (осередок Казань)—1.400.800. Башкирія (центр Уфа)—1.370.000. Казахстан (Киргиз-казацька республіка; столиця попереду Оренбург, далі Кизил-Орда або кол. Перовск, теперішня-ж столиця Алма-Ата, кол. Верний)—3.900.000; автономна Каракалпакська країна Казахстану (коло Аральського моря й Аму-Дар'ї)—296.000. Киргизистан (Кара-киргизія, на узграницчі Кашгара й Турфана)—794.500. Ойратська (алтайська) автономна країна (Томської губ.)—42.000. Узбекистан (центр Самарканд)—4.002.800, з автономною республікою Таджикистаном—164.500 (бл. 20% людности) й автономною памір-

¹⁾ Жадної цифри для кримських татар академічний „Список народностей“ 1927 р. не подає, і ми її черпаємо з иншого джерела.

ською країною Гірно-Бадахшанською — 3.900. Туркменистан (центр Ашхабад) — 892.800. Якутія — 235.000.

Усього: бл. 16.053.000

Беручи на увагу, що багато з статистичних племінних даних СРСР зібрано зовсім недавно, вже в 1920-х роках, навіть у другій їх половині, доводиться цифру навіть 20 мільйонів, поки-що, покласти лиш як максимальну для числа всіх тюрків в С.Р.С.Р.

II.

Лінгвістична приналежність тюркської сім'ї мов. Деякі типові її особливості.
Становище якутів та чувашів.

Оті мови тюркські („турсько-татарські“), якими говорить може з 40 мільйонів людей і які, по суті, являються лиш однією мовою, що розпадається на силу наріччів (або теж „мов“) та піднаріччів, становлять собою галузь алтайської сім'ї або (коли узяти ще ширше) — уральської мовної сім'ї. Спеціально до алтайської групи ввійдуть як члени: галузь тюркська, галузь монгольська (монголи, буряти, калмики) і галузь тунгузька, або манчжуро-тунгузька (тунгузи, манджу та ламути). Як члени групи уральської — мали-б долучитися ще мовна галузь угорсько-фінська та самоїдська; тільки ж слід пам'ятати, що, хоч група уральська (мови уг.-фінська та самоїдська) і класифікується у значної частини дослідників як споріднена з алтайською ¹⁾, все ж така класифікація для багатьох залишається ще спірною, не остаточно доведеною. А от тунгузів, монголів і тюрків лінгвістична спільність — заперечень не викликає.

Свою будовою мова тюрків, як і інших алтайців (та й як мови народів сім'ї уральської), належить до типу аглютинативного, або наросткового: ролю морфологічних флексій грають афікси, що безпосередньо сполучаються з чистою основою слова, а спеціальніші граматичні відтінки виявляються через вставлення певних інфіксів між основою та закінченням. Прим. „ев“ — хата, „ев-лер“ — хати (pl.), „ев-ім“ — моя хата, „ев-лер-ім“ — мої хати; „сев-мекь“ — любити („сев“ — то пень „люб“, а „мекь“ — інфінітивне закінчення), „сев-дір-мекь“ — приневолити любити, „сев-іш-мекь“ — любитися, „сев-іль-мекь“ — бути любленим. Або: „йаз-мақ“ — писати, „йаз-(ү)н“ — писання, „йаз-(ү)н-джы“ — писар, „йаз-(ү)н-джы-лық“ — писарство. — Приіменників (praepositiones) нема, а є післяйменники (postpositiones), що долучаються або безпосередньо до nominativ'a, ніби відмінкова флексія („ев-де“ — в хаті, „ев-дён“ — із хати, „ев-іле“ — з хатою), або долучаються до форми genitiv'a: „евін-ічюн — для хати.

З наведених прикладів почасти вже видно, що в усіх таких будованнях граматичних форм та вивідних слів має силу (не чужий і для уральської групи) закон т. зв. сингармонізма, або „гармонії (тоб-то

¹⁾ Див. прим. Н. Winkler: Die Zugehörigkeit der finnischen Sprachen zum uralaltaischen Sprachstamm — в „Keleti Szemle“, т. XII (1911), стр. 1-38.

асиміляції) голосівок": наростки, що долучаються до переднього звукового ряду, до „м'якого“ (піднебінного) пня (де є звуки „е“, „і“, „ө“, „ү“), набирають і собі відтінку „м'якого“; наростки, що долучаються до заднього ряду, до „твердого“ (не піднебінного) пня (де є звуки „а“, „ы“, „о“, „у“), набираються „твердості“. Приміром, в „сев-мекь“ = любити, „дөн-мекь“ = вернутися, інфінітивне закінчення звучить „мекь“, але в „ал-мақ“ = брати, „қыр-мақ“ = розбивати, закінчення звучить „мақ“. Таксамо: „ев-лі“ = хатній, але „ав-лы“ = мисливський. Інший випадок „гармонії голосівок“ — той, коли губна пнева голосівка („о“, „у“, „ө“, „ү“) має вплив на негубні звуки „і“ та „ы“ в доданих наростках, асимілюючи їх із собою на губний лад. Приміром од „суч“ (= гріх)¹⁾ прикметник звучить „суч-лу“ = грішний, вивідне слово — „суч-луқ“ = грішність, хоч од „ав“ (= полювання) прикметник чується як „ав-лы“, од „баш“ (= голова) вивідне слово звучить „баш-лық“; „кбй“ = село, „кбй-лұ“ = сільський, „кбй-лұқ“ = сільскість (замість сподіваного „кбй-лі“, „кбй-лікь“). Разом з тим змінюється, при таких формуваннях, і характер заднебінних („горлових“) приголосних (консонант): в першій випадку чується вимова передньонебінна: „кь“, „гь“ („сев-мекь“ — любити, „біль-гі“ — знаття), а в другій випадку — вимова задньонебінна („ал-мақ“ — брати, „йаз(у)ы“ — писання). Найпоследовніше, найсистематичніше переводиться закон сингармонізма в мові тюрків османських.

Ще риса з тюркської (та й загалом алтайської) фонетики: слово на своєму початку не терпить збігу двох, а тим паче трьох приголосних. Через те, позичаючи чужі слова, що починаються двома приголосними, тюрк намагається перед тими приголосними ставити звук „і“ чи „ы“; приміром, ім'я „Степан“ тюрк вимовляє як „Істепан“, слово „statistique“ обертає в „ыстатыстык“²⁾. Знов-же: тюркські мови не люблять починати слово з протяжно-дзвінкого (сонорного), звука, навіть без збігу з іншим якимсь приголосним, і через те в чужих запозиченнях вони до протяжно-сонорного початкового звука теж охоче додають призвук „і“ чи „ы“ (варіанти — „ү“, „у“). Приміром, русів татари звуть „урус“; позичене з російської мови слово „лавка“ вимовляють „улавка“; перське слово „рузä“ (піст) обертають в „уруза“; ім'я іранського витязя Рустама (Ростема) переробили вони в „Уруслан“, і т. и.

З синтактично-морфологічних тюркських (чи, там, узагалі алтайських) особливостей варто зазначити, що рід чоловічий і жіночий граматично не одрізняються: „о“ = він, вона; „еї оулан“ = добрий хлопець, „еї қыз“ = добра дівчина. — Типова синтактична особливість — визначник повинен стояти перед визначуваним словом (повна супротивність мовам

¹⁾ Слово „суч“ тюрки позичили, напевне, з мови китайської, але це запозичення — дуже давнє, і слово зробилося цілком тюркське.

²⁾ Правда, тепер по деяких наріччях трапляються вже й одхилення од такого правила, та й то в своїх рідних словах. Возьмим „қызыл“ (= червоний), де перший склад „қы“ не має на собі наголосу. В вимові, прим. киргиз-казаків, це слово чується як „қызыл“, „қзыл“.

семітським). Не можна по тюркськи (як і в інших алтайських мовах) сказати: „хата парубка“, а тільки: „парубка хата“, „оґланьн еві“; не можна сказати: „вона — дівчина добра“, а треба: „вона — добра дівчина“, „о еї қыз дыр“. Допомічне дієслово „дыр“ (= „є“) поставлено тут, як бачимо, в кінці речення; це — загальне правило і для кожного іншого дієслівного предиката; прим. щоб перекласти наше „дівчина оця іде додому“ говоритьсЯ за звичайним тюркським синтактичним порядком слів: „оця дівчина додому йде“, „бу қыз еве гідер“.

Серед тюркської сім'ї мов дуже відокремлене місце належить мові якутів у Сибіру та мові чувашів (нащадків волзьких булгар) на Волзі коло Чебоксар. Чувашська мова, як показують порівняльні досліді Н. Поппе, то — середина між мовою тюркською та монгольською: очевидно, передісторична монголо-чувашсько-тюркська прмова розпаласЯ на дві групи: а) монгольську, б) чувашсько-тюркську ¹⁾.

Коли виключити мови якутську та чувашську, то всі інші тюркські наріччЯ або мови, що розкинулися на величезному просторі од Сибірського Алтаю й китайського Туркестану геть аж до Егейського архіпелага й європейської Туреччини, вийдуть дуже близькі поміж собою. У декотрих російських тюркологів є нахил звати їх усі одним іменням: „турецька мова“. Тільки-ж, у живій обихідці лиш за мовою тюрків османських (у Малій Азії, або в Анатолії, і на Балканському піво-ві) закріпиласЯ спеціальніша ота назва „мова турецька“; а щоб од османів одрізнати тих, хто говорить інакшими тюркськими наріччЯми, вони всі звуться „тюрками“ (з „ю“, а не „у“) або „тюрко-татами“. І цю термінологію, прийняту й у самих-таки тюрків, ніяк не можна нехтувати, дарма що в очах тюрколога-лінгвіста усі вони могли-б зватися однобірно: або лиш „турками“, або лиш „тюрками“. Французи пишуть „turc“ для османів, „turk“ для інших тюрків.

III.

Дуже неоднакові системи для класифікування тюркських наріччів. Перестарілий погляд Ремюза та ин. Система Вамбері та Авг. Мюллера. Скептичні думки Вінклера.

Класифікація Радлова, Корша та Самойловича.

Сильна близькість поміж тюркськими мовами почасти навіть не дає легкої змоги покласифікувати їх по тісніш об'єднаних групах.

Число пропонованих класифікацій дуже велике, вони здебільшого різко не збігаються у різних учених, і тепер здебільша являють нам лиш інтерес історичний.

¹⁾ Див. Н. Поппе: „Чувашский язык и его отношение к монгольскому и тюркскому“ в Изв. Росс. Акад. Наук 1924; „О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков“ (Чебоксары 1925, з бібліографією); „Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältniss zu den Türksprachen“ у будапештському „Körösi Csoma-Archiv“ 1926, II; „Altaiisch und Urtürkisch“ — в Ungarische Jahrbücher VI, 1926; „Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen“ — Ungarische Jahrbücher VII, 1927.

Приміром, один час мав успіх своєю класифікацією Абель Ремюза (Rémusat: „Recherches sur les langues tartares“, Пар. 1820). Ремюза одрізняв п'ять галузів: якутську, уйгурську (куди він вносив мову і джагатайців і туркменів), ногайську (кримсько-астраханську), киргизьку й „турецьку“ (себ-то османську, разом з чувашською мовою). Тепер така класифікація мусить здаватися кожному не тільки за явно перестарілу, ба навіть може викликати осміх¹⁾. Інші, теж застарілі системи наведено у І. Березина в його „Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs“ (Каз. 1848). Тільки ж і самого Березина систему наука незабаром одкинула, як і багатьох дальших, включаючи сюди навіть відомого дослідника середньо-азійських наріччів Г. Вамбері: Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen (Ляйпціг 1885, ст. 85-86).

Безперечно був обізнаний з Вамберієм, пишучи свою „Історію ісламу“ (1885-1887)²⁾, Авг. Мюллер, що його праця в російському перекладі мала дуже довгий час величезну силу над усім напрямом сходознавчої науки в Росії. З Авг. Мюллера був не тільки історик, а й тюрколог-лінгвіст (йому належить турецька граматики)³⁾, і тому його слова про тюркські мови мусіли бути для читачів аж надто авторитетні. В розділі „Блукання тюрків“ (нім. т. II, ст. 72—74; рос. т. III, ст. 76—77) Авг. Мюллер дає ось яку класифікацію: треба окреме виділити якутів і чувашів, бо в них мови доволі самостійні,—і тоді всі інші тюрки становитимуть собою три групи. Перша група—тюрки північні, або сибірські татари. Друга—тюрки східні, тоб-то кашгарські татари (в зах. Китаї), узбеки, бухарці, хівінці, то-що (та й давні уйгури, див. нім. т. II, ст. 232; рос. III, ст. 252) і близько з ними споріднені татари кримські і казанські,—рештки тих тюркських племен, котрі в XIII і XIV в. на південному сході Руси під головуванням ханів монгольського роду становили могутню кипчакську державу, що звичайно зветься „Золота Орда“. А третя група—тюрки західні: азербейджанці (та й деякі тюрки в інших провінціях Персії), османи, та ще туркмени, що довгий час їх помилково зараховували до гурту тюрків східних. В Передню Азію в XI-XIII вв. насунули з середньої Азії тюрки західні: гузи (сельджуки і ин.) та туркмени, та їх мішанина османи; а в південну Русь у XIII в.—тюрки східні.

Дуже заслужений спеціаліст в урало-алтайському порівняльному мовознавстві Г. Вінклер (H. Winkler) не вважав за неминуче-обов'язкову

¹⁾ А втім, навіть шістдесятьма роками пізніш (1881) цю самісіньку, яскраво застарілу й недоладну Ремюзову класифікацію популярно подавали російським читачам, як неначеб-то прийняту в європейській лінгвістиці. Див. „Лингвистика Абеля Овелака, переводъ со 2-го франц. издания, Спб. 1881, издание Л. Ф. Пантелѣева“, ст. 100—101. Видавнича фірма Л. Пантелеева вважалася за дуже солідну.

²⁾ Aug. Müller: Der Islam im Morgen- und Abendlande — в Оякеновій серії. Російський переклад: „Исторія ислама“ 4 т. т. (Спб. 1895-1896).

³⁾ Aug. Müller: Türkische Grammatik, Берл. 1889, у серії „Porta linguarum orientalium“.

річ, у порівняльно-філологічних дослідях, зводити теперішню безліч тюркських нарічтів до нечисленних вужчих комплексів: він (принаймні у головній своїй праці: *Die ural-altaischen Sprachen*, Берл. 1884), оглядаючи тюркські наріччя, попросту характеризує кожне наріччя зокрема, покликується рівнобіжно на старовинну мову середньоазійських уйгурів та південно-руських половців (куманів), на сьогочасну мову турків-османів, азербейджанців, туркменів, узбеків Хіви та Бухари, казанців, чагатайців, на наріччя південного Сибіру, Монголії та Степового краю: алтайців, телеутів, черневих татар (туба), шорців (на півн. Алтаї, по горішній Обі), сойотів або урянхайців (у західній Монголії), тут-таки й горішньо-єнісейців — сагайців, койбалів, карагасів, качинців, кизилців, кюериків (на р. Чулимі), далі — киргизів (киргиз-казаків), барабинців, тобольців, тюменців, башкирів і т. д., — одне слово: користується ними не групуючи їх в тісніші сім'ї, а поодинокі та в суміші. Тільки-ж і той самий Вінклер тямив, що все-ж куди-вигідніш — розрізняти в тюркських мовах обмежене число груп¹⁾. Та чогось самотійно-оригінального він не дав²⁾.

Найбільшого поширення набула класифікація акад. В. Радлова³⁾. За Радловим, тюркських нарічтів є чотири групи: 1) східня (мови Алтая, Барабинського степу, горішньої Обі та Єнісею); 2) західня (татари зах. Сибіру, кара-киргизи, киргиз-казаци, башкири, себ-то потюрчені угро-фіни, татари Поволжя); 3) середньоазійська (у китайському Туркестані таранчі, кашгарці та ин., узбеки емірства бухарського та ханства хівинського, сарти, себ-то потюрчені середньо-азійські іранці) і 4) південна (туркмени, азербейджанці, османи, болгаро-румунно-басарабські гагаузи, південно-кримські татари). В основу Радлівського поділу покладено переважно різний ступінь додержання „гармонії голосівок“ та глухість або дзвінкість приголосних у певних фонетичних позиціях⁴⁾, — звичайно, з оглядом і на інші деякі фонетичні особливості⁵⁾. У цій

¹⁾ Див. Вінклерові „*Die uralaltaischen Sprachen*“ у будапештському часописі *Keleti Szemle* 1900, ст. 132-140, 195-205; на ст. 132 зазначено інші його писання.

²⁾ Останнє його слово про цілу алтайську сім'ю — Н. Winkler: *Die altaische Völker- und Sprachwelt*, Ляйпціг 1921 (ст. VI та 86); це — резюме (аподиктичне, без показання джерел) ціложиттєвої праці автора.

³⁾ Свою класифікацію Радлов обґрунтував у *Phonetik der nördlichen Türk Sprachen* (Ляйпц. 1882-1883, I, ст. 280-291) і в *Altürkische Studien* (в *Извѣстіяхъ Росс. Акад. Наукъ* 1911, ст. 305 і 427).

⁴⁾ Наприклад, у Радлівських східніх діалектах (алтайських, то-що) на початку і в кінці слів чуються тільки глухі приголосні, прим. *n, m*, („*наш*“ = голова, „*міл*“ = язик), а в середині слова між двома голосівками — чуються приголосні дзвінки (*пашис* = голова його, *кіжс* = людина). На протилежному ж кінці тюркської території, в діалектах південних (у туркменів, османів і ин.) на початку і в кінці слів переважають приголосні дзвінки (прим. *б, д*; „*баш*“ = голова, „*діл*“ = язик), а в середині слова поміж двома голосівками глухі приголосні можуть залишатися (*башы* = голова його, *кіші* = людина). Група західня (як от, діалекти волзьких татар) та середньоазійська (от, узбеки) займають з цього погляду середнє становище.

⁵⁾ От, для Радлівських середньо-азійських нарічтів типова особливість — тая, що в них нема голосівки *ы* (є лиш *і*) і нема твердого *л* (а є м'яке *l*), — а в інших Радлівських групах є й *ы* і *і*, є тверде *л* і м'яке *l*.

Радлівській класифікації доволі непохитно поставлено тільки останню групу (туркмено-азербейджансько-османську), що її Радлов узивав південною, хоч географічно вона з повним правом могла-б була зватися й західною.

Та так її потім і називав акад. Хв. Є. Корш у своїй „Класифікації турецьких племенъ по языкамъ“ 1910 р. ¹⁾, що на нею й досі ще не аби-як уважать. За Коршем, тюркські наріччя поділяються на такі три (або кінць-кінцем чотири) групи: 1) західньо-тюркська (османи, азербейджанці й туркмени, — звичайно, так само гагаузи та південнобережні кримчаки); 2) східня, що сильно не збігається з Радлівським групуванням — почасти мертві мови (орхонсько-єнісейських написів VI—VIII вв., уйгурська, чагатайська, половецько-куманська), почасти-ж живі (карагаська, койбалська, сагайська, саларська в східньому Туркестані); 3) північна — переважно ті самі татарські мови зах. Сибіру та Поволжя, які Радлов узивав „західною“ групою. — Та ще Корш установлює четверту групу — змішану, куди запроваджує дуже неоднакові підгрупи, от як з одного боку якути в глибу Сибіру та чуваші на Волзі, а з другого — середньо-азійські мови Туркестану. За підвалину для свого класифікування Хв. Корш кладе спостереження: вимовляє певна група „таґ“ (= гора; осм. „даґ“), чи „тау“? формує вона дієслівний теперішній час на „р“, чи на „ä“? вимовляє вона *participium praes.* „qalan“ = „той, що залишається“ (як османи), чи архаїчніш: „qalan“? і так само *dativ.* „qara“ = „снігові“, чи „qarḡa“? (словом: чи викидає вона звук ґ після приголосних?).

Новішими часами проф. Самойлович спробував погодити Радлівську класифікацію з класифікацією Коршевою, запроваджуючи до їхніх систем свої додатки та модифікації. За Самойловичем, усі тюркські („турецькі“) наріччя треба поділяти на шість груп: 1) Мова османів, азербейджанців та туркменів („південна“ група за Радловим, „західня“ за Коршем) примиренно названа у Самойловича групою південно-західною, або історичніш — огузько-туркменською. Інші групи — то такі: 2) південно-східня — од півн. Афганістану й Бухари геть аж до Кашгара, Хотана та інших оаз західнього (турецького) Китаю; 3) середня — у межах Хорезма (давнішеє Хівинське ханство); 4) північно-західня (за Коршем — „північна“, за Радловим — „західня“) — од кримських степів через Поволжя й Уральщину в західній Сибір аж до Алтайських гір, включаючи сюди й старовинну мову половців (куманів, кипчаків); 5) болгарська (чуваші) та 6) північно-східня, куди виходять і стародавні мертві мови — орхонсько-єнісейська й уйгурська, а тепер її репрезентують тюркські народи Монголії (сойоти, або урянхайці), середнього Єнісею (кизили, качинці, сагайці й т. д.) й Якутської

¹⁾ Стаття Хв. Є. Корша — в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1910, кн. 84—85, ст. 114—124. До неї пор. його статтю „Происхождение формы наст. времени въ западно-турецкихъ языкахъ“ в „Трениностяхъ Восточныхъ“, т. III, вып. 1 (М. 1907).

Автономної Республіки ¹⁾. В основу поділу Самойлович, ще, кладе вимову: адақ, атақ, азақ, айақ („нога“), қод, қот, қос, қой („поклади!“), олмақ — болмақ („бути“). Взаємозрозумілість тюркських нарічтів він висловлює емпірично в таких словах: „Кто знает османский язык, для того наиболее практичными являются переходы от османского через южнобережное наречие крымских татар к их степным говорам и затем к наречиям турецких народностей сев. Кавказа: ногайцев, карачаевцев, балкаров, кумыков, или к наречию последних через азербейджанско-турецкий язык; далее через туркменский язык — к наречиям хивинских сартов и узбеков, а через последних — к наречиям прочим узбецким и турков зап. Китая. Все указанные пути ведут с другой стороны к языку поволжских и тобольских татар и мишарей“. Сам Самойлович не запліщує очей на те, що й його класифікація — „тоже временная“, і „попытки классифицировать турецкие языки увенчаются окончательным успехом, кто бы их ни предпринимал, не ранее, чем завершится сравнительно-историческое изучение этих языков, т. е. весьма еще не скоро“ ²⁾.

IV.

Головні підсобні праці для ознайомлення з граматикую та лексикологією тюркських нарічтів: а) османли.

Справді, філологічно вивчено тюркські наріччя ще дуже недостатньо. Найкраще стоїть справа з османською мовою (в обихідці: „турецькою“), яка має вже й свої рідні, шкільно-міродатні граматики ³⁾ та має й дуже багато гарних європейських підручників.

На межі посеред тими й тими можна поставити затверджену й од турецького міністерства народньої освіти граматику Юсуфа (1892) ⁴⁾, себ-то царгородського єзуїта о. Йосипа Реалі, і теж єзуїтську, з таким самим заголовком: „Grammaire complète“ (Царгород 1907), підписану „F. E. L.“ (=frère Eustache Louis). У Царгороді-ж не раз видавано корисну „Méthode théorique et pratique“ (1885-1889; 1908) місцевої людини — „спаньйола“ Мойсея даль-Медіко. Видано там і низку всяких „Guide de la conversation“, що серед них в 1880 рр. часто передруковувався й успіхом у подорожніх тішився кешеньковий, тоб-то ніби невеличкий, але дуже змістовний „Guide“ вірменина Guy-beu (Nar-bey) de Lusignan'a, доповнюваний його-таки

¹⁾ Див. А. Н. Самойлович: а) „Некоторые дополнения к классификации турецких языков“ Ленінград 1922, б) передмова до „Граматики османского языка“ Лнг. 1925; в) доповідь на 1-му всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку 1926 р. (ст. 131-139). Наочно див. Самойловичеву класифікацію у нас на ст. 317.

²⁾ „Некоторые дополнения“ 1922, ст. 3.

³⁾ Деякі з тих турецьких граматичних праць — не аби-якого обсягу. Прим. „Ходжа-йи лисан-и Османі“ Мехмеда Риф'ата, 8 частин (Царг. 1310-1311 = 1885-1886) обіймає собою щось аж 100 сторінок.

⁴⁾ R. Youssouf: Grammaire complète de la langue ottomane, Царгород 1892 (340 ст.). Він-же видав і чималий „Dictionnaire turc-français“ (Царг. 1888), потім укоротивши його на „Dictionnaire portatif“ (Царг. 1890).

кешеньковим словничком: *Dictionnaire de poche français-turc*“ (усе — з французькою транскрипцією ¹⁾). З інших місцевих східних виробів на цім полі треба ще згадати корисні „*Türkische Gespräche*“ М. Салахеддіна (1917).

Що до чисто-європейських опрацювань османської граматики, то на першому місці тут стоїть дуже недавно оброблена, велика обсягом (1218 ст.) і високоавторитетна наукова *Grammaire de la langue turque* (dialecte osmanli) par J. Deny (Пар. 1921) ²⁾; вона позбавлена, тільки, чисто-практичного відділу — діалогів, розмов. Почали-ж європейці складати турецько-османські граматики ще з першої половини XVII віку ³⁾, і в другій половині того століття Франц. Менінський, видаючи в Відні свого великого турецько-латинського словника (*Thesaurus linguarum orientalium, Viennae Austriae*, 1660), додав уже й до нього турецьку граматику, а за двадцять літ після того опублікував і великі, поважні „*Linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones, seu Grammatica Turcica*“ (Відень 1680). У XVIII столітті тая Менінського граматика була передрукована наново (1756, „curante A. F. Kollar“), так само як і словник (1780), дарма що тоді повиходило в світ чимало вже й інших праць у цій царині ⁴⁾. Давати бібліографічний реєстр для довгої низки всіх тих османських граматик, що повиходили в Європі у XVIII-му і в більшій частині XIX віку, тут не варто, але все-ж слід зазначити три-чотири видання, що ними філологи й ширша публіка користувалися найчастіше. Така була практична „*Grammaire turque*“ П. Гольдермана (Царг. 1730, ст. 194) ⁵⁾, що її двічі переклали на російську мову за Катерини II підчас російсько-турецької війни (Спб. 1776; М. 1777), а словник з неї взяв для своєї граматики Amédée Jaubert: *Elémens de la grammaire turke*“ (Пар. 1823; 2-ге вид. 1833, бл. 400 ст., з діалогами, з Гольдермановим словником). Жуберову ж працю використав російський професор А. Казембек для своєї „*Граматики турецько-татарського язика*“ (Каз. 1839; 2-е вид. 1846), а Казембека, знов, переклав і почасти переробив Ю. Ценкер по німецьки (Лпц. 1848) ⁶⁾, що потім уславився як турецький лексиколог. Варта

¹⁾ Приміром 15-е видання (éd. entièrement refondue) Guy-bey: *Guide de la conversation français-turc* вийшло в Царгороді 1885 (449 ст.) з присвятою Абдульхамідові II. Його-ж *Dictionnaire de poche français-turc* мав своє 5-е видання р. 1865, а 7-ме — 1881 (448 ст.; Пар.).

²⁾ Дені — професор паризької Ecole des langues orientales vivantes.

³⁾ В Липську 1612 р., studio Hieronymi Megiseri, видруковано „*Institutiones linguae Turcicae libri quatuor*“, з „exercitia“ і словником. А французький дипломат в Царгороді, що й Коран на французьку мову переклав, André du Ryer видав у Парижі 1630 „*Rudimenta grammatices linguae Turcicae*“; 2-ге вид. 1633. Megiserом часто тепер користуються тюркологи для історії османської вимови.

⁴⁾ „*La Gramatica del Mininski e in molta laude ed in pregio*“, характеризував її в кінці XVIII віку Дж. Тодеріні у III томі своєї „*Letteratura Turchesca*“ (Венеція 1787, ст. 94), називаючи разом з тим і самого Менінського: „questo grande Maestro“.

⁵⁾ Підпису Р. Holdermana не було на книзі надруковано, і граматика вийшла в світ як анонімна.

⁶⁾ О. Бётлінг в V томі (1848) петербургського академічного „*Bulletin de la classe hist.-philol.*“ дав свої „*Kritische Bemerkungen*“ і до 2-го видання Казембекової граматики, і до німецької її обробки (ст. 289-301, 321-336, 337-352, 353-368).

уваги через славне авторове ім'я — Н. Fleischer'a: Die vollkommene und schnelle türkische Selbstlehre (Відень 1833; 446 ст.). Широко відому в XIX в. граматику дав царгородський англієць Редгавз (J. Redhouse): Grammaire raisonnée de la langue Ottomane (Пар. 1846); а ніби-додаток до неї — то його-ж таки практичні розмови: „Vade mecum of Ottoman colloquial language“ 2-е вид. Л. 1877; 3-є 1882; 1909) та англ.-турецький і тур.-англійський словник, що первісно призначалися (Лонд. 1856-1857) для потреб Кримської війни ¹⁾. Нарешті слід згадати серед практичних підручників османської мови XIX віку — A. d. W a h r m u n d: Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache (Гісен 1869; без змін 1884; 1898), що автор тоді склав такі самі практичні підручники і для мови ново-арабської (1861-1866) і для перської (1875).

Найкорисніші однак османські граматики та підручники — то ті, що виходили вже в кінці XIX в. та в XX-ім. Їх — багато, але ми зазначимо лиш найпридатніші, чи теоретичні, чи практичні: а) В берлінській серії „Porta linguarum orientalium“ — Aug. M ü l l e r: Türkische Grammatik (Берл. 1889, ст. 136 та 136; без практичних розмов); б) вид. берлін. семін. східних мов — J. Manissadjian: Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache (Штутг. 1893; практичний елемент тут слабкий); в) L. P e k o t s c h: Praktisches Uebungsbuch der osm.-türk. Sprache, sammt Schlüssel (Відень 1894); г) В Гартлебенівій поліглотній серії коротких самонавчителів — K. W i e d: Leichtfassliche Anleitung zur Erlernung der türkischen Sprache (1-ше вид. бл. 1888; 1895; 1903; 1912; 5-е 1915; 184 ст.); д) Дуже зручні через свою точну стислість „Elementi di grammatica turca“ Л. Бонеллі (Мілан 1899; 199 ст.), а як додаток — стисло-практичний курс розмов із словничком тогож-таки Л. Бонеллі: „Il turco parlato“ (Мілан 1910; 343 ст.); е-ж) З практичного погляду найвище стоять видання, складені за легкою метою Otto-Gaspey-Sauer. Одне — Г. Єглічка (H. Jehlitschka): Türkische Konversations-Grammatik (Гайдельберг 1895; 420 ст.) з ключем (1897), та з додатком A. Helmling: Umschreibung der türkischen Uebungsstücke in Lateinschrift (Гайд. 1916) ²⁾. А друга практична граматика за тою самою системою, для англійців — V. H a g o p i a n: Ottoman-turkish conversation grammar (Гайд. 1907; ст. 492 та 34). Підчас світової війни в ляйпцигській універсальній серії „Sammlung Götschen“ вийшов (під №№ 771, 775, 777, 778) практичний підручник J. N é m e t h (1916-1917), а берлінська семінарія східних мов випустила Gotth. Weil: Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache (Берл. 1917; 258 ст.) ³⁾. А всіх перевершив своєю великою науковою граматикою паризький професор Дені (1921), що з нього ми й почали свій огляд османських граматик.

¹⁾ Той Редгавзів словник одразу вийшов великий (1149 ст.), а в дальших виданнях він значно був збільшивсь (Лонд. 1861; 1880; Царг. 1890, 2224 ст.; без змін Лонд. 1901).

²⁾ Про російську переробку з Єглічки — В. Гордлевського — див. нижче, ст. 328.

³⁾ Ціную рецензію на Вайлєву граматику надіслав із Царгороду G. Bergsträsser в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. 72 (1918), ст. 268—282.

В Росії потреба турецько-османських граматик дотливо відчувалася в ХVІІІ в. за Катерини ІІ, що довго воювалася з Туреччиною. Ми згадували, що анонімну практичну турецьку граматику (П. Гольдерман^а), видрукувану в Царгороді 1730 року, аж двічі переклали з французької мови на російську (Спб. 1776; М. 1777)³). За військових часів Миколи І „сочинилъ“ практичного підручника піонер російської орієнталістики Ос. Сенковський: „Карманная книга для русскихъ воиновъ въ турецкихъ походахъ“, 2 чч. (Спб. 1828—1829). Другий тодішній російський тюрколог, сам зроду азербейджанець, мірза Ал. Казембек, — це ми згадували, — взяв за підвалину граматику француза Жобера (1833) і переробив її на російську „Граматику турецко-татарскаго языка“ (1839; 1846), але туди ввійшла сильна домішка елементу зовсім неосманського; а як почалася Кримська війна, то Казембек видав для слухачів-офіцерів свій (літографований) теоретичний курс: „Учебныя пособія для временнаго курса турецкаго языка“ (Спб. 1854), і той курс здобув премію од Російської Академії Наук²). Непогано надумано було — З. Мсеріанцъ: „Начальное ученіе турецкаго языка“ (М. 1857), як додаток до його-ж таки книжки: „Новые разговоры на турецкомъ и русскомъ языкахъ“ (М. 1856; ст. 119); тільки-ж увесь турецький текст „разговоровъ“ подано буквами лиш арабськими, а з-попід них не видно справжньої вимови. Військові події другої половини 1870 рр. викликали на світ довгеньку низку підручників. Найважливішу працю видав майор М. А. Терентьевъ, в двох частинах: „I. Грамматики турецкая, персидская, киргизская и узбекская“ (Спб. 1875; 209 ст.). II. Хрестоматія“ (Спб. 1876; ст. 108 та 8)³). За головною участю тогож-таки М. А. Терентьева російський Генеральний Штаб видав: „Военный переводчикъ съ русскаго языка на турецкій, болгарскій и румынскій“ (Спб. 1877; ст. 363)⁴); малі гіді — К. П. Зубковъ: „Путеводитель для разговора на турецкомъ языкѣ, для дѣйствующей нашей арміи за Дунаемъ и въ М. Азіи“ (М. 1877; ст. 124, in 32⁰) та Вл. Андреевичъ (Осман-бек): „Турецкій проводникъ для русскаго солдата“ (Тіфліс 1877; ст. 63) та „Краткій переводчикъ для русскихъ въ Турціи“ (Спб. 1877; ст. 34). Чималої популярности зажив був А. Старчевський: „Переводчикъ съ русскаго языка на турецкій“

¹) От заголовок того перекладу, що вийшов у Петербурзі: „Турецкая грамматика, или краткій и легкій способъ къ изученію турецкаго языка, съ собраніемъ именъ, глаголовъ, нужнѣйшихъ къ познанію рѣчей и многихъ дружескихъ разговоровъ. Въ типографіи Академіи Наукъ. Спб. 1776. Цѣна 10 рублей“. Заголовок московського видання 1777 р. (переклав Рейнг. Габлицъ) кінчається трохи архаїчніш: „...и нужнѣйшихъ къ свѣдѣнію рѣчей, такожъ нѣкоторыхъ дружескихъ разговоровъ“ (По французьки: „...et des matieres de parler les plus nécessaires à sçavoir, avec plusieurs dialogues familiers“).

²) Див. Бернг. Дорнъ: „Разборъ сочиненія проф. Александра Каземъ-Бека“ і т. д. — в „XIV присудженіи Демидовскихъ наградъ“, Спб. 1855, ст. 93—98.

³) Працю М. Терентьева навіть недавно вшанувала берлінська семінарія східніх мов, переклавши з неї в своїх „Mitteilungen“ (1917) частину киргизську та узбецьку.

⁴) З деякими змінами („въ связи съ развитіемъ техники военнаго дѣла“) цей самий „Военный переводчикъ“ передрукований був і за світової війни 1914—1918 рр.

(Спб. 1886; ст. 174). До того-ж типу коротких гідів, тільки спеціально для перебування в Царгороді, належить і „Русскій въ Турціи“ (Спб. 1908, ст. 49, = № 10 в серії „Русские за границей“)¹). Звичайно, що все таке наукової ваги не має, та й практично здебільша пособляє не гурт. Зле переробив Wied'a Терлецький: „Самоучитель турецкаго языка“ (Тифл. 1908; 352 ст.). Для студентів „Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ“ В. Гордлевський видав літографічно переклад з першої половини Єглички: „Практическое руководство для изученія турецкаго языка“ (М. 1908; ст. 172 рос. та 52 тур.). Далі він опублікував: „Руководство для изученія османскаго языка, съ ключемъ. По матеріалу Г. Єглички переработалъ по-руски В. А. Гордлевскій“ (М. 1916; ст. 1-128 та 1-16); дав він і свою теорет. граматiku (1928). Лектор практики османської мови в Лазаревському Інституті С. Дзерунян видав склографічно „Курс османскихъ разговоровъ“ (М. 1924), — труд „почтенный“, як його захарактеризував лєнінградський тюрколог А. Самойлович у передмові до своєї, дуже добре й стисло складеної „Краткой учебной грамматики современного османско-турецкаго языка“ (Лнгр. 1925; 154); тільки-ж практичної частини („уроков“, „разговоров“) в граматиці А. Самойловича нема.

Словників османських опубліковано багацько. Мають турки і свої власні тлумачні словники, тоб-то турецько-турецькі, що їх складали османські лексикологи і в XVIII-му і в XIX в. (прим. Ахмед-Вефік-паша: „Леҳдже-йи Османі“, 1-ше вид. 1876, 2-ге вид. 1888; Самі-бей: „Камус-и тюркі“ 1899, дуже путяща праця). Що-ж до словників османсько-європейських, то їх легко налічити понад сотню, почавши з італійсько-турецьких словників XVII в. (як, от, драгомана Дж. Моліно, Рим 1641) та вже згадуваного волюмінозного, ще й досі цінного турецько-латинського „Thesaurus“ Фр. Менінського (Відень 1660; 2-ге вид. 1780) і кінчаючи великими лексиконами й кешеньковими словничками XX-го століття в усяких мовах. Головну, після латинщика Менінського XVII в., роботу зробили — французькою мовою — в XIX віці дипломати французького правительства Т. Bianchi et J. Kieffer: Dictionnaire turc-français à l'usage des agents diplomatiques, des commerçants, des navigateurs, 2 тт. (Пар. 1835-1837; сильно збільшене 2-ге вид. Пар. 1850; т. I — ст. XXX і 1097; т. II — ст. 1320). Трохи передше випустив Біянкї у світ великого словника французько-турецького (1-ше вид., „Vocabulaire fr.-t.“, однотомове, Пар. 1831; 2-ге вид. „Dictionnaire fr.-t.“, двох-томове, Пар. 1843-1846) і, як сам зазначає в передмові, зачерпнув для 2-го видання обох своїх словників чимало матеріалу з виданої в Москві величєнної трохтомової праці князя Ол. Ханджері (Al. Handjeri): Dictionnaire français-arabe-persan et turc (М. 1840-1841). Незабаром араб-маро-

¹) По плагіаторському, не подбавши навіть переробити царгородську обстанову на ившу, Д. А. Казаров в Тіфлісі підчас світової війни передрукував цю брошуру і надав їй такого заголовка: „Необходимая книга для живущихъ на Кавказѣ [sic]. Самоучитель турецкаго языка“ (Тіфліс 1916; ст. 46). Мова залишилася чисто османська, стамбульська.

ніт з Лівану, викладач східних мов в „Колегії пропаганди“ в Смирні, Насиф Ма'люф (писав він себе Mallouf) випустив свій, зручний для швидкого користування, словник-гід, виходячи з мови французької: *Dictionnaire de poche franis-turc* (Смирна 1849), що потім, без титулу „de poche“, вийшов з великими додатками авторовими-таки (Пар. 1856; ст. 912); 3-тє, посмертне видання *Dictionnaire fr.-turc par N. Mallouf* (Пар. 1881; ст. 1026) переглянуто в паризькій *Ecole des langues orientales vivantes*¹⁾, а в передмові зазначено „la faveur toujours croissante qui s'attache aux productions sorties de la plume du laborieux levantin: les ouvrages de M. Mallouf se trouvent dans toutes les mains“. Серед тих Малоффових дуже спопуляризованих „ouvrages“ (окрім турецької практичної граматики та діалогів)²⁾ найважливіше — N. Mallouf: *Dictionnaire turc-français*, 2 тт. (Пар. 1863-1867; ст. 1489). Про англійсько-турецький і турецько-англійський словники Redhouse'a (Лонд. 1856-1857), що первісно повстали для потреб Кримської війни 1854-1856 р., була згадка вище у зв'язку з Редгавзовою „Grammaire raisonne“. Позбавлені дуже потрібної для не-турків „prononciation figure“ (латинськими буквами), Редгавзові словники хоч і витримали декілька видань (5-е 1901), не змогли затінити ані давнього Біянки з Кіффером та вигідного підручного Ма'люфа, ані новішого J. Th. Zenker'a *Dictionnaire turc-arabe-persan*, 2 тт. in 4-to (Ляйпц. 1866-1876)³⁾ та Barbier de Meynard: *Dictionnaire turc-franais* 2 тт. in 4-to (Пар. 1881-1890). Найкращого за всіх і найзручнішого для користування дав словника турецький письменник, албанець зроду, Sam'y-beu Franchery: *Dictionnaire turc-franais* (1-ше вид. Царг. 1885); двацятьма-п'ятьма роками пізніш, того Самі-беевого словника видрукувано наново, але, замість імення справжнього автора, безцеремонно надписано чуже: Kelekian (Царг. 1910-1911, 2 тт.; разом буде 1373 ст.); Самі-бей опублікував і „Dictionnaire français-turc“ (Царг. 1882, 1898; 3-є переробл. вид. Царг. 1901; ст. 2240). Здебільша вже на підвалині Самі-беевих праць оброблялися всякі дрібніщі словники, в тїм числі мовою німецькою. Корисніший од інших — Omer Fa'ik: *Deutsch-türkisches Wörterbuch* (Царг. 1314=1896; 731 ст.); а значно гірший для пересічного орієнталіста (бо не містить в собі слів звичайних, а переважно спеціальні) *Türkisch-deutsches Wörterbuch von Hacki Tewfik* (Galandjizade), Beamter der Deutschen Bank (Ляйпц. 1907; 388 ст.; 3-є вид. 1921).

В російській мові скільки-небудь добрих османських словників не виходило. Дипломати російські користувалися турецько-французькими або французько-турецькими працями, часом і сами казали їх

¹⁾ Доповнював Малофа царгородський вірменин О. Сагірян, лектор турецької мови.

²⁾ Ані Малоффові „Grammaire turque, suivie de dialogues familiers“ (Пар. 1862; 204 ст.; 1889), ані його „Guide de la conversation“ (3-тє вид. Пар. 1880) або „New guide“ (2-ге вид. Пар. 1880) ми не згадували вище, в огляді підручників для вивчення османської мови. Тільки-ж безперечно, вони в XIX в. були справді „в руках у всіх“, так само як і Гюї-бей.

³⁾ Окрім французького перекладу турецьких слів подає Ценкер і німецькі їх значіння.

друкувати „дипломатичною“ мовою французькою¹⁾. А для військових потреб на поході, вважалися за зовсім достатні „военные переводчики“, що видавав Главный Штаб, або Міністерство закордонних справ, як от М. Гамазовъ: „Краткій военно-технический русско-французско-турецко-персид. словарь“ (Спб. 1887; 1889)²⁾. Невеличкий „Турецко-татарсько-руський словарь нарѣчій османскаго, крымскаго и кавказскаго“ Л. Лазарева (М. 1864; 120 ст. граматики, 336 ст. словника) — то швидше для наріччя азербейджанського, ніж для османського. У XX столітті працювала військова людина П. Цвѣтковъ, взявши за підставу Самі-бея, скомпонував два величенькі словники — і турецько-російський, і російсько-турецький; та їх видано лиш літографічним способом (Спб. 1902), і на них не раз-у-раз можна покладатися. Про загально-тюркські словники Будагова (1868-1871) та Радлова (1893-1911), куди втягнуто й османські знадоби, згадка буде нижче, на прикінці.

Османська мова вважається, своєю лексикою з її добре виробленими відтінками, за найбагатшу серед інших тюркських мов. Тільки-ж вона куди-більше, ніж інші, пересякнута **чужими елементами**. Найпередше — арабськими та перськими. Всі хоч-трохи абстрактні розуміння у османів звичайно віддаються арабськими та перськими словами (часто цілими-готовими реченнями), дарма що в простонародній мові не раз можна було б те саме висловити чисто по турецьки. Про вплив таких елементів на турецьку мову — М. Біттнер: *Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische* (1900, в 142 томі „*Sitzungsberichte*“ Віденської Академії Наук) та L. Bouvat: *Les emprunts arabes et persans en ture osmanli* — в „*Keleti Szemle*“ т. IV (1903), ст. 316-334.

Чимало слів позичила османська мова і од повойованих греків, слов'ян, румунів, мадярів, та й од своїх давніх торгових сусід — італійців (переважно з вимовою венецькою). Од повойованих народів, найбільше од греків, бралися слова місцевої матеріальної культури та побуту, прим.: „аґыл“ — хлів (ἀγέλη), „демет“ — сніп, букет (δεμάτιον), „анактар“ — ключ (*ἀνοκτήριον), „керемід“ — черепиця (keramis), „панайыр“ — ярмарок (πανηγύριον), „йорту“ — свято, празник (εορτή), „фідан“ — парость, молодий куш (φωτάνιον) і т. ин.³⁾ Од італійців-венеціанів охоче бралися терміни мореплавні, фінансово-комерційні, назви краму (от, матерій, меблів), то що. Вичерпної, збірної розвідки про всі такі чужі в османській мові елементи ми ще не маємо, а частково їх повисвітлювали в своїх працях філологи австрійські, як от Ф. Міклошич (1889)⁴⁾ та Г. Майєр

¹⁾ Судя належить Razis: *Dict. français-ture*, Спб. 1829 (ст. 327 in 4-to) та й вище-згадуваний prince Al. Handjeri (М. 1840-1841).

²⁾ Дуже прихильну оцінку для „Военно-технического словаря“ Гамазова дав бар. В. Розен в „*Запискахъ Вост. Отдѣл.*“, т. IV (Спб. 1889), ст. 123-124.

³⁾ Звичайна річ, слова позичалися так, як вони чулися в буденній грецькій вимові, а не в літературній формі (прим. по простонародньому: „φωτάνι“, а не „φωτάνιον“, „keramida“, а не „keramis“).

⁴⁾ Fr. Miklosich: *Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente im türkischen Sprachschätze* — в „*Sitzungsberichte*“ віденської Академії Наук, т. 118 (1889).

(1893)¹⁾, почасти — екскурсами — й інші²⁾, а італійсько-османські взаїмозв'язки — Л. Бонеллі (1894)³⁾. Бонеллі налічує безмалъ чотирі сотні (388) італійських слів, що попереходили до османської мови.

В XIX столітті, та й у XX-ім, у зв'язку з величезним впливом французької літератури на новоосманську, османська мова присвоїла собі багато слів з мови французької, чи то слів чисто-французьких, чи то спільно-європейських (латинських), що перейшли через французьке посередництво. Позичення з французької мови і чинилися і досі чиняться не раз без усякої потреби. Приміром, якась французька театральна піска, перероблена на турецькі порови, зветься „адаптасійун“ (тобто *adaptation*, пристосування).

V.

Літературно-інтелігентна османська мова столиці Стамбула — і провінціальні наріччя Малої Азії (Анатолії) та Балканського півострова. Дві слови про „татарське“ південноберегове наріччя в Криму.

Вважають, що поміж іншими тюркськими мовами османська — найлюбіша для вуха (надто в своїй столичній стамбульській говірці) і найелегантніш оброблена в синтаксі й фразеології.

На жаль, фразеологія османська в писаному-літературному вживанні має тую ваду, що зрозуміти написане бува не так-то й легко, бо тая літературна фразеологія повна поплутаних періодів (це, мабуть, спадщина од візантинізму)⁴⁾; інтелігент — той привчається її розуміти, а простому людові — важко. Та не тільки писана, ба й жива розмова турецьких інтелігентів — вона дуже одрізняється своєю фразеологією од простої, неприневоленої, природної мови народніх мас. Знов же, можна сконстатувати, що й фонетика стамбульського інтелігентного вимовляння — не така, як у простолюддя, навіть стамбульського таки. А коли ми подивимся на провінцію, де інтелігенція силується говорити по-стамбульськи, а народ говорить по місцевому, по своєму, то одмінність поміж мовою освічених османських клас та неосвічених османських мас стає ще виразніша. Цьому відомому фактові європейська орієнталістика не забула приділити свою увагу. От, прим., Г. Якоб (1898)⁵⁾ позначив таку несхожість звукову й граматичну, взявши для ілюстрації, як основу, фольклорні видання

¹⁾ Gust. Meyer: Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen — в відецьких „Sitzungsberichte“, т. 128 (1893).

²⁾ От, М. Фасмер: Османські етимології — в „Живой Старині“ 1909, вып. II-III.

³⁾ Luigi Bonelli: Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell'italiano — в органі неаполітанського сходознавчого Інституту „L'Oriente“, т. I, № 3 (Рим 1894), ст. 178-196. — Прихильна коротка рецензія Н. Катанова — в казанських „Извѣстіяхъ Общества Археологій, Исторій и Етнографій“ 1894, т. XII, ст. 531-532.

⁴⁾ В інших тюркських мовах такої крученої синтаксис нема, і приміром мова азербейджанців визначається легкістю й природністю свого синтактично-фразеологічного будування.

⁵⁾ G. Jacob: Zur Grammatik des Vulgär-Türkischen — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“, т. 52 (1898), ст. 695-729.

мадярського тюрколога Гн. Куноша, а саме османські казки, що позаписував Кунош у Царгороді серед простого люду, та царгородські-ж-таки простонародні театральні пієси т. зв. Караг'озівського репертуара, де дійові особи комічно виступають із особливостями своїх говірок ¹⁾, „комічно“ — для присутньої простої царгородської публіки ²⁾. Потім над цим питанням, про специфічні одміни простонародньої османської мови од інтелігентної, широко спинивсь італієць Л. Бонеллі ³⁾, і стисло, та дуже змістовно, захарактеризував інтелігентну стамбульську мову Бергштрессер (G. Bergsträsser): „Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache“ (1918) ⁴⁾. Аналізу, дану у Бергштрессера, далі розвивали інші, і в їх гурті А. Фішер (1920) у своїй розвідці про фонетичний вигляд чужих слів в османській мові ⁵⁾.

Зазначаючи факт несхожості стамбульської літературно-інтелігентної мови і нелітературної народньої балачки різних місцевостей османської держави, ми тим самим підносимо питання про **османську діалектологию** (що в статті Г. Якоба 1898 і зроблено) і про потребу територіяльного розмежування османських говірок (чого, як раз, Г. Якоб і не зробив, бо в нього діалектичні одміни розглядаються мішма). Поле для дослідів тут дуже широке-просторе. Адже певні діалектичні одміни проти царгородської, столичної говірки ми часом бачимо навіть на близькій території Румелії, навіть там де Царгород — головне місто. А далі-далі од Царгорода, чи то буде в Європі на тому самому Балканському-таки півострові, де й Царгород, чи то буде в Азії, в Малій Азії (Анатолії), по тім боці Мармурового моря, — усе значнішають та й значнішають діалектологічні особливості.

Про османські говірки **Малої Азії** вже й найдавніший дослідник-діалектолог, росіянин В. Максимов (Спб. 1867) зазначав у своїй дисертації (ст. 97), що вони дуже численні. З того часу минуло півстоліття; малоазійських (чи, як побільше кажуть, „анатолійських“) фонетично записаних діалектичних матеріалів прибиралося чималенько, до того ж не раз укупі з лінгві-

¹⁾ Ign. Kunos: a) Oszmán török népköltési gyűjtemény, 2 тт. (Будап. 1887-1889), б) Három Karagöz játék (Будап. 1886), і ин. А 8-го тома „Образцовъ народной литературы турецкихъ племенъ“ Радлова (Спб. 1899), де в російсько-академічній транскрипції містяться османські записи Гн. Куноша і царгородські і малоазійські (почасті, правда, це лиш передрук того, що вже давнiш було опубліковано), Г. Якоб iще не мав у руках. Таксамо, натурально, не зміг він користуватися iще пізнішим виданням — I. Kunos: Türkische Volksmärchen aus Stambul, gesammelt, übersetzt und eingeleitet (Ляйден 1905; ст. XXII і 410).

²⁾ Звичайно, що в мові персон караг'озівських пієс є багато пересадки, бо, щоб викликати сміх у публіці, навмисне перекирчують мову дійових осіб у комічному напрямі сильніше, ніж вона звучить у живій дійсності.

³⁾ L. Bonelli: Appunti grammaticali e lessicali di Turco volgare — в Actes du XXII. Congrès International des Orientalistes, т. II (Флопенція 1902), ст. 285-401.

⁴⁾ Стаття Г. Бергштрессера — в „Zeitschr. der D. Morg. Gesellsch.“, т. 72 (1918), ст. 233 262 (нескінч.).

⁵⁾ A. Fischer: Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen — в „Morgenländische Texte und Forschungen, hsg. von A. Fischer“, т. I, зошит 2 (Ляйпц. 1920); 26 ст. — Важливий додаток до Фішера дав у своїй рецензії J. Németh в „Zeitschr. d. D. Morg. Ges.“, т. 75 (1921), ст. 275-278.

стично-граматичними увагами до тих матеріалів, — і тії матеріали навіть кожному показують, що справді мова анатолійсько-османська сильно не однобірна. Часом повстає навіть питання, чи скрізь її можна звати „османською“. В грубих загальних рисах можна про малоазійські османські говірки сказати, що в західній половині півострова вони ближчі до стамбульської, яка лягла в основу літературної османсько-турецької мови. В східній половині Анатолії відчувається діалектичний вплив азербейджанський, і що ближче до Азербейджана, то сильніші азербейджанські елементи. В південній Анатолії і на межах північної Сирії ми в турецькій мові постерігаємо такі особливості, які ріднять тую мову з туркменською; та не раз дослідники так і звуть південно-анатолійські й північно-сирійські говірки туркменськими, не османськими. Зовсім точная, або хоч більше-менше точная, діалектологічна класифікація малоазійської мови можлива буде аж тоді, як обслідувані будуть з діалектологічного погляду геть-усі кутки Анатолії. Підвалини для цього покладено вже солідні, хоч здебільшого допіру в XX столітті. Бо в XIX столітті ми мали лиш дисертацію В. Максимова (1867, про Худавенд'яр і Караманію) та Йос. Тури (1885, про Кастамуні) та ще численні (але переважно навіть без претенсій на діалектологічність) фольклорні записи Куноша, який окрім Царгорода звернув деяку увагу й на Малу Азію (Бруса, Айдин 1890-1892; Ангора та Конія 1896). А більший рух у цім напрямі почавсь допіру з заснуванням (1900) орієнталістичного журналу в Будапешті „Keleti Szemle“ = „Revue Orientale“, що на вивчення османської діалектології поклав особливу увагу. Працювали в XX в. у цій царині М. Гартман (туркмени північної Сирії 1900), Фой (Айдин 1900), Гюар (туркомовні греки Ангори 1900; Кастамуні 1921), Літтман (Чорох; Ангора 1899; північна Сирія 1901; Смирна 1915), Писарев (Трапезунт 1901), Бонеллі (Трапезунт 1902), [Неджіб-Асім] під псевдонімом Балкан-оглу (або так само й Балхасан-оглу; Кіліс у північній Сирії 1902, Бегесні 1903, Ерзерум 1904), Люшан (північна Сирія 1904, фонографічно), Гізе (Конія 1907), Мартінович (Бні-шегір брусек. виласту 1907), Вінце (переважно Конія 1908), Гордлевський (Ангора, Ізмід, Конія, Сивас і ин., 1916), Ковальський (Бруса, Смирна, Ангора, Конія і ин., 1917-1925, — записи од поранених вояків, що гоїлися в австрійських шпиталях), Ніпіс (про турецьку мову в анатолійських вірмен, 1925), Räsänen (північно-східний кут півострова: Трапезунт, Різе, Ерзерум, 1926). І роботи в цій царині не припиняються.

Подамо точні заголовки згаданих публікацій; порядок — більш-менше хронологічний:

1) В. Максимовъ: Опыт изслѣдованія тюркскихъ діалектовъ въ Худавенд'ярѣ и Караманіи, Спб. 1867 (магістерська дисертація; 98 ст.) ¹⁾.

2) J. Thury: A kasztamuni-i török nyelvjárás: Ertekezések a nyelv és széptudományok köréből. XII kötet, VII szám. Будапешт 1885. Це граматичний нарис, словник і тексти.

¹⁾ До Худавенд'ярської країни належить і Бруса.

3) Про фольклорні видання Ign. Kuноs'a була згадка вище; це пієски Караг'їзового репертуара, казки, пісні, друковані почасти в Будапешті 1886-1889, почасти в Петербурзі 1899 в VIII томі „Образцов“ Радлова. Саме найбільше в останньому виданні, поруч царгородських, містяться й малоазійські Куношеві записи. Тільки ж про це Кунош згадує лиш у передмові (каже, що збирав матеріяли і в Стамбулі, і в околицях Смирни й Айдіна, та в містах Конії, Кютахії й Ангори); але в виданні самих текстів нераз дуже важко розпізнати, що звідки взято. Для діалектолога значно легше орієнтуватися в попередніх публікаціях Гн. Куноша: а) *Kisázsiai török nyelv* — в *Nyelvtudományi közlemények*, т. XXII (Будапешт 1890-1892), де виразно одрізняються брусські та айдинські пісні або брусські прислів'я; — б) діалектичні зразки з Ангори та Конії: *Kizászia török dialektusairól = Értekezések a nyelv és széptudományok köréből*, XVI kötet, IX szám (Будапешт 1896).

4) За статтю Г. Якоба: *Zur Grammatik des Vulgärtürkischen* (ZDMG 1898), що широко користувався саме Куношевими текстами, була згадка на припочатку цього розділа.

5) Mart. Hartmann: *Zur türkischen Dialektkunde* — в будапештському орієнталістичному журналі „*Keleti Szemle*“, т. I (1900), ст. 154-156. Про туркменську мову в північній Сирії.

6) Karl Foy: *Das Aidinisch-Türkische* — в „*Keleti Szemle*“, т. I (1900), ст. 177-194, ст. 286-307. Це аналіз мови в анекдотах за Ходжу Насреддіна, що їх, айдинською говіркою, записав і видав Кунош (Будапешт 1899)¹⁾.

7) Cl. Huart: *Notices sur trois ouvrages en turc d'Angora imprimés [1806-1816] en caractères grecs* — в „*Journal Asiat.*“ 1900, nov.-déc., ст. 459-477. Пор. нижче ст. 340 № 8.

8) Enno Littmann: а) *Türkische Volkslieder aus Kleinasien* (первісно записані вірменськими буквами од вірмен на р. Чорох коло Кавказа та на заході півно-ва в Ангори) — в „*Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges.*“, т. 53 (1899), ст. 351-363²⁾; — б) він-таки: *Ein türkisches Märchen aus Nordsyrien* — в „*Keleti Szemle*“, т. II (1901), ст. 144-150; — в) він-таки: *Tschagyschy, ein türkischer Räuberhauptmann der Gegenwart* (коло Смирни, Берлін 1915 (53 стор. + тур. 20 стор.)³⁾.

9) В. Писарев: Ньсколькo словь о трезизондскомъ діалектѣ — в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ.“, т. XIII (1901) ст. 173-201.

10) L. Bonelli: *Voci del dialetto turco di Trebizonda* — в „*Keleti Szemle*“, т. III (1902), ст. 55-72⁴⁾.

11-12) Balkanoglu (= Неджіб Асим): а) *Dialecte turc de Kilis* — в „*Keleti Szemle*“, т. III (1902), ст. 261-273; це говірка сирійських туркменів; б) він-таки: *Dialecte de Behesni* — „*Keleti Szemle*“, т. IV (1903), ст. 125-127; — в) Balhassanoglu: *Dialecte turc d'Erzerum* — „*Keleti Szemle*“, т. V (1904), ст. 126-130⁵⁾.

¹⁾ Ті-ж самі „Насреддінові жарти“ увійшли і в VIII том Радловських „Образцов“.

²⁾ Багато є у Літтмана дуже певних місць і безперечних помилок. Див. мою передмову до „Турецьких народнихъ п'єсень“ Бор. Міллера (М. 1903), ст. IX-X.

³⁾ Дуже лиху оцінку цій статті Е. Літтмана дав Т. Ковальський у своїй, нижче вказаній, роботі про Чакиджи (1919).

⁴⁾ Доповідь Л. Бонеллі на ширшу тему, про турецьку простонародню мову взагалі (1902) — зазначено вище (ст. 332). При нагоді згадаємо ще L. Bonelli: *Locuzioni proverbiali del turco volgare* — „*Keleti Szemle*“, т. I (1900), ст. 308 і д.

⁵⁾ Року 1852 тюрколог Bérin у статейці про своє перебування в Ерзерумі (*Journ. As.* 1852, avril, ст. 365-378) навів зразки того, як говорить простий люд в Ерзерумі (ст. 370-373), і явно вагавсь назвати тую говірку османською. Барбіє де Меїнар (1886), на підставі тих Беленових записів, захарактеризував ерзерумську говірку як чисто-азербейджанську (*Jour. Asiat.* 1886, janv., ст. 7, в передмові до „*L'Alchimiste*“ азербейджанця Фетх-Алі Ахундова). Та й К. Фой у своїх „*Azerbajjanische Studien*“ 1903-1904 (в „*Mittheilungen*“ берлінської сходознавчої семінарії), хоч і визнає османську основу ерзерумської говірки, але вказівки для своїх азербейджанських студій широко черпає і з ерзерумських записів.

13) Felix von Luschan: Einige türkische Volkslieder aus Nordsyrien (а саме із Зенджіри) und die Bedeutung phonographischer Aufnahmen für die Völkerkunde — в Zeitschrift für Ethnologie, т. XXXVI (1904), ст. 178-202. На ст. 203-221 — музичально-акустична аналіза фонографічних тих записів ¹⁾.

14) F. Giese: Materialien zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch. I. Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah, Галле 1907; ст. VI+126 ²⁾. На цю важливу Гізеву працю дано скількись рецензій, переважно одначе фольклористичних ³⁾.

15) Н. Мартинович ⁴⁾: Турецкая сказка объ „угадчикѣ поневоле“ — в юбилейнім „Сборникѣ въ честь Потанина“ (= Записки Русск. Географич. Общества по отдѣлу этнографіи, т. 34, Спб. 1909), ст. 87-98. Казку тую записав Н. Мартинович в Ескі-шегірі Брусського вилаєту. Дано текст (російською транскрипцією) і переклад, без граматичних і фонетичних пояснень.

16) F. Vincze: Beiträge zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch — в „Keleti Szemle“, т. IX (1908), ст. 141-179; й окреме 1909 (ст. 1-41). Матеріал переважно з Конії. Багато посутніх помилок. Дуже негати́вна (але доводлива) — рецензія В. Гордлевського в московськім „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1909, кн. 81, ст. 209-211.

17) Вл. Гордлевскій: Образцы османскаго народнаго творчества, 1, М. 1916 (= „Труды по востоковѣдѣнію“ Лазар. Институту, вып. 34). Тексти прози і пісень (без російського перекладу) подано тут з Брусу, Ангору, Ізміда, Конії, Нігде, Сиваса і ин.

18) Tad. Kowalski (записував у лазаретах Відня та Кракова од поранених турків; а) Piosenki ludowe anatolskie o rozbojniku Czakydzum — в „Rocznik Orientalistyczny“ т. I, вып. 2, і окремою відбиткою (Краків 1919; 24 ст.). Це почасти рецензія (негати́вна) на однойменну німецьку роботу Е. Літтмана (1915), почасти — записи самого Т. Ковальського од жовніра з Кютахії брусського вилаєту; — б) Він-такі: Zagadki ludowe tureckie. Краків 1919 (= Pracy Komisji Orientalistycznej Akademji umjętności, № 1; 77 ст.). Частина загадок — з Балканського півострова, частина — з Малої Азії (Смирна, Бруса, Ізмід, Ангора, Конія і ин.). Текст кожної загадки має при собі переклад польський і французький і багатько фонетичних та лексичних пояснень уже тільки по-польськи; — в) Він-такі: Cinq récits de Günei (vilayet de Smyrne) — „Rocznik Orientalistyczny“, т. II (Львів 1925), ст. 204-212. Це турецький текст п'ятьох невеличких оповідань (фонетично записаний у лазареті ще 1917 р.), французький переклад і ясні примітки.

19) Otto Spies: Esman und Seidschan (Esman-ile Zeigan). Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien, nach einem armenisch-türkischen Druck (Вступ, текст і переклад) — відбитка з „Anthropos“, т. 20 (1925) ⁵⁾.

¹⁾ Рец. на ті північно-сирійські записи фон-Люмана — Ф. Гізе в Zentralblatt für Anthropologie IX (1904) ст. 289 і д.

²⁾ Ця збірка конійських казок та пісень Ф. Гізе становить собою 1-й том серії: Beiträge zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, за редакцією Гізе та Куноша. Том 2-ий — то румелійські записи Гн. Куноша.

³⁾ J. Germanus в „Keleti Szemle“, т. VIII (1907), ст. 328-330; L. Bouvat в „Revue du monde musulman“, т. II (1907), ст. 595 і д. Цілу розвідку про Гізеву збірку — дав В. Гордлевскій: Изъ наблюденій надъ турецкой пѣснью — „Этнографическое Обзорѣніе“ 1908, кн. 79, ст. 60-126. Гордлевський подав багатько поправок на німецький переклад, що долучив Гізе до своїх конійських текстів; окремий розділ у Гордлевського на ст. 64-68 — „Языкъ туркменскихъ пѣсень“ (тієї Гізевої збірки).

⁴⁾ Пор. Отчетъ по командировкѣ въ Малую Азію въ 1906 г. студента Н. Мартиновича — в петербургських „Извѣстіяхъ Русскаго Комитета для наученія Средней и Восточной Азій“ 1907, № 7 (декабрь), ст. 53-54.

⁵⁾ До цього треба згадати давнішу працю ширшого характера про турецьку мову у вірмен — F. von Kraelitz-Greifenhorst: Studien zum Armenisch-Türkischen, в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук, phil.-hist. Klasse, т. 168, III (1912); 46 ст.

20) Martti Räsänen: Eine Sammlung von „mäni“-Liedern aus Anatolien, Гельсінґфорс 1926 = Journal de la Société Finno-ougrienne 41, 2 (60 ст.). Записи з Трапезунта, Пізе, Ерзерума, — ближче до Кавказу.

Коли ми аж ніяк не бачимо повної діалектологічної одності в Анатолії, то так само не можемо її сконстатувати і на **Балканському півострові** навіть у близьких частинах провінції Румелії, де лежить столиця-Царгород, з її говіркою, що лягла в основу турецької літературної мови: бо навіть на румелійській території констатуються вже і діалектологічні одміни. А що до інших балканських провінцій давнішої Туреччини (тепер уже незалежних), на території людности босно-сербської, болгарської, румунської — то там турецькі говірки чуються з іще сильнішими одмінами. Путящої діалектичної класифікації для них, одначе, немає ще. От, В. А. Мошков, дослідник християн-гагаузів, що живуть у Басарабії, Румунії та Болгарії, зробив подорож 1903 р. на Балканський півостров і висліди своїх діалектологічних постережень списав був у статті: „Турецькі племена на Балканскомъ полуостровѣ“ ¹⁾. І як же їх класифікує Мошков? Він кладе в підвалину принцип релігійний і розбиває тюркомовних балканців на дві категорії: турків-мусулман і турків-християн. Серед балканських тюркомовних мусулман він одрізняє на найпершому місці властивих османів, далі зазначає ще деяких, з особливою увагою спинаючися на гаджялах (Мошков гадає, що гаджяли — це мішанина половців з узами). Серед балканських турків-християн у Мошкова названо: „гагаузи“ (тобто, на Мошкова думку, давні огузи, наші літописні торкизи, такі самі як ті, що він їх дослідив на Басарабщині), „карама(н)лійці“ (це, думає він, потурчені греки, а вийшли, як і назва показує, з малоазійської Караманії) та „сургучі“ в Адріанопольському вилайеті. Ясно, що така класифікація В. Мошкова не має справжньої наукової ваги для османської діалектології і лиш здалека, хіба, накреслює деякі діалектологічні перспективи для лінгвістів-дослідників, які мають іще дуже й дуже багацько попрацювати над збиранням турецько-балканських діалектологічних матеріалів та над студіюванням їх. Досі ж — по-за Царгородом — досліджено, турецько-балканську мову лиш де-не-де. Найкраще відомо — як говорять у Царгороді ²⁾ З найближчої Румелії зібрано або розглянуто матеріалів не гурт, значно більше — з Македонії (Ковальський 1919, Чилингиров 1922, Дмитрієв 1928 про солунських „карамалійців“ на підставі давньої брошури). Знайшов собі доброго дослідника далекий од моря дунайський острів Ада-кале на Дунаї вище Виддина, з його одірваною турецькою колонією, що на ню наклала руку Австрія (матеріяли Куноша 1907). Планово обслідувалися говірки північно-східньої Болгарії (Гаджанов 1911, Младенов 1914-1927, Чилингиров 1922) і, здавна вже, турецька мова босняків (Бляу 1868, Трухелка 1914, почасти — взагалі про сербів — Дмитрієв 1928). Оце, по суті, трохи чи не

¹⁾ в „Извѣстіяхъ Русск. Географ. О-ва“ т. 40 (1904), вып. 3, ст. 399-436.

²⁾ Пор. вищеназвані роботи Г. Якоба 1898, Бонеллі 1902, Бергштресера 1918, Фіцера 1920.

все (головне, принаймні), що досі зроблено для османської діалектології на європейській території, коли тут-таки не згадувати ще й за мову християн-„гагаузів“, що для неї дав чималі матеріали В. Мошков (найбільше 1904). Мошков одначе мав собі за підвалину не балканську царину гагаузів; він досліджував ті гагаузькі говірки, що чуються уже по-за Балканським півостровом, на Басарабщині.

Подамо заголовки тих видань, у порядкуві більше-менше хронологічному:

1) Otto Blau: *Bosnisch-Türkische Sprachdenkmäler*, Ляйпц. 1868 (316 ст.) = *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, т. V, № 2, вид. Німецького Східного Товариства. Оpubліковано тут і деякий давній матеріал, з сараєвськими рукописами (за наших часів це робить Трухелка), та здебільша — матеріал сучасний: діалоги, пісні, приказки, і чималий (ст. 195-312) словник.

2) В. А. Мошков: а) Матеріали къ изученію гагаузскаго нарѣчія тюркескаго языка. Текстъ и переводъ, Казань 1895, брошюра-відб. з „Извѣстій Общ-ва Археол., Исторіи и Этн.“, т. 13 (ст. 70-83); — б) В і н - т а к и: Гагаузы Бендерскаго уѣзда. Этнографическіе очерки и матеріалы — моск. „Этнографическое Обозрѣніе“ 1900-1902 (кн. 44, ст. 1-89; кн. 48, ст. 98-160; кн. 49, ст. 1-49; кн. 51, ст. 1-80; кн. 54, ст. 1-66; кн. 55, ст. 1-91); — в) В і н - т а к и: Нарѣчія бессарабскихъ гагаузовъ — в Радловській серіі: *Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ*, т. X, Спб. 1904 (2 чч. понад 800 ст.); — г) Гагаузів Балканського півострова Мошков торкнувся у своїй вище згаданій статті: „Турецкія племена на Балканскомъ полуостровѣ“ 1904 (в 40-ій кн. „Извѣстій“ Географ. Т-ва) ¹⁾.

3) Ign. Kunos, після опублікування своїх рясних матеріалів з Царгороду, дав: а) *Rumelisch-türkische Sprichwörter* — „Keleti Szemle“ т. VII (1906), ст. 66-83; — б) В і н - т а к и: *Materialien zur Kenntniss des rumelischen. Türkische Volksmärchen aus Adakale* ²⁾, Ляйпц. 1907, ч. I вступ і тексти (ст. XXVІІІ+265), ч. II нім. переклад (ст. VІ+373) ³⁾; а рівночасно або недовго перед тим Кунош опублікував і пісенні тексти з Ада-кале в працях Малярської Академії Наук 1906 (*Értekezések* і т. д., т. XIX, № 7; 119 ст.).

4) D. G. Gadžanow: а) *Vorläufiger Bericht über seine zum Zwecke von türkischen Dialektstudien durch Nordost-Bulgarien unternommenen Reisen* — в *Anzeiger виденської Академії Наук, філос.-істор. класа*, т. 48 (1911), ст. 28-42; — б) В і н - т а к и: *Zweiter Bericht* — там само, т. 49, ст. 13-20.

5) Č. Truhelka: *Bosanicom pisani turski tekstovi* — в річників „*Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*“, т. XXVI (Сараєво 1914). Тут Трухелка видав місцевого рукопису кінця XVI в. (1590 р.), писаного мовою турецькою, але особливим боснійським (чи „босанським“) письмом (*bosanicom*) ⁴⁾.

6) St. Mladenov: *Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörtertschatz* — в *Zeitschr. der D. Morg. Ges.*, т. 68 (1914), ст. 687-694. Прислів'я записані од болгар з півн.-схід. Болгарії, з округи Делі-орман; рідна мова тих болгар — болгарська, але вони говорять і місцевою говіркою. Потім Ст. Младенов дав про це статтю по болгарськи

¹⁾ На цю статтю Мошкова — рец. В. Гордлевського в „Етнографич. Обзор.“ кн. 66 (1906), ст. 259-260.

²⁾ Ада-кале, інакше „Нова Орсова“ — геть одірваний од меж Туреччини в бік Австро-Угорщини острів на Дунаї, вище болгарського Виддина.

³⁾ Рец. В. Гордлевського на матеріали з Ада-кале — „Етногр. Обозрѣніе“, кн. 81 (1910), ст. 211-213.

⁴⁾ Узагаді немало цікавих, хоч і розкиданих, звісток для турецько-босанської мови можна знайти в цьому „Гласникові“ сараєвського краєвого музею. Почав він виходити з 1889 р. Пор. Н. Дмитрієв: „Проблемы и достижения боснийской туркологии“ в „Записках Коллегии Востоковедов“, т. II (Лнгр. 1926), ст. 97-108.

(„Турско-български успоредици въ область-та на гатанки-тъ“) в софійських „Известиях“ Народного Етнографічного Музея 1927.

7) T a d. K o w a l s k i: a) Zagadki ludowe tureckie, Краків 1919 = „Prace Komisji Orientalistycznej Akademji umiejętności“ № 1. Серед записів, пороблених од недужих турецьких жовнірів у Кракові та Відні, є дещо з Македонії (ст. 26-34; — в) В і н - т а к и: Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien — в „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“, т. 33 (1926). Ці записи пісень, теж у шпиталі, робив Т. Ковальський за допомогою спеціалістів-музикантів.

8) С. Чилингиров: Турски пословици, поговорки и характерни изрази — в науковому органі „Известия на Народния Етнографски Музей в София“, 1922 (кн. 3 і 4), 1923 (кн. 1 і 2). Збирач позаписував болгарською транскрипцією ¹⁾ з півтисячі приказок із уст людей, що вийшли з Македонії та північної Болгарії (Тирнова, то що) ²⁾.

9) Н. Дмитриев: а) Материалы по османской диалектологии. Фонетика „карамалицкого“ языка — в „Записках Коллегии Востоковедов“, т. III (Лпгр. 1928), ст. 417-458 (буде й далі). За підвалину сталася Н. Дмитрієву давня невеличка салоніська брошура 1841 р.: „Книга за научение трихъ языковъ“ (24 ст.), яку видобув на світ А. М. Селпичев у своїй праці „Очерки по македонской диалектологии“, т. I (Казань 1918); один з „трихъ языковъ“ — то болгарський, другий — грецький, третій — „карамалицький“, тобто турецький. Тісніли — це мова турків не-мусулман, християн, а в даному разі — солунської (або салоніської) округи. Дехто вважає цих „карамалийців“ за потурчених греків ³⁾, дехто — за корінних тюрків, тільки православних, як і гагаузи ⁴⁾; — В і н - т а к и: Етюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию — в „Докладах“ Всесоюзної Академії Наук, В, 1928 (ст. 17-22, ст. 268-275) і 1929 (ст. 89-95 і ст. 103-108). Тут Н. Дмитрієв, взявши за основу сербські народні матеріали Вука Караджича, спиняється на звуковій формі тих турецьких слів, що попереходили в сербську мову. Частина звукових несхожостей з літературною османською мовою має причину в особливостях вимови слов'янської, сербської, а частина свідчить про діалектологічні особливості тих престонародніх османських говірок, котрі мали безпосередній вплив на живу сербську мову.

Дуже близька до османських говірок ще й говірка південно-берегових татар у Криму, що різко одрізняється од кримсько-татарської мови внутрішніх, степових частин півострова. Та про ню сказано буде в огляді нарічтів Крима.

VI.

Праці, що аналізують османську мову в її історичному минулому.

Османи (чи, як вони себе тепер звуть, „анатолійці“) разом з туркменами й азербейджанцями — то нащадки давніх огузів, а тому шукати вказівок на початки історії їхньої мови можна дуже здавна. Можна прияти сюди й старо-тюркські огузькі написи VII-IX вв., знайдені на р. Орхоні, і словник тюркських мов Махмуда Кашгарського XI в. з його

¹⁾ тобто прим. широкое „ы“ він транскрибує юсом (ѣ), як от „вакѣтѣѣз“ = „вакытсыз“.

²⁾ Аналізу Чилингірівської збірки дав Н. Д м и т р и е в: „Заметки по болгарско-турецким говорам“ — в Докладах Всесоюзной Академии Наук, В, 1927 (№ 10, ст. 210-215).

³⁾ прим. В. Мошков: „Нарѣчія бессарабскихъ гагаузовъ“ (в X томі „Образцовъ“ Радолова, Спб. 1904) ст. III.

⁴⁾ Див. Черновѣждь: „Нѣколко думи за Караманди-тъ“ — в „Периодическо Описание“, кн. 39 (Срѣдецъ 1892).

характеристикою, між иншим, і огузьких особливостей, — це пам'ятки, за які ще говоритиметься далі широко. Тільки ж, найближча стара історія „анатолійської“ мови виразно прозирає перед нами допіру з того часу, відколи огузи (спершу в XI в. сельджуки, потім у XIII в. османи) опинилися таки в „Анатолії“, тобто на Малоазійським півострові, і залишили нам свої писані тут пам'ятки, сельджуки — обмаль, османи — багатенько. Декотрі з них європейська орієнталістика вже з'аналізувала й лінгвістично.

1) Важко пристати до думки, що сюди має належати віршована поема про Юсофа та Золейху: „Q ы с с а - п и Ю с у ф“ 1233 (= 630) р. якогось Алія. Вже й давніший її дослідник Т. Гутсма (1889)¹⁾ одкидав гадку про будь-який можливий її зв'язок з Малою Азією (ст. 73) і вважав цю поему про Юсуфа за писання середньоазійське, прим. бухарське. Тільки ж, для інформації, доводиться зазначити, що тепер знаходить собі певну групу прихильників инша гіпотеза К. Брокельмана (1917), ніби мова цієї поеми — предтеча теперешньої османської; цю свою ідею підкреслив Брокельман навіть і в заголовку своєї діалектологічно-лінгвістичної праці: „Ali's Qissa-i Jūsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur“ в „Abhandlungen“ пруської Академії Наук (Берл. 1916-1917, № 5 філос.-історичної класи).

2) „Сельджуцькі вірші“ поета-містика Султана-Веледа, що жив у Конії (1226-1312) — їх попереду спробував був затранскрибувати фонетично латинськими буквами М. Вікергавзер 1866 (у 20 томі „Z. D. M. G.“, ст. 574-589). До цього — корективні В. Бернауера та Фляйшера (там само, т. 23=1869, ст. 201-211). Цінна транскрипція й толкування акад. К. Залемана 1892 (в Bulletin петерб. Акад. Наук 34, ст. 293-365, або Mélanges Asiatiques т. X, ст. 173-245); — стаття Залемана є ніби завершення статті В. Радлова (Mél. As. X, ст. 17-77). Скількись корисних філологічних уваг — у статті Н. Мартиновича: „Новый сборник стиховъ Джелаль-ед-дина Руми и Султана Веледа“ в 24-ім томі „Записокъ Восточнаго Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ 1917 (ст. 209-210).

3) Ашик-паша ангорець (1271-1332) та Ахмедій герміянець (пом. 1413) укупі сталися темою для лінгвістичної розвідки К. Брокельмана: „Die Sprache Aşyq-râşâs und Ahmedîs“ (1919) у 73-ім томі „Z. D. M. G.“ (ст. 1-29).

4) Зроблений у північній Сирії року 1332 (=731) віршований турецький переклад „Несефієвого віршування про спірні [правничі] питання“ лінгвістично з'аналізовано у В. Смирнова: „Древнѣйшая датированная турецкая рукопись XIV вѣка“ в XXII-ому томі „Записокъ Восточнаго Отдѣленія“ (1914, ст. 107-125).

5) Пл. Меліоранський у своїй статті (1895) про діван Бурганеддіна Сиваського (бл. 1345-1397) дав аналіз і його мови; див. факультетський збірник „Восточныя замѣтки“ (Спб. 1895), ст. 131-152. Скількись критичних уваг подав у своїй рецензії Хв. Корп у московських „Древностяхъ Восточныхъ“ (1901, т. II, вип. 2, ст. 110-111).

6) Османський переклад (мабуть іще XIV в.) белетристичної збірки „Радощі після лиха“, скопійований 1451 р., ліг в основу книжки Г. Вамбері: „Alt-osmanische Sprachstudien (Ляйден 1901; ст. XI і 232). Транскрипцію староосманського тексту дав Вамбері небездоганну, але дуже він прислуживсь тюркологам тією частиною своєї книги, де в нього подано старо-османський словник (ст. 141-215) — на підставі розглянутої збірки. Через лад сувору рецензію написав П. Меліоранський у „Запискахъ Вост. Отдѣл.“ т. XIV (1902), ст. 0136-0138. Пор. іще рец. в Literarisches Centralblatt 1902, ст. 1336.

7) В. Гордлевський у своїй статті: „Изъ комментариевъ къ старо-осман. переводу хроникъ малоазійскихъ сельджукидовъ, т. наз. хроникъ ибнъ-Биби“ (переклада

¹⁾ Th. Houtsma — в Zeischr. der D. Morg. Ges., т. 43 (1889), ст. 69-98: „Ein alttürkisches Gedicht“.

того зроблено за султана Мюрада II, 1421-1451) — в „Древностяхъ Восточныхъ“, т. IV (М. 1913) — дає і граматичний розгляд староосманського тексту тієї хроніки (ст. 6-11).

8) Турецький коментарій на Коран, в рукописі 1499 (= 905) р., писаний наріччям кастамунійським, граматично з'аналізував Cl. Huart: „Un commentaire du Qorân, en dialecte turc de Qastamoûni (XV siècle)“ — в Journal Asiatique 1921 (oct.-nov., ст. 161-216). Найбільшу увагу Гюар присвятив тут аналізу лексичній.

Іноді європейські тюркологи, намагаючися вияснити собі як-найточніш фонетику османської мови XIV-XV вв., звертали увагу ще й на ті, нечисленні, записи турецьких текстів або хоч поодиноких слів, що їх можна було знайти в транскрипції латинськими буквами у споминах європейських бранців або подорожніх того часу. Відомі такі бранці — малоінтелігентний баварець Шільтбергер (полон. 1396 р.) та дуже інтелігентний т. зв. „Мюльбахський студент“ із Семигородщини (полон. 1438 р.), а не-бранець — німецький лицар Гарф, що їздив на проңу до Єрусалиму 1496-1499 рр.

З-поміж них Шільтбергер XIV-XV в. — джерело зовсім непевне¹⁾; ба й на велику точність транскрипції лицаря Гарфа 1496-1499 рр. теж ніяк покладатися не можна²⁾.

Навпаки „Мюльбахський студент“, що після свого полону 1438-1458 рр. написав цінного трактата: „De ritu et moribus Turcarum“, є дуже важливе лінгвістичне джерело, бо він вільно володів турецькою мовою. Він записав, — латинськими (готичькими) буквами, — і дєрвішські простонародні поезії Юнуса Емре (бл. 1308 р.). Тії записи „Мюльбахського студента“ докладно з'аналізував К. Фой у своїй розвідці: Die ältesten osmanischen Transscriptions texte in gothischen Lettern“ 1901-1902³⁾; окрім граматки долучив К. Фой і словника до з'аналізованих текстів.

В додаток до цього, варто тут згадати ще й із XVI віку двох освічених європейців, що транскрибували турецькі речення латинськими літерами: один — піонер європейського наукового сходознавства француз Гільйом Постель (1510-1581), другий — хорват Б. Джорджевич (бл. 1510-1560)⁴⁾.

З них першій, Г. Постель, що їздив до Царгороду й узагалі до Туреччини в 1530-их-1540-их рр. і видав „De la republique des Turcs“ (Пуатьє 1560), залишається в своїх турецьких цитатах ще досі необслідуваний⁵⁾. А зразкам турецької (як на мою думку, то малоазійської) мови в Джорджевичевій книжечці „De Tur-

¹⁾ Ті турецькі слова, що трапляються в записках Шільтбергєра, в нових його виданнях мають при собі, здебільша, потрібні поясіння (Рос. переклад Ф. Бруна — в „Запискахъ Новоросс. У-та“, кн. I, Одеса 1867).

²⁾ Див. Hans Stumme: Das Arabische und das Türkische bei Ritter Arnold von Harff — в юбілейній Festschrift E. Віндіна (Лпц. 1914), ст. 127-137. Додатки — в „Zeitschr. d. D. Morg. Ges.“, т. 69 (1915), ст. 208.

³⁾ Тая розвідка К. Фоя — в „Mittheilungen“ берлінського семінара східних мов. т. IV (1901), ст. 230-274, та т. V (1902), ст. 233-293.

⁴⁾ І про Постеля і про Джорджевича (Georgieviz) широко див. у моїм „Вступі до історії Туреччини“, вип. 3 (К. 1926), ст. 85-96.

⁵⁾ коли не брати до рахуни дві мої побіжні уваги з прикладом („Вступ“ ст. 91 і 92) про те, що в османських цитатах у Постеля ми не бачимо додержання т. зв. „гармонії голосівок“.

carum moribus" (Антверп. 1544, Пар. 1545), де на п'ятьох маленьких сторінках подано діалог турецькою мовою поміж християнином та мусульманином, присвятив замітку Н. Дмитрієв у „Докладах“ Всесоюзної Академії Наук (1926, В, ст. 100-102).

Студіювання лінгвістичних особливостей у старих османських пам'ятках XIV-XVI в. (ба навіть у перших наукових європейських граматиках османської мови XVII в., як от у наївного Мегісера 1612, справді вченого Менінського 1680) наочно ілюструє перед дослідником ті довгі й складні шляхи еволюції, що їх мусіла перейти османська мова, доки дійшла до до теперішньої своєї (літературної) однобірності й послідовності в формах і звуках, не кажучи вже про лексичний репертуар. Разом з тим стає видно, що давнішеє угруповання османських говірок у Малій Азії було не зовсім таке, як тепер. Коли й тепер османська діалектологія нам свідчить, що східня частина османської Малої Азії має чимало рис не загально-османських, а спільних з мовою Азербейджана, то з документальних, писаних, даних видно, що давня область азербейджанських говірок або азербейджанського діалектичного впливу розтягалася на захід півострова значно далі, ніж це можна сконстатувати теперечи.

VII-VIII.

Дві інші — окрім османської — південно-західні (або „огузькі“) тюркські мовні парості: б) азербейджанська („азері“) і в) туркменська. Їх записи, граматики та словники.

Азербейджанську мову звать коротше „азері“. В російському Закавказзі встановилася для неї аж надто неточна назва: „татарська“ (а османську мову звать „турецька“). Чується „азері“ на великій території, „од Тебріза до Тіфліса і од границь Вірменщини до Каспійського моря“ ¹⁾, тобто геть-далеко по-за межами Азербейджана. Найбільшої культурно-літературної ваги надбало „азері“ в б. російському, тепер радянському, Закавказзі, там де Гянджа та Баку; і тая країна, давній Арран-Шірман, зветься тепер „радянський (або кавказький) Азербейджан“.

До недавнього часу були вважали, що одна з найстаріших філологічних праць про азербейджанську мову — то тюрко-арабський словник, чи глосарій, монгольського періода (так, віку XIII-XIV-го, з гулагідських часів), якого склав ибн-Мюганна. Надруковано вперше під заголовком: „Арабъ-филологъ о турецкомъ языкѣ, арабскій текстъ издалъ и снабдилъ переводомъ и введеніємъ П. М. Меліоранскій“ Спб. 1900 ²⁾. Висновок у цій дисертації П. Меліоранського був такий, що ибн-Мюганна ³⁾ складав свого словника у північно-західній Персії (інакше сказати, в Азер-

¹⁾ Це слова Барбіє де Мейнара в передмові (ст. 7) до його видання й перекладу азербейджанської комедії Фетх-Алі Ахундова: „Алхімік“ — Journ. Asiat. 1887, janv.

²⁾ ст. LXXXIV і 0122 і 85. Ця Меліоранського дисертація — в серії: „Видання факультета Євгочинських мов Спб. у-та“. № 3.

³⁾ Авторове ім'я „ибн-Мюганна“ тоді ще не було відоме. Словник уважався за анонімний.

бейджані) і що найближчою авторовою мовою була старо-азербейджанська, хоч він не забував вносити до свого глосарія і слова туркестанські. Але за десять літ після того одкрито в Царгороді кращого і старішого рукопису (що має за собою 400-літню давність)¹⁾, і нарешті (1921) вийшло в світ у Царгороді повне видання²⁾. Обслідував нове видання С. Малов у статті: „Ибн-Муханна о турецком языке“ 1928³⁾ і прийшов до протилежної думки — що мова ибн-Мюганни була „східньо-туркестанська, кашгарська, уйгурська“, а сильний азербейджанський елемент, який яскраво висвічує в рукописах, котрими користувався для свого видання П. Меліоранський — то той елемент повносили вже переписувачі⁴⁾.

Мова азербейджанського письменства, що розвилася в XV-ім, а більше в XVI-ім в., залишається необслідувана. Необслідувано й ті азербейджанські слова або вислови, що їх, латинськими літерами, іноді наводять європейські подорожні (венеціанці й ин.), котрі їздили в XV в. в Азербейджан до Узун-Хасана, шаха західньої Персії (1467-1478), з династії Білобараних туркменів, а після XV віку — до сефевідів, шахів цілої Персії, що теж говорили мовою тюркською і мали по-первах резиденцію в Азербейджані. Найцікавіші серед цього подорожнього матеріалу — тюркські речення в „Хожденіи за три моря“ тверського подорожнього Афанасія Нікітіна 1466-1472 рр.: він і свої власні інтимні вражіння іноді писав мовою тюркською, тільки буквами руськими⁵⁾; у одночасних з ним італійців ми стільки тюркського студіювання не знайдемо. Тò вже в XVII в. ми маємо од італійця Ф. Мадджі ніби-азербейджанську — або мішану — граматику, складену „для тих мов, що чуються в країнах Грузії“, і видрукувану в римській колегії „de propaganda fide“ (Рим 1643; 2-ге вид. 1670)⁶⁾.

Все лінгвістично найважливіше про азербейджанську мову з'явилося по-російськи: більше-менше з середини XIX століття — після того як

¹⁾ Див. в царгородськiм журналі „Тюрк дернейі“ 1910 і замітку Ж. Дені в *Journal Asiat.* 1910, mars-avril, ст. 362-364.

²⁾ Ас-сейид Джамаледдін ибн-аль-Мюханна: „Зильйет аль-инсан ва зольбет аль-лисан, йаход лоет-и фарсі, тюркче, моғольче“ (видав Ахм. Риф'ат), Царг. 1340=1921. Ст. 1-69 перська частина, ст. 71-191 тюркська, ст. 191-230 монгольська.

³⁾ Стаття С. Малова — в „Записках Коллегии Востоковедов“ т. III, вып. 2, ст. 221-248.

⁴⁾ При нагоді зазначім, що ибн-Мюганна міг би (хронологічно) бути прапрадідом одного з тих шітських істориків, котрі належали до літературного кола середньоазійського володаря-войовника Тимура. Див. F. Wüstenfeld: *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen 1882), ст. 205, № 470; або, з хронологічною помилкою, K. Brockelmann: *Gesch. der arab. Litteratur* т. II (Берлін 1902), ст. 199, № 2.

⁵⁾ Обертавсь Аф. Нікітін, зрештою, не тільки серед тюрків-азербейджанців, ба й серед тюрків-джагатайців: в Індії. — Його „Хожденіе за три моря“ внесено, з чорнових його записів, до Софійського Временника під 1475 р. В VI томі „Полнаго собрания русских летописей“ (Спб. 1853) Нікітінове „Хожденіе“ видрукувано (ст. 330-358) з орієнталістичними примітками проф. Казембека; тільки ж примітки ті і невичерпні і недостатні.

⁶⁾ *Syntagma linguarum orientalium, quae in Georgiae regionibus audiuntur*, auctore D. F. M. Magg i o. В першій частині — граматика грузинська, а далі — *liber secundus, completens Arabum et Turcarum orthographiam et turcicae linguae institutiones*.

Закавказзя з його азербейджанською людністю підпало не тільки під владу, ба і під адміністрацію російської імперії, і для російських адміністраторів Кавказа неодмінно стало треба знати мови місцевих людей, „туземцевъ“.

Здавалося б, що найперешче ми мали б шукати докладні закони азербейджанської граматики в праці природнього азербейджанця професора-мірзи А. Казембека: „Общая грамматика турецко-татарскаго языка“ (Казань 1846; по нім. переклав Ценкер, Ляйпц. 1848); тільки ж в основі Казембекової праці лежить усе ж мова османська (граматика француза Jaubert'a), а з інших тюркських наріччів особливу увагу приділив Казембек казансько-татарському і значно меншу — своєму „азері“. Інакше (але не надто вдало) зробив Т. Макаров: „Татарская грамматика кавказскаго нарѣчія“ (Тіфліс 1848)¹⁾. Великого практичного підручника випустив драгоман канцелярії кавказького намісника майор І. Л. Цілоссани: „Новые разговоры на российскомъ, французскомъ, турецкомъ и татарскомъ [= азербайджанським] языкахъ, съ русскимъ произношеніемъ [= транскрипцією] двухъ послѣднихъ“ (Тіфліс 1856; ст. ст. VII+607 in 4-to); Цілоссані бажав якось одрізнати-таки „турецкій языкъ“ (тобто османський) од „татарскаго“ (=азері), але фактично він і „турецкому языку“ надав щиро-азербейджанську вимову. Путяща граматична праця—вірменина Лаз. Будагова: „Практическое руководство турецко-татарскаго азербиджанскаго нарѣчія“ (Москва 1857); Будагов—автор і дуже зручного „Сравнительнаго словаря турецко-татарскихъ нарѣчій“ (2 тт., Спб. 1868-1871), де азербейджанський елемент зарепрезентовано гаразд. Зовсім мало одрізняв азербейджанське наріччя од османського вірменин Л. Лазаревъ: а) „Турецко-татарско-русскій словарь [краще — словарець: 336 ст. in 16-o] съ приложеніемъ краткой грамматики“ (М. 1864); б) „Сравнительная хрестоматія турецкаго языка нарѣчій османлы и Азербиджана съ приложеніемъ тюркскихъ разговоровъ и пословицъ“ (М. 1866); в кінці „Хрестоматіи“ — словничок тих слів, яких нема в попередньому виданому його „Словарѣ“ 1864. Цілком маловартна компіляційка — А. Старчевскій: „Кавказскій толмачъ, заключающій въ себѣ 27 языковъ“ (Спб. 1883). По французьки (1886 у Journ. Asiat., janv.) захарактеризував кавказько-азербейджанську говірку в комедіях Фетх-Алі Ахундова Barbier de Meynard у передмові (ст. 1-12) до свого перевидання й перекладу Ахундової комедії „Алхімік“ 1851 р.; на-жаль, Барбіє де Мейнар оперував не живими фонетичними записами, а мертвими друкованими арабськими буквами, і через те допустивсь деяких яскравих помилок²⁾. Літ за двацятєро після

¹⁾ У тіфліській офіційній газеті „Кавказъ“ 1846 (№ 9) Т. Макаров надрукував: „Объ открытіи отдѣленія восточныхъ языковъ при Новочеркасской гимназіи“; там він дає огляд тих мов і наріччів, що чуються на Кавказі. Багато пізніш, у тіфліській ліберальній газеті „Обзоръ“ 1879 (№ 363 і № 369) Т. Макаров умістив статтю: „Турецко-татарскій языкъ и его нарѣчія“.

²⁾ Приклади наведено у І. Якоба: Zur Grammatik des Vulgär-Türkischen — Z. D. M., G. 1898, ст. 697.

Барбіє де Мейнара, теж в *Journal Asiatique*, таксамо спинив свою увагу на Ахундова писаннях Luc. Bouvat ¹⁾.

Новий етап студіювання азербейджанської мови Закавказзя починається в кінці XIX поч. XX в. працями бакинця-белетриста Султана-Меджіда Ганієва. Його практичний курс „Полнѣйшій самоучитель татарскаго языка кавказско-адербеджанскаго нарѣчія“, 4 чч. (Баку 1890-1895) видержав скількись видань, то у Тіфлісі (як, от, 3-тє, 1907), то знов у Баку (6-тє, 1922); скрізь Ганієв, при орфографії в буквах арабських, зазначає вимову буквами російськими. В його „Самоучитель“ найширша частина — 3-тя: „Русско-татарскій словарь“, і вона з кожним новим виданням розросталася: коли в 3-ім виданні „Русско-татарскій словарь“ Ганієва мав 206 ст. (Баку 1902), то в 5-ім він побільшав два рази стільки (Баку 1909; 416 ст.). Ганієв склав і „Татарско-русскій словарь“ (Баку 1904; ст. III і 164; 6-е вид. Баку 1922). Менше успіху мав Н. Нариманов: „Самоучитель татарскаго языка для русских“ (Тіфл. 1900) ²⁾. Зовсім мало-чого зачерпнути може діалектолог з „Арабско-персидско-турецко-русскихъ разговоровъ“ І. Ахвѣрдова (Спб. 1900). Корисніший — підручник, що склав „преподаватель татарскаго языка эриванской учительской семинаріи М. Мамедов: „Самоучитель татарскаго языка адербейджанскаго нарѣчія“ (Эривань 1911), з викладом одначе дуже ненауковим.

За радянських часів не тільки передруковувався давній „Самоучитель“ Ганієва, ба складаються або по новому переробляються й інші „самоучителі“ такі, що транскрипція в них уже не російська, а своєрідна латинська, офіційно вживана в радянськйй Азербейджані ³⁾. Хоч пристосовано там латиницю й дуже протинауково, та звуки кавказько-азербейджанської мови віддає вона кінець-кінцем порядно. Тому, для дослідника-діалектолога, зовсім придатними можуть бути, в характері сирового лінгвістичного матеріалу, навіть теперішні щоденні газети (як, от, бакинський „Йені йол“ = „Новий шлях“), друковані латинським отим правописом. Робляться тепер і спеціальні діалектологічні дослідиди; прим. Н. Ашмарин про говірку Нухи (Баку 1926) та Ідріс Гасанов про говірку Гянджі (теж 1926) вмістили розвідки в „Трудах“ бакинського „Общ-ва обследования и изучения Азербайджана“.

Всі вищезазначені азербейджанські студії торкаються, як ми бачили, виключно тієї мови, що чується в Закавказзі. Для вивчення мови справжнього, корінного персько-підданого Азербейджана, де столиця—Тебріз, зроблено мало. Те, що подав Г. Вамбері в своїй книжці „Alt-osmanische Sprachstudien mit einem azerbaijanischen Texte als Appendix“ (Ляй-

¹⁾ Л. Бува в *Journ. Asiat.* 1903 (май, ст. 393-489) видав, з перекладом, текст повісті Ахундова „Histoire de Yousouf Chah“ і додав словничка (ст. 483-489); а р. 1904 (март, ст. 259-331, ст. 365-465) він таксамо обробив Ахундова комедію „L'aveugle“ (на ст. 448-456 словничок).

²⁾ Рік перед тим Нариманов видав коротку азербейджанську граматику, рідною мовою (Баку 1899; 47 ст.).

³⁾ Сюди стосується латинізований „Самоучитель тюркского языка“ Мамедова (Баку), б.п. 1926), друкований як „издание 3-е“ (112 ст.).

ден 1901) має невисоку вагу: то (ст. 114-137) текст одного азербейджанського оповідання, як видно — з-під Тебріза, вкупі з зовсім непевною латинською транскрипцією. Справді ж наукова праця — то К. Fоу: *Azerbajġanische Studien mit einer Charakteristik des Sudtürkischen*, 1903-1904 р. в „Mittheilungen“ берлінської семінарії східних мов ¹⁾).

Чується в Персії азербейджанська мова ще й по інших провінціях, як от у Хорасані або й далеченько на півдні — аж у Фарсі. Тільки ж там вона зовсім не досліджена, ба навіть і голих записів ізвідти є лиш обмаль. Слід зазначити невеличку, фонетично записану збірочку з Фарса, коло Шіраза: „Пісні кашкайцев“ А. Ромаскевича (1925) ²⁾.

VIII.

Третя з південно-західних тюркських мов — **туркменська**. Своєю головною масою туркмени залюднюють тую „закаспійську область“, що тепер перетворено в радянську республіку „Туркменистан“ (із столицею Ашхабадом); політично од тієї радянської Туркменії одірвані — сусідні туркменські частини північного Афганістана та Персії. Та поза цією, для всіх відомою, середньоазійською Туркменією тюркологи одкривають відокремлені туркменські сліди і на заході, навіть дуже далеко, близько Середземного моря. В б. Османській державі, на простороні між північною Сирією та південною Малою Азією записано діалектологічні матеріали такі, що збирачі характеризують їх як туркменські; правда, там мовні ознаки сильно мішаються з суто-османськими, і тому діалектологи звичайно розглядають їх укупі з діалектами османськими (ст. 135-136). Але вже до геть-безперечної царини туркменських наріччів належить мова „трухменів“ (виселенців найбільше з Мангишлака) на північному Кавказі, в Ставропільщині на межі з Астраханщиною; тая „трухменщина“ в деякій мірі і друком занотована, коли не можна сказати, що досліджена ³⁾. Справжніх дослідів над туркменською мовою, навіть над тією, що чується на території Туркменистана, пороблено ще не гурт; ба й путящих фонетичних записів із уст простого туркменського люду ще опубліковано обмаль.

Певну увагу почали приділяти філологи туркменській мові більше-менше незадовго до середини ХІХ в., ще перед тим, як прилучено Туркменію до Росії. Російський тюрколог І. Березин у другій половині 1840-их рр. робив спостереження над наріччям туркменів перського Прикаспія (в Астрабаді ⁴⁾), а далі над напів-літературними (з джагатайською

¹⁾ в відділі *Westasiatische Studien*, т. VI (1903), ст. 126-193 та т. VII (1904), ст. 197-265.

²⁾ „Пісні кашкайцев“ — в „Сборникъ Музея Антропологін и Етнографін имени Петра Перваго“, т. V, вып. 2 (Ленінгр. 1925), ст. 573-610.

³⁾ Див. А. Володінъ: „Изъ трухменской народной поэзіи“ (текст — на жаль арабськими буквами — і переклад), в тифліському „Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа“, т. 38 (1908), відд. 2, ст. 49-57. Тут три пісні, 17 загадок і 15 приказок. В тій самій томі „Сборника“ дав Володін і побутову передмову: „Трухменская степь и трухмены“, відд. I; ст. 1-98; про трухменську мову — коротко на ст. 31-32. Де що у Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“ т. 21 (Спб. 1912), ст. LXXIII-LXXIV (в протоколах).

⁴⁾ Про це див. в „Годичномъ отчетѣ“ Березина (Журн. Мин. Нар. Просв. 1845) та в його ж таки „Recherches sur les dialectes musulmans“ I (Казань 1848).

домішкою) піснями декотрих туркменських поетів (потім він дещо з тих поезій умістив у своїй „Турецкой хрестоматии“ т. II, що почала друкуватися ще з 1857 року). Другий російський тюрколог місіонер Н. Ільмінський торкнувся туркменської мови (наріччя йомудів та есен-ілі) в своїм листі (з Оренбурга) до акад. Шіфнера: „Ueber die Sprache der Turkmenen“ 1860¹⁾. І з цього листа, і з місіонерського перекладу святого письма на туркменське, західня орієнталістика могла здобути про туркменську мову ширші відомості. Та авторитетний мадярський тюрколог Г. Вамбері, проголошуючи (1879), що „die turkomanische Bibelübersetzung, von Russen veranstaltet, daher gleich allen ähnlichen Arbeiten des eigentlichen nationalen Sprachinstinctes entbehrt ist“, вважав за потрібне одшукати краще джерело, і отими вищенаведеними словами почав він свою власну статтю: „Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's“ (у 33-ім томі „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Gesellsch.“, ст. 387-444); в ній Вамбері опублікував 41 поезію популярного, суто-національного туркменського поета Махтум-кулі XVIII в. Але зробив це Вамбері літерами самісінькими арабськими, себто без точної вимови; до того ж він не підозрівав тоді, що Махтум-кулі, таксамо як інші улюблені туркменські поети, складав свої вірші не чистою рідною мовою, ба мішаною літературщиною, з сильним впливом елементів джагатайських. Через те Вамберієва стаття стала причинком лиш для знаття туркменської літератури, але зовсім не діалектології.

Значно більше освітили справу ті російські підручники, що пізніші повиходили в світ без особливих наукових претенсій, здебільша попросту для практичних потреб російських урядовців у прилученій Закаспійській області: 1) И. Шимкевичъ: „Краткое практическое руководство для ознакомления съ нарѣчіемъ туркменъ Закаспійской области“ (Асхабад 1899; ст. IV+168+2); — 2) С. Агабековъ: „Учебникъ тюркменскаго [а саме ахал-текинського] нарѣчія съ приложеніемъ сборника пословицъ и поговорокъ тюркменъ Закаспійской области“ (Асхабад 1904; ст. IV+100+25)²⁾; — 3) И. Бѣляевъ: „Русско-туркменскій словарь“ (Асхабад 1913, ст. VII і 176; трапляються непевні місця) та „Туркменская грамматика“ (Асхабад 1915); — 4-5) За радянських часів видано коротку граматiku туркменської мови М. Гельдієва та Г. Алпарова і „Руководство для изучения туркменского языка А. Поцелуевського; — 6) „Краткий русско-туркменский словарь применительно к нуждам государственной статистики“ (Асхабад 1926; литограф., ст. 110 in 4-to), з транскрипцією; — 7) К. Борієв і А. Алієв: „Русско-туркменский словарь“ (Ашхабад 1929), до 20.000 слів; — 8) Туркменсько-російського словника готує Державне видавництво Туркменистана.

¹⁾ Цей Ільмінського лист — в Bulletin петербурської Академії Наук 1860, т. I, ст. 563-571 (або Mélanges Asiatiques, т. IV, ст. 63-74).

²⁾ На „Учебникъ“ Агабекова (а заодно і на Шимкевича) див. змістовну рецензію А. Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. XVII (1907), ст. 0184-0188. Рецензія ж А. Семенова в московськiм „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1904 (кн. 63, ст. 169-172) сама не витримує критики.

Рівночасно з авторами отаких практичних підручників, науково спеціалізувався на туркменській літературі і мові петербурський тюрколог А. Н. Самойлович. Він чимало прибирав і поопубліковував відповідного матеріалу в своїх статтях у „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ (починаючи з 1904 р.), найбільше ж прислужився туркменським студіям у своїй дисертації про Абдассаттарову „Книгу рассказовъ о битвахъ [персовъ] съ текинцами“ (Спб. 1914). Туркмен Абдассаттар не був винятком з гурту інших туркменських поетів і склав свою поему не чистою рідною мовою, а літературною мішаниною; але в дисертації А. Самойловича чимало місця одведено лінгвістичній аналізі саме-іменно того туркменського елементу, який висвічує з-під джагатайської літературщини, і взагалі характеристиці туркменської мови.

Чималу надію на добрий розвиток туркменських студій навіває нам той симпатичний факт, що в Ашхабаді заснувався „Інститут туркменської культури“ і що взагалі тепер там поживавішало наукове життя, яке виявляє себе і опублікуванням народньо-туркменських текстів. Ашхабадський журнал „Туркменоведение“ пропагує й фольклористику ¹⁾, і в світ виходять такі прим. праці, як М. Гельдієв: „Сборник туркменских народных поговорок, пословиц и загадок“ (Ашхабад 1926) ²⁾ або В. Успенський и В. Беляев: „Туркменская музыка“ (т. I, Москва 1928) — велика збірка, придатна й лінгвістові (т. II вийде 1930). І „комиссия экспедиционных исследований“ ленінградської Академії Наук теж звернула увагу на всебічне вивчення Туркменистану та й почала вже друкувати збірку „Туркмения“ (Ленінгр. 1929), де живовидячки повинна знайти собі місце й лінгвістика.

IX.

Неоднакові групи татарських наріччів у Криму — на надбережному й гірському півдні та на степовій півночі. Стан дослідів над ними.

Кримські татари мають по різних місцях Крима різні наріччя чи говірки. У південній частині півострова татари говорять так, що їх зовсім легко зрозуміє османський турок або туркмен або азербейджанець; а мову північного, степового, татарина-кримчака легше вже розбере татарин з Волги або ще дальший — киргиз-казак, ніж царгородець чи анатолієць. Акад. В. Радлов, що присвятив зразкам усяких кримських діалектів VII-ий том своєї серії: „Образцы народной литературы северныхъ тюркскихъ племенъ. Нарѣчія Крымскаго полуострова“ (Спб. 1896; ст. XVIII і 403 і 527), пояснив у передмові цю діалектичну несхожість тим, що південні татари (берегові й гірські) — то залишки дуже давнього,

¹⁾ Див. прим. статтю А. Поцелуєвського: „Собирание туркменского фольклора“ — в „Туркменоведении“ 1927, № 2-3 (ст. 10-12), де дається інструкція для збирачів. Сам Поцелуєвський прибирав „Сборник туркменскихъ женскихъ песен“ (вийде в світ 1930).

²⁾ Дещо із Гельдієвої збірки переклав на російське С. Овезбаєв в „Туркменоведении“ 1929, № 4, ст. 18-19.

безперечно ще передмонгольського, місцевого тюркського елементу (уйгурського, команського, тобто „половецького“), який расово тут сильно помішавсь із греками, готами та іншими тубільцями, „а впродовженні послѣднихъ вѣковъ состоялся не малый приливъ малоазійськихъ и балканськихъ турокъ“ (ст. XIV). А степові татари (тепер вони вже не кочовики, всі землю обробляють) — то, на думку Радлова (ст. XIII), елемент переважно нахожий, який насунув на кримську територію допіро з часів Золотої орди, „турецкіє номады различныхъ родовъ, переселившієся [до Криму] уже съ XIII вѣка и поселившієся по племенамъ въ широкихъ, превосходныхъ для скотоводства степяхъ“¹⁾. Та ще нема історичної розвідки, яка точно показала б, коли-саме і яким-саме процесом утворилися теперешні наріччєві угруповання на території Кримського півострова. Не досліджено історію не тільки діалектів кримських, ба й попросту історію і склад письменської, літературної мови давнішого Криму, часів хоч би вже Гіреївських XV-XVIII вв.²⁾.

Точніш розмежовуючи теперішні кримські діалекти, Радлов усі розбив на п'ять груп: три — південні, дві — північні. Тільки ж, детальніш ідучи за Радлівською-таки класифікацією, доведеться в північних (степових) діалектах одрізняти груп не дві, а вже ж не менш як три; знов же, південних кримських діалектів зручніш буде добачати не три, ба лиш два (береговий і небереговий), після чого матимем таку географічно-діалектологічну класифікацію:

1) Південний беріг Кримського півострова, од Байдарської брами до Ускюта (тобто трохи чи не до Судака) — тут мова зовсім такого типу, як османсько-турецька, азербейджанська, туркменська, тобто належить до південно-західної галузі тюркських мов³⁾. Ще недавно був такий час (1880-1900-ті рр.), коли кримчаки, щоб не одбігати в літературі од осман-

¹⁾ Що ті „превосходныя для скотоводства степи“ не були безлюдною пустелею (комани-половці повинні ж були кочувати і в них), цього Радлов виразно не зазначає.

²⁾ Найпридатнішим для філолога тут буде матеріял не суто-літературний, а діловий-актовий, де жива місцева мова повинна пробиватися крізь кору умовної письменщини легше, ніж у якомусь писанні літературному. Такі акти (грамоти то що) потроху видано. Див. прим. у великій (мало не 1000 стор.) збірці В. Вельяминова-Зернова (за участю вченого казанця Х. Фейзханова): „Матеріали для исторіи Крымскаго ханства, извлеченныя по распоряженію Академіи Наукъ изъ московскаго Главнаго архива Мин. Иностр. Дѣлъ“ (Спб. 1864). Але в тім Вельяминова виданні є багато неточностей, і на це вказав В. Д. Смирнов у своїй збірці: „Сборникъ нѣкоторыхъ важныхъ извѣстій и официальныхъ документовъ касательно Турціи, Россіи и Крыма“ (Спб. 1881). Лінгвістичну аналізу однієї з грамот XVII в., вміщеної в „Матеріалахъ“ Вельяминова-Зернова, дав А. Н. Самойлович: „К исторіи крымско-татарскаго литературнаго языка“ — в казаньськѣм „Вестнике Научнаго Общества татароведения“, № 7 (1927), ст. 27-33.

³⁾ Мабуть найбільше про південноберегові тексти каже польський тюрколог Тад. Ковальський, що зразки мови, подані в VII томі В. Радлова, „czyta się miejscami tak, jakgdyby wyszły z pod pióra Turka z Konstantynopola“ (див. його „Język karaimski“, Вильно 1926, ст. 2, — відб. з часопису „Myśl Karaimska“, t. I, zes. 3). Та в таких словах — сильна пересада. Що південноберегова кримська мова аж ніяк не є царгородська говірка, читач (як і слухач) пізнає одразу.

ських турків, вважали за потрібне класти південно-береговий діалект в оснóву свого кримсько-татарського письменства.

2) В гірській частині Кримського півострова, разом з містами Бахчесараєм, Симферополем (Ак-месджид), Карасу-базаром, Теодосією та Керчем, татари говорять мовою перехідною, мішаною. Перевагу одначе в тій мішанині має елемент не північний, не степовий, ба все ще південний, все ще близький до османської мови, в містах — більше, серед гірняків — менше ¹⁾. Тепер кримсько-татарські письменники й інтелігенти звуть цю мішану лінгвістичну царину „орта йолақ“ чи „орта йолақ“ = „середня смуга“, чи, там, „посередня“ — між морським надбережжям півдня і внутрішніми степами півночі. Останніми роками за літературну норму для Крима береться саме-іменно мова „орта йолақ“. Ця літературна тенденція тим нормальніша, що числово „орта йолақ“ виходить найсильнішою групою: це — більша половина всієї кримської мусулманської людности, та й культурно вона стоїть найвище.

3-4) Діалекти степових татар (тепер уже хліборобів, не номадів) зве Радлов *rag excellence* „крымское нарѣчіе“ (ст. XV), — мовляв, у південній частині Крима „нарѣчіе“ ніби не є „крымское“. Одности в степових діалектах нема; татари властивого Крима (з містом Евпаторією, де багато караїмів) говорять не таксамо, як татари Керченського півострова. Південний вплив тут є, лексичний, а „въ звуковомъ отношеніи этотъ языкъ долженъ быть причисленъ къ сѣверно-татарскимъ“. Що до морфології, то в степових діалектах „вездѣ въ употребленіи грамматическія формы сѣвера, а отдѣльныя южныя формы еще только начинаютъ прививаться“ (ст. XV). Учень В. Радлова А. Самойлович коментує його слова так: „Эти татары родственны племенамъ, обитающимъ съ XIII вѣка въ сѣв.-кавказскихъ степяхъ (ногайцы), и племенамъ возникшимъ послѣ XIII вѣка въ Средней Азіи (казаки-киргизы, узбеки)“ ²⁾.

5) Коло Перекопа в Криму є й чисті ногайці. Вони, знов, говорять не так, як властиві кримчаки-степовики, а більше-менше так, як ногайці степів північного Кавказа. Це — каже Радлов — „чистый сѣверно-татарскій языкъ, весьма близко подходящій къ киргизскому“ (ст. XVI), тобто киргиз-казацькому. В живій обихідці ногайське наріччя тут у Криму вимирає і витісняється місцевим кримсько-татарським степовим; але з свого боку воно впливає на мову татар-степовиків через свої ногайські „пѣсни и героическія поэмы, которыя поются до сихъ поръ пѣвцами степныхъ жителей“ (ст. XVI).

У VII томі „Образцовъ“ (1896) подав Радлов зразки всіх отих діалектичних відтінків Крима, що позаписував він їх із живих уст, своєю академічною транскрипцією. В тім самім томі видрукував він і простонародню збірку оповідань, пісень, загадок за караїмським рукописом кінця

¹⁾ Радлов мову міст вирізняв в окрему діалектологічну групу, трохи одмінну од гірської. Та по суті можна такої диференціяції і не робити.

²⁾ А. Самойловичъ: Опытъ краткой крымско-татарской грамматики, Петр. 1916, ст. 6-7.

XVIII в. — літерами гебрейськими, вкупі з транскрипцією в живій сучасній вимові, як йому подиктував освічений караїм-поет Ерак; додав Радлов і власні віршування того самого Ерака.

Геть-усі кримські тексти того VII-го тома „Образцовъ“ опублікував Радлов тільки по татарськи, без будь-якого перекладу, чи то російського, чи німецького, таксамо як і без будь-якого граматичного чи фонетичного нарису. Через те дуже корисною допомогою для діалектологів була фонетико-фізіологічна розвідка казанського професора В. А. Богородицького: „Діалектологическія замѣтки. V. О крымско-татарскомъ нарѣчїи“ (1903)¹⁾ — на підставі матеріалу, записаного за вимовою вчителя-татарина з Судака. А число фольклорно-діалектологічних кримських текстів, після Радлова (1896), збагатили О. Олесницький (1910, 1913, цей найбільше)²⁾, А. Самойлович (193-1918)³⁾, П. Фалев (1915)⁴⁾, В. Филоненко (1926)⁵⁾, О. Шацкая (1926)⁶⁾. В рукописних архівах можна знайти чимало фольклорно-лінгвістичного матеріалу, який ще чекає опублікування⁷⁾.

Граматика і словники для кримсько-татарської мови трохи чи не всі дуже мало наукові, носять лиш практичний характер. Приміром В. Х. Кондаракі (1875) у своїм відомім „Универсальномъ описанїи Крыма“ подав у II частині дуже плутаний „Самоучитель турко-татарскаго и ново-греческаго языковъ“ (Спб. 1875; 132 ст.); наріччя тут південне, переважно берегове; транскрипція російськими буквами — приблизна. Науковіще скла-

¹⁾ Розвідка Богородицького — в „Ученыхъ Запискахъ Казанскаго У-та“, т. 70 (1903), кн. 12, отдѣлъ наукъ, ст. 1-23.

²⁾ Алексій Олесницькій: а) Пѣсни крымскихъ турокъ. Текстъ, переводъ и музыка. Подъ редакціей В. А. Гордлевскаго. Москва 1910 (ст. XII і 147 і 10 ст. нот). Всі записи — з південного берега; — б) Він-таки: Матеріали по изученію крымской народной поэзіи — стаття в „Восточномъ Сборникѣ Общества русскихъ ориенталистовъ“ т. I (Спб. 1913).

³⁾ А. Самойловичъ: а) Крымская пѣсня про Портъ-Артуръ — „Живая Старина“ 1910 (т. XIX, ст. 129); — б) Пѣсня о крымскихъ событіяхъ, Симф. 1913; — в) Пѣсни крымскихъ татаръ про вторую отечественную войну — в „Живой Старинѣ“ 1914 (т. XXXIII, ст. 409-420); мова — бахчесарайського типу; — г) Скороговорки — в „Сборн. Муз. Антроп. и Этногр.“ т. V, вип. 1 (Спб. 1918), ст. 197-200.

⁴⁾ А. Н. Самойловичъ и П. А. Фалевъ: Пословицы, поговорки и примѣты крымскихъ татаръ, собранныя гг. А. А. Боданинскимъ, Мартино и О. Мурасовымъ — в „Извѣстіяхъ Таврической ученой архивной комиссіи“, вип. 52 (Симф. 1915), ст. 1-67. Докладна оцінка („Замѣчания“) — В. Гордлевського в спб. „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“, т. XXV (1921), ст. 89-132.

⁵⁾ В. И. Филоненко: Загадки крымскихъ татар. Симферополь 1926 (59 ст.) Почасті з ялтинського повіту, частіи з теодосійського. Транскрипція лиш приблизна; лінгвістичний вступ залишає багато-чого бажати.

⁶⁾ Chansons tatares de Crimée, recueillies et traduites par O. Chatskaya, avec introduction de N. Dmitriev — в „Journal Asiatique“ 1926, avril-juin, ст. 341-368. Тут 11 пісень з с. Туак під Алуштою, а три з Бахчесарая. В передмові скількись діалектологічних уваг.

⁷⁾ От, наш студент Лазаревського Інституту східних мов у Москві А. Н. Марисов іще перед світовою війною обробив свої південно-берегові і степові записи і подав в Інститут як „дипломну роботу“. Другий наш учень Якуб Кемаль (що тепер завідує Східнім музеєм у Ялті) має дуже ясні, звідусіль призирані фольклорно-діалектологічні матеріали, де прислів'я особливо визначаються. Таксамо — Х. Одабаш (він до останнього часу жив у Симферополі).

дав підручники караїм І. К а з а з (чи, як він сам себе писав, Казас—1869-1875), але й вони для дослідника-лінгвіста не більше як сирове надіб'я¹⁾. Деякої популярності зажив своїм підручником і, ніби-то „повним“, словником Осм. Заатов: „Полный русско-татарский словарь“ (Симфер. 1906; 120 стор.). Допіро за світової війни вийшла в світ наукова праця, на основі літературної мови — А. Само й л о в и ч: „Опытъ краткой крымско-татарской грамматики“ (Петрогр. 1916; 104 ст.); практична її вартість обнижується тим, що татарські слова, форми і речення подано малоточним арабським альфавитом, а не фонетично-точною транскрипцією. За радянської влади, відколи (1923) заведено по середніх і професійних школах Крима обов'язкове навчання татарської мови, Державне видавництво протягом двох літ тричі видало: А. Одабаш и И. С. Ка я, „Руководство для обучения крымско-татарскому языку“ (1-ше вид. Симфер. 1924, ст. 108; 3-є вид. „переработанное и значительно дополненное“ Симфер. 1926, ст. 215; найпрактичнішим було вид. 2-ге); а як запроваджено в Криму замість арабського альфавиту латинський, І. С. Ка я переробив цього самого практичного підручника під заголовком: „Руководство для обучения крымско-татарскому языку по новому алфавиту“ (Симф. 1928; ст. 125). В основі всіх видань цього „Руководства“ лежить мова „орта йолақ“, хоч у передмові автори й кажуть, що хочуть бути зрозумілими і для степовиків.

Окремі лінгвістичні питання бувають порушені і в наукових журналах Крима, чи то по російськи, як от часом у симферопільських „Известиях Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии“, чи то по татарськи, як от в органі кримського Комісаріату Народної Освіти: „Оқу ішлері“ = „Справи освіти“; найповажніше буває те, що зрідка надсилає з Азербейджану до Криму проф. Чобан-задé. Він 1925 р. подав свої міркування над фонетикою та морфологією кримсько-татарської мови; та навіть і в своїй „Методиці викладання тюркської мови та письменства“ (2 чч., Баку 1926-1927) він іноді дає звістки, придатні й для діалектолога. Друкується дещо з кримської діалектології і в далекому казанському „Вестнике Научного Общества Татароведения“, і в столичних орієнталістичних органах. Така — стаття В. А. Гордлевського у лєнінградських „Докладах Академии Наук СССР“ (1928, В, ст. 87-91): „Лексика караимского перевода Библии“, переклада рукописного, архаїчнішого ніж той (теж дуже архаїчний) караїмський переклад, що видруковано в Євпаторії 1841 р.

---

¹⁾ И. К а з а з: а) Учебникъ древне-еврейскаго языка для караимскихъ школъ, Одеса 1869 (294 ст.); — б) Краткій практической учебникъ русскаго языка для татарскихъ начальныхъ школъ, Одеса 1873-1875.

Известия Таврического Общества истории, археологии и этнографии (бывш. Таврической Ученой Архивной Комиссии), том II (59). Под редакцией секретаря о-ва Н. Л. Эрнста. Симферополь 1928, стор. 192+2 ненум. Ціна 3 крб. 50 коп.

Ця книжка, що вийшла між люди як-раз через рік після першої юбілейної, вже не має того характеру вичистості, а разом з тим і випадковості в доборі матеріалу, який природньо звертав на себе увагу в першій після перетворення Комісії на Общество истории, археологии и этнографии. Тут мало не весь матеріал тісно зв'язаний з Кримом, і це надає збірникові ще більшої наукової ваги. Зміст збірника цікавий ще й тим, що визначає ті напрямки, якими одбувається праця нового товариства в галузі історії, археології та етнографії. Що-до складу співробітників товариства, то тут ми зустрічаємо і прізвища видатних вчених, які працюють по інших культурних центрах Союзу, і місцевих вчених.

За змістом статті *Известий* можна поділити на скількись категорій, і я хочу розглянути їх, додсржуючися групування за змістом, бо тоді буде ясніше, що дає ця книжка в цілому і чого їй бракує.

Первісній археології присвячено статті проф. В. О. Городцова «К определению древности мезолитической стоянки в пещере Кииккоба», стор. 33 — 38, та С. І. Забіна: «Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму. Предварительное сообщение», стор. 146 — 157. Перша з цих статтів — проф. В. О. Городцова, має характер полемічний; автор її по-новому висвітлює славнозвісну знахідку Г. О. Бонч-Осмоловського, рр. 1924 — 1925 в печері Киїккоба, де він знайшов дві культурні верстви землі, і не тільки кам'яне знаряддя, але й поховання дорослої людини та дитини. Кістки збереглися не всі, і не в порядку, але все-ж можна довести, що тут було скорчене поховання, а аналіз кісток дала змогу порівнювати їх з кістками неандертальської людини. Г. О. Бонч-Осмоловський датував ці поховання початком мустьєрської доби, а може й кінцем ашельської, себ-то вважав їх за найдавніші з відомих у науці поховань. Проф. В. О. Городцов обережніше датує їх тільки кінцем мустьєрської доби або кінцем мезолітичної доби — за його класифікацією (порівнює з знахідками Оди та Кина), і висловлює думку, що поховання одночасні з горішньою верствою, були врізані в долішню верству. Друга стаття — докладна інформація про розкопи печери, недалеко від Симферополя біля прис. Чокурга, де було знайдено чимало кам'яного знаряддя, в чотирьох культурних верствах землі. Автор датує їх кінцем мустьєрської доби й початком ориньякської. Стаття ілюстрована й подає перекрій та план печери. Обидві статті надзвичайно цікаві; розкопи останніх років збагачують наші уявлення про давнє минуле східної Європи, де, ще за недавніх часів, знахідки палеоліту, та ще й пізнього, траплялися одиницями.

Історії античної культури на Чорноморщині присвячено статті Б. В. Варнеке «Из культурной жизни греческих колоний на Черном море», стор. 136 — 140, та К. Е. Гриневича: «Страбонский Херсонес в свете новейших археологических открытий (памяти Н. М. Печенкина)», стор. 86 — 92, і почасти Ю. Ю. Марті: «Городища Боспорского царства к югу от Керчи, Киммерик, Китэй, Акара», стор. 103 — 126. Проф. Варнеке робить висно-

вок, що антична культура впливала на чорноморські колонії тільки позверхово; тільки вищі верстви суспільства (в культурному розумінні) була захопила ця культура: будували будинки за грецькими зразками, а мабуть і за допомогою грецьких архітектів, скуповували коштовні грецькі вироби, пам'ятки мистецтва, але культурного осередку тут не було, були лиш окремі колекціонери-збирачі. В масу народню вплив не йшов. Далі Б. В. Варнеке, підсумовуючи свою цікаву статтю, звертає увагу на те, що за часів римського панування чорноморські колонії занепадають, і висловлює гіпотезу — чи не викликало цей занепад нове джерело, що почало постачати продукти хліборобства, а саме Єгипет? У статті про Херсонес К. Е. Гриневич висуває гіпотезу, що Страбон, як описував два Херсонеси, називаючи один з них «давній», підпав під вплив якоїсь легенди, бо за його часів цього «давнього» міста вже не існувало: його зруйнували «очевидно» за Мітрідатової війни з скитами. Автор подає цікаві відомості, що наприкінці XIX стол. нурці знайшли в морі біля Херсонського маяка рештки якогось міста, вулиці, руїни будинків, храмів. Тут, гадає автор, і буде остаточно розв'язано проблему. Стаття Ю. Ю. Марті докладно описує двоє городищ, Кімерик та Кітей (Акра), які автор визнає за скитські. Статтю оздоблюють плани, схеми, малюнки.

Середньовіччю присвячено п'ять статтів І. П. Козловського: «Тмутаракань и Таматарха-Матарха-Тамань», стор. 58 — 72; В. О. Пархоменка: «Новое толкование «записки Готского топарха», стор. 133 — 135; Д. С. Спірідонова: «Заметки из истории Мангупского дома П. Гervасий Сумелийский», стор. 93 — 102; В. С. Муралевича: «К нумизматике Гиреев», стор. 141 — 143 і М. Л. Ернста: «Бахчисарайский ханский дворец и архитектор вел. кн. Ивана III фрязин Алевиз Новый», стор. 39 — 54.

Проф. І. П. Козловський у першій з зазначених статтів дав перегляд джерел з приводу Тмутаракани. Почасти його статтю викликала праця проф. В. Д. Смірнова, який заявляв, що міста Тмутаракани ніколи не існувало, а назва ця, ідентична з Таматархою, належала цілій країні од Керченської протоки до р. Кури. І. П. Козловський доводить, що місто Тмутаракань існувало, можливо, що воно було на острові біля Таманського півострова, можливо, що цього острова тепер вже не існує. Про «руське» місто Тмутаракань XI — XII стол. ми маємо 7 джерел, серед них 3 писаних (літопис, патерик, та Слово о Полку Ігоревім), усний (переказ адигейський про боротьбу кн. Мстислава з Редедю), та 3 речових (Тмутараканський камінь, монета з іменням кн. Михайла, що її деякі вчені вважають за монету тмутараканського князя Олега Михайла, та печатка з іменням Ратибора — ім'я намісника, якого Всеволод київський посадив у Тмутаракані. Всі ці предмети було знайдено на півострові Тамані). На підставі цих джерел, а так само й пізніших відомостей автор поспитавсь простежити історію міста Тмутаракани протягом 10 століть; він визначає її роль на початку історії, як «передового боевого поста» руської колонізації, подібного до становища Запорозької Січі; зазначає важке становище купки цих поселців, що весь час боролися з різними ворогами: Візантією, яка не тільки висилала на Тамань грецьку Таматарху, поселенців, але й підтримувала там церкву, як відомо в VIII ст. буда єпископська катедра в Таматарсі; окрім того їм загрожували хазари та адигейці, які, припускає І. П. Козловський, були й аборигени XI стол. — коли колонізація одбувалася найінтенсивніше. Тут бачимо своїх власних «отаманів», князів, як Мстислав, який боровся з касогами-адигейцями. Бачимо спробу заснувати руський монастир (київо-печерський чернець Нікон), а згодом — і єпископію, з Миколою, бачимо боротьбу за князівський стіл, і Тмутаракань втягується в князівські суперечки. Одночасно Тмутаракань провадить боротьбу з кочовиками, половцями, і відгуки цієї боротьби зберегло Слово о полку Ігоревім. З XIII ст. Тмутаракань, як місто вже не існує, але руська людність залишається, і про ню згадують мандрівники XIII та XVI ст.

В. О. Пархоменко, в своїй невеличкій замітці подає нову гіпотезу що-до загадкового князя «Записки готского топарха», що «царствует на севере». Це, на його думку, князь

Олег, тільки не київський; там йому немає місця (як каже Новгородський літопис молодшої редакції, він навіть і помирає десь «за морем»). Це князь Руси озівсько-дінської, звязаної з «загадкою Тмутараканью».

Стаття Д. С. Спірідонова торкається мало висвітленої історії, як впливав понтіський гелленізм на середньовічний Крим, вже в XV стол. Автор подає низку коментарів до «Эпитафии княжичу», що видав Легран з рукопису Паризької Нац. Бібл., на підставі якої можна скласти уявлення про стосунки Мангуша з Царгородськими Палеологами та з Трапезунтом.

М. Л. Ернст статтю «Бахчисарайский дворец...» присвятив чудовим «железным дверям Демир-Хану» з датою 1503 р. Бахчисарайського палацу. Він порівнює їх з низкою відомих аналогічних пам'яток Італії, як от Венеції, Флоренції, і висловлює гадку, що за майстра їх був хтось з італійських майстрів домбардо-венецької школи, який стояв на височині тогочасного архітектурного мистецтва. Беручи під увагу стосунки Менглі-Гірея з Москвою, автор зазначає дуже важливий факт: майстри, що їх виписав до Москви князь Іван III з Італії р. 1500, не мали спромоги проїхати Литвою, через війну між Литвою та Москвою, і поїхали Молдовою та Кримом. Серед них був відомий Алевіз Новий. Протягом цілого року, з червня 1503, і до вересня 1504 р. перебували вони в Криму — і можливо — Алевіз і збудував ці «двері», які чималою мірою можна порівняти з іншим твором того-ж таки фрязина Алевіза — з порталом Благовіщенського собору в Москві.

До цієї групи можна зарахувати статтю В. С. Муралевича, де він зібрав відомості про останні знахідки монет Гірейів, які не ввійшли до праці О. Ф. Ретовського.

Нову історію Крима висвітлено слабо; її торкається друга частина статті Л. С. Спірідонова — про стосунки Сулійського монастиря з Трапезунтом, напередодні приєднання Криму до Росії, 1754 — 1769 р., та стаття О. Акчокракли: «Новое в истории Чуфут-Кале» (158 — 171 стор.). Тут автор подає нарис топографії міста, плани його кінця XVIII ст., і звертає увагу на деякі пам'ятки Чуфут-Кале доби татарського панування, а саме на мавзолей «Ненекеджан», мечет та цвинтар. Статтю добре ілюстровано.

Чотири статті присвячені історії літератури XIX в. в зв'язку з історією Криму: це стаття акад. С. Ф. Платонова «Пушкин и Крым (памяти В. Л. Модзалевского) с приложением письма проф. С. Адрианова — Пушкин и Крым» стор. 1 — 7; В. И. Филоненка: «Подражание Корану Пушкина», стор. 8 — 16; В. В. Соколова: «Лермонтов в Тамани», стор. 127 — 129, та М. К. Гудзія: «Молодой Толстой и цензура», стор. 55 — 57. Перша з цих статей акад. Платонова, разом з додатковою статтею проф. Адріанова, доводять, що Крим ні своєю красою ані старовиною не зробив на Пушкіна того впливу, як можна було б чекати; тільки згодом поет почав цікавитися Кримом, мабуть завдяки «Путешествію въ Тавриду» І. М. Муравйова-Апостола. Стаття В. В. Соколова, невеличка завбільшки, дає зразок уважної, ретельної реконструкції на підставі окремих розірваних фактів, дрібних вказівок історії, як творив «Тамань» Лермонтов, і в зв'язку з тим, таманського періоду в житті Лермонтова. Стаття М. Гудзія подає цікаві зміни, що внесла цензура в «Севастопольские рассказы» Толстого. Наближається змістом до цих статей четверта, В. І. Филоненка. «Подражание Корану» Пушкіна, дарма що вона й не має зв'язку з Кримом. Автор її робить висновок, що в «Подражаніи» немає «восторженных гимнов богу», поета захопила не містика, а «человеческое в его национальных и расовых чертах».

В галузі етнографії в цій книжці «Известий» дано дві статті: А. І. Кондорського «Остатки культа богини матери в настоящее время» стор. 73 — 85 та В. І. Филоненка «К вопросу о происхождении и значении слова «тат»; стор. 130 — 32. Перша стаття досліджує, як поширювався культ «Матери-богів», починаючи з хеттського сходу, і далі — в Вавилоні, Малій Азії, Римі, а так само на берегах Озівського моря, на Тамані, в Криму та у слов'ян. Мати богів, богиня кохання, радощів, могутня жіноча постать не була забута й тоді, коли поганських богів замінила християнська релігія, і культ її перетворився на

культ Параскеви-п'ятниці, «матери-сирої землі». Автор зібрав чимало цікавих прикладів відгуків цього культу в різних місцях Союзу, але, на жаль, занадто мало уваги звернув на Україну. Друга стаття, В. І. Филоненка є спроба розв'язати питання про значіння та походження слова «тат», яким нині зазвичай називають татар південних, гірських та бережних, з відтінком презирства до них. Автор добає тут історичні пережитки часів, коли північні татари підгорнули Крим з рештками греків, що згодом «отатарилися», і нащадки їхні звуться тепер південні кримські татари. Чималою мірою можна вважати за етнографічну статтю проф. А. І. Маркевича «Географическая номенклатура Крыма как исторический материал. Топонимические данные крымских архивов (памяти А. Л. Бертье-Делагарди)», стор. 17—32. Ця стаття — наслідок, як видно, довгої, пильної роботи; тут зібрано безліч назв, які автор розподілив на скитські, грецькі та татарські. На нових російських назвах автор не зупинявся. Вивчення і аналіз цих топонімічних термінів має велике значіння для дослідів над минулим країни, і зрозуміла річ, це має виключне значіння для минулого Криму, де змінилося так багато народів, і кожен з них залишав якусь пам'ятку в місцевих назвах.

Окреме місце належить статтям інформаційного характеру: це стаття А. І. Маркевича «К судьбам коллекций древности и старины Л. Бертье-Делагарди», 144—145 стор. Як виявляється, цю коштовну колекцію для Криму втрачено: покійний власник продав її за кордон, і можна догадуватися, що речі розпорошено по різних музеях. Частина їх переходить в Британському музею. Потім стаття А. І. Полканова «Охрана памятников старины в Крыму за время Советской власти», 172—81 ст. — А. І. Маркевича «Краткий очерк деятельности Таврической Ученой Архивной Комиссии и Общества Истории, Археологии и Этнографии за 1887—1927 гг.» стор. 181—87; крім того тут ми бачимо два згадування: «Отчет о деятельности Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии за 1926 г.», та «Отчет о деятельности Таврического Общества... за 1927 год», стор. 188—192.

Як видно з коротенького переказу статтів, книжка «Известий» дуже змістовна і значіння її в жадному разі не може обмежуватися тільки місцевими інтересами: такі питання, які охоплюють її статті, виходять далеко по-за межі Криму, прикл. досліди в галузі первісної археології, культу Матері богів, історії Тмутаракани, не кажучи вже про статті, що-до літератури XIX ст. Ця перша, так-би мовити, чергова книжка нового товариства свідчить про інтенсивну наукову працю в Криму і вміння його притягти до цієї роботи видатні наукові сили з інших міст. Але зміст «Известий» все-ж не задовольняє нас цілком, і ось чому. Окрім статті А. І. Маркевича, що базується на архівному матеріалі, тут ми зовсім не бачимо розробки архівних скарбів Криму. А тимчасом у Симферополі переходяться архівні матеріали виключної наукової вартості, що охоплюють одну з важливих і цікавих діб в історії Криму, добу після приєднання Криму до Російської імперії, добу коли зустрілися дві різні культури, різні моралі, різні системи господарства. Ця доба позначилася тими самими рисами, що й зруйнування Січі: так само чимала частина місцевої людності виємігрувала з батьківщини за кордон, хто — отверто, бупім-то на прощу до Мекки, хто — потайки. Землі емігрантів, а так само й видатних у державному апараті осіб було конфісковано, й почалася роздача землі російським поміщикам та під заселення російських слобід. Так само татарська «старшина» почасти перейшла на службу російському урядові і дістала за це щедрі нагороди землею... Всі ці питання, важливі й для історії культури Криму, а також у значній мірі для історії Степової України, що довгий час була адміністративно тісно зв'язана з Кримом, не висвітлені і досі. А в архівах Криму переходяться тисячі, десятки тисяч «справ» різних фондів, що на підставі їх можна дослідити цей період в історії Криму¹⁾. В виданнях колишньої «Таврической Ученой Архивной Ко-

¹⁾ В Симферополі переходяться архіви Канцелярії Тавр. губер., Губер. Правління, Депутатського зібрання, Симф. Управління Державного майна, Казенної Палати; р. 1916, коли мені довелося працювати там, вони були цілком упорядковані, мали описи. Деяка частина, як частина архіву Упр. держ. майна, як мене повідомляли, загинула через пожежу ще р. 1917.

мисії» чимале місце належало розробці цих архівних матеріалів; нагадаймо хоч-би таку важливу працю як Ф. Ф. Лашкова про татарське землеволодіння, друкували й найважливіші матеріали цілком — як от «Ордера» Потьомкіна, за редакцією Кирієнка, то-що. Цікаво й те, що, як видно з «Отчетов Общества», на засіданнях Товариства було прочитано скількись доповідів історично-статистичного змісту, напр. А. І. Маркевича: «Движение населения в Крыму за русский период», та «Переселения крымских татар в Турцию», або В. П. Вологодина «Население Крыма и его движение за последние 150 лет»; окрім того з тих самих звідомлень видно, що члени товариства, з А. І. Маркевичем на чолі, невпинно опрацьовували архівні матеріали. Все це дає право висловити надію й щире побажання, що в найближчих книжках «Известий» ми побачимо й наслідки цієї роботи.

Н. Полонська-Василенкова.

П. Попов. *Матеріали до словника українських граверів.* Додаток І. К. 1927, ст. 5 — 34, 8 ілюстрацій в тексті 2 заставки + 2 кінцівки.

Його-ж. *Ксилографічні дошки Лаврського Музею.* В. І. Українські старовинні гравюри типу „народніх картинок“. К. 1927.

Його-ж. *Панегірик Кривоновича Лазарю Барановичу.* К. 1927.

Перша з зазначених публікацій П. Попова є відбиток з № 3 «Бібліологічних Вістей» за 1927 р. В ній автор продовжує свою працю над виявленням, на підставі стародруків XVI, XVII та XVIII вв., майстрів нашої гравюри та їх орисів. Цим — першим додатком автор не закінчує своєї праці і далші доповнення обіцяє дати у другому додаткові до «Матеріалів». Отже, уявити собі тепер, якою мірою авторові пощастило охопити матеріал, і всебічно оцінювати наслідки його роботи ще зарано. Тож лишається говорити за опубліковану частину праці та про методу роботи. Автор, покликуючись на міркування економії місця і обмежені видавничі можливості, поставив собі за завдання дати лиш додатки та поправки до відомих праць Ровинського й інших дослідників у формі дуже стислих відомостей про поданий матеріал, що обмежуються вказівками на 1) одно з джерел, 2) місце, де знаходиться гравюра, 3) підпис майстра й 4) розмір гравюри.

Загальна кількість поданих у цьому «Додаткові» нових, себ-то таких, що їх не заважали попередні дослідники, гравюр становить число 303, а коли врахувати 137 додатків до «Матеріалів» випущених 1926 р., то одержимо 440 орисів. Разом з 1312 гравюрами занотованими в «Матеріалах» 1926 р. загальна сума гравюр складається в числі 1615; разом з виявленими раніш 86 майстрами, додатково зазначені в цьому «Додатку» 18 граверів дають цифру 104. З-поміж, так-би мовити, «рядових» доповнень автор у передмові підкреслює, яку вагу має знаходження низки «орисів» найвидатніших наших граверів Л. Тарасевича та О. Тарасевича.

Автор од себе й читача не ховає, що виявлені матеріали далеко не вичерпують величезний фонд українського граверного багатства і припускає можливість численних та важливих доповнень, особливо на підставі тих збірок, що знаходяться по-за Київом і які поки-що авторові були неприступні.

Підкреслює П. Попов ще й те, що критичну перевірку, систематизацію й наукове оброблення в історичному аспекті українського граверного матеріалу слиде зовсім не почати. Та ця справа, — пише він — стає можливою завдяки початковій реєстрації та хоча-б приблизно-вірному загальному окресленню того матеріалу, що мусить підлягати вивченню історика української гравюри і книжної ілюстрації.

П. Попов сам помічає, що в його праці є не зовсім певні твердження, прогалини, недогляди, неточності у висловах, помилки друкарські — коректорські та авторські, і тут-таки в примітці дає деякі поправки до «Матеріалів» 1926 р. Од деяких хиб, справді, як зазначає

автор, важко було уберегтися, але вживання грубої роботи стьожкових крацевських «сантиметрів», що дало неточності у вимірах розмірів гравюр, зачисляти до «незалежних від волі автора» не годилося-б; циркуль і масштабна лінійка, або спеціальна книжкова рулетка — зовсім не така вже неприступна річ

З наведених уривків з передмови видно, як П. Попов дуже обережно окреслює своє завдання, але фактично дає більш, ніж обіцяє. Він не раз переводить спроби виявлення іконографічних паралелів окремих майстрів. Часто автор не обмежується тим, що зазначає лиш одне місце, де зустрічаємо цю гравюру, а дає їх цілу низку в різних книжках чи виданнях, що має, розуміється, дуже велику вагу для з'ясування діапазону впливу і інтересу до того чи іншого майстра, сюжету, гравюри і т. д. У праці порозкидано чимало дуже цінних критичних уваг, історичних, історично-літературних та бібліографічних зауважень, що цілком виявляють в цих галузях солідний дослідницький апарат автора.

Деякі дуже категоричні, але не мотивовані твердження авторів, що стосуються до непідписаних ритин, до яких не долучено ілюстрацій, безперечно викличуть у читача певні сумніви. Найслабше місце «Додатку I до Матеріалів» П. Попова те, що в ньому немає навіть найкоротшої характеристики гравюрної техніки, тимчасом як техніка і стиль — по-за підписом — найпевніші критерії, щоб визначити належність того чи іншого непідписаного *opus'a* тому чи іншому майстрові. На жаль, цю сторону в усіх працях усіх дослідників нашої старовинної гравюри за невеликим винятком дуже занедбано. Ми й досі не маємо характеристики особливостей техніки українського штихарства взагалі та індивідуальних манір майстрів зокрема, знов-же зовсім не порушено й питання про характерні риси стилю нашої надзвичайно багатой і високо-культурної гравюри минулих віків. Невизначні побіжні згадки П. Попова про гравюри, виконані «у тій самій манері» (див. ст. 9 та 24 окремо відбитки), коли не дано характеристики цієї маніри, нічого не доводять. Те саме треба сказати й про «окремі стиль», що відзначає, як гадає П. Попов, Н. Зубрицького, а почасти Д. Сенкевича, Тита від інших переважно старіших українських зразків (див. ст. 18).

Друга праця П. Попова «Ксилографічні дошки Лаврського Музею. Українські старовинні гравюри типу «народних картинок» є окреме видання Відділу письма й друку Лаврського Музею Культів і Побуту. Відділ письма й друку назначив до видання дві серії — «Ксилографічні дошки» та «Мідяні гравюрні дошки», а ці серії розподіляє на випуски, опрацьовані за певними темами, як от оцей I-й випуск, присвячений гравюрам типу «народних картинок».

Це — розкішне видання *in folio*, що дає на 32 таблицях 11 фотолітографій зроблених з відбиток виконаних «у притирку», а решту відтиснуто з оригінальних дощок. Отже, до рук нам подається автентичний матеріал. Зробімо тут-таки зауваження про один дуже прикрий недогляд — видання чомусь не має жадної фотографії самих дощок. Текст складається з передмови від видавництва (ст. 1—2), вступних заміток редактора видання П. Попова (ст. 3—13), йому-ж належить розділ «Опису зовнішніх особливостей», як його назвав сам автор (ст. 13—19), далі йде резюме французькою мовою (ст. 20—29) і зміст (перші дві нумеровані сторінки). Редактор видання сам завдання тексту обмежує «коментарем переважно історично-архівного характеру». Це дуже важно і потрібно, але безперечно видання багато тратить на тому, що окрім історично-архівного коментаря П. Попова воно не включило ще статтів, що схарактеризували-б видану групу дощок з погляду гравюрної техніки й стилю. Це видання не веється «Матеріали» і тому зауваженням, що треба «виявляти, збирати й видавати пам'ятки...», а поки цього не зроблено ні на яку історію, або більш-менш правдиву загальну характеристику української гравюри, зокрема народної, сподіватися не можемо (ст. 12—13), редактор тільки відмахнувся і ухилився від розв'я-

зання проблеми, дарма що гостроту її і сам виразно відчув. Коли він сам не міг цього зробити, треба було запрохати до участі у виданні фахівців істориків мистецтва, знавців гравюри — а такі є — і від цього видання значно-б виграло. Група ксилографій виданих у цьому альбомі, об'єднана прикметою їх виготовлення і поширення окремими відбитками, по-за книжками. Назва їх, як це і сам автор відчував, трохи штучно прив'язана до цілої групи виданих гравюр. Безперечно, правильніше було-б об'єднувати гравюру за стилістично-технічними прикметами, тоді-б не потрапили в одну купу дошки, що відбивалися не в пресах (табл. 14, 15) і цілком книжкові характером почаївські. Безумовно не витримує критики об'єднання в одну групу діаметрально протилежних стилістично дошок таких, як на табл. 32 і 14¹⁾, або 27 і 7.

«Історично-архівний коментар» П. Попова і у цьому виданні змістовний. Він дає стислий нарис історії ксилографічної продукції на Україні, використовуючи для цього антимінси першої чверті XVII ст., звістки з різних джерел про поширення паперових образів на Україні в XVII ст. та нарешті зацілілі від XVII ст. дуже цікаві гравюри на папері (з-поміж них одна датована 1661 р.). Між иншим завважимо, що спроба автора дати стилістичну аналізу цих паперових гравюр зраджує безпорадність його в цих питаннях. Нічим, окрім розфарбування, що безперечно різьбареві кліш аж ніяк не належить, своєї гадки про «приблизну одну манеру різьби» Попов не підсилив. Насправді стилем гравюри значно відмінні і не можуть належати одному майстрові. Цікаву історію київського друкарства паперових образів як лавреського, так і подільського і їх взаємовідносини, накреслив автор докладно за даними Лавреського архіву. Принагідно торкається він цікавого моменту друкування текстів з ксилографічних дошок.

Окремо розглянув П. Попов ще групу почаївських ксилогравюр. Закінчує свої вступні уваги автор згадкою про розфарбування паперових образів та про виявлення в них народнього елементу. Цей народній характер легко було показати в київо-подільській групі пам'яток і далеко важче добачити в чималій частині лавреських та почаївських.

Після вступних уваг П. Попов дав «опис зовнішніх особливостей» за такою схемою: зміст, написи і підписи, розмір у сантиметрах, як гравюри, так і дошки, загальний стан дошки, музейний №, та, нарешті, вказівка на гравюри у Ровинського й инших дослідників. Себ-то дав опис того, що в значній мірі видно на відбитках і без опису і цілком обминул питання про матеріал, з якого зроблено дошку (порода дерева), про підготову того матеріалу для кліша про техніку різання і до того, як ми вже були зазначили, не дано жадної фотографії з дошок. Для видання, що трактує не про відбитки з дошок, а про ксилографічні дошки це трохи... не зручно. Коли в «Матеріалах до словника українських граверів» техніка різьби могла стати за один з основних, але все-ж допоміжний засіб у роботі автора, то в другому виданні формулювання теми зобов'язувало редактора видання віддати цим питанням належну увагу.

Закінчується український текст увагами про спосіб репродукції виданих у I випуску гравюр, що ухвалила Спеціальна Комісія й виконав поліграфічний факультет Київського Художнього Інституту. Треба сказати, що видання виконано бездоганно. Комісія поставилася до завдання репродукції дошок серйозно. Прикраси видання почасти виконали студенти К.Х.І., почасти для того використано оригінали — дошки з колекції Лавреського Музею.

---

¹⁾ П. Попов припускає, що вона може походити з київо-подільських майстерень (ст. 10). Але вона, безперечно, не київського бола майстрів, бо дуже різко випадає з числа инших своїм трактуванням форм і технікою різьби.

Третя праця П. Попова «Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу (Невідоме чернігівське видання 80-х рр. XVII ст.)» ст. 3 + 32 + 5 рисунків + кінцівка — є відбиток з Юбілейного Збірника Академії Наук на пошану ак. Д. І. Багалія 1927 р. В коротенькому вступі автор підкреслює значіння Чернігова, як культурного осередка в другій половині XVII ст. та початку XVIII вв., коли там єпископував Баранович. Звідси вийшли або тут перебували такі видатні письменники й діячі, як І. Галатовський, Д. Туптало; для Чернігівської друкарні працювали такі майстри гравюри, як І. Щирський, Л. Тарасевич, І. Стрельбицький, М. Карновський та Н. Зубрицький. З Києва, Львова, Вільни стягав тоді Чернігів до себе культурні сили. За один із свідків цієї культури є досі невідомий бібліографам панегірик присвячений Л. Барановичеві, латинською та польською мовою, що написав письменник чернігівський Лаврентій Крщонович, а оздобив І. Щирський.

В першому розділі Попов дає бібліографічний опис цього твору («Зовнішні особливості панегірика») і на підставі аналізу шрифту й гравюр розв'язує питання про місце (Чернігів) і час (1682 — 1684 р.) його видання. Бібліографічний опис зроблено добре; шкода тільки, що автор не підсилив рівнобіжними фотографіями—літерних начерків і друкарських оздоб Панегірика та інших тодішніх чернігівських видань—своїх висновків про те, що за єдине місце, звідки могла вийти ця брошура, є Чернігів і що вона є одне з перших чернігівських видань.

В другому розділі автор переказує «Зміст панегірика» — як літературного тексту, так і гравюр, тісно зв'язаних з текстом і виготовлених спеціально для цього видання. Закінчує він цей розділ обґрунтуванням авторства Крщоновича на підставі розгляду вказівок самого твору та Крщоновичевого листа до Мазепи, вміщеного в Літопису Величка.

Третій розділ трактує панегірик Крщоновича, як пам'ятку літературну й розглядає його з боку змісту, форми та мови на тлі сучасної панегіричної літератури.

Четвертий і останній розділи використовують твір Крщоновича, як джерело для біографії Л. Барановича і торкаються питань про його походження, діяльність в добу до-чернігівську та заслуги на Чернігівській єпископії.

Таким чином, з боку літературно-історичного пам'ятку опрацьовано добре, але цього не можна сказати за її графіку. Автор не дав такої характеристики гравюр Щирського на тлі сучасного штихарства, яку маємо для панегірика, як твору літературного, й не визначив їх місце в ряді інших праць майстра. Себ-то і в цій праці техніка й стиль гравюри — слабе місце в працях П. Попова.

Висновок: праці П. М. Попова побудовано на пильному дослідженні музейних матеріалів, вони вносять у науковий обіг чимало свіжих дуже цінних даних. Усі ці три праці виявляють, що автор дужчий дослідник у галузі історично-літературних фактів та бібліографії і багато слабший у питаннях техніки та стилю гравюри.

Стефан Таранушенко.

Николай Бакланов. *Златокузнецы Дагестана.* О кустарях-металлистах селения Кубачи. Москва 1926, стор. 1 — 67 з 25 табл.-іл.

Невеличка завбільшки книжечка Бакланова на тлі місцевого життя докладно за-знайомлює з кустарно-металевим виробництвом Дагестану, подаючи загальні риси побуту і зокрема тих видів, які там існують. Історія культури свідчить, що ще в найдавніших уривках індійської Веди згадується тільки про два роди ремісників — про коваля, що за допомогою міха розтоплює на вогні залізо і готує наконечники стріл та хатній посуд, а окрім того ще й про виробника колісниць. В Авесті зазначено єдиний виробничий проми-

сел — ковальство¹⁾. Що-до Європи, то, як гадають авторитетні вчені, за найдавніший промисел уважати треба ковальство²⁾; його первісність думка їх доводить тим, що скандинавською мовою усяка обробка матеріалів, навіть духова робота, визначається через слово «кувати» та через ті слова, що від нього утворюються. В «Правді Салійській», окрім сільсько-господарчих робіт згадується тільки за коваля та майстра-золотаря (*faber ferrarius* та *aurifex*)³⁾. Окрім того стародавні написи, що їх знайшли в Британії, згадують тільки за коваля та дроворуба⁴⁾. Нарешті в німецьких сагах зазначається, що ватажки та королівські сини звичайно добре володіли знанням ковальства. Таким чином, ковальство, як окремий вид металевого виробництва, треба вважати за один з найдавніших. Окрім того думки дослідників припускають, що первісні суспільства, не маючи змоги улаштувати окреме для кожної родини збудування (піч, ковадло, то-що) для цього виробництва, будували громадські кузні, і їм користувалася кожна родина в міру своєї потреби.

Дуже цікаві приклади подає німецький вчений Шмоллер, зазначаючи, що в давньому баварському праві кузня являла спільну власність, і окрім того, на підставі північно-німецьких переказів, навіть подаючи про те, що на кораблі вікінгів стоїть ковадло для загального вжитку⁵⁾. Коли це ремесло ковальства де-далі більше виділяло та відокремлювало окремі види, то цьому чималою мірою сприяли економічні чинники. І, як слушно зазначає Спенсер⁶⁾, в англо-саксонському періоді в Англії, окрім ковалів, вже згадуються й інші зв'язані з цим ремеслом — майстри — мідяники — срібники, то-що.

Отже наведені міркування показують, що ковальство взагалі в широкому розумінні цього слова, як одно з найдавніших видів людської праці та її виробів, поки воно ще не вийшло з примітивних умов виробництва і техніки, повинно зберегати в собі цікаві риси минулого як що-до самого виробництва, так і до тих соціально-економічних умов, у яких воно переводиться.

Зазначена книжка, подаючи огляд виробництва в більш-менш примітивних формах, цікава тим більш, що за це виробництво ми сливе не маємо праць. Зміст її складається з трьох основних ділянок, а саме I) Загальні враження мандрівника й загальний опис Кубачі, хат і життя в Дагестані. II) Кустарні промисли в зв'язку з загальною консервативністю людности, а саме — ганчарі, деревообробники, килимарі, чинбарі й металісти. Стислий огляд їх праці і саме ганчарства та килимарства. III) Кубачинці, як металісти, та їх виробництво.

Автор докладно зупиняється на основних ділянках обробки різних металів у Кубачах та сусідніх аулах, і називає такі: обробка заліза та криці, мідяно-ливарна справа, мідяно-чеканна справа; обробка дорогоцінних металів, срібно-ливарне та срібно-чеканне майстерство, гравірування на сріблі, підчорнювання, насікання золотом або сріблом на металі, кістці — моржовій та слонячій, на міді, криці, рогові і, що недавно почалося, емальовання.

Зазначивши історичну традицію виготовлювання зброї поміж кубачинців, автор докладно описує інструменти, сировий матеріал для обробки і способи виготовлювати зброю (гінджали, ножі, шаблі).

Цікаво розповідає він про розподіл праці що-до виготовлювання окремих частин зброї та про спосіб їх вироблювання, виразно описуючи процес самої роботи від самого її початку аж до оздоблювання окремих частин зброї (16 — 28). Так само докладно описано виготовлення посуду — казанів та різного дрібного хатнього посуду, і поміж ними

¹⁾ Schmoller В Jahrb. für National. und Stat. 1899, ЗН. 96.

²⁾ Д. И. Чупровъ, История политической экономии 1908, ст. 12.

³⁾ Roscher, System d. Volkswirtschaft, III. § 102.

⁴⁾ Спенсеръ, Описательная социология. Англия. Прим. 1.

⁵⁾ Schmoller, op. cit. 91.

⁶⁾ Спенсеръ, op. cit.

«мучали» — типового збанка, що вживається в Кубачах, а так само каганця; про техніку, її риси, пристосованість до життя. На особливу в праці Бакланова увагу заслуговує розділ про філігранну роботу й про емаль. Тут автор переходить у галузь мистецтва. Він описує типи орнаменту: самостійного (мархарай, тамга, тутти, москов) і несамоїїного (ллом, туххун, чапрас, щеавай, щетана — цане, дублакель і бельсун). Автор характеризує навіть елементи орнаментів, і стосовно до тих чи інших предметів зазначає, як уживаються орнаменти, які не тільки на самих предметах вироблюються через чеканку, але що-до самої форми предметів, які своєю формою відбивають певний орнамент у різних його композиціях та відмінах. Переважну увагу автора зупиняє чеканний орнамент, і він подає виразно визначені його риси. До кожного виду виробництва з зазначених автор подає докладний опис струментів (чеканника, філігранника, гравера, гинджальника) та й малюнки їх, а так само деяких предметів їх роботи; до книжки додано 25 таблиць малюнків про виробництво і про орнамент.

Що-до висновків про орнамент на підставі обізнання з технікою й характером кубачинського виробництва, то автор встановлює два основні впливи — Персії й Росії. Цю свою думку він пропонує, як спробу висвітлити в історичному аспекті залежно від певних епохальних моментів у житті переважно Персії з одного боку, а з другого — від основних елементів, що з них орнамент Перського або російського походження складався і що ввійшли, як впливова частина, до кубачинського. Як слушно гадає автор, через Персію могли заходити відгуки, хоч і невеличкі, з Китаю та Монголії. Художню постать кубачинського «Златоковаля» автор уявляє головним чином на тлі перських традицій, що зникли вже в самій Персії, але зберігаються несвідомо в мусульманському світі Дагестану і зокрема Кубачі. Зазначивши негативну з мистецького погляду рису — брак сюжетних композицій, автор підкреслює, що кубачинець не має почуття обсяжної форми, не вміє переводити процес своєї думки в простороні і не може опанувати масу, щоб підпорядкувати її своїй творчості. Через це, як виразну рису, він зазначає несамоїїність що-до загальної композиції і зосередження його уваги на тому, що помилково вважалося за головну частину праці: насічка, гравірування, підчорнювання.

Стислий огляд виробництва в історичному аспекті допроваджує автор до теперішнього становища, коли це виробництво занепало. Автор слушно відзначає загально-економічні умови життя, що для них це виробництво є акт традиції минулого, а не потреба самого життя. З другого боку до завмирання цього виробництва спричиняються економічні умови — воно не може годувати працівників, і тому не можна не погодитися з остаточним висновком — що «златокузнець вымрут» (64), як звичайно вимирають зайві для економіки природи тварини. Тимчасом обізнання з цим виробництвом свідчить, що воно в тих галузях, які торкаються речей хатньої потреби, остільки органічно життьоздатне, що, утворивши відповідні економічні умови і пристосувавши його до життя, можна допомогти його розвитку, навіть до вищого ступеня допроваджуючи. Міркуванням про те, що саме треба зробити для цього (економічна підтримка, організація артілі, замови, позика; технічне вдосконалення, інструктаж, обережне художнє керівництво; деяких із цих заходів уже вжито), закінчується ця цікава книжка. — В питанні про орнамент, в його розподілі на самоїїний і несамоїїний ми повинні зазначити не зовсім виразну підвалину для такого розподілу; які-ж елементи самоїїності в тому напр. орнаменті, що його названо «Москов»? Незалежно від цього було-б зручніше для такої цікавої книжки мати окремі розділи, де-б кожную ділянку визначалося та окреслювалося в міру відповідного до неї матеріалу і певної читкості та округлості. А втім ми щиро вітаємо спробу опрацювати етнографічне питання з галузи матеріальної культури в щільному звязку з соціально-економічними умовами життя не тільки сьогочасного, але й минулого. Та стисла генеза долі виробництва, а так само міркування про те, як забезпечити це виробництво від вимирання й пристосувати до

умов нашого життя не тільки з боку його самої суті, але й з боку орнаментальної частини у виробництві, являє яскраву ув'язку поміж наукою і практикою життя, його економікою й продукцією. В докладному описові праці кустарів-металістів Дагестану подаються ті елементи примітивного виробництва цієї галузи людської праці, що зв'язують нас з первісним побутом, його економікою та потребами життя.

В'ячеслав Камінський.

А. Лейтес і М. Яшен. Десять років української літератури (1917—1927). Том I. Біо-бібліографічний. Інститут Тараса Шевченка. ДВУ. Х. 1928, 5000 прим. Стор. XVI + 673, ц. 5 крб.

Праця А. Лейтеса та М. Яшека охоплює, власне кажучи, 11 років (1917 — 1927) української літератури, хоч і заголовок праці й передмова до неї говорять чомусь про «десять років». Біди в тому, звичайно, жадної нема, а подібна неточність має в літературі славно-звісні прецеденти: напр., відомий роман Дюма, в якому розповідається про пригоди чотирьох мушкетерів, називається «Три мушкетери»... Неточність продовжується і в перших рядках передмови: «праця «Десять років» охоплює післяжовтнєве літературне життя УСРР», — тимчасом вона «охоплює» весь пореволюційний період (до 1928 р.), а в одному випадку навіть подає матеріал з перших дореволюційних місяців 1917 р., використовуючи журнал «Промінь», що виходив у Москві.

Коли мати на увазі цілу працю, яку розраховано на три томи, причому другий том присвячено «Організаційним та ідеологічним шляхам української радянської літератури», а 3-й має подати: «Темарій. Стиль. Жанри. Портрети письменників. Характеристики критиків», то вже маємо й ще більшу неточність у рядках передмови: — «праця в цілому є в деякому розумінні коротка бібліографічна енциклопедія» (підкреслення наше. П. Ч.) української літератури першого післяжовтнєвого десятиріччя (V). Не можна вважати за бібліографічну працю певного роду хрестоматичного збірника «маніфестів, декларацій, а також декларативних статей і документів літературних організацій та угруповань» (II-й том), хоч деякі бібліографічні завдання ще властиві другому томові. Вже зовсім незрозуміло, як подати бібліографічною методою «портрети письменників», або «характеристики критиків»? «Бібліографічною енциклопедією», або просто бібліографічною працею, власне кажучи являється тільки перший том, який оце й розглядаємо.

Тут перед впорядчиками стояло виключно «бібліографічне» завдання — дати бібліографічний репертуар української літератури за одинадцятиліття 1917 — 1927 рр. І тому передовсім, надто через те, що в III томі подано буде «портрети» й «характеристики», чи не краще-б було туди-ж зарахувати й ілюстративний матеріал письменницької іконографії? Сухому завданню «безсторонніх літописців» він мало пасує¹⁾. Краще витримано було-б методологічну бібліографічну лінію, коли-б з першого до 3-го тому було вилучено й матеріал біографічний, щоб 1-й том був не «біо-бібліографічний», а просто «бібліографічний». І вже зовсім недоречно в «бібліографічний» праці подавати після біографічних відомостей про деяких письменників і «короткі виписки» з критичної літератури про них. Сами молоді біографи відчували, що це «з одного боку порушує бібліографічний характер» праці, але вони не встояли перед спокусою — «з другого боку піти назустріч тій категорії читачів, яка бажала-б, не риючись у критичній літературі,... відразу вслід за біографією письменника взнати... середню арифметичну оцінку, що заслужив письменник у літературно-критичних колах на сьогоднішній день» (X стор.). Насамперед, за кожним можливим

¹⁾ Українські письменники останнього десятиліття мають велику охоту вмішувати де попадає свої фотографії з приводу видрукування першого віршу, оповідання, статті та й без ніякого приводу, дарма що вони мало втратили-б, почекавши з своїми фотографіями до 3-го тому.

читачем не вженешся: знайдуться читачі, що й на листку одривного календаря бажали-б мати на кожний день мало не енциклопедію повної й закінченої університетської науки. А по-друге, оту «категорію читачів», що хотіла-б «відразу» взнати й «середню арифметичну оцінку», впорядчики могли-б одіслати до 3-го тому з «портретами» та «характеристиками», зазначивши до речі, що такі не можна-ж бажати всього «відразу»... Третій том, якого завданням буде до «середньої арифметичної» оцінки «на сьогоднішній день» з 1-го тому подати й лепту оцінки від упорядчиків, — проте, тільки тоді матиме якусь ціну, коли впорядчики подбають про наукову історично-літературну, чи й просто критичну, але серйозну, свою власну оцінку, покинувши фантом «середньої арифметичної оцінки». Оскільки остання єсть справді фантом, упорядчики блискуче довели своїми «короткими виписами з критичної літератури» про деяких письменників, якими вони значно зіпсували бібліографічну чистоту першого тому, що мав-би подати тільки бібліографічний репертуар української літератури післяреволюційного періоду. Так необережно йти «назустріч» нерозумному бажанню спізнати щось «відразу»...

Від усього вищесказаного вже відчувається легенький подих дилетантизму, але таке враження значно зміцнюється, коли дізнаємося про ті питання «методологічного характеру», що повстали перед укладачами коло самого, так-би мовити, порога до праці. «Котрим з письменників і котрим з їх творів слід дати місце в такій роботі? Коли не всім письменникам і не всім творам, то з чийого присуду: чи критиків, істориків літератури, чи-то за вирішенням авторів цієї роботи?» (стор. VI). Правда, на ці й подібні до цих питання впорядчики знайшли правильні відповіді й, одкинувши спокусу опрацьовувати матеріал з художнім критерієм, підходити «до всього того матеріалу, що його дало десятиліття, з критерієм історико-літературним та критичною оцінкою» і т. п. неіснуючі для бібліографів «спокуси», пішли «шляхом бібліографічним», поставили собі завдання «подібно безсторонньому літописцю занотувати по можливості більше літературних фактів». Та на перших-же кроках прагнення до можливої бібліографічної повноти впорядчики спіткнулися на питанні не менш примітивному й свідомо обмежили обсяг своїх «занотовань» письменниками, «що виявили свою творчість в межах десятиріччя» (VII стор.), а тому в їхній праці не відбивсь весь книжний потік, що відгравав свою роль в літературному житті одинацятиріччя. До бібліографічного репертуару зовсім не потрапили видання за останнє одинацятиліття творів П. Куліша, Г. Барвінок, П. Мирного, Коцюбинського, Франка, Мартовича, Дніпрові Чайки та багатьох інших, чії твори протягом цього періоду видавалися й перевидавалися, розходилися в значній кількості і в літературному житті відгравали чималу роль. До того-ж деякі твори декого з цих «неудостоєних», напр. дещо з творів Коцюбинського, П. Мирного та ін. вперше «виявлено» було «в межах десятиріччя», романи Панаса Мирного «За водою» та «Повія» (III ч.) навіть друкувалися в «Літ.-Наук. Вістнику» ще за авторового життя. Тут-же треба відзначити, що лінії помилкового рішення давати тільки «виявлене» в межах десятиріччя в праці не дотримано. Не кажучи вже про те, що до бібліографічного репертуару заведено два томи творів Дм. Марковича у виданні «Дзвону» і чомусь не заведено теж 2-х томів Дніпрові Чайки того-ж-таки «Дзвону» видання та ще й того самого 1919 р.¹⁾ — занотовано передрук «в межах десятиріччя» творів Олеся, Вол. Самійленка²⁾, Винниченка та багатьох інших, про кого особливо що-до передруків з них зовсім не можна сказати, що вони «виявили свою творчість в межах

¹⁾ Сказати-б, упорядчики до певної міри орієнтувалися на те, живий письменник, чи помер (цілком дивовижний для бібліографа момент! — адже живучість якогось твору з ним у меншій мірі не пов'язана; навпаки, часто смерть письменникова збільшує увагу до його літературної творчості), так Дм. Маркович помер 1919 р., а Дніпрова Чайка на вісім років пізніше — р. 1927-го.

²⁾ До речі, Вол. Самійленко помер не р. 1927 і не в Києві, як читаємо на стор. 427, а р. 1925, в с. Будаївці (ст. Боярка).

десятиріччя». З Винниченка до бібліографічного репертуару взято навіть надруковане до революції в московському журналі «Промінь» (у перші місяці 1917 р.). Бібліографічний репертуар якогось певного періоду має подати те, що в межах його виявлено друком, і тому за помилку 1-го тому треба визнати зазначені, «свідомі» зроблені пропуски, а не те, що в нього потрапило всупереч неправильному принципові роботи.

Прикладів відходу від власних «свідомих» намірів упорядчників у книзі взагалі зустрічаємо часто-густо. Ось хоч-би — в передмові сказано, що «критиків» подано тільки тих, що за перше десятиліття (післяжовтневе) «мали окремі праці літературно-критичного, а не історико(ично?)-літературного характеру», а на стор. 185 заведено до репертуару Зеровське «Нове українське письменство», працю суто історично-літературного характеру. До речі, на цю книжку з рецензій зазначено тільки одну невеличку рецензію Могиланського з «Нової Громади», тимчасом як їх було коло десятка (між ними й чималі критичні статті Шамрая та Музички в «Черв. Шл.»).

За важливу хибу праці треба визнати неоднаковий і часто непевний бібліографічний опис. У повному вигляді цей опис має містити в собі: Автор. Заголовок книги. Місто видання. Видавництво. Рік, кількість сторінок, ціна. Тираж. Навіть порядок цих відомостей бажано встановити якийсь однаковий, не варіюючи його без кінця. Відсутність чогось з цих вказівок завжди треба зазначати, що в деяких (досить рідких) випадках і роблять впорядники, зазначаючи, напр., на стор. 184 про «Антологію римських поетів» М. Зерова — «б. ц.» (без ціни). Але вже напр. про «Удари молоти і серця» В. Еллана зазначено тільки — «1920. Київ, 24 ст., 3000 прим.» (стор. 156). Ні в-ва, ні ціни не зазначено (а на книзі вони єсть — «ДВУ. «Універсальна бібліотека», № 13, ц. 25 крб.». Ціна в 25 крб. за книгу в 24 стор. вимагала-б пояснення в примітці, одній для всіх цін відповідних років, але пропуск ціни в бібліографічному описі, коли вона стоїть на книзі, неприпустимий. Тим більш неприпустимий пропуск видавництва).

Не побільшуватимемо подібних прикладів, їх у праці безліч, ми наводимо їх тільки, щоб продемонструвати брак у впорядників суворої технічної точності, неприпустимої в бібліографічних працях. Але гірш за неповні вказівки — невірні. Ще невинні порівнюючи помилки характеру недогляду, може й коректорської помилки (напр. «Якубовський, Б.» замість — «Якубський, В.», як автор рецензії на Заглову збірку «На грані» (стор. 177)). Куди гірші помилки, що свідчать про щось инше. Так, напр., на стор. 216 маємо: «О. Кобилянська. Новелі. (Ред. та вступна стаття В. Якубського) 1925. «Книгоспілка». Харків, 242 ст., ц. 90 коп.» Коли відзначимо, що книгу видано не в Харкові, а в Києві, що сторінок у ній не 242, а XLIV + 228, що на книзі позначено тираж — 5000, то хіба не ясно, що бібліограф занотував її для показчика не *de visu*? Бібліографам иноді доводиться щось брати з других рук, з точних бібліографічних описів, але це припустимо для бібліографічних раритетів, а таким не єсть книжка Кобилянської видання 1925 р. (та й узагалі книги останнього десятиліття треба, як правило, описувати *de visu*). Вимушене-ж чомусь користування з других рук завжди й обов'язково мусить бути застережене в бібліографічній праці.

Ще яскравіший випадок бібліографічного опису не *de visu* маємо на стор. 532, де рецензію М. Могиланського на «Сині етюди» Хвильового з «Книги и Революции» тільки тому й занесено до «критики», а не до рецензій. Окрім цієї помилки в кваліфікації — занесення рецензії до показчика з чужих рук доводить ще й те, що в тому-таки числі «Книги и Революции» (№ 4 (28) 1923 р.) поруч з рецензією М. Могиланського на «Сині етюди» вміщено рецензію Д. Вигодського на книжки: Филиповича («Земля і вітер»), Рильського («Синя далечінь») і Зерова (Антологія римської поезії). Цієї рецензії не використано: — впорядники не тримали в руках відповідного числа «Книги и Революции», рецензія на «Сині етюди» потрапила була до них випадково, з чужих рук. Звичайно, нема чого й казати, що инший український матеріал з цього бібліографічного часопису лишився для впорядчників невідомим.

Ці прогалини найменше можна закидати упорядчикам: «Книга и Революция» орган не українського друку, до нього впорядки української бібліографії могли й зовсім не звертатися. Ми навели цей «епізод» тільки як довід користання з матеріалу не *de visu*¹⁾. Він же характерний для наших бібліографів і як довід їхньої гонити за випадковим матеріалом, що ми спостерегаємо в Показнику *passim*. Досить ще одного прикладу. На ст. 352 знаходимо занотовану — єдину для Василя Павленка річ — «У неволі, — 1917, Чернігів, власне вид. автора, 14 ст., ц. 20 коп.». Іншого чернігівського матеріалу зовсім не використано, напр. не використано органу Чернігівської Наросвіти 1919 р. «Просвещение», де містилося чимало українського художнього матеріалу, про що впорядки могли-б довідатися хоч-би й з використаного у них «Книгаря». Не використано й пізнішого чернігівського «Селянського Життя». Щоб дістати цей матеріал, треба було прикласти трохи зусиль, але труднощів непереможних тут, мабуть, не було-б. Але що-до занотування провінціального матеріалу впорядки обмежилися занотуванням того матеріалу, який випадково потрапив до їхніх рук, і на тому поставили крапку. Наша провінція не була протягом останнього одинадцятиріччя багата на книжкову продукцію, тільки-ж не була з неї що-до цього така цілковита пустеля, як це можна уявити з праці Лейтеса-Яшека.

Неповноту в цій праці, недогляди характеру дрібного недбалства зустрічаємо *passim* і в усіх напрямках, навіть там, де цього легко було-б уникнути. Напр., «Літературно-Науковий Вістник» використано за рр. 1917 — 1919, але цього часопису не позначено в спискові використаних джерел. З цього часопису використано і рецензійний, і художній матеріал. Занотовано твори — Романовички-Ткаченкової, Яновської, Вороного, Івченка, Тищенко та ин. і чомусь проминено Мих. Могилянського. Для цього автора заведено до бібліограф. репертуару 4 речі з «Черв. Шляху» й «Нової Громади» і проминено дві з «Літ.-Н. Вістника» (1917, 1918 рр.), себ-то проминено 25 відсотків. Що-до пропусків, то вони трапляються й тоді, коли працю систематично налагоджено, технічно добре зумовлено. Важливі не так фактичні прогалини й помилки, без яких така складна праця неможлива, як ті прогалини й помилки, що свідчать про якусь ненормальність у самій поставі та техніці цілої праці. Ми вже відзначили були попереду неправильний бібліографічний опис книгоспілчанського видання «Новель» Кобилянської на стор. 216. Тут додамо, що при тому не занотовано зовсім рецензій на книгу. Тільки на стор. 640 у додатках занотовано рецензію В. Десняка в «Ж. й Рев.», 6 — 7 № 1925 (sic!) року, а рецензію на ту-таки книжку в «Червоному Шляху» (№ 5 — 6, 1926) так і проминено²⁾. Чом рецензія р. 1925-го з «Ж. й Рев.» потрапила тільки до додатків, лишається секретом упорядчиків, але-ж з цього цілком ясно, що робота мала якісь істотні хиби. Це-ж не єдиний приклад. Чом, спитаємо, теж тільки до додатків дісталася відома книжка А. Річицького³⁾ видання 1925 р.? чом для упорядчиків лишилися невідомі рецензії на цю книжку? (а їх було кілька й навіть досить докладних, напр. рецензія Гермайзе в «Україні»). Подібні питання можна-б ставити без краю, але-ж завданням рецензента не може бути повна статистика прогалин та фактичних помилок, для цього треба-б було самостійно проробити цілу ту працю, що мали проробити складачі бібліографічного репертуару. Для нас важливо тут відзначити не так кількість

¹⁾ Він, до речі, мабуть, пояснює, — розуміємо тепер, — і неповноту бібліографічного опису книги Еллана «Удари молота і серця» та й багатьох інших.

²⁾ Не треба прибільшувати труднощів повного використання рецензійного матеріалу хоч-би головніших наших літературних журналів, ну от хоч-би «Черв. Шляху» та «Життя й Революції». За 5 років «Черв. Шляху» (60 книжок, фактично — з огляду на подвійні книжки їх було менше) та три роки «Ж. й Рев.» (36 книг, теж фактично менше), — їхній рецензійний матеріал зовсім не був кількісно такий великий, щоб використати його при уважній праці було для бібліографів надто важко, аджез із загальної кількості рецензій ще треба відлічити — рецензії на книжки не літературного змісту та й з рецензій літературного змісту — рецензії на перекладні твори та на твори авторів «неудостоєних» (Куліша, П. Мирного, Коцюбинського etc.).

³⁾ У бібліографічному описові книжки проминено місто видання (Катеринослав).

прогалин та помилок, як викрити ті хиби в організації, в техніці самого виконання бібліографічної праці, про які свідчать ці помилки та прогалини. Аджеж ясно з наведеного, що складання бібліографічного репертуару мало такі хиби, що за них прогалин не могло не бути, і то, як пересвідчуємося, звертаючись до розгляду праці, прогалин численних. Коли видання 1925-го року могли потрапляти до додатків, коли з поля зору бібліографів могли зникати рецензії «Черв. Шляху» або «Ж. й Рев.», ясно, що реєстр «прогалин» має бути досить поважний. І треба ще дякувати, що дещо таки дісталось до додатків, бо багато чого й туди, як ми бачили, не потрапило. Не можна заперечувати великої й морочливої роботи, що мали проробити й проробили впорядчики, але коли відзначити, що бібліографічний репертуар складено тільки за 11 років і напр. журнально-газетні джерела, використані для нього, це той матеріал, що його не так вже важко ретельно опрацювати для бібліографічного покажчика, коли тільки працювати систематично й планово, за всіма вимогами бібліографії, то й хиби, прогалини та помилки Лейтеса-Яшека треба визнати здебільша за наслідок погано з технічного боку налагодженої праці або й за наслідок їхнього бібліографічного дилетантизму.

Цілком даремно впорядчики своє бібліографічне завдання, і без того важке та складне, надто для недосвідчених у самій техніці роботи бібліографів, ще ускладнили, подавши бібліографію перекладів з українських авторів російською мовою. Тут без спеціального перегляду російських джерел не можна було дати щось цінного й невинячого.

Як дрібницю зазначимо, що подавати в біографіях такі відомості, як от, напр., на стор. 320 про В. Мисика: «народився в с. Новополівка» — не значить подавати якусь відомість: з таким-же успіхом можна було просто написати: — народився на Україні..

Теж дрібниця: на стор. 214 не зазначено, що «Кубець» не справжнє прізвище, а псевдонім.

Вже не дрібниця, а [серйозний дефект з технічно-практичного погляду, дефект, що утруднює користуватися з 1-го тому, єсть брак альфавіту авторів рецензій та критичних праць, які показано *passim* до основних занотувань бібліографічного репертуару.

Summa sumptum, — упорядчики виявили не аби-яку працьовитість, проробили чималу роботу. Їхня праця дала солідний бібліографічний репертуар української літератури 1917 — 1927 рр., що довго певно буде за корисного довідника і для широких читачьких кіл, і для спеціалістів-літературознавців. Появу книги треба всяково вітати. Проте це не заваджає недвозначно відзначити, що подібна праця вимагає більшої спеціальної підготовки і що таки сумно бачити марку поважної наукової інституції на праці наскрізь дилетантського характеру. Подібні праці вимагають багато коштів і поява праці надовго унеможливорює повторення її з науковим апаратом, з більшою технічною обміркованістю, а значить і з щасливішими наслідками. Всі хиби праці в кожному разі випливають не стільки з того, що «упорядникам довелося бібліографувати весь матеріал самостійно» (XII стор.), а з того, що вони для праці бібліографування як слід не підготувалися. Дилетантизм ні в якій серйозній праці ніколи гарних наслідків не дає. А втім — робота не така вже мудра, і дечого корисного досягли в своїй праці молоді бібліографи й не вважаючи на свій дилетантизм, навіть наперекір йому. І це «дещо» залишиться все-таки цінним доробком нашої небагатої бібліографії.

Петро Чубський.

Naše Řeč, Listy pro vzdělávání a třibení jazyka českého. Ročník XII, 1928 Прага.

Цей цікавий чеський щомісячник виходить у світ вже 12 років; хоч він і дуже невеличкий, але своїм напрямком і змістом варт з боку філологів усякої уваги. Видає його III відділ Чеської Академії Наук під керуванням редакційної ради, яка складається з чо-

тирбох відомих вчених: Вацлава Ертля, Еміля Сметанки, Ярослава Влчка і Йосипа Зуба-того. Кожне число містить у собі звичайно такі розділи: статті, рецензії на ті книжки, які мають значіння на погляд редакції і для завдач видання, нарешті *drobnosti*—різні невеличкі етимологічні замітки, семасіологічні, то-що. Це видання призначено як видно з заголовка, — на те, щоб «опрацювати й очищувати чеську мову», і може бути за добрий зразок для всякої іншої книжної мови, яка теж звичайно або засмічується чужими елементами, або псується од інших яких-небудь причин, між инш. і од недбалости що-до розробки книжної мови з погляду її правильности й чистоти, надто за допомогою школи, яка може найкраще при звичаїти молодше покоління до такої чистоти мови й до почуття її своєрідної правильности.. З статтів зацікавили нас найбільше велика порівняльна розправа В. Ертля «*Mateřský jazyk a střední škola*» і невеличка замітка U. N. «*Půcha Detroitu*». У першій статті (МЖ 3 й 4) автор надає великого значіння середній школі—гімназії в справі, як він каже, «прищеплення» молодому поколінню інтелігенції яко мога більшого знання рідної мови, дуже звівченої через шкідливий німецький вплив, безумовної її чистоти й правильности, без ніяких поступок, за всяку ціну, як казав ще відомий письменник Св. Чех. Середня школа, що й сама чимало була завинила в недбалості що-до чистоти рідної мови, тепер мусить ужити всіх зусиллів, щоб при звичаїти молодь цінувати великі скарги народньої мови, ухилитися од німецького впливу, од неправильного спішливого газетного жаргону і т. ин. Тепер школа, що й сама була відповідальна за всі ці огріхи, мусить «*vštipiti příštímu intelligentu takovou znalost mateřského jazyka, jaké bude potřebovat, i nelze nic slevit ani spustiti, ani usmlouvat. Jak to napsal Sv. Čech: «Tu není smlouvy žádné, kde má cenu platit naše řeč».*

За добру ілюстрацію до цієї путящої розправи може бути невеличка стаття «*Půcha Detroitu*» (№ 3, ст. 8—12), де автор трактує про неправильний чеський переклад англійської назви літака «*Pride of Detroit*» — того сміливого американського літака, що без великого розголошу й гучної реклами перелетів через Атлантичний океан. Міркування автора здаються нам взагалі справедливими, але всіх їх ми не будемо тут наводити, бо хто з читачів зацікавиться цим питанням, краще обізнається з ним із самої статті. Ми тільки зазначимо тут коротенько, що, за цікавим спостереженням автора, чеські газетні й журнальні письменники, будиши звязані міцним німецьким впливом, не спромоглися розрізнити трьох різних понять, які містяться в трьох різних словах: *půcha*, *hrdost*, *chlouba*. Очевидячки, вони звикли думати рівночасно і по-чеськи і по-німецьки, бо всі ці слова отожденили з одним німецьким словом *Stolz*, яке в німецькій мові замінює названі три чеських слова і не має в собі їхніх відтінків. Через те, каже автор, треба було англійське *pride*, яке німці перекладали своїм *Stolz* (*von Detroit*), передати чеським *chlouba*, яке точніше виражає значіння даного англійського поняття, ніж инші синоніми: *hrdost* або *půcha*. Автор наводить три німецьких приклади, щоб показати, в яких випадках німецьке *Stolz* визначає чеське: *půcha*, *hrdost*, *chlouba*: 1) приказка: *Wo Stolz (= půcha; циха) ist, da ist auch Schmach* (ганьба, неслава); 2) *Der Stolz (= hrdost; гордість) ist eigentlich ein grösseres Bewusstsein (свідомість) seines eigenen Wertes* (див. Кант 7, 431); 3) *Es ist der Stolz (= chlouba; гордості, окраса, хвала) seines Vaterlandes*. Ось через що точніший чеський переклад англійського *Pride of Detroit* буде не *Půcha Detroitu*, а *Chlouba Detroitu*.

Путящу замітку дано на стор. 18—19 № 1 з приводу статті В. Поропелова «О народности apoštolov Slovanstva» (№ 2 «*Bratislava*», časopis Učené společnosti Šafaříkovy). Поропелов гадає, що брати Кирило й Методій були походженням не греки, а слов'яни, болгари з міста Солуня (грецьк. Тессалоніки), де, як казав грецький цісар у відомій легенді про св. Методія, всі житці говорили чистою слов'янською мовою. Тільки цим можна з'ясувати, звідки вони так тонко знали слов'янську мову з усіма її відтінками, з збереженою двоїною, якої в біблійній грецькій мові вже не було, з тонким розрізнюванням відтінків минулого часу,

то-що. Як слов'яни, Кирило й Методій, траплялося, навіть не розуміли грецького оригіналу і иноді залишали деякі його місця без перекладу. Напр. в еванг. Марка 15, 22 жидівське Голгота перекладено на грецьку мову через «kranіu toros» (місце, де був череп од голови), а це останнє через те, що його не зрозумів перекладач, так і залишилося в слов'янському перекладі «краніево мѣсто». Назва грецької монети «μυά» (в еванг. Луки 19, 13, 24) теж не тільки залишилася неперекладена, але й самі образи або форми цього слова були для перекладачів незрозумілі (десять мьнась, мьнась твоя, навіть акузат. мьнасьж). Що-до західнослов'янських елементів моравської ред. кирило-методіївського перекладу, то П-в уважає їх переважно за «словакізми», напр. вислів «сй-ей» [ни-ни в еванг. Мат. 5, 37, або 21, 16]. «Ей-ей» це словацьке hej = ege, так (у чехів а по, у поляків та к, у болгар да, у сербів да, jest). Західно-слов'янські слова кирилометодіївських перекладів, як: не-дѣтъ, просити, животъ, то-що, були в Болгарії за часів царя Симеона замінені на зрозуміліші: болѣзнь, молити, жизнь.

Автор замітки не завжди погоджується з Погореловим, але все-ж визнає деякі з його міркувань за слушні і правдиві. Деякі «словакізми», які вказує Погорелов, і нам здаються невдачливими, напр. безочѣство, бо такі слова єсть і в сербській і болгарській, напр. безочлив (безсоромний), безочник, то-що.

Між рецензіями можна одзначити оцінки книг «Vrba zelena» Руд. Тесноглідка, Duch Indie» В. Леєного, «Rodinne vzpomínky na Jana Gebauera» 1926 дочки його Марії Гебауєрової; автор рецензії Гадура жалкує, що ці цікаві й важливі родинні спомини залишилися незакінчені, бо авторка довела їх тільки до 1888 р., а тоді померла...

Відомий філолог В. Флайшганс на ст. 133—141 і 156—164 умістив дуже гостру рецензію на книгу проф. праз. у-ту Фр. Мареша «Klamnost důkazů podvržení rukopisů Královédvorského a Zelenohorského», надто за помилки в методі дуже некритичній. Стаття Флайшганса так і зветься «Něco o metodě filologické». Особливо некритичний проф. Мареш там, де він спростовує два головні доводи на те, що рукописи підроблено: «берлінська лазура» й «Hanka fecit», що були начеб-то «čirou mystifikací». Проф. Зубатий, каже Флайшганс, теж припускав, що ці доводи «nejsou nepochybné, s jeho miněním souhlasím teěž já (Флайшганс), měl jsem to miněni vždy, jsou to podrobnosti, proti nimž je vždy možná nějaká námitka, je tu potřeba zvláštního a dlouhého skoumání», але Мареш... він і літератури предмету не знає і дуже легковірний. Так, напр., він твердить, що Флайшганс раніш казав про рукописи одно, а тепер (1927) — инше. Але він, Мареш, чи не знав, чи забув, що погляди Флайшганса, який до 1912 р. мовчав і не хотів утручатися в про, хоч і знав, що в нових розвідках думку про Ганку дуже в цім питанні змінено, були ще 1922 р. опубліковані в виданнях Venkovі «Nář. Politika», що редактори їх Мечир і Каднер приходили до Флайшганса ще 1912 р., щоб обізватися з його думками з приводу нової прі за рукописи, яку почав знов проф. Піч. Ці думки Флайшганса вони без його згоди й відома і надрукували в своїх виданнях 1922 року...

У відділі «Drobnosti» різні статті і замітки головним чином служать справі виправлення книжної чеської мови, де ще й тепер трапляється чимало германізмів, то-що. На зразок можна навести, напр., вислів «poslouchati пещети» (§ 7 ст. 167), який редакція не радить уживати, як непоправний, як германізм (irgend einer Sache horchen); замість його треба вживати народне чеське «poslouchati песо (з акузат., а не дативом). В § 2 ст. 46 справедливо, мені здається, ред. спростовує думку Ранка (8 вид. Všeobecného Slovníka част. чеська-німецька, ст. 328), начеб-то слово mrzák походить з італ. morsiaccia. Це слово суто-слов'янське, того-ж кореня, як і інші подібні: mrzeti, mrzutý, mrzký, mrznouti (мерзнути), то-що. Mrzeti тісно зв'язано з mrznouti: неприємне почуття холоду передалося иншим словам того-ж-таки кореня, як неприємне почуття взагалі; таке-ж явище ми бачимо і в висловах: stydětise, stud z одного боку і studnouti, studený z другого (див. Востоковъ, Словарь, 382—383).

Проф. А. Степович.

Проф. П. Бузук. *Спроба лінгвістичнає географії Беларусі*. Ч. I, Вип. I. Выданье Інституту Беларускає культуры у Менску — 1928, ст. 110.

Після того, як стару Шляйхерову теорію «родового дерева», з її, так-би мовити, математичною точністю заступила нова Шмітова теорія, т. з. «теорія хвиль», тоді й поняття мови, як окремої замкненої в собі одиниці в лінгвістичній думці набуло характеру релятивного. Навіть поняття діалекту, як окремої групової одиниці, — проблематичне. Чистих діалектичних типів, за Шмітовою теорією, не існує: кожний говір є перехідний від одних сусідніх говорів до других, становлячи одну ланку в неперервному ланцюзі¹⁾. Кожна діалектична особливість, що виникає в якомусь пункті певної мовної території, розходитьсь промінням у всіх напрямках, тим і можливі перехресні впливи: кожний говір, зазнаючи впливу від інших, сусідніх з ним говорів, впливає й собі на них²⁾.

За такого стану чи можлива класифікація говорів? Автор вищеназваної праці виразно каже, що «класифікація неможлива й непотрібна» (91 ст.). Але факт існування окремих націй з їх окремими літературними мовами засвідчує потребу розмежування, потребу пильного вивчення тих чи інших мовних явищ, встановлення їх ізоглос на території перехідних діалектів.

На допомогу тут стає метода географічна.

Ще року 1876 німецький діалектолог Г. Венкер розпочав роботу коло німецького діалектологічного атласа «Sprachatlas des Deutschen Reiches». Роботу цю й досі провадить Марбурзька діалектологічна школа, на чолі з проф. Вреде, поставивши за завдання зафіксувати на діалектологічній мапі що-найдрібніші лінії ізоглос³⁾. Таке-ж саме завдання поставили перед собою французькі діалектологи Gilliéron і Edmont в їх «Atlas linguistique de la France». А польський лінгвіст К. Nitsch («Z geografii wyrazów polskich», Rocznik Slawistyczny, т. VIII, ст. 60), підкреслюючи ролю географічного дослідження словника, виразно каже, що «słownik jest rzeczą ważną dla określania dialektów, których nie można w Polsce wyznaczyć na podstawie krzyżujących się granic fonetycznych i morfologicznych».

У нас питання це порушив ще року 1915 акад. А. Соболевський що в критиці на працю «Діалектологическая карта русскаго языка въ Европѣ» Н. Дурново, Н. Соколова, Д. Ушакова, між иншим, подав таке завваження: «Вместо того, чтобы пытаться установить границу между подразделениями великорусскихъ и бѣлорусскихъ нарѣчій, составители карты съ большимъ успѣхомъ могли бы попробовать отмѣтить на ней особенно яркія черты говоромъ» (Ж. М. Н. Пр., 1915, іюнь, ст. 401)⁴⁾.

Таке завдання й поставив собі в вищеназваній праці сьогочасний дослідник білоруських діалектів проф. П. Бузук.

Автор не ставив собі завдання висвітлити причини тих чи інших явищ, ані їх походження. Його завдання — подати географічні поширення тих чи інших явищ фонетичних та морфологічних. Поклавши в основу своєї праці велику працю акад. Карського «Бѣлоруссы», проф. Бузук, на підставі своїх власних дослідів над східньо-білоруськими говірками, намагається подати докладніші межі білоруських, говірок, ніж це робили попередні дослідники, вказавши на безліч ізоглос, що розходяться різними шляхами та в різних напрямках.

¹⁾ Н. Дурново, «Діалектологич. разысканія въ области великорусскихъ говоромъ» ч. I, в. I. Москва, 1917 г., ст. 2 — 3. ²⁾ *ibid.*

³⁾ Див. В. Жирмунский, «Проблема немецкой диалектологии в связи с историческим краеведением». (Этнография, кн. III, 1927).

⁴⁾ Про це докладніше в моїй доповіді в семінарі проф. М. К. Грунського (рецензія на книжку проф. Бузука — скорочена доповідь).

Книжка проф. Бузука містить у собі 4 великі розділи: I) У в о д з і н и. II) Ф о н е т и к а. III) М о р ф о л о г і я. IV) В и в а д и (двома мовами — білоруською й німецькою). Як додаток, у кінці книжки вміщено 20 карток діалектологічного атласу, — на кожне фонетичне чи морфологічне явище окрема картка.

Вступ складається з таких окремих артикулів: 1. Межа і характер досліджування (3—6). 2. Методи складання діалектологічного атласу (6—8). 3. Матер'яли для вивчення беларуських діалектаў (8—13).

Свої теоретичні міркування автор будує головню на ґрунті Шмітової теорії. «Коли географічно дослідити, — каже автор, — яку-небудь частину слов'янської території, то ми побачимо, що ізголосо різних мовних фактів перерізують цю територію в різних напрямках. Отже, виходить, що слов'янські мови — то не різко відмежовані одна від одної мови, а — безліч говірок, що поступово змінюються. Кожна говірка є переходова від одної сусідньої говірки зліва до другої — справа» (с. 3)¹.

Спинаючись перед фактом, що все-ж ми маємо окремі мови, як, напр., укр., білор., рос., автор причини цьому шукає в культурно-економічних центрах, що сприяли розвитку літературних мов. Останні вже поволі стягали до себе інші сусідні говірки. «Коли-б, — каже далі автор, — культурно-державні центри утворилися в інших місцях, зрозуміло, що в зв'язку з цим пересунулися-б і кордони поміж мовами» (с. 4). Як це розуміти? Припущення — довільне, і з ним можна-б не погодитися. Що економічно-культурні умови мають вплив на утворення діалектичних центрів, — це безперечно, але-ж ми сумніваємося, щоб у зв'язку з зміною культурно-державних центрів пересунулися кордони й поміж мовами. Шановний автор не звернув тут уваги на ту міцну історичну традицію, що лежить в основі кожної мови, як певної етнічної одиниці. Кожна мова має свою фонетичну, морфологічну й синтаксичну систему і підлягає своїм власним історичним законам розвитку. Припускати-ж, як це робить автор (с. 4), гіпотезу, що «калі-б чомусьці (!) центр політичний і культурний організації з'явився-б негде у Палесьсі, бесспречна, на території переходних беларуска-українських гутарак утворилася-б і нова палеская мова», це значить будувати нову штучну мовну систему.

Не можна так само цілком погодитися з твердженням шановного професора (*ibid.*), начеб-то, визначаючи кордон між двома слов'янськими мовами на суперечній території перехідних діалектів, треба базуватися виключно на порівнянні даних діалектів з літературними мовами. Таке порівняння й визначення мовних кордонів матиме характер релятивний. Бодуен-де-Куртене²) каже, що кожна класифікація має релятивне значіння, якщо ґрунтуватися на зіставленні й характеристиці прикмет мов у даній хвилі, не зважаючи на історію, генеалогію, яка бере на увагу споріднення, засновані на спільному походженні. Цю думку цілком підтримав Зілінський³). Отже, для визначення меж, поруч діалектологічних даних, неминуча річ — мати на оці історичні моменти того чи иншого явища.

Цілком слушне авторове завваження (с. 6), що спочатку діалектологам треба висвітлити межі поширення окремих діалектичних процесів, а потім уже а ріогі твердити про межі мов, підмов і діалектів.

Розділ фонетики складається з кількох артикулів, присвячених тим чи иншим явищам у царині вокалізму та консонантизму.

Трактуючи про т. з. «акання», проф. Бузук, на підставі говіркових матеріалів, значно роздрібнює межі поширення цього явища, супроти інших дослідників. Так, напр., за акад. Карським явища переходу ненаголошеного О, Е, незалежно від позиції, в А, Я,

¹) Порівн. Joh. Schmidt «Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen» Weimar, 1872. і Н. Дурново, *op. cit.*, ст. 2—3.

²) Про релятивність на мовному полі. Празьке Atheneum, 1922, ст. 80—81.

³) До питання про класифікацію українських говорів, ст. 4.

відмежоване однією спільною межею. Проф. Бузук проводить дві окремі межі—дотично О, дотично Е (с. 15). На цій підставі він розмежовує явища дисимілятивного акання й дисимілятивного якання. Межа дисимілятивного акання проходить нижче від межі дисимілятивного акання (с. 17).

Дуже мало спиняється автор на дифтонгах. А тут-би слід було найбільше й найдокладніше спинитися, як на явищі, властивому не самій білоруській мові, а й північно-українським діалектам. Правда, автор довів своїм спостереженням, що на півночі, супроти твердженням акад. Карського, дифтонги сягають значно далі, що такі форми, як «само-гуонка», «гуот» (год) він подибає далі на північ від Менська, тимчасом як за Карським межа поширення дифтонгів проходить далі на південь від Менська (с. 21). На жаль, проф. Бузук нічого не згадує про т. з. дифтонгізовану або стиснену вимову наголошеного О у відкритих складах, коли воно продовжує праслов'янське акутоване й новоакутоване О, як, напр.: *mnóho stó*, *gen. sing. živóha*, *n. pl. vódy, rybolówy*; а також: *novuj, dobryj, božaho, xaróšáá* і т. д.¹⁾.

Цікаво було-б знати, чи відповідає географічне поширення цього, властивого білоруській мові явища, накресленим у Лера-Сплавинського фонетичним умовам. Тим більш що для Лера-Сплавинського залишилася невідома межа цього явища в східній частині Білоруси: чи заходять тут територіальний зв'язок з великоруським обширом ідентичних явищ²⁾.

Варто уваги авторове спостереження щодо вимови приголосних перед Е, І (И). Акад. Карський³⁾, а за ним і В. Ганцов⁴⁾ м'якість приголосних перед Е, І (И) відзначили, як особливість білоруську, прийнявши навіть за головний критерій для розмежування двох мовних територій — білоруської і української. Проте, ще року 1904 (Изб. Київ., посвящ. Флоринск., ст. 86—87) акад. Карський відзначив у південно-білоруських говорах, поруч з м'якою вимовою приголосних перед Е, І (И), тверду вимову губних перед цими звуками. Проф. Бузук це ствердив; він навіть далі пішов, показавши, на підставі спостережень, що межі поміж твердою й м'якою вимовою приголосних перед Е, І (И) для різних категорій цих звуків не спадаються, тим і доводиться говорити, замість одної ізоглоси, про кілька їх (с. 34).

Подаючи ізоглосу цього явища, автор не вказав тільки, чи завжди збігається ізоглоса твердих приголосних перед Е з ізоглосою — перед І (И). Чи немає тут двох ізоглос?

Трактуючи про твердість Ц, проф. Бузук каже: «што датичицца вымаўленьня старога Ц, дык тут граніцу поміж цвёрдым і мяккім Ц треба шукаць на поўдні» (с. 40) і далі: «Ізогласы гэтай зьявы мы не даем, бо амаль уся яна выходзіць з поля нашого зроку (тоб-то за межі Білорусі, *Л. К.*)» (ibid.). А чи не могло-б і тут бути отих обмежень, які Ганцов (ор. с., 266) припускає для північної України, кажучи, що Ц може стверднути в кінці слова, в позиції перед А, У, І (з ненаголошеного Ъ в кінці слова), але залишається м'яке перед дифтонгом ІЕ (Ъ) під наголосом (конѣц, концѣ, концѹ, але конціѣ)?

У царині морфології треба вказати на давальний відмінок ч. р. За Карським (Бѣлоруссы, II, 2, ст. 166) в південно-західніх білоруських діалектах поширені форми на -ОВІ (без наголосу -АВІ), -ЕВІ, властиві українським гсворам. Проф. Бузук, перевірюючи своїми дослідями мозирські й річицькі говірки, не знайшов цієї форми. Хоч і форма ця неможлива, як спорадична, яка могла-б повстати під впливом західніх говорів північно-українського наріччя⁵⁾.

¹⁾ T. Lehr-Spławiński, Ślady dawnych różnic intonacyjnych w językach ruskich. Rocznik Slawistyczny, т. VIII, ст. 255. В. Ганцов, Діалектологічні межі на Чернігівщині. «Чернігів і північне лівобережжя», ст. 269. О. Б. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірок села Хоробричів. Київ, 1924, ст. 30—31. До характ. і процесу... ст. 18.

²⁾ Лера-Сплавинський, ор. с.

³⁾ Див. В. Ганцов, ор. с., 267.

⁴⁾ ibid.

⁵⁾ Див. Михальчук, Наріччя..., ст. 489 і 475, а також В. Ганцов, Діалектологічна класифікація укр. говорів (Зап. Іст.-Філол. Відділу, кн. IV).

Проф. Бузук указує на ще одно характерне явище — зник кінцівки у вимові дієслів 3 ос. множини (нося, ходя, зам. носять, ходять). Ці форми, як перехідні, на думку автору, поширені далі на південь, на територію Чернігівщини. Характерно, що Ганцов (ор. с., 270) цих форм на Чернігівщині не знайшов. Не вказує на це й О. В. Курило (Хоробр., ст. 81 — 82)

Книжка проф. Бузука, якщо не вважати на деякі подекуди узагальнення й неточності у висловах (це стосується головню до її теоретичної частини) є безперечно цінне надбання для нашої ще такої вбогої діалектичної літератури. Та це-ж тільки перша спроба автора в царині лінгвістичної географії. А кожна спроба не претендує на бездоганність. У майбутньому ми сподіваємося дальших авторових студій, власне, другої частини цієї праці, як обіцяє нам у передмові автор, присвяченої вже західній Білорусі. Щоб бути справедливим, треба підкреслити ту велику роботу, яку проробив автор за такий короткий час, об'їздивши особисто мало не пів Білоруси, і цим самим уже здобув можливість живими й новими, скажу так, мовними фактами перевірити й доповнити старі, дотеперішні записи.

У своїй передмові проф. Бузук згадує про той, так-би мовити, безпорадний стан щодо критеріїв для визначення межі поміж двома великими народами — білорусами й українцями. На чім-же, мовляв, базуватися: на аканні, і, власне, на яким з моментів даного складного процесу, чи на різниці у вимові «зичних» перед Е, І, (И) і яких «зичних» — зубних чи губних? Отож у майбутньому бажано було-б, щоб діалектологічна комісія Інбелкульту з її керівником, шановним автором цієї праці, детальніше перевела географічні досліді прикордонної смуги Білоруси, що межує з Україною.

А поки-що книжку проф. Бузука, цю першу ластівку географічного вивчення діалектів Білоруси, треба щиро вітати.

Пантелеймон Ковальов.

Садиленко М. А., *Устойчивость кубанского языка* (17 — 28). Статтю вміщено в „Сборнике статей по экономике и культуре“ в Трудах Северо-Кавказской Ассоциации Научно-Исследовательских Институтов № 26 (Кубанское Отделение Научно-Исследовательского Института местной экономики и культуры и Литературно-Историческое и Этнологическое Общество) Краснодар, 1927, тир. 600.

В українській діалектології ми не маємо жадної монографії або замітки загальнішого характеру про говірки Кубани, коли не брати до уваги дуже нечисленні, ба й випадкові етнографічні записи, які з діалектологічного погляду, як цілком певні наукові матеріали, прислужатися не можуть. Потреби культурної роботи серед кубанської людности, що впливають з особливих умов життя пореволюційного часу, викликали потребу українізації, а звідси потребу описати кубанську говірку. Це, мабуть, і спонукало М. Садиленка дати не монографію якоїсь говірки або мовного з'явища в кубанській говірці, а роботу загальнішого характеру, синтетичну, маючи на оці потреби не так наукового, як громадського значіння. Але в нас тепер дуже гостро відчувається брак і потреба висвітлити методичний бік діалектологічного досліджування. Бо-ж від цього великою мірою залежить і науковість наших дослідів і поступ нашої науки. Питання лінгвістичної географії або питання соціальної діалектології в українській науці назрівають і треба сподіватися, що ці питання в недалекому майбутньому не будуть самою проблемою в українській науці, а що їх зможемо ми порозв'язувати¹⁾.

¹⁾ Про це докладно казав проф. М. К. Грунський у своєму семінарі (рецензія — одна з робіт семінару).

З тих міркувань, що тепер прокидається інтерес до діалектологічного досліджування української мовної території серед робітників віддалених від культурного центру та серед робітників у царині діалектології початковців, а діалектологія особливо великої ваги й значіння набуває тим, що проливає багато світла на історичне мовознавство, на нашу думку, треба загострити нашу увагу на тих помилках (своєчасно висвітливши їх), які трапляються у працях з діалектології через хибний методичний підхід до цієї справи, щоб застерегти від таких помилок інших дослідників. Маючи це на оці, ми, рецензуючи роботу М. Садиленка, зупинимося головню на моментах її негативних.

Робота Садиленкова має такі розділи: Место кубанского говора среди других (17), фонетические особенности (18), словарный состав (21), архаизмы (23), народные обороты и выражения (27).

Свою увагу ми головню зупинимо на двох перших розділах, бо дальші розділи з причин, за які ми скажемо нижче, мають меншу вагу.

Уже самий заголовок розвідки «Устойчивость кубанского языка» промовляє за те, що автор, не маючи під руками мовних даних за всі говірки кубанського говору, взяв на себе надсильну роботу. З розвідки важко зрозуміти, чи автор поклав собі за завдання описати кубанську говірку в теперішньому її стані, чи показати й її еволюцію. Але в роботі нема ні першого ні останнього. Описуючи кубанську говірку, автор обминув такі питання як територію даної говірки, кількість людности, та ані слівцем не згадав про інші народності, які живуть серед української людности. На нашу думку, в першій роботі про кубанську говірку, описуючи її, автор повинен був показати, які народи, в яких містинах Кубани і якою мірою спілкують з українською людністю. Бо-ж соціально-економічні взаємовідносини протягом віків у різних народів позначаються й на їхній мові, це призводить иноді до ґрунтовних змін у мові. І такі дані для науки мають не аби-яку вагу, їх обминати не слід. У характері авторового викладу позначається, ми-б сказали, трохи авторитетний тон, занадто сміливо подані твердження. Отож, напр., у першому розділі автор, кажучи за місце, яке займає кубанська говірка серед інших, каже: «Изучение современного языка кубанцев и исследование языка писателей-кубанцев... дает возможность с полной точностью установить, что кубанский язык относится к той части украинского языка, которая в современной науке носит название «юго-восточного наречия украинского языка»... В современном кубанском говоре нет ни одной из тех фонетических особенностей, которые характерны для северного и юго-западного наречий украинского языка, и, наоборот, есть все явления, которые имеются в наречии юго-восточном» (підкр. наше) 17 — 18. Отже поведуться запитання: де й коли на Кубані переводжувано дослід? хто і якою мірою досліджував народню говірку кубанців? На якій підставі автор дає твердження? Ні південно-західні, ні південно-східні, ні північні українські говірки достатньою мірою ще не досліджено. Ще в гіршому стані досліджування кубанської говірки (ми-ж досі не маємо жадної путящої публікації за кубанську говірку). Сама класифікація українських говірок на три групи — умовна та й сумнів маємо, щр навряд чи можна буде покласифікувати українські говірки на три групи на підставі даних за новітніми методами діалектологічного досліджування. Чи-ж можна робити такі твердження, які робить М. Садиленко? Це просто порожні фрази і аж ніяк не можна їх уважати за довідні. Ілюструємо спосіб авторової аргументації: «вместо форм встречающихся в северном наречии: коунь, міуд в кубанском языке встречаются только кінь, мед; вместо буре, зоре, горячий — буря, зоря, горячий; вместо: на земли, на печи, на кони, кубанцы говорят: на печі, на землі, на коні; вместо форм дат. п. на у, формы с окончанием на -ові, -еві; вместо: запретти, память — запрятти, пам'ять; вместо: людей, свиный, очий — людей, свиней, очей»² Совершенно чужды кубанскому говору формы: буду ходив, я ся бою, ти ся впив, ходивем, ходивесь. Формы житте, щасте, весілле, безлюдде заменяются формами: життя, щастя, весілля» (18). Як бачимо з поданого, автор,

підпираючи свої твердження недокументованими фактами, без потреби виходить не від форм кубанської говірки, а від форм північної, або південно-західної групи українських говірок, до того-ж не зазначає, з яких джерел бере свої факти, і передає їх неточною транскрипцією. Напр. житте, щасте, безлюдде. В російському тексті приклади автор подає українською абеткою, але в якому значінні у слові «житте» т. ин. под. сл. ужито кінцевого знака *e* — невідомо.

В розділі фонетики (18—21) автор відзначає лиш кілька таких рис: 1) форму інфініт. «кубанцы употребляют только на -ть: ходить, возить, носить»; 2) форма першої особи од дієсл. теперіш. часу: возю, ходю, носю; 3) ненаголошене *o* переходить в *у* в позиції перед наступним *у*: кужух, учкур; 4) *и* замість «е» і «і» іграшки, илли, интерес, иржа, индик, истина; 5) в дав. і місц. відм. ж. р. прикметників і займенників зникає й: «в ці станиці»; 6) м'яка вимова *с*, *н*, *р*, особливо в сполученнях *ск*, *рк*, *нч*: пускать, очкурь, скінъчив; 7) послідовніше, ніж у південно-східному «наречии» пом'якшені *ч*, *щ*; 8) окремі неоправні форми: тремтав, вкоротах, хававсь. Цим вичерпується розділ фонетики. Підсумовуючи вищеведене, треба відзначити, що автор не вживає більше-менше наукової транскрипції не тільки для тих мовних фактів, які бере з невідомих нам джерел (їх автор не зазначає), але так само і для тих фактів, які автор застосовує до кубанської говірки. Ми вважаємо, що автор застосовує мовні факти до кубанської говірки, бо не маємо жадних підстав гадати, що автор їх сконстатував у кубанській говірці з таких причин: автор нічого не каже про те, чи він досліджував кубанську говірку сам, чи спирається на якісь інші джерела. Коли-б автор досліджував кубанську говірку сам, то він повинен-би був зазначити, коли, в яких станицях, над якими об'єктами і в якій мірі переведено дослід. Коли-ж автор спирається на якісь невідомі джерела, то повинен-би був зазначити, які саме, відзначити їх наукову вартість, оскільки вони певні і як автор їх використав. На словах (які автор подає, як приклади мовних фактів кубанської говірки і яких занадто мало) не позначено наголосу, жадного факту його прикладів не документовано, нарешті, у поданих прикладах не дотримано послідовності. Напр.: коли треба авторові довести перехід ненаголошеного *o* < *у* в позиції перед наступним *у* автор подає *у чкур* (19), коли-ж треба показати, що *ч* і *р* палаталізуються, автор дає *очькурь* (20). Кінець-кінцем невідомо, яку форму, гадає автор, треба вважати за кубанську. Але найбільший неприпустимий огріх, що дуже знецінює наукову вартість цієї праці, є те, що автор мовні факти узагальнює. Через це інші дослідники не зможуть науково використати ті факти, що автор подав у своїй праці. Нарешті, відзначимо, що автор використовує дані мови письменників-кубанців (напр. з творів Я. Кухаренка: «Чорноморський побит» і ин., В. Мови: «Старе гніздо й молоді птахи»), як дані розмовної мови кубанців. Дані мови письменників недоцільно застосовувати в діалектології хоч-би вже й тому, що твір письменника з діалектичними рисами важко пристосувати до якоїсь говірки, а узагальнювати діалектичні риси на ширшу територію — річ неприпустима. Та й не заховуються у творах письменника діалектичні риси його говірки цілком. Діалектичних рис, що могли поветати на ґрунті кубанської говірки, автор не відзначає.

У третьому розділі «словарный состав» автор каже, що «Со стороны же словарного состава кубанский язык представляет еще более интересную картину», але це — лірика. Правду кажучи, автор розглядає 23 слова, взяті з творів Я. Кухаренка та В. Мови. В останніх двох розділах так само за предмет авторового розгляду є слова та вислови взяті з творів цих письменників.

Роблячи висновок із сказаного, треба все-ж відзначити, що робота М. Садиленка, хоч вищеведені огріхи знецінюють її наукову вартість, з боку громадського, — завдовольняючи потреби практичного життя (а треба взяти на увагу, що ця праця взагалі є перша розвідка, присвячена кубанській говірці), — безперечно має свою вагу

та значіння: через свої огріхи та позитивні прикмети вона стане за стимул для інших дослідників кубанської говірки.

У цьому-ж збірнику ст. 28 — 37 вміщено другу працю з кубанської говірки В. Ф. Чистякова. Описання говора станиці Пашковської (К диалектологии украинского языка). Автор описує тільки фонетику, трохи замало подає прикладів та щеода, що не наводить фонетичним письмом хоч уривків розмови. А втім, працю виконано більше-менше науково.

Василь Парасунько.

О. Курило. *Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів.* (Київ 1928).

Поява великої й солідної студії шановної авторки чимало важить як для згаданого процесу, так і для цілої української діалектології; це зворотний пункт у всіх дотеперішніх поясненнях; тут трактується проблему всебічно і самостійно-оригінально. Береться між иншим під увагу таку важливу точку як низхідний-висхідний напрям наголосу на складах захоплених процесом зміни звуків, що в тих складах знаходяться.

Шлях цей і метода досліду дуже надійні, вони вже й навели деяких західно-європейських лінгвістів на пояснення або й розв'язання багатьох цікавих мовних з'явищ.

У «Спробі» подано нову гіпотезу. Щоб гіпотеза ще другого (недифтонгічного) процесу зміну о, е (в і та інші монофтонгічні рефлексі) мала ймовірні підстави, треба довести, що:

- 1) на даному діалектичному обширі не було (історично) й немає слідів дифтонгізації;
- 2) недифтонгічний процес аналогічної зміни е можливий та існує (чи історично задокументований) бодай в одній ще (слов'янській) мові;
- 3) були умови, що перешкодили дифтонгізації (зазначити ці умови й пояснити їх).

На першу точку — а головнo-ж на першу частину її — не може бути повної, вичерпливої відповіді, тому що в історичних пам'ятках годі шукати позначення спеціальних дифтонгічних нюансів. Але сьогочасний діалектичний матеріал нічим на дифтонгізацію не вказує.

Друга точка знаходить вже собі задовольшу відповідь, а на третій (можна-б сказати для гіпотези: найважливішій) базується мало не вся довідна процедура праці. Відзначаю важливіші — на мою думку — моменти; О. Курило зв'язує (недифтонгічний) процес зміни о, е в нових закритих складах на півдні:

- 1) з рівномірним розподілом менш інтенсивної сили наголошених складів (стор. 34),
- 2) з браком (недостачею) лямбівеларизації консонантів перед о (стор. 36),
- 3) з підсиленням артикуляційної енергії складу і зокрема попереднього консонанту перед втраченими піввокалями (шляхом звуження давніх о, е перед складами з слабкими піввокалями (стор. 48),
- 4) з тенденцією вокальної асиміляції (стор. 72) (підо впливом тюркським або фінсько-угорським) та з впливом пал'яталізованих консонантів на попередні вокалі.

Ці (так-би мовити) аргументи, потверджені та багато зілюстровані зацитованими (джерельними), а так само тими, що авторка особисто перевірила, прикладами, реалізують гіпотезу і примушують її прийняти як одне з найкращих пояснннів, що їх дотепер давали вчені на це питання.

Окрім цього в «Спробі» по-новому висвітлено ще багато инших фонетичних і морфологічних явищ. З висвітленням, очевидячки, треба погодитися, бо наочність і переконлива довідна сила фактичного матеріалу не аби-яка.

Тепер декілька (менш важливих) зауважень що-до самогот ексту праці.

Перечитавши вступ я сказав собі: «вельми антеципаційна інтродукція»...

«...вказують на дві українські звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями... творять дві різні бази для двох різних процесів зміни *o, e* в нових закритих складах» (стор. 2).

«...зівставивши ті загальні мовні явища... я даю ту базу, на якій виросла названа зміна, як неминучий результат збігу певних мовних тенденцій» (стор. 2)

«...нижче описані мовні тенденції... вказують, що процес переходу *o, e* в *i* не мав у південних українських діалектах стадій дифтонгічності» (стор. 7) і т. д.

Щоб воно не скидалося на попередження читача (трошки забагато сказано про тенденції, перед тим як розпочато зазначати їх та пояснювати), не пошкодило було-б висловитися коротше або ще поширити і дати в епілог.

Стор. 25: *serdop' / iuni* (мабуть: *serdop' / iuni*) це не «середопілля», як пояснено в дужках, а: *серед-о-нів-дня*, тоб-то «в полудне» і стор. 25: якщо *horn / eć* має означати «горінець», тоді чого-ж нема *doŭn / eć*, тільки подано: *doŭn / yć*?

Можна сумніватися що-до поданих у Я. Янова прикладів на втрату визвукowości зв'язності консантів у словах: *dyerhuk < dyerhug* (?БК), *swyrbyus* (?БК), бо тут зв'язних визвуків мабуть і не було ...дернюк — деренюк — дереняк, як тернюк — теренюк — тер(е)няк, вишняк і т. д., а так само-ж хіба не *свербиуз*! (Стор. 38).

Менш важливе (на мою думку), як об'єкт сам характеризує свою вимову; він може цілком не мати фонетичного вишколення. Йому може бракувати тонкого слуху на всі найдрібніші відтінки тих фонем, що він артикулює, та й кінець-кінцем це-ж не легка річ робити над самим собою спостереження (обсервацію). А шановна авторка часто наводять у своїй праці такі суб'єктивно-індивідуальні окреслення (*quasi* дефініції) своїх об'єктів.

Б. Кобилянський.

Є. Тимченко: *Курс історії українського мови*, Київ 1927.

На мою рецензію («Зап.» т. XV) проф. Є. Тимченко подав свої зауваження («Україна», 1928, 3, стор. 133). Зазначені в моїй рецензії огріхи книги Є. Тимченка він зве «прикрі недогляди, для недилетанта очевидні». Тільки-ж коли Є. Тимченко вимагає, щоб рецензент здогадався, що, друкуючи «інтонація акутова», він, Є. Тимченко, мав на думці «циркумфлексову» інтонацію, то, може, й «недилетанти» визнають, що це вже занадто. Та боюся, що проф. Тимченкові доведеться за недогляди вважати й усі аргументи, що ними він хоче збити мої закиди.

От, коли йому закидається, що родовий множини не міг споводувати зміни звука в усій парадигмі, він посилається на «Очеркъ...» Шахматова § 382, прим., де вплив виводиться від форм назовного, знахідного та родового множини, тоб-то, де ми маємо концепцію явища цілком одмінну: закритості складу не надається переважної ролі.

Коли проф. Тимченкові закидається, що нема підстав визнавати подовження довгих голосних перед редукованими, він посилається знов на Шахматова (§ 163), не доглядавши, що там ідеться про вплив наголошених редукованих, — окреме положення, що про нього я очевидячки знаю не гірше за проф. Тимченка (в тому й він міг-би перекопатися хоча-б з тих моїх робіт, які він згадує), що, дійсно, становить надто елементарний факт, встановлений далеко раніш од книги Шахматова.

Не доглядає Є. Тимченко й того, що дивно виходить — рекомендувати моїй увазі книгу Гірта, якого тезу як-раз і збиває згадана від мене рецензія (Buga, Kalba ir senovė, стор. 219 — 220). Окрім цього зауважу, що теза, якої Є. Тимченко авторитетно ре-

комендує мені додержуватись («ніяково доводити...», що *е* треба розуміти, як Гірт...»), вже здавна далеко не всім здавалася вірною (пор. хоча-б з давньої літератури Pedersen, KZ XXXVIII, 1902, § 109); а тепер, окрім тих учених, що вже в рецензії їх згадано, van Wijk знову довів її необгрунтованість («Zur Reduktion von *o* und *e* in Slavischen», Archiv für sl. Ph., стор. 117—121). Що-до моєї вказівки на північно-рус. багат-, то, може, й «недилетант» зрозуміє, що ця вказівка повинна довести справжню хронологію постання форми: проблема її не специфічно українська.

Користуюся з нагоди зазначити, що р у ч е й к а, то-що, тепер виводжу я з діалектичного н ь к (проф. Тимченко про цей пункт не згадує).

Емоційних моментів відповіді, до яких сама моя рецензія привід дати не могла, дозволю собі не зачіпати.

Проф. Леонид Булаховський.

Додаток до замітки проф. Л. Булаховського.

Я не вважав був за доцільне писати яку-небудь відповідь на ті завваження, котрі побіжно зробив проф. Тимченко про «кривосуди двох рецензентів — Груньського і Булаховського». Але, може, рацію має проф. Булаховський, коли не хоче і тут залишити без потрібних поправок ті декілька рядків, які написав проф. Тимченко. Справді, ті рядки дуже характерні з різних боків, — і ті з них, що присвячені моїм «кривосудам», а також і мені особисто, я наведу тут цілком: вони і сами про себе будуть аж надто красномовно говорити, та й я про них казатиму далі.

«Очевидно, полемізувати з ними (себ-то з нами: «Груньським та Булаховським». М. Г.) — зайва річ: ніяково доводити, напр. Груньському такі науково-елементарні правди, що «язык» — одно, а «мова» — друге, що зміни фонетичні можуть бути нерегулярні і ненормальні (див. Roudet, *Eléments de phonétique générale* § 162 — 67), що без терміну «фонетичний закон» можна обійтись, що термін «аглотинація» — уживаний і в фонетиці (див. Roudet, с. 332), що слово зіво не штучне (див. Чуб. Труды I, 85), що не вільно судити про українську графіку XVII віку, не познайомившись з нею хоч-би в Комісії Історичного Словника і т. д. (про інші питання і різницю між поглядами науки і Груньського див. рецензію пр. С. Кульбакина на його «Лекції по церк.-сл. языку» Русск. Филол. Вѣстн. 1910, № 1 і 1911 № 1)... Апломб рецензентів не затушує від читача правдивої вартості і характеру їх рецензій». — Розгляньмо-ж ці Тимченкові уваги.

1) Без усякої «ніяковости» можу завважити Є. Тимченкові, що для мене не існує «елементарних правд», а є тільки одна правда, і ця правда — правда без лапок — мені говорить, що в українській мові досі слово «мова» вживається у значінні терміна «язык» і «мова». Коли дехто, йдучи за іншими слов'янськими мовами, починає і в українській мові розрізняти ці слова, то причому тут оці «елементарні правди»? І для чого починати оборону своєї книжки неправильними закидами тому, хто писав рецензію?

2) Я не погоджувався з тим, що фонетичні зміни бувають нерегулярні та ненормальні, і потверджував свою думку, то хіба-ж можна збити її тільки посилаючись на автора, який, очевидячки, для проф. Є. Т. є авторитет і не є такий авторитет для інших? Треба було ввійти в суть мовного явища. У рецензії я вже звертав увагу, наскільки тут — з одним Руде — вузький горизонт у проф. Є. Тимченка.

3) Що без терміну «фонетичний закон» можна обійтись, це так. Але-ж не про те йшла мова, а про те, щоб логічно та ясно висловлювати свої думки.

4) Я не заперечу проти аглотинації в фонетиці, — цілком навпаки. Я тільки говорив, що Є. Тимченко розуміє її не так, як розуміє наука-мовознавство, — що він її розуміє неправильно.

5) Хоч і посилається на Чубинського Є. Тимченко що-до слова «зіво», але не все-ж можна брати з текстів у Чубинського безоглядно. Треба мати на увазі характер деяких текстів — і частково, в даному разі, текст надрукований у Чубинського (I, 85) — не з осо-

бливо «чистих» (Це запис Шишацького-Ілліча, відомого фальшивника дум і псевдоархаїчних слів; недурно-ж Грінченко одмовився внести форму «зіво» в свій словник I, 152). І вживане в книжці Є. Тимченка «зіво» поруч з іншими — «ритмо» і т. д. — залишаються штучними¹⁾. Взагалі не можна переконувати некритичними посиланнями. Це спосіб, очевидно, для великих «недилетантів».

6) Оцей пункт вже щось занадто несподіваний. Мені радить Є. Тимченко, для ознайомлення з українською графікою звернутися хоча-б до «Комісії Історичного Словника». Дуже вдячний за пораду, але якось не почуваю потреби, і коли-б мав таку потребу, то думаю, що до згаданої Комісії не звернувся-б, а знайшов-би значно кращі засоби.. Але чому така порада? Я-ж нічого не писав у рецензії про українську графіку, я ніяких закидів Є. Тимченкові тут не робив, я писав тільки, що Є. Тимченко не знає графіки старослов'янських пам'яток, — це-ж інша річ! І я навів цілу низку фактичних даних, які ясно показували незнання тут Є. Тимченка. А що-до української графіки, то тепер можу тут подати, що на засіданнях харківської науково-дослідчої катедри один з членів цієї катедри проф. Німчинов-зазначав, що в книжці Є. Тимченка є помилки проти української графіки. (Отже, значить, робота в «Комісії Історичного Словника» не допомогла проф. Є. Тимченкові).

7) Останній пункт завважень проф. Є. Тимченка особливо робить якесь чудне вражіння. 22 роки тому були надруковані мої лекції старослов'янської мови (це був передрук з студ. видання 1904 р. — отже значить мало не 24 роки). На ці «Лекції» проф. Кульбакін написав докладну рецензію. На рецензію тую я^в написав відповідь. На мою відповідь написав свою відповідь проф. Кульбакін. Виникла ціла полеміка молодих вчених (обидва ми тоді були молоді). Чому тепер в особі проф. Кульбакина була «наука», а в моїй особі не була «наука» — то вже відомо тільки проф. Є. Тимченкові. Я-ж думаю, що помилки були тоді і в мене і у проф. Кульбакина. Між іншим: новіші наукові течії вже potwierдили дещо з того, що я провадив у своїх лекціях, і коли-б Є. Тимченко стежив за новими дослідями в галузі слов'янознавства — він знав-би це. Але взагалі — для чого все це? Яке значіння все це має для суті книжки самого Є. Тимченка?

У своїй рецензії на книжку проф. Тимченка я висунув цілу низку критичних завважень, potwierдивши їх фактичним матеріалом, — критичних завважень, які яскраво показували, наскільки слабою вийшла книжка Є. Тимченка, скільки там було великих помилок. На кінці рецензії, в примітці, я дав цілу низку своїх загальних завважень, які я зробив на підставі тої доповідної рецензії проф. Булаховського, що я чув на засіданні дослідчої катедри. Тепер доповідь проф. Булаховського вже вийшла друком, і я думаю, хто прочитає тую надруковану доповідь проф. Булаховського, той погодиться, що мої висновки відповідають суті тієї статті. Цілу низку тяжких закидів поставив я перед проф. Тимченком, — я казав про те, що він не знає багатьох новіших дослідів, що використовує він наукову літературу не так як треба, що він робить велику помилку що-до різних пам'яток, і т. д., і т. д. До кожного з своїх філологічних «обвинувачень» я наводив фактичний матеріал. Цей матеріал наводився у мене без усякого «апломбу», — для цього матеріалу не потрібний був «апломб»: матеріал різав без «апломбу». Є. Тимченкові, коли-б він міг, треба було-б відповісти, спростовуючи всі ті напади, які я поробив, або не треба було нічого відповідати. Він моїх завважень не зміг спростувати, вони залишилися в силі.

Проф. М. Грунський.

¹⁾ Б. Ткаченко з харківської Науково-дослідчої катедри мовознавства, торкнувшись «інтенсивного словотворення в українській літературній мові» («Шлях Освіти» 1926, № 8—9, ст. 269), каже: «Воно набирало подеколи хворобливих навіть форм, межуючи з якоюсь словотворчою вакханалією. До явищ такого порядку з великим жалем мусимо зачислити, наприклад, вельми інтересну й навчальну, але zarazом надзвичайно експромтну мову перекладів проф. Тимченка».

3 приводу відповіді проф. Бузука на рецензію про його книгу: «Нарис історії української мови» (1928)

У своїй відповіді на нашу рецензію проф. Бузук (див. Записки, кн. XIX, ст. 353 і д.) зупиняється далеко не на всіх наших увагах, а тільки на дуже незначній частині їх (і то здебільша на дрібних, другорядних). Бо переважна частина наших уваг — це фактичні спростовання й доповнення, проти яких і важко будь-що сказати. Через те то й проф. Бузук волів на них не відповідати, а просто збути їх запевненням, що це (1/5 цілої рецензії за підрахунком проф. Бузука!) — необґрунтовані заяви. Я не стану збивати цієї голословної Бузукової кваліфікації, бо тоді доведлось-би повторити мало не всю рецензію; а зупинюся тільки на його «спростованнях», бо вони або поглиблюють деякі авторові помилки з «Нарису», або виявляють досить примітивний спосіб збивати чужі закиди.

Чимало місця присвячує проф. Бузук, щоб на прикладі українсько-білоруської межі довести «переходовість говорів». Для чого це авторові потрібно було, невідомо¹⁾, — адже факт, що межі окремих мовних з'явищ сливе ніколи не збігаються, загально-прийнята істина в сьогочасному мовознавстві, як це підкреслює J. Vendryes: «un fait établi aujourd'hui que les particularités linguistiques n'ont jamais une aire géographique unique, ou en d'autres termes — que les lignes d'isoglosses ne coïncident pas avec les unes des autres»²⁾. Правда, із цього факту ніхто нині не робить таких висновків, до яких дійшов у своїй відповіді проф. Бузук. Виходячи із того факту, що поміж слов'янськими мовами нема виразних меж, проф. Бузук (стор. 356) приходить до висновку, що взагалі «слов'янські діалекти [навіть не мови!] становлять море перехідних говірок»³⁾. Насправжж-ж становище далеко не таке трагічне. Річ у тому, що, хоч діалект і не має «виразних меж», проте-ж ця невиразність меж зовсім не позбавляє реальності саме поняття діалекту (чи мови). Я знову дозволю собі зачитувати слова акад. Мейє (може й його слова для проф. Бузука здадуться не такою вже «необґрунтованою заявою», як «початкуючого Дем'янчука»): «La notion de dialecte naturel n'a donc pas la même rigueur que celle des isoglosses qui limitent un groupe de localités pour un fait déterminé; le dialecte n'est pas limité par une ligne, mais par une série de lignes distinctes les unes des autres»⁴⁾. Mais, pour être un peu flottante, la notion n'en est pas moins réelle»⁵⁾. Виходить, що, хоч «виразних меж» між окремими слов'янськими мовами й нема, проте-ж окремі слов'янські мови існують реально (не становлячи отого безберегового моря, яке уявляється проф. Бузукові). Існують вони реально не тільки в тому розумінні, яке їм надає проф. Бузук. Він-бо на наш запит, висловлений у рецензії⁶⁾, відповідає отакою тирадою: «Ось точніше так само запитую й я своїх студентів, а так само своїх читачів... Відповідь на це питання для мене дуже ясна» (стор. 356). Може ця відповідь й справді «дуже ясна» — біда тільки в тому, що вона абсолютно не правдива. «Кажучи про оді мови... ми — пише далі проф. Бузук — безперечно маємо на увазі літературні слов'янські мови». Ні! Коли ми говоримо про мову «чеську»,

¹⁾ Коли це — на те, щоб у переходовості говорів переконати тов. Дем'янчука, який ніби «вірять... в існування виразних меж поміж слов'янськими мовами», то дивно, звідкіля це і який чиню проф. Бузук довідався про таку мою «віру».

²⁾ J. Vendryes, Le langage. Paris, 1921 (стор. 289). Пор. також у Мейє: «A prendre les choses à la rigueur, il n'y a donc, dans le cas idéal considéré, que des limites particulières de faits linguistiques; il n'y a pas de limites de dialectes, car les lignes des divers faits se croisent, et ne coïncident jamais que par accident» — A. Meillet, Les dialectes indo-européens. Paris, 1922 (стор. 3).

³⁾ Коли-б проф. Бузук хотів бути логічно послідовний до кінця, то він не говорив-би про «море перехідних говірок», а хіба про «море окремих ізоглос» (чи може проф. Бузук вірить, що поміж окремими говірками, у протилежність до діалектів, є уже виразні межі?!).

⁴⁾ До цих слів акад. Мейє відсилаю я проф. Бузука в відповідь на його запит (звернений до мене і до Ве. Ганцова), по якій саме ізоглосі провести білорусько-українську межу. ⁵⁾ Op. cit., стор. 4.

⁶⁾ А врешті, і сам проф. Бузук, коли він говорить про мову «українську», «сербську», «чеську», то-що, хіба не приймає певної класифікації говірок?! — стор. 233, ур. 1.

«сербську», «українську», то-що, ми безперечно маємо на увазі не тільки літературну мову. На дальшому міркуванні проф. Бузука про ролі літературної мови на утворення й визначення окремих мов я й не зупиняюся, бо це чистісіньке теоретичне фантазування, од якого не залишається нічогосінько, коли на нього глянути при світлі фактичних даних. Жаль тільки, коли одною своєю «дуже ясною відповідь» проф. Бузук має не тільки для себе, а подає її й студентам.

Безпідставна цілком і оригінальна авторова теорія про якесь виключне становище слов'янських мов серед інших індо-європейських. «Чи не занадто вже велику сміливість виявляє рецензент, — дивується проф. Бузук (стор. 356), — гадаючи, що я не визнаю класифікації інших мов?». Я готов повинитися перед автором за цю надмірну свою сміливість; хай тільки оправданням мені буде те, що такої сміливості допустився я, припускаючи, що і проф. Бузук визнає якийсь закон логічної послідовності. Не припускав бо я, що на його думку «питання про класифікацію слов'янських діалектів не треба плутати з питанням про розподіл інших індо-європейських мов». Твердження безперечно «оригінальне»; мені, принаймні, — признаюся щиро — не доводилося досі чути чогось подібного. Але ще «оригінальніша» його аргументація. Слов'янським бо мовам протиставить проф. Бузук інші індо-європейські мови, як «діалекти, що давно відірвалися один від одного», а при класифікації таких діалектів можна, на його думку, притримуватись уже теорії дерева¹⁾. Поминаючи мовчки невизначеність отого «давно»²⁾, треба підкреслити, що немає жаднісіньких підстав припускати, що діалекти, які, крім слов'янських, давно відірвалися один від одного і тепер уже дуже відрізняються, а слов'янські діалекти, які так само дуже відрізнялися вже «давно», а не перебували тоді в таких взаємних відносинах, у яких перебувають слов'янські мови тепер. А вже-ж проф. Бузукові може й відомо, що генетична класифікація базується не на теперішньому взаємовідношенню цих діалектів, а саме на тому їх взаємовідношенню, яке було «давно». Зрештою, проф. Бузук гадає, що навіть походження таких діалектів добре з'ясовує теорія дерева. Чому — цього він не пояснює. Може проф. Бузук гадає, що на ґрунті індо-європейської правми межі окремих з'явищ збігалися одні з одними і поміж окремими діалектами виступали «виразні межі»? Але-ж проф. Бузук запевне знає, що саме-ж на відповідних фактах індо-європейських (а не яких інших) діалектів збудував свою теорію Йоган Шмідт³⁾. Чи може проф. Бузук уже сам змінив на це свій погляд і, поки ще вийшло перше видання, почав уже готувати друге видання своєї відповіді?

Далі⁴⁾ проф. Бузук губиться в домислах, з якої саме характерної риси волів-би В. Дем'янчук починати історію української мови. На всі його такі домисли можу тільки

¹⁾ Своєрідним способом боронить проф. Бузук свого погляду на Шляйхерову теорію; він і тепер запевнює, що вона «в кожному разі на географію зовсім не звала — адже перші спроби лінгвістичної географії поки-що належать французьким та німецьким ученим, слов'янські-ж мовознавці (Ніч, Зеленін, Голанов) поки-що ізголювали лише окремі з'явища» (стор. 354). Оце протиставлення слов'янського мовознавства німецькому і французькому що-до розроблення лінгвістичної географії не стоїть у жадному логічному зв'язку з попередньою думкою. Очевидячки, це місце розуміти треба так, — що Шляйхерова теорія не звала на географію, бо взагалі лінгвістична географія розвилася пізніше. Але тоді цікаво було-б запитати в автора: ну, а Шмідтова теорія звертала увагу на географію? Коли ні, то чому-ж неуввагу до географії ставить автор у вини тільки Шляйхеровій теорії. А коли звертала, то невже вона з'явилася після отих перших спроб з лінгвістичної географії німецьких та французьких учених?

²⁾ Коли півтори тисячі років — це за термінологією проф. Бузука «не давно», то чи можна вважати, що якісь 3 — 4 тисячі це вже буде «давно»?

³⁾ Пор. прим. J. Vendryes, op. cit., стор. 291: «Il (тоб-то Joh. Schmidt) appuyait sa théorie sur l'étude des langues indo-européennes, où effectivement, pas plus que dans les langues romanes, les lignes d'isoglosse ne coïncident».

⁴⁾ Поминаю його міркування з приводу терміну «руські мови». Хоч його доводи досить таки наївні, проте-ж усякий має право вживати такої термінології, яка йому до вподоби (чому тільки проф. Бузук для послідовності не вживає «свідомо» терміну «малоруський»). Але-ж з'ясувати своє розуміння терміну «руські» треба було не тепер, а в самому «Нарисі», бо загальне розуміння цього терміну — це, очевидячки, визнає сам проф. Бузук — трохи инакше («руські мови» — ті, що розвилися із праруської).

повторити те, що сказав уже в рецензії: «одне якесь явище — це ще не є мова». Може проф. Бузук хоч тепер це собі усвідомить і: або погодиться з цим, або-ж поспитається довести протилежне.

Поминаю дрібніші заперечення проф. Бузука¹⁾, а зупинюся на його увагах що-до літературної мови. Наш закид з цього приводу пояснює проф. Бузук примхливістю рецензентів — усе, мовляв, якісь нові імення тобі назвуть, ніяк їм не догодиш. Звичайно, не знанням нових іменнів похизуватись мав я на думці, називаючи Куліша і Старицького (імення бо досить таки відомі і не нові!). Усякий, що хоч трохи знайомий з українським письменством, добре відчуває, що питома вага названих в автора Федьковича, Свидницького, Бордуляка та й навіть «геніального майстра українського слова» Коцюбинського в розвитку української літературної мови далеко не дорівнює питоμій вазі Куліша. Єсть бо імення, і імення. Не хоче тільки цього зрозуміти проф. Бузук. Досить своєрідно боронить він далі свою оцінку Франкової мови. У своєму «Нарисі» проф. Бузук запевняв, що із чотирьох названих у нього письменників (Федькович, Свидницький, Бордуляк, Франко) «особливо рясніє на діалектичні риси мова Франка». А наш закид, що про це очевидно судить він на підставі тільки дуже позверховного знайомства з даними письменниками, бо-ж «Франко із тодішніх галицьких письменників найбільше дбав за наближення до наддніпрянської літературної мови», — намагається одпарувати цитатою із М. Зерова, що «мова раннього Франка страждає на численні діалектизми». Тільки-ж ції слова М. Зерова жадною мірою не суперечать нашому твердженню (я-ж ніде не заперечував наявності діалектизмів у мові Франка, тим паче раннього), так само як нічим вони не підтримують погляду проф. Бузука. Ба навіть, як-би проф. Бузук поспробував був проглянути згадану статтю Зерова трохи далі, то зразу на наступній таки сторінці був-би знайшов цілковите підтвердження нашому закидові. «Але де далі,— пише Зеров (стор. XI) — мова Франкова все більш очищається, наближаючись до мови України Російської. Шлях її від Дністра на Дніпро, з Заходу на Схід». Пізніші Франкові твори «з погляду мови далеко чистіші... як твори молодомузців Карманського, Пачовського, Чарнецького» (тоб-то навіть не сучасників, а наступників Франкових). Та це все не заваджає проф. Бузукові наш цей закид кваліфікувати як «легковажний».

Такий самий безпідставний, на авторову думку, наш закид з приводу статті фан-Вайка. Що проф. Бузук уважно простудіював фан-Вайкову статтю, доводить ніби той факт (який я замовчав — не знаю для чого я мав його згадувати?) — запевняє проф. Бузук —, що фан-Вайк покликається в ній на давнішу статтю проф. Бузука. Хай мені дарує проф. Бузук, але «чисто логічний момент» дозволяє з цього факту зробити тільки один висновок — що фан-Вайк простудіював ту давнішу Бузукову статтю (на яку покликається) — і тільки. А що-до авторового твердження, що й тепер він гадає, ніби фан-Вайк показав хибність обох класифікацій, то це — намагання довести, що біле — не біле, а чорне.

¹⁾ Суті нашої уваги про дреговичів (уваги, до-речі, надто дрібної, вміщеної не в тексті навіть нашої рецензії, а в примітці,— як узагалі більшість тих, на які відповідає проф. Бузук) проф. Бузук не зрозумів — адже ми тільки висловлювали своє здивування, що проф. Бузук визнає, за проф. Пархоменком, три групи, а говорить фактично про чотири. Що-ж до суті його відповіді, висловленої безтурботною заявою: «А чому-б і не про чотири?» (стор. 358) — то найкраще відіслати його до замітки з цього приводу самого автора теорії — див. Записки, кн. XVIII, стор. 333.

І в відповіді проф. Бузук не з'ясовує, чому він покликається на журн. «Малая Русь». А що-до Погодіна та Максимовича, то все таки не варто плутати поняття «освіти» з поняттям «фаху» — в історію української науки Максимович увійшов таки не як ботаник, а як філолог. Що-ж до лінгвістичної невідповідності його, то проф. Бузук міг у тій таки Ягічевій Історії Славянської Філології прочитати, що його дискусія з Погодіном не дала результатів не через його невідповідність, а «об'являється преждевременностью поднятых вопросов, для удовлетворительного отвѣта на которые тогда еще не существовало необходимых предварительных исследований» (стор. 492).

Фан-Вайк у згаданій статті доводить правильність і тріалістичної і дуалістичної класифікації, ба навіть подає свій проєкт класифікації на дві групи. (Наскільки ці доводи переконують проф. Бузука, це вже цілком инша річ).

Що-до теорії про «сербо-хорватський клин», то в своїй рецензії я вказував тільки на те, що немає жадної необхідности для пояснення українсько-сербських подібностей приймати теорію «клина». Бо, по-перше, не всі подібності мусять пояснюватися географічним сусідством, а по-друге, як це вказано в рецензії, навіть приймати географічне сусідство можна любісінько без теорії «клина», як це між иншим дозволяє концепція самого навіть проф. Бузука.

Кумедність поєднання Востокова з купцем Савінковим не зменшується від того, що це поєднання маємо і в проф. Дурново.

Що-до нашої уваги з приводу системи викладу фонетики, то проф. Бузук сам визнає, що «систему українських звуків, що-правда, може й краще було-б вмістити в кінці фонетики, як підсумок процесів обох епох» (стор. 360). Як-би проф. Бузук ще визнав, що як відповідний пункт (просто для того, щоб виклад його не висів у повітрі) треба взяти хай і гіпотетичну «праслов'янську» звукову систему (чи хай собі проф. Бузук зве її своїм терміном «передісторична»), то й вийде, що проф. Бузук буде викладати історію української фонетики на один із тих двох способів, «що досі були знайомі Дем'янчуківі», і тоді може проф. Бузукові «рецензентова увага» здається не такою вже «зовсім недоречною».

Не по суті відповідає проф. Бузук на увагу з приводу східньо-південно-слов'янських ізоглос. По-перше, не в тому річ, чи потрібно проф. Бузукові, щоб дані ізоглоси збігалися з межами південного слов'янства, чи не потрібно, а в тому, що проф. Бузук не визначив географію цього з'явища (можна-б його таки словами заявити: Хіба вважає проф. Бузук на географію з'явищ...). Але-ж, зрештою, не в тому суть нашої уваги з приводу цих ізоглос. Ми в рецензії підкреслювали, що не можна фонетичні процеси зводити до таких загальних формул. Але проф. Бузук волів з цього приводу не відповідати, а почав для чогось розводитися про рефлекси *ъ* (адже теє *ъ* у нас подано не як аналогію до сх.-півд.-слов'янських ізоглос, як гадає проф. Бузук, а як приклад отакого недоречного зводження фонетичних з'явищ в загальні формули).

«*Sanctam simplicitatem*» виявляє проф. Бузук у питанні про перехід $g > h$ на словацькому ґрунті. У тексті свого «Нарису» він запевняв, що словацька мова зовсім не знає переходу $g > h$ — і на цьому факті будував свою теорію про чесько-українські взаємини. У примітці-ж спростовував це своє твердження, визнаючи, що в словацькій мові іноді трапляється $h < g$, а тепер готов навіть погодитись, що воно трапляється часто, а проте вважає, що його теорія, збудована на повній негації цього факту, «хоч-би як гіпотеза, не втрачає прав на своє дальше існування».

Не зважаючи на авторитет акад. Соболевського (та й ще декого, кого я шаную не менш від акад. Соболевського), я й тепер не погоджуюсь надавати написанню шеподаря те значіння, яке йому надає проф. Бузук (слідом за акад. Соболевським).

Безперечно, авторитет акад. Шахматова я ставлю дуже високо; проте-ж гадаю, не ялося навіть його авторитетом (чи будь-чийм) прикривати тую своєрідну «спритність», яку виявив проф. Бузук, відповідаючи на нашу увагу з приводу переходу $згн > зн$. У своєму «Нарисі» проф. Бузук запевняв, що цей перехід «можна з'ясовувати лише фрикативною вимовою *з*», а тепер, покликаючись на авторитет Шахматова (цитуючи навіть слова його), з уданою наївністю запитує: може рецензент не заперечуватиме, «що випад *з* у сполученні *згн* можна з'ясовувати фрикативною вимовою *з*». Чи може справді проф. Бузук не розуміє, що між його думкою і думкою Шахматова єсть таки «маленька» різниця?!

Що-до Архангельської євангелії, то й тепер я залишаюсь при своєму сумніві, бо фактичні дані, наведені рясніше в авторовій статті в XII кн. Записок, не підтримують,

а дуже підривають авторове тлумачення цих фактів¹⁾. А в чому саме добачив тут проф. Бузук мою «свідому неточність» (яка його «просто вражає»), я аж ніяк не второпаю — адже-ж я не тільки знаю, що на 57-ій стор. «Нарису» проф. Бузук наводить думку Шахматова, я про це ясно зазначую в своїй рецензії (в мене-ж написано: «Хоч автор сам наводить думку Шахматова»). А от авторів у його відповіді не завадило-б уточнити свої слова і не говорити просто про «пам'ятку, написану на самісінькому прикінці даного¹ сторіччя» та про «інші рукописи цього віку» (стор. 367), а докладніш сказати, що йдеться тут про Архангельську євангелію 1092 р. та про Святославів Збірник 1073 р. — все-таки цифри 92 і 73 точніші, ніж отее «самий кінець віку» та «рукописи цього віку».

Я проф. Бузукові нагадав учня ВИШу, не зрозумівши (як він гадає) з його викладу в чому штучність написання *скербь*. Виходить, — проф. Бузук і сам визнає, що учень ВИШу (тоб-то той, для кого написаний його «Нарис») не зможе цього зрозуміти — як-раз те, що я відзначив у своїй рецензії. А покликання на стислий виклад Шахматова — не до речі, бо в Шахматова виклад, хоч і стислий, проте і цілком зрозумілий.

А далі з приводу пояснення форм *вовка*, *торгу* проф. Бузук впадає навіть у трагічний тон. «Що далі, то гірше. У наступному абзаці рецензент виявляє невелику обізнаність із загально-відомими, елементарними речами... Але-ж навіть кожному слухачеві літерат-лінгвіст. відділу ІНО відомо...» З останнім реченням можна погодитися, зробивши дода-ток: — «слухачеві І.Н.О., в якому історію української мови викладає проф. Бузук». Бо, скажім, у курєі проф. Є. Тимченка (стор. 110 — 111, § 119) проф. Бузук знайде саме таке тлумачення цього з'явища, яке ми дали в своїй рецензії.

«Необґрунтованою заявою» здається проф. Бузукові наша увага про форми на *-ого*. Та замість голословної своєї кваліфікації хай-би був краще проф. Бузук поспитався довести, що Збірник 1073 року належить до пізніших пам'яток (проф. Бузук запевняв у «Нарисі», що форма на *-ого* трапляється тільки у пізніших пам'ятках). А його викрут, щоб ослабити вражіння від показаннів Свят. Збірника, просто дивний (Дем'янчук заперечує авторове твердження ніби тому, «бо бачите такі ф. наводить Розенфельд, а за ним К. Маєр». Не в Розенфельді і в Маєрі *єуть*, а в Свят. Збірнику 1073 р.) Голословне (та й неправдиве) твердження проф. Бузука, що «все таки ці форми пізніш поширилися у порівнянні, напр. з ф.ф. дав. на *-ому*» (стор. 364) — на підставі фактичних даних ми можемо говорити тільки про те, що в род. поруч із закінченням *-ого* довше трималися церк.-слов'янські форми на *-аго*.

Покликання проф. Бузука на декотрі білоруські говірки (з приводу впливу закінчення сер. р. *-а* на закінчення дав., ор. і місц. мн. чол. і сер. р.) мало-б тоді якусь довідну силу, коли-б проф. Бузук поспитався довести, що форми наз.-знах. мн. *вокны, словы* запанували раніш, ніж почали з'являтися форми на *-ам, -ами, -ах*.

З приводу нашої уваги що-до системи українських приголосних проф. Бузук обвинувачує мене в перекручуванні його слів. На це обвинувачення я дозволю собі навести відповідне місце з «Нарису» проф. Бузука і з нашої рецензії. Проф. Бузук у «Нарисі» пише: «Що-правда, *м* і *ш* зостаються [в українській мові] за в ж д и губними, *р* в українській мові середне-піднебінний звук, але в німецькій і французькій останній звук вимовляється з заднепіднебінною артикуляцією» (стор. 56). З приводу оцього речення я в рецензії написав: «Дивно читати, що, даючи систематичну таблицю українських приголосних,

¹⁾ Що-до двох крапок замість глухого, то в своїй статті автор не дав вичерпливої аналізи цього питання — він-же подає саме безліч таких написаннів отих двох крапок, де жадного глухого не було; що-до *ь*, то пояснення його як м'якого знака можна буде прийняти хіба тоді, як проф. Бузук поспитається з'ясувати не тільки ті написання, де йому хочеться бачити *ь* у ролі звичайного пом'якшення, а й такі написання, де цього проф. Бузукові не хочеться, прим. с[ы]нь.

автор до неї не вмістив декотрих звуків між иншим через те, що вони инакшої артикуляції в німецькій і французькій мові» (стор. 240). Хай сам читач судить, чи справді я «цілком не правдиво» переказав авторові слова.

Одне тільки спростовання в відповіді проф. Бузука слухне: — його слова про Остромирову євангелію не давали права говорити, що він зараховує її до українських пам'яток, як це, через недогляд, сказано у нас в примітці на стор. 238¹⁾.

Але дуже цікаво проф. Бузук «спростовує» наші закиди з приводу його оригінальної теорії про кінцівку *-mь* в III ос. одн. — закиди, які — бачте — «базуються на двох-трьох авторитетах, книжки яких рецензент і не простудіював саме як слід»²⁾. Задарма проф. Бузук надає мені такої чести, що то ніби я «вирішую», що «відмінність між тематичними і нетематичними дієсловами в даному пункті не могла з'явитись за праслов'янської доби», а що «це сталось у індо-європейській прамові». Насамперед одна мала «редакційна» увага: ніхто не стане говорити (як це робить проф. Бузук) про появу цієї відмінності в праслов'янській мові, можна-б хіба говорити про збереження тієї відмінності. Але фактичні дані не дають підстав і цього припускати. Бо-ж відмінність між тематичними і нетематичними дієсловами в закінченні III ос. одн. теп. часу зникла вже в індо-європейській прамові. Як-би проф. Бузук завдав був собі труду, пишучи свою відповідь, заглянути в загальний підручник Меїє (на який ми покликувалися), то він був-би побачив, що акад. Меїє підкреслює, що санскритська, готська, д.-руська (та може ще д.-ірл.) форми «s'accordent à indiquer que, à la 3-e personne du singulier primaire, la désinence serait la même dans le type thématique et dans le type athématique» і тільки грецька форма та литовська і д.-ірландська дають йому підставу припускати, що первісно тематичні дієслова відрізнялися від нетематичних і в закінченні III ос. одн.³⁾. А Бругман, і в своїй короткій граматиці і в своєму Grundriss'i зовсім навіть не згадує за будь-яку відмінність між тематичними і нетематичними дієсловами в формі III ос. одн.⁴⁾. Чи може проф. Бузука не переконують ці два авторитети?! А покликання проф. Бузука на акад. Фортунатова викликає в мене щире здивування. Бо-ж зацитована в відповіді проф. Бузука думка Фортунатова⁵⁾ жаднісінького не має відношення до цього питання. Адже-ж повинно бути відоме проф. Бузукові, що закінчення *-mь* не має нічого спільного із гіпотетичним Фортунатовським **tos* (бо-ж, теє *-mь*, як це визнають усі без винятку вчені, виходить до індо-європейського *-ti*).

Так сам не до-речи наводить проф. Бузук цитату з Праслав. грам. проф. Ільїнського з приводу форми *je*, адже ця форма аж нічогоісінько не свідчить в питанні про відмінність в закінченні III ос. між тематичними і нетематичними дієсловами.

¹⁾ Звичайно, від цього нічого не тратьте на сїлі наведені в нас у тексті фактичні дані із Остромирової єв-ії, бо і проф. Бузук у своїй відповіді визнає, що її дані важать там, «де йде мова про спільні особливості пам'яток так званої руської редакції» — адже-ж саме до таких особливостей і належить повноголосся.

²⁾ Але-ж бо й відповідь проф. Бузука базується не на чому, як на «авторитетах». А хто з нас цих «авторитетів» краще простудіював, то про це хай судить вдумливий читач сам.

³⁾ A. Meillet, Introduction. Paris 1924 (стор. 192).

⁴⁾ Karl Brugmann, Kurze Vergleichende Grammatik... Berlin-Leipzig, 1922 (стор. 590, § 775); Karl Brugmann, Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre... Zweite Bearbeitung. Strassburg, 1916 (стор. 610, § 520).

⁵⁾ А самої статті Фортунатова, хоч і кваліфікує її як «найкраще з усього, що ми маємо з приводу цього питання», проф. Бузук очевидно не читав. Бо, по-перше, не заперечив-би він тоді, що стаття акад. Фортунатова з приводу цього питання (вона бо з приводу зовсім иншого питання — в ній Фортунатов доводить, що д.-ц.-слов'янське закінчення III ос. *-mь* не могло повстати фонетично із *-mь* (<[≈]*-ti*), як це доводили Вондрак, Бернекер, Педерсен, а за ними приймав і Бругман, і обґрунтовує власну теорію про походження цього *-mь* із займенника **tos*). По-друге, проф. Бузук побачив-би, що й акад. Фортунатов визнає, що балт.-слов'янська прамова одержала із прамови індо-європейської закінчення *-ti* (> *mь*) однаково і для тематичних і для нетематичних дієслів — див. прим.

А його покликання на Ільїнського з приводу пояснення форм без закінчення *-ть* — може лиш здивувати; адже не до кого, а до Ільїнського відсилав я з цього приводу проф. Бузука в своїй рецензії. Так само нічогісінько в даній справі не доводить покликання на Селіщєва.

У примітці проф. Бузук запевняє, що «в пам'ятках ц.-слов. справа стоїть не зовсім так, як це здається рецензентові», там, мовляв, трапляються тільки поодинокі приклади форм без закінчення. Цілком з цим погоджуюся — адже-ж у своїй рецензії я говорив тільки про те, що ці форми «не чужі д.-ц.-слов'янським пам'ятникам»¹⁾; але-ж і тепер я підкреслюю (як підкреслював у рецензії), що так само ці форми засвідчені тільки поодинокими прикладами і на українському ґрунті, і то не тільки в найдавніших пам'ятках церковного походження, а навіть у грамотах XIV—XV в.!

Але й сам проф. Бузук відчував, що збивати наші закиди з отакими фактичними даними — це «замах з непридатними засобами» і волів відмахнутися голословним запевненням, що «трохи чи не в усьому цьому уривку рецензії що не слово — то нове неправдиве цитування або перекручування моїх слів». Оця кваліфікація проф. Бузука аж ніяк не відповідає дійсності. Та безсторонній читач, прочитавши мою рецензію (де, до-речи, поруч моїх уваг дословно зацитовано і неймовірно-дивовижні твердження проф. Бузука) зможе вирішити й сам, чи я хоч у чому зфальшував чи перекрутив його слова.

Нарешті, закінчує проф. Бузук свою відповідь «декількома словами до загальної характеристики рецензії». Цю загальну характеристику мають ніби дати... друкарські помилки та той факт, що коректуру «Нарису» проф. Бузука, як він друкувався в Академії Наук, вів не хто, а я — пізніший її рецензент. Що тут вразило так проф. Бузука, я — правду кажучи — не розумію. Чи те, що робота вийшла без авторової коректури, — чи те, що її коректор насмілювався писати на неї рецензію?! Як коректор, я готов навіть узяти на себе відповідальність за дві названі у проф. Бузука (та й за інші) помилки — мушу тільки зазначити, що задарма тут проф. Бузук поспішив заявити, що «як-раз за наведені помилки автор ніяк не може відповідати». Бо перша із зазначених помилок трапилась тільки через те, що цей *lapsus* маємо і в першому виданні книжки проф. Бузука і в оригіналі другого видання... Але-ж я в своїй рецензії ніде за них на автора вини не покладаю, бо-ж ніде про ці друкарські помилки спеціально не згадую (як не згадую, напр., за не менш досадну друкарську помилку на стор. 34 — нежсьть). І тільки, цитуючи (для іншої потреби) відповідні місця з «Нарису», я примушений був одзначити ці помилки отим *sic!*, через яке проф. Бузук і зняв бучу. Видко, що в його очах латинське слово «*sic!*» це вислів «щирого здивування» та «щирого жаху», а не просто (як в усіх) звичайний умовний знак.

стор. 1, 28. Правда, акад. Фортунатов приймає, що окрім цього закінчення *-ti* (> *-mь*) в тематичних дієсловах вживалося в балт.-слов'янській правовій й секундарне закінчення *-t* (і на цьому власне й побудоване усе його пояснення д.-ц.-слов'янського закінчення). Але-ж ця його гіпотеза не має нічого спільного з теорією проф. Бузука про *-tь* як характерну рису нетематичних дієслів, не кажучи вже про те, що цієї своєї гіпотези (про те, що на слов'янському ґрунті в III ос. тепер часу могли вживатися і секундарні закінчення), акад. Фортунатов не пробує навіть обґрунтовувати («Балт.-слав. глаголы съ основами наст. вр. тематическаго спряженія — пише він (стор. 28) — получили, какъ извѣстно, изъ общендоевр. языка въ 3-мъ л. ед. и множ. ч. наст. вр. не только личные суффиксы *-ti* и *-nti*, но также и *-t* и *-nt*, какъ свидѣтельствуютъ словянскіе и балтійскіе языки»). А, при-міром, акад. Мейє (що, до-речи, відкидає зовсім теорію Фортунатова про походження д.-ц.-слов'янського *-mь* — див. A. Meillet, *La désinence *tъ* du vieux slave — Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, XVIII, 1913, стор. 32 — 238)* підкреслює, що в слов'янських формах на *-e* «on n'a pas affaire à une ancienne finale i.-e. *-et*, finale à désinence secondaire» (Le slave commun, 271), базуючися на діалектичних сербських формах з довгим *-e* в тепер. часі у протилежність до *-e* короткого в аористі, де те *-e* справді виходить до i.-e. *-et*.

¹⁾ Не місце тут вирішувати питання про національність Супрасльського рукопису; пояснення чисельності у ньому форм без кінцівки *-mь*, та й узагалі цікаве пояснення форм без *-mь* — див. прим. у зацитованій вище статті Мейє (Mémoires, XVIII, стор. 236).

Отож бачимо, що всі фактичні «спростовання» проф. Бузука не витримують критики: це або просто викрути, або безперечні помилки чи недоречності (правда, писані з не-аби-якою вільністю). Зате-ж який щедрий проф. Бузук на такі кваліфікації, як: необґрунтована заява, несумлінність, неправдиве цитування, перекручування. Правда, всі ці авторитетні кваліфікації — г о л о с л о в н і; певне проф. Бузук уважав, що сумлінність обов'язкова для рецензії на його книгу, але не в відповіді на рецензію.

Наприкінці, щоб читача цілком впевнити в несправедливості моєї оцінки, проф. Бузук покликається на закордонні відзиви про його книжку: Гуера, Мазона та Мейє (sic!). Не думаю, щоб проф. Бузук свідомо хотів зловжити авторитетом акад. Мейє; очевидно тільки через прикрий недогляд — слова, підписані виразно А. Martel, приписує він академікові Мейє. Я не мав змоги ознайомитися з відзивом Гуера, але що-до відзвів проф. Мазона та проф. Мартеля (не Мейє), то ці атестації з Хроніки аж нічим не обґрунтовані — бо це-ж не рецензії, а тільки коротесенькі хронікерські згадки (і ту, і ту проф. Бузук наводить повністю) і вони не змінили мого погляду на книжку проф. Бузука, — погляду, опертого на детальній аналізі її змісту. Одне тільки прикро мені — що тон моїх уваг де-не-де може був підправлений іронією. Це, очевидно, найбільше може діяло проф. Бузука і позначилося з свого боку на тоні його відповіді.

Василь Дем'янух¹⁾.

---

¹⁾ Через абсолютний в «Записках» брак місця ми тепер припиняємо всяку дальшу полеміку між шановними філологами П. Бузуком та В. Дем'янухом, бо, хоч вона (з обох боків) чимало спричинилася для освітлення деяких спірних лінгвістичних питань, та занадто вже розрослася. До того-ж, «Нарис» П. Бузука, — дарма що був друкований у поважній кількості (2000 прим.), протягом якогось року геть розійшовся, — і очевидно рецензентам доведеться незабаром мати діло вже з новим 3-ім виданням, яке безперечно вийде значно поширене, перероблене, мабуть де-в-чому й змодифіковане. *Ред.*

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб., кн. XIX (1928)—4 крб. 60 к., кн. XX (1928)—5 крб. 50 коп., кн. XXI—XXII (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (1929), кн. XXIV, кн. XXV і кн. XXVI (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928)—по 2 крб.; кн. VII (1928)—2 крб. 80 к., кн. VIII (1929)—3 крб. 25 к., кн. IX (друк.). **Бюлетень Етнографічної Комісії** (1925—1928).

[III] Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—VI—5 крб. 90 к. (1928) кн. I—IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.

№ 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. закінч. друком.

№ 2а — О. П. Сушицький. Зап.-русскія літописи, какъ памятники литературы (1921)—1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зовійована од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрафтовий будинок у Києві, Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюв.)—50 коп.; [б] Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.

№ 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.

№ 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Спеціаліні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великодняго циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928)—3 крб. Вип. 6. Драма-моралітети (закінч. друком).

[№ 8] — Ол. Нурило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Нурило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітна. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила україн. правопису. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано).

№ 16 — акад. П. Тютівський. Бібліографія українського мапознавства (1924)—50 к.

№ 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924)—10 крб.

№ 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

№ 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.

- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Нурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп. Т. II-й, в. 1, З-К (1929) — 2 крб., вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремов (1927-1928) — 3 крб. 10 к.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.; за р. 1928 — 3 крб.
- [№ 27] — а) К. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мінявського т. I (1926) — 3 крб.; т. II (закінчується друком).
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (друк.).
- № 44 — проф. М. Марковський. Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь. (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-географічний Збірник, за редагуванням проф. Ол. Грушевського, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к. (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлучий. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Грунський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з звійками (1928) — 1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, з вступною статтею К. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.

- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — К. Квітна. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Юбілей академіка Д. І. Багалія (1929) — 2 крб. 25 к.
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Кримського, кн. I (1928) — 3 крб.; т. II (друку.).
- № 65 — Український Архів, т. I (1929) — 7 крб. 15 к.; тт. II і III (друку.).
- [№ 66]. — Б. Грінченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, вв. I-II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Бернут. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — [2 крб. 25 к.].
- [№ 70] — проф. Т. Незма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звинородщина з етнографічного та діалектологічного погляду (закінч. друку.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928). — 4 крб.
- № 73 — Археогр. Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.; т. II (друку.).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца т. I (1928) — 1 крб. 75 к.; т. II (1929) — 1 крб. 70 к.
- № 75 — проф. П. Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928) — 4 кб. 80 к.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928) — 3 крб. 50 к.
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві (1928) — 5 крб.
- № 79 — проф. Є. Нагаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Нурило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Клименко. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Кримський та Ол. Боголюбський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84 — М. Щепотьєва. Розписи хат на Кам'янецьчині, з ілюстр. (1928) — 70 коп.
- № 85 — Ол. Нурило. Матеріяли до україн. діалектології та фольклору (1928) — 1 кб. 75 к.
- № 86 — Є. Марковський. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
- № 87 — Вад. Гарнавський. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
- № 88 — В. Петров. Куліш у п'ядесяті роки, т. I (1929) — 4 крб.
- № 89 — Акад. А. Кримський. Студії з Криму: історія взаємовідносин з Україною, новотатарське письменство (друку.).
- № 90 — Проф. О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 91 — Лоцманський збірник, вид. Етн. Комісії (закінч. друком).
- № 92 — Акад. Д. Багалій. Матеріяли до життєпису В. Б. Антоновича (1929) — 90 к.
- № 93 — Конощенко. Українські народні мелодії (друку.).
- № 94 — Збірник присвячений В. М. Лисенкові (друку.).
- [№ 95] — Чернігів і північне Лівобережжя, ред. акад. М. Грушевський (1928) — 7 крб. 50 к.
- [№ 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова (1928) — 5 крб.
- № 97 — Праці Науково-Педагогічної Комісії, т. I (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 98 — С. Гаєвський. Олександрія (друку.).
- № 99 — Твори І. Некрашевича. Ред. Н. Кістянівська (1929) — 1 крб.
- № 100 — Твори В. Б. Антоновича. Т. I (друку.).

- № 101 — Збірник праць Комісії для вивчення історії україн. мови під головуванням акад. А. Е. Кримського, т. I (друк.).
- № 102 — С. Марр. Із спостережень над сучасною перською-простонародньою драмою (1930).
- № 103 — Акад. А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури. *Les turks, langues et littératures* (друк.).
- № 104 — Річник Театрального Музею (друк.).
- № 105 — О. Андрієвський. Бібліографія українського фольклору (друк.).
-

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Видавництва Академії Наук (Київ, вул. Чудновського 2, тел. 58-10), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72, 95, 96 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 4 крб. 60

222